

પ્રતિભરણીય ખાખૂની પુણ્ય વાણી

“ આ સાંભળી હું થોડું કે હઝો કે અમે તો અહીંયા
ગુજરાતી શાળા ગણાવીએ છીએ અને હિન્દી પણ
શાળાએ છીએ. દિલ્હીના ગુજરાતીઓ પાસેથી મેં
આવી જ આશા રાખી હતી કે મેં કે એમાંથી અમ્યામાં
ગુજરાતીઓ બન્યા છે. ગુજરાતે તો આ વસ્તુને ઘણા
લાંબા સમય થયાં વધાવી લીધી હતી એમ હું કહી શકું છું.

સમય અવધાયો છે. હવે તો આપણે પોતાને મદદ
દેવાની છે, તેમાં તમારાથી અનવું દેવો.”

—મહાત્મા ગાંધીજી

ગિરલા હાઉસની પ્રાર્થના સભામાં આપેલા પ્રવચનમાંથી

તા ૧૧-૧૦-૧૯૪૭

ભારત સરકારના નાયબ-પ્રધાન
 માનનીય શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ ના
 વરદ હસ્તે
 શ્રી દિગ્વી ગુજરાતી સમાજ (રજિ.) ના
 હોરક જયંતિ મહોત્સવનું
 ઉદ્ઘાટન
 તા. ૧૦-૨-૧૯૬૮

.....“તમને બધાને મળીને ખૂબ રાજ થયો. અત્યારના સમયમાં આપણો ધર્મ સમજી લેવો જોઈએ. ગુજરાત છોડીને અહીં રાજ પેદા કરવા આત્મા છીએ. પણ દિલ્હીમાં રહીએ તો દિલ્હીના નિવાસી પરેપરાં બનવું જોઈએ. દિલ્હી પ્રત્યે ધર્મ પહેલો જાળવવો જોઈએ. ગુજરાતની સંસ્કૃતિને જ્યાં જઈએ ત્યાં શોભાવવી જોઈએ. દિલ્હીમાં જે કંઈ સાર્વજનિક કામ થતું હોય તેમાં હિસ્સો લેવો જોઈએ.”

તમે સમાજ તરફથી જે સેવાકાર્ય ચલાવો છો તેમાં પ્રગતિ થાય અને દિલ્હીવાળા એમ કહે કે આ સમાજનોનો સમાજ છે તો ગુજરાતી સમાજની શોભામાં વૃદ્ધિ થાય.”

—સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ

શ્રી સમાજે આપેલ માનવચરના જ્વાળમાં
તા. ૧૪-૪-૧૯૪૭

..... “આ વિદ્યાર્થ્યમાં આદમી બને છે. ગુજરાતીઓનું ગુજરાત છે, એમ નહિ, સૌનું ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ માટે આરોધ દેશ. ભારત માતા એટલે સૌ. દેશને બચો બિહારવાની આપણા સૌની ફરજ છે.”

—પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ

શાળા બવનના શિક્ષાન્યાસ પ્રસંગે આપેલ પ્રવચનમાંથી
તા. ૧૨-૧૨-૧૯૬૩

ગુજરાત રાજ્યના લોકપ્રિય
મુખ્ય મંત્રી
માનનીય શ્રી હિતેન્દ્રભાઈ દેસાઈ ના
વરદ હસ્તે
શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ (રજિ.) ના
હારક જયંતિ મહોત્સવના સુઅવસરે
'અખિલ ભારતીય ગુજરાતી સમાજ સંમેલન'નું
ઉદ્ઘાટન
તા. ૧૧-૨-૧૯૬૮

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજના પરમ હિતેન્દ્ર
માનનીય શ્રી મનુભાઈ શાહ
જેમણે
હારક જયંતિ મહોત્સવનું અધ્યક્ષપદ સ્વીકારી
સમાજને તસલી કરેલ છે.

ભારતની સમગ્ર આદિમ જાતિના

“જાયા”

૨૫. અનંતલાલ વી. ડેસૈ

સન્ ૧૯૩૩-૩૪ ના વર્ષમાં પ્રસુખપદે રહી
સંસ્થાનું ગૌરવ વધાવ્યું છે.

શ્રી દિલ્લી ગુજરાતી સમાજ (રજિ.) ના
ઉદ્દેશ દશ વર્ષની ઉત્કૃષ્ટ કારકિર્દીના નિર્માતા
અને આજના પ્રમુખ
શ્રીમંતી વિદ્યાબહેન મનુભાઈ શાહ

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ (રજિ.)

દિલ્હી.

સન ૧૮૯૭-૧૯૬૭

હીરક મહેત્સવ.

તા. ૧૦-૨-૬૮ થી ૧૩-૨-૬૮

૩
દિ. ૧૩. ૨૧.
45001

સ્મૃતિ-ગ્રંથ.

સંપાદકો

શ્રી જોડુભાઈ પટેલ

શ્રી મહેન્દ્ર દવે

શ્રી ચંદ્રકાન્ત મહેતા

શ્રી જ્વલ્ય અગ્રાલન

શ્રી હિમતલાલ આચાર્ય

મુદ્રક : ઉલોગશાળા પ્રેસ, (હરિજન સેવક સંઘ) કિંગ્સવે, દિલ્હી-૯

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ (રજિ.) દિલ્હી.

હિરક જ્યંતિ મહોત્સવ

૧૮૯૭-૧૯૬૭

સ્મૃતિ ગ્રંથ

અનુક્રમણિકા

૧ સંપાદકીય	
૨ સંદેશાઓ	
૩ શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજનો ઇતિહાસ	૧-૩૪
૪ શ્રી સમાજની અધારણીની દ્રષ્ટી રૂપરેખા	૩૫-૩૭
૫ શ્રી સમાજનીનોંધ પોથી	૩૮-૫૦
૬ મહાનુભાવોની લેખિની દ્વારા સમાજ દર્શન	૫૧-૬૧
૭ શ્રી સમાજની જનસેવા પ્રવૃત્તિ	૬૨-૬૪
૮ શ્રી સમાજના હોદ્દાદારોની સંપૂર્ણ યાદી	૬૫-૭૧
૯ સંતની વાણી	
૧૦ સરદારશ્રીની રાજીય	૭૨-૭૪
૧૧ નહેરુના આશિષ	૭૫-૭૭
૧૨ દાતાઓની નામાવલી	૭૮-૭૯
સંક્ષિપ્ત	૮૦-૮૯
૧ શ્રી શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ ટ્રસ્ટ: એક પરિચય	૧
૨ અખિલ ભારતીય ગુજરાતી સમાજ સંમેલન	૨-૪
૩ સ્થાનિક ગુજરાતી સંસ્થાઓ	૫-૭
ગુજરાત દર્શન	
૧ ગુજરાતની અસ્થિતિ	શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી ૧-૪
૨ ઇતિહાસમાં ગુજરાત	શ્રી હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી ૫-૮
૩ ગુજરાતની સંસ્કૃતિ	શ્રી હરકાન્ત શુક્લ ૯-૧૨
૪ ગુજરાતી ભાષા-ભાષીઓનો ક્રમિક વિભાજનના સંદર્ભમાં	ડૉ. પ્રબોધ પંડિત ૧૩-૧૯

૫	શુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય : ઊડતી નજરે
૬	શુજરાતનું લોક સાહિત્ય થોડી વાનગી
૭	શુજરાતની લલિત કલાઓ
૮	શુજરાતની નાટ્યકલા
૯	શુજરાતનું સંગીત
૧૦	શુજરાતનું સ્થાપત્ય
૧૧	શુજરાતનું પુરાતત્વ
૧૨	શુજરાતની સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ
૧૩	શુજરાતનાં રમનાત્મક કામો
૧૪	શુજરાતમાં કેળવણીના પ્રયોગો
૧૫	શુજરાતના પછાતવર્ગની સેવા
૧૬	રાષ્ટ્રીય સંગ્રામમાં શુજરાતનો ફાળો
૧૭	શુજરાતનું પત્રકારત્વ
૧૮	કચ્છની તેજલી તવારીખની નવતર સાખ
૧૯	ભારતમાં શુજરાત

શ્રી ઉમાશંકર જ્યેષ્ઠી	૨૦-૨૪
કવિ શ્રી દુલાકામ	૨૫-૨૭
શ્રી રવિશંકર રાવળ	૨૮-૩૨
શ્રી જયંતિ દલાલ	૩૩-૩૫
શ્રી નરેન્દ્રરાય શુક્લ	૩૬-૩૯
ડૉ. પનુભાઈ ભટ્ટ	૪૦-૪૯
શ્રી હસમુખ સાંકળિયા	૫૦-૫૬
શ્રીમતી યુગ્માબેન મહેતા	૫૭-૬૧
શ્રી જૂગતરામ દવે	૬૨-૬૬
શ્રી મનુભાઈ પંચોળી	૬૭-૭૨
શ્રી લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાન્ત	૭૩-૭૭
શ્રી ચંદ્રકાંત મહેતા	૭૮-૮૩
શ્રી મોહનલાલ સોપાન	૮૪-૮૮
શ્રી રામસિંહજી રાઠોડ	૮૯-૯૬
શ્રી પ્રસન્નવદન દેસાઈ	૯૭-૧૦૪

- ૧ હીરક મહોત્સવની વિવિધ સમિતિઓ
- ૨ ટ્રસ્ટી મંડળ અને વ્યવસ્થાપક સમિતિ
- ૩ આભાર

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજના દીરક જયંતિ મહોત્સવ પ્રસંગે આ 'સ્મૃતિ ગ્રંથ' પ્રગટ કરતાં અન્યંત હર્ષ થાય છે. "જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત" એ હકીકત છે. ભારતની પાટનગરી દિલ્હીમાં આજે વર્ષોથી ગુજરાતીઓ સ્થાયી વસના આવ્યા છે. એ સૌનું કેન્દ્ર આજે સીતેર વર્ષોથી શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ છે. આ ઉપરાંત સમાજ અતિથિગૃહ ચક્રાવર્ત હોઈ ત્યાં ગુજરાતમાંથી સતત ગુજરાતીઓ આવ્યા કરે છે. પરિણામે દિલ્હીનો એક ખૂણો હમેશાં ગુજરાતીઓથી જંગમ રહે છે.

આ સમાજને અસ્તિત્વમાં આવ્યા આજે સીતેર વર્ષો થયાં. એ વર્ષો સમાજનું "ભયુ" ભયુ", સમૃદ્ધ, સેવામય, સતત પ્રગતિમય છવન દર્શાવનારાં છે. વ્યક્તિને તેમ સંસ્થાને પણ વ્યક્તિત્વ ફેાપ છે, શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજના સમગ્ર વ્યક્તિત્વ ને એક જ વિશેષણે ઓળખવું હોય તો તે 'મંગલમય' છે. અનેક સદ્ભાવનાઓની સરરાણી સમાજમાં આવી મળી છે. ગુજરાતથી આવતા ગુજરાતીઓની, દેશ-પરદેશમાંથી આવતા ગુજરાતીઓની અને દિલ્હી માં વસતા ગુજરાતીઓની તો છે જ પણ બિન-ગુજરાતી મિત્રોની સદ્ભાવનાઓ પણ આમાં સામેલ છે.

દિલ્હી વાસી ગુજરાતી તો સ્વાભાવિક કહે; "હું ભારત ગુજર્ વાસી" ખરેખર સમાજ એ ભારત-ગુર્વાસીની પુણ્યસ્થળી છે. સમાજનો ઇતિહાસ દર્શાવશે કે એને લિખલિખ શક્તિવાળા અનેક મહાનુભાવોની સેવા મળી છે. એને પરિણામે આ જનજરમાન સંસ્થા અસાધારણ તાકાતથી ખડી છે. એની મનીષાઓ એનું ભવિષ્ય યત્નવશે સીતેર વર્ષ એ પૂર્ણાકૃતિ નથી- પ્રારંભ છે, ભારતવાક્ય નથી-નાન્દી છે.

આ 'સ્મૃતિ ગ્રંથ' દ્વારા સમાજનો પરિચય સૌને એ જ ભવિષ્યની મવાહી આપશે. 'સ્મૃતિ ગ્રંથ' વાચનક્ષમ થાય, લુહીલુહી સ્થિતિવાળા સમાજનો તે સ્થાયી અભ્યાસનું નિમિત્ત અને, એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતની લિખલિખ પ્રવૃત્તિઓનો એક સાથે ખ્યાલ આવે, તે માટે સંપાદકોએ આમાં 'ગુજરાત દર્શન' નો ખાસ વિભાગ જોડ્યો છે. અમને ખાત્રી છે કે એ સૌને ખૂબ રોચક લાગશે. તે વિભાગના લેખકો આપણા ગુજરાતના તે તે વિષયના તદ્દિદે છે. તેમનો સૌને શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજની દીરક જયંતિની સ્વાગત સમિતિ તરફથી હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ અને સૌની શુભ વાંછનાઓ ચાહીએ છીએ.

राष्ट्रपति भवन, नई दिल्ली-4.
RASHTRAPATI BHAVAN,
NEW DELHI-4.

January 30, 1968.

I am glad to know that the Shri Delhi Gujarati Samaj will hold its Diamond Jubilee on Saturday the 10th February, 1968.

The Gujarati Samaj has been doing very good work all these years and the Sardar Vallabhbhai Bhawan where it is housed and the Sardar Patel Vidyalaya bear testimony to their devoted and untiring work. I have no doubt that the Samaj will succeed in its endeavours to serve the poor and the middle classes through the Mahatma Gandhi Sanskriti Kendra.

I wish the Delhi Gujarati Samaj success in its efforts.

J. K. Khusaini

શ્રી હિન્દી ગુજરાતી સમાજના દીરક જ્યોતિ મહેતાસવ પ્રસંગે આ ‘સ્મૃતિ યંત્ર’ પ્રગટ કરતાં અત્યંત દુઃખ થાય છે. “ત્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત” એ દર્શકત છે. ભારતની પાટનગરી દિલ્હીમાં આજે વર્ષોથી ગુજરાતીઓ સ્થાયી વસના આવી છે. એ સૌનું કેન્દ્ર આજે સીતેર વર્ષોથી શ્રી હિન્દી ગુજરાતી સમાજ છે. આ ઉપરાંત સમાજ અતિથિગૃહ સંસ્થાવનું હોર્મ ત્યાં ગુજરાતમાંથી સતત ગુજરાતીઓ આવ્યા કરે છે. પરિણામે દિલ્હીનો એક ખૂણો હમેશાં ગુજરાતીઓથી જગતો રહે છે.

આ સમાજને અસ્તિત્વમાં આવ્યા આજે સીતેર વર્ષો થયાં. એ વર્ષો સમાજનું ‘ભયુ’ ‘ભયુ’, સમૃદ્ધ, સેવામય, સતત પ્રગતિમય જીવન દર્શાવનારાં છે. વ્યક્તિને નેમ સંસ્થાને પણ વ્યક્તિત્વ ઢાલે છે, શ્રી હિન્દી ગુજરાતી સમાજના સમગ્ર વ્યક્તિત્વ ને એક જ વિશેષણે ઓળખવું હોય તો તે ‘મંગલમય’ છે. અનેક સહભાવનાઓની સરવાણી સમાજમાં આવી મળી છે. ગુજરાતથી આવતા ગુજરાતીઓની, દેશ-પરદેશમાંથી આવના ગુજરાતીઓની અને દિલ્હી માં વસતા ગુજરાતીઓની તો છે જ પણ બિન-ગુજરાતી મિત્રોની સહભાવના-ઓ પણ આમાં સામેલ છે.

દિલ્હી વાસી ગુજરાતી તો સ્વાભાવિક કહે; “હું ભારત ગુજર્ વાસી” ખરેખર સમાજ એ ભારત-ગુજર્વાસીની પ્રુવચસ્થળી છે. સમાજનો ઇતિહાસ દર્શાવશે કે એને બિનલિખ શક્તિવાળા અનેક મહાનુભાવોની સેવા મળી છે. એને પરિણામે આ જગતમાન સંસ્થા અસાધારણ તાકાતથી ખડી છે. એની મનીષાઓ એનું ભવિષ્ય સૂચવશે સીતેર વર્ષ એ પૂર્ણાલુતિ નથી- પ્રારંભ છે, ભરતવાક્ય નથી-નાન્દી છે.

આ ‘સ્મૃતિ યંત્ર’ દ્વારા સમાજનો પરિચય સૌને એ જ ભવિષ્યની ગવાહી આપશે. ‘સ્મૃતિ યંત્ર’ વાચનક્ષમ થાય, જુદીજુદી રુચિવાળા સંગજનોને સ્થાયી અભ્યાસનું નિમિત્ત બને, એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતની બિનલિખ પ્રવૃત્તિઓનો એક સાથે ખ્યાલ આવે, તે માટે સંપાદકોએ આમાં ‘ગુજરાત ઇસ’ નો ખાસ વિભાગ જોડ્યો છે. અમને ખાતરી છે કે એ સૌને ખૂબ રોચક લાગશે. તે વિભાગના લેખકો આપણા ગુજરાતના તે તે વિષયના તદ્દિદો છે. તેમને સૌનો શ્રી હિન્દી ગુજરાતી સમાજની દીરક જ્યોતિની સ્વાગત સમિતિ તરફથી હાર્દિક આભાર માનીએ છીએ અને સૌની શુભ વાંછનાઓ આહીએ છીએ.

राष्ट्रपति भवन, नई दिल्ली-4.
RASHTRAPATI BHAVAN,
NEW DELHI-4.

January 30, 1968.

I am glad to know that the Shri Delhi Gujarati Samaj will hold its Diamond Jubilee on Saturday the 10th February, 1968.

The Gujarati Samaj has been doing very good work all these years and the Sardar Vallabhbhai Bhawan where it is housed and the Sardar Patel Vidyalaya bear testimony to their devoted and untiring work. I have no doubt that the Samaj will succeed in its endeavours to serve the poor and the middle classes through the Mahatma Gandhi Sanskriti Kendra.

I wish the Delhi Gujarati Samaj success in its efforts.

प्रधान मंत्री भवन
PRIME MINISTER'S HOUSE
NEW DELHI

When people of one region migrate to another, they tend to stick together. The desire to retain one's identity is understandable, and even welcome, but it should be balanced by a readiness to mix with the people of the surrounding region and to make common cause with them. Insularity has no place in modern times. I hope that Shree Delhi Gujarati Samaj will always foster a national instead of a provincial outlook.

My best wishes for the success of the seventieth anniversary celebrations of the Samaj, and for the Mahatma Gandhi Sanskriti Kendra.

(Indira Gandhi)

New Delhi,
January 31, 1968.

334-DPM/68

DEPUTY PRIME MINISTER
INDIA

નવું દિલ્લી

૨૭-૧-૧૯૬૮

ગુજરાતીઓ સાદસ અને ઉચ્ચ માટે જગપ્રસિદ્ધ છે. સેંકડો વર્ષથી ગુજરાતીઓ દેસ-પરદેશમાં વેપાર અર્થે જાય છે, વસે છે અને આગળ વધે છે. ગુજરાતીઓએ સંકુચિત માનસ ભાગ્યે જ દાખવ્યું છે તેથી જે સમાજમાં તેઓ વસે છે તેમાં પોતાનું આગનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લે છે.

ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક વારસો ભાગ્યવીને ગુજરાત ગદાર વસના ગુજરાતીઓએ સ્થાનિક સમાજમાં ઓળખીને થઈ જવું જોઈએ અને એ સમાજને સમૃદ્ધ બનાવવામાં ફાળો આપવો જોઈએ. માત્ર કમાવવાની જ દૃષ્ટિ રાખીને સ્થાનિક સમાજ પ્રત્યેનું પોતાનું ઉત્તરદાયિત્વ ગદારથી આવનાર લોકો ન સમજે તો એ લાંબો સમય દઈ ન શકે.

શ્રી દિલ્લી ગુજરાતી સમાજનો ઇતિહાસ ઉજ્જવલ છે. સમાજ ગુજરાતીઓ માટે ઉપકારક નિવડ્યો જ છે પરંતુ સાથે સાથે યીનગુજરાતીઓની યથાશક્તિ સેવા તેણે કરી છે એ ખુશી થવા જોઈએ. સમાજની પ્રવૃત્તિઓ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામે અને જનતાની સેવા કરવામાં એને સફળતા મળે એ મારી શુભેચ્છા છે.

દીરક મહેલસવને સફળતા હમ્મુ છું.

મોરારજી દેસાઈ

Chief Minister
Government of Gujarat

અધિવાસન

અવગમદાવાદ ૧૫

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ ૭૦ વર્ષ પુરા કરે છે અને હીરક મહોત્સવ ઉજવે છે તે વનણી આનંદ થયો.

દિલ્હીમાં રહેતાં ગુજરાતીઓ અને દિલ્હીમાં જાદારથી આવતા ગુજરાતીઓને સદાયરૂપ થવાની દિલ્હી ગુજરાતી સમાજે અત્યાર સુધીનાં મુંદર દામગીરી બજાવી છે. દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ એ ગુજરાતીઓનું એક મિલન સ્થાન બન્યું છે.

હીરક જયંતિ મહોત્સવ પ્રસંગે સમાજ તરફથી ઉપરાંત કાર્ય માટે વધુ સમયો ઉભી કરવાની તેમજ એક 'સાંસ્કૃતિક કેન્દ્ર' સર કરવાની તૈયારીઓ થઈ રહી છે તે ખૂબ આવકારદાયક છે અને એ કાર્યમાં સદુત્તે સહકાર સમાજને મળી રહેશે એવી મને આશા છે.

ગુજરાત જે મહાત્મા ગાંધી અને સરદાર પટેલની જમિ છે તે મહાનુભાવોએ આપેલો વારસો ઢિપાવવા સદુ કોઈ પ્રયત્ન કરે છે અને એ પ્રયત્ન સક્રિય રીતે ચાલુ રાખવો જોઈએ. જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીઓ વસ્યા હોય ત્યાં ત્યાં તેમણે રચાનિક લોકો સાથે સુમેળ સાધીને જે તે પ્રદેશને વિકસાવવામાં ફાળો આપ્યો છે અને આપતા રહેશે એવી મને ખાતરી છે.

ગુજરાત પાસે રાષ્ટ્ર જીવનને વધુ સગળ અને શિસ્તબદ્ધ બનાવવાના જે કોઈ આદર્શો છે અને ગુજરાતની સાંસ્કૃતિની જે કોઈ વિશેષતા છે તે બાંધની બાજુ ગુજરાતી સમાજની પ્રજ્ઞિઓ દ્વારા દિલ્હીમાં વસતી ભારતીય તેમજ અન્ય દેશોની જનતાને ચાથ એ રીતે સમાજ પોતાની દામગીરીને વિસ્તૃત કરે એમ હું ઇચ્છું છું.

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજના હીરક મહોત્સવને સર્વરીતે સફળતા મળે એ શુભેચ્છા.

હિતેન્દ્ર દેસાઈ

फोन : ५७१३२४

तार : खादीग्राम

खा दी औ र ग्रामोद्योग कमीशन

खादी और ग्रामोद्योग कमीशन अधिनियम १९५६ के अन्तर्गत स्थापित
(१९५६ का ६१ वा अधिनियम)

ग्रामोद्योग

३, इला रोड,

विले पार्ले (पश्चिम)

तारिका : ८०/१२/६८

सम्बन्ध : ५६ ता० ३०/१/१९६८ १९६

Though the Gujarati community number is comparatively small it can draw justifiable satisfaction that it has stood the test of growth in the wider context of free and ever growing India. This speaks volumes about the spirit of adventure accompanied by foresight and moderation. It has still a contribution to make in the new context and with opportunities that Mother Nature has offered to it one can trust that it will fulfil its role creditably. What Shree Delhi Gujarati Samaj is doing in Delhi is undoubtedly solid work. I should convey my sincere greeting to all of you for carrying out this in an admirable fashion. My regards to Morarjibhai and compliments to Hitendrabhai.

—U. N. Dhebar

ગાદીગામ, અમદાવાદ-૪

તા. ૩૧-૧-૬૮

ભાઈ શ્રી મનુભાઈ,

આપના તરફથી મને દિલ્હીમાં ગુજરાતી સમાજના લીરક મહોત્સવ નિમિત્તનું આમંત્રણ મળ્યું. વાંચી આનંદ થયો. તમે સૌએ મહાન સચુત્ય કાર્ય કર્યું છે તેથી ગુજરાતી સમાજને ધન્યવાદ થતો છે. મારી તબીયત વધુ બગડેલી હોવાથી જલ્દી લાગ લઈ નહિ શકું. મને તમારો આ કાર્યક્રમ ખૂબ ગમે છે. ભાઈ શ્રી મોરારજીભાઈ તથા શ્રી દિતેન્દ્ર ભાઈના સહકાર અને શુભાશિર્વાચી આ કાર્ય જરૂર સફળ થશે એવી ખાત્રી છે. વિશેષ શું લખું ?

પ્રભુ તમારા આ શુભ કાર્યને સફળ કરો એવી શુભેચ્છા.

લિ. રમે. રવિશંકર વ્યાસ

(રવિશંકર મહારાજ)

જય જગત

ઘણા વર્ષોથી ગુજરાતી સમાજ આપના ભારતની અને ખાસ કરી ગુજરાતના પ્રવાસી જનોની અને કુટુંબીની ઘણી ભારે સેવા કરી રહી છે. વળી દિલ્હીમાં રહેતા ગુજરાતી નામરિકોના છોકરાઓ અને છોકરીઓને ગુજરાતીમાં શિક્ષણ આપીને તેમની પણ ભારે સેવા કરે છે. વખતો વખત સારીએ દિલ્હીમાં વસતી ગુજરાતી પ્રજાને માટે વિવિધ કાર્યક્રમો યોજે છે અને તે બધાને એક કુટુંબ તરીકે ભેગા મળવાનો અવસર આપે છે. આવી ગુજરાતી સમાજને જેમણે મદદ આપી છે તેમને હું ધન્યવાદ આપું છું અને આ ગુજરાતી સમાજને વધારે શ્રેયસ્કર અને લોકોપયોગી બનવા માટે વધુ મદદ આપવાની હું સર્વેને અંતઃકરણ પૂર્વક વિનંતિ કરું છું.

—મનુભાઈ યાજ્ઞિક, એમ. પી.

પ્રમુખ

મહાગુજરાત જનતા પરિષદ

મિશન રોડ, ભદ્ર, અમદાવાદ

તા. ૭-૨-૧૯૬૮

DR. JIVRAJ N. MEHTA
14, Carmichal Road,
Bombay-26.

3rd February, 1968.

Shree Delhi Gujarati Samaj has been a most helpful organisation to people for Gujarat coming over to Delhi, as apart from the various social and educational activities it has been precisesingly carrying on service many years; thanks to the large member of fellow Gujaraties settled over here. I am further happy to know that with the celebrations will be organised a new activity by the Samaj, 'Mahatma Gandhi Sanskriti Kendra' to render further services to the poor and middle classes of Delhi, without restriction as to the territorial area from where they may have come over and settled in Delhi.

Wishing the function every success and also with every wish for the further progress in the various activities of the Delhi Gujarati Samaj.

Yours truly
Sd/- Jivraj N. Mehta
(Jivraj N. Mehta)

JASWANT RAI WORAH

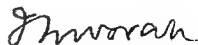
Dated, Jharia, 30th January 1968

It gives me immense pleasure to learn that Shree Delhi Gujarati Samaj, having completed its 70 years of dedicated service in the capital city of our great country, is celebrating its Diamond Jubilee in February next.

Gujaratis are well known all over for their pioneering efforts and tremendous zeal for social service. The need for service of the people is much greater today when the complexities of modern life are increasing at a fast pace and when it is not possible for the under-privileged members of the community to take care individually of many of their developmental needs

During my brief visits to Delhi I had occasions to see for myself the excellent manner in which the dedicated band of our friends has been looking after the up-keep and maintenance of the Sardar Vallabhbhai Bhawan in Delhi. The Bhawan provides at nominal cost very comfortable facilities for visitors to Delhi. The school, adjacent to the Bhawan, which has recently been put up, speaks volumes about the missionary zeal displayed and very high standard of service rendered by the Samaj to the community at large. The idea to establish the 'Mahatma Gandhi Sanskriti Kendra' in Delhi is very very laudable and such a Kendra, after it is established, will go a long way to meet the social and cultural needs of the citizens of Delhi.

On this great occasion I send my warmest greetings to all the members of Shree Delhi Gujarati Samaj and convey my very best wishes to each one of them coupled with the prayer that the Samaj may, in the decades to come, contribute, in still larger degrees, to the promotion of welfare of the Delhi citizens in general and of the members of the Gujarati community in particular.

(Jaswant Worah)

MANAGING COMMITTEE

&

BOARD OF TRUSTEES

1967-68

FROM LEFT TO RIGHT

SEATED :-

Shri Narendrabhai K. Kothari, Treasurer;

Shri Khushaldas B. Sameja, Trustee;

Smt. Vidyaben M. Shah, President;

Shri Himatlal M. Thakker, Secretary;

Shri Lakshmidas M. Acharya, Secretary;

Shri Navnitlal C. Shah, Vice President;

Shri Himatlal J. Shah, Secretary;

Shri Kantilal C. Pavagadhi.

Shri Palkrishna S. Gami Gen. Secretary;

Shri Lakshmidas M. Shrikant, Vice President;

Shri Chandulal C. Zaveri.

Shri Babubhai R. Shah, Secretary;

Shri Kantilal C. Kobawala,

Shri Dhiraajlal C. Pavagadhi.

શ્રી શ્રી લક્ષ્મી ભગવાન દેવર
ગુજરાત કાયદે એકઠાવી રહેલ
અ. ૩-૫-૧૯૬૫

ગુજરાત કાયદે એકઠાવી રહેલ
અ. ૩-૫-૧૯૬૫

શ્રીમતી ગ્રહીભાઈ અમોરભાઈ પટેલ
અ. ૧-૮-૫૭

સરદાર વલ્લભભાઈ ભવન
અ. ૧૮-૧૦-૧૯૫૧

શ્રી હરખંભાઈ ભટ્ટ
અ. ૧૮-૧૦-૧૯૫૧

શ્રી ઉત્તમભાઈ ભટ્ટ
અ. ૧૮-૧૦-૧૯૫૧

શ્રી દિલ્લી ગુજરાતી સમાજ
અ. ૨૭-૧૧-૧૯૫૭

શ્રી સમસ્ત વાંચનાલય
અ. ૭-૭-૧૯૫૫

શ્રી ખીમજી ભટ્ટ
અ. ૧૯૫૭

પ્રગતિ સૂચક

આજ - વૃક્ષ

દિલ્લી
ગુજરાતી
સમાજ

આજના સમયે

મુરબી

નક પાયા

શુભચિંતક

સામાજિક સંસ્કાર

સંસ્કાર

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજનો ઇતિહાસ

ગંગાત્રીની સરવણી

‘શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ’ એ શબ્દ પુરાણો છે. એના મોક્ષનારા એને બોલે છે તેથી પણ પુરાણો છે. એને અસ્તિત્વમાં આવ્યા સીતેર સીતેર વર્ષોનાં વહાણાં વાયાં છે ને આજ ને સમાજ દિલ્હીની-ગુજરાતી-બૃહદ્ ગુજરાતની એક ઉત્તમ સંસ્થા તરીકે વિકસ્યો છે; જેની આવતી કાલ-આજ દેખાય છે તેમ સમુજ્જવલ છે. તેના અતીત-માં પણ અનેક પુરુષાર્થીવીરોનો સંગાવેશ થાય છે.

ગંગાના મહાનદના મુખ તરફ પાછળ પાછળ જતાં ઇતિહાસની અનેક કહીઓ કવચિત્ ખદ, કવચિત્ વિખરાયેલી-દેખાય છે તેમ ‘સમાજ’ના અતીત જીવન વિશે પણ કહી શકાય. દર.દરના જૂતકાળમાં પ્રારંભના વર્ષ-૧૮૬૭માં માત્ર નાનકડી સરવણી રૂપે ‘સમાજ’ પ્રગટ થયો હતો-એને ‘સમાજ’ નામ પણ મળ્યું ન હતું. એ તો હતી એક માત્ર મિજલસ.

વાચનાલય

વતનથી દૂર વસતા દિલ્હીના ગુજરાતી ભાઈ-એને સન્ ૧૮૬૭ની એક સંજો સ્વપ્ન આવ્યું-આપણે આ પરદેશમાં અરસ-પરસના કુખને

બાણીએ તો ? ને એમણે છુદ્ધિએ સ્પ્રાશ્યું તેથી એક વાચનાલય સ્થાપ્યું. શ્રી સમાજની સ્થાપના સરસ્વતીને પુણ્ય અર્ધ આપવાથી થઈ. માત્ર બે ચાર દૈનિક પત્રો આવતાં હતાં પણ એ બહાને ગુજરાતીઓ હળના-મળતા પણ વધુ વાચનની જૂખ ભગી.

શ્રી ખીમજી જેરામ પુસ્તકાલય

થોડા જ વખતમાં-થોડા જ માસમાં ૧૮૬૭ના જ વર્ષમાં આ વાચનાલય પુસ્તકાલયમાં પરિણમ્યું. શેક શ્રી ખીમજી જેરામ નારાયણજીએ શ. ૨૫૧ની એને માટે આપેલી ભેટ-ગુજરાતી સમાજના ઇતિહાસમાં પ્રથમ ભેટ છે. ગુણી ગુજરાતીએ નામ પામ્યું-“શ્રી ખીમજી જેરામ પુસ્તકાલય”.

શ્રી ગુજરાતી જ્ઞાનોદય શાળા

ગંગાત્રીના ઝરણાએ વહેવાનું શરૂ કર્યું પણ તરત જ પ્રશ્ન થયો, આપણા બાળકોની કેળવણીનું શું ? આ હિંદીભાષી પ્રદેશમાં વસતાં અસંખ્ય ગુજરાતી નાગર કુટુંબોની માફક આપણા બાળકો-ગુજરાતી ભાષા-ગુજરાતી સંસ્કાર-અસહ ગુજરાતીતા ભૂલી તો નહિ બન્ય ? ને આજ જ વર્ષ-માં સન્ ૧૯૦૫માં માતૃભાષા દ્વારા કેળવણી આપ-

ફંડમાંથી મળવાની હતી. આથી શાળાના કાયમી ફંડમાં રૂ. ૨૨૦૮-૧૦-૩ જમા થયા અને સ્વીકૃત શરત પ્રમાણે ચરમો દાખલ થયો એટલું જ નહિ પણ ઉત્સાહી ગુજરાતીઓએ શાળાનું નામ 'શ્રી હિન્દી ગુજરાતી જ્ઞાનોદય રાષ્ટ્રીય શાળા' માં પસંદગી દીધું એટલું જ નહિ મહાત્માજીના કેળવણીના આદર્શો અનુસાર કાર્ય કરવા લાગી. ઇતિહાસ કહે છે—અમદાવાદની મહાત્માજી દ્વારા સંસ્થાપિત ગુજરાત વિદ્યાપીઠ એને એ વખતે એમાં દોરવણી આપી રહી હતી.

શાળામાં અધ્યયન કરતાં બાળકોની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર વધતી જ રહી અને પછી તો બાળવર્ગથી ગુજરાતી સાત ધોરણ, અગ્રેજી ત્રણ ધોરણ સુધી શિક્ષણ અપાવા માંડ્યું. ૧૯૨૨-૨૩ દરમિયાન બાળકોની સંખ્યા ૪૨ છે. એક મુખ્ય અધ્યાપક શ્રી કૃષ્ણરામ લલિતશંકર ભટ્ટ અને બે મદદનીસ અધ્યાપકો છે. રત્નાકૃતો પગાર, ચકાનનું ભાડું તથા અન્ય ખર્ચ મળી અગ્રેડ રૂ. ૨૫૦૦) નું ખર્ચાનું હેતુક છે. સમાજની અગામત રૂ. દસ હજારની છે—એના વ્યાજના રૂ. ૬૦૦) આવે છે. આનું આનું કાર્મિક જૂતકાળના પૂઠો બોલે છે. તા. ૮-૩-૨૩ના રોજ સંસ્થામાં મોરખીના હાકોર સાહેબનું સન્માન થાય છે. હાકોર સાહેબ રૂ. ૫૦૦) વિદ્યાદાનમાં આવે છે. તે વખતનું સરવૈયું બોલે છે—બેટ, લવાનમ વગેરેની આવક પાદ કરતાં રૂ. ૧૦૦૦)ની ખોટ છે. તા. ૨૬-૬-૨૪ ને રોજ મળેલી સામાન્ય સભામાં શાળાને વધુ સદર કરવા ઠરાવ કરવામાં આવે છે. અપાઠ શુદ્ધી બીજ, સં. ૧૯૮૦ને રોજ શરૂ થતાં નવા વર્ષમાં નિશાળના વહીવટમાં પરિવર્તન થાય છે. ઠરાવ કહે છે—મે ટ્રસ્ટીઓ, બે કેળવણી-નિરીક્ષકો અને એક મંત્રી શાળાનો વહીવટ ચલાવે. તદ્દનુસાર નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા થાય છે—

- (અ) ટ્રસ્ટીઓ: (૧) સ્વ. જનકજી હીરજી વળિયા
(૨) સ્વ. વાલજીભાઈ દયાળજી

(બ) કેળવણી-નિરીક્ષકો :

(૧) સ્વ. મનન વિશ્વનાથ પાઠક

(૨) સ્વ. રાવજીભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ

(ક) મંત્રી : શ્રી ચતુર્જી ચોપટલાક દિવેદી.

હારતી-ઓટ

આમ વ્યવસ્થા થઈ પણ શાળાના જીવનમાં ફરીથી ઓટ આવી. ગુજરાતી કુટુંબો હિન્દીમાં રહેતા પણ પોતાના બાળકોને કેળવણી આપવા માટે કોઈને કોઈ રૂપે ગુજરાતમાં જ રાખવાનો આગ્રહ સેવવા લાગ્યા—પરિણામે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં ખૂબ ઘટાડો થયો. છતાં કાર્યવાહકો દિમિત હાર્યા નહિ—ત્રણ ત્રણ શિક્ષકો ચાલુ રહ્યાં. સંખ્યાગત ઘટયું પણ તેથી તો યુજવતા વધુ જોઈ લાવવાનો ચનયુઓ સેવવામાં આવ્યો. ગુજરાતી સાત ધોરણ ધરી—પાંચ ધોરણ ધયાં. ગુજરાતી બીજા ધોરણથી હિંદી અને ત્રીજા ધોરણથી અગ્રેજી ચાલુ કરી શિક્ષણ-પ્રગત્ય સદર બતાવ્યે;— સ્વયં કપરા હવો. વર્ગો વધ્યાં—વર્ગો ઘટ્યાં, શિક્ષકો વધ્યા—શિક્ષકો ઘટ્યા, શાળાના મકાનો વારં-વાર બદલાયા. અઘીય કટરામાંથી કટરા પુરાસરાય ત્યાંથી વળી શીશમહેલ ત્યાંથી નર્મ સડક (હાલમાં કટપીસ ચારડેટ છે ત્યાં આજ વારંવાર, ગુજરાતી શાળા અને શ્રી ખીમજી જેરામ પુસ્તકાલયે મકાનો બદલ્યાં પણ પ્રવૃત્તિ યેન કેન પ્રકારે ચાલુ જ રહી.

ગુજરાતી મહાજન

આને માલુ રાખવામાં સ્વ. વાલજી દયાળજી સંપદ, સ્વ. જનકજી હીરજી વળિયા, સ્વ. રતિલાલ નારાયણલાલ ગામી, સ્વ. હીરાચંદ નિમોવનદાસ ઝોંસા, શ્રી અનિલાલ લાલજી બોલ મુખ્ય હતા. કોઈના પણ સુખ-દુઃખમાં ખડે પગે બીબા રહેનાર સ્વ. વાલજીભાઈ ગુજરાતીઓના ઔધરી હતા. સૌ એકને 'ભા' ના વહાણસેવા નામે ઓળખતા. સમાજની સેવા ઉપરાંત જુગ્મા મરજદવાના એસ-પ્લેનેડ રોડ પરનું દાઉજનું મંદિર 'ભા'ની ચરસી

કારકીર્દીના સ્મારક રૂપે આજે પણ બહુ છે. કોઈ પણ ગુજરાતીનું ગતકાળે આજે પણ ત્યાંથી પસાર થતાં જુદી પડે છે. સ્વ. બદવજી હીરજી વળિયા, સ્વ. રતિલાલ નારાયણદાસ ગામી, સ્વ. હીરાચંદ ત્રિભોવનદાસ ઝોંસા, શ્રી અત્રિલાલ બોલ આ બધા-એ શાળા ને પુસ્તકાલયના સંચાલનમાં સક્રિય રસ લીધો હતો—જિંદગીપથે ત એ સંસ્થાઓની સેવા-ઓમાં પ્રવૃત્ત રહ્યા. આ ઉપરાંત દિલ્હીના ગુજરાતી મહાજનોમાં સ્વ. રાવજીભાઈ ઉમેદલાઈ પટેલ, સ્વ. ગિરધરલાલ હીરજી વળિયા, સ્વ. અજરગરભાઈ મદનજી વોરા, શ્રી રામજી લવજી સંઘવી, શ્રી ભૂરાભાઈ અજમેરા, શ્રી દીપચંદ વેલચંદ શાહ, શ્રી કૃષ્ણલાલ અંબાલાલ દેસાઈ વગેરેનાં નામે ઉલ્લેખનીય છે. શ્રી રામજીભાઈ સંઘવીના ધર્મપત્ની નર્મદાબેન આજે પણ પોતાનાં સ્મરણો તાજાં કરતાં જણાવે છે કે તેઓ ૧૯૧૧માં આપણી શાળા-માં બહુતાં હતાં ત્યારે શહેનશાહના કોરોનેશન નિમિત્તે દિલ્હીમાં દરબાર ભરાયો હતો.

ગુજરાતી મહિલા સમાજનું બીજરોપણ

ગુજરાત સમાજની પ્રવૃત્તિઓ ધીરે-ધીરે વ્યાપક થતવા લાગી અને સંસ્થા-અનેક સંસ્થા-ઓની માનૃસંસ્થા બની. સન્ ૧૯૨૫-૨૬ મુધીના ઇતિહાસ ગુજરાતી બહેનોની કોઈપણ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ દર્શાવતો નથી પણ એ અરસામાં સ્વ. સવિતાબેન કૃષ્ણલાલ મજમુદાર, શ્રીમતી કૃષ્ણાબેન ચિમનલાલ કીકાણી, શ્રીમતી દિવાળીબેન રતિલાલ ગામી, શ્રીમતી મણીબેન વળિયા, શ્રીમતી ઇન્દુબેન સવાઈલાલ ચાંદક, શ્રીમતી મુખિયા લાલશંકર ભટ્ટ તથા અન્ય બહેનોના સહકારથી નવા બનરમાં ચેન્નૈયો ‘શરદ પૂર્ણિમા’નો ઉત્સવ હાલના દિલ્હીના મહિલા સમાજના બીજરોપણમાં મહત્વનું અર્પણ કરે છે. શ્રી કૃષ્ણલાલ મજમુદારે પણ દિલ્હીના ગુજરાતીઓની મહત્વની સેવા આજ સમયે કરી ને તે ગુજરાતીઓનું વસ્તીપત્રક-એમના આંકડા ગોણે છે કે તે સમયે કુલ મળીને ૧૬૫૦ ગુજરાતીઓ

દિલ્હીમાં વસતા હતા. જૂથ નાનું હતું પણ પ્રમાણ-માં પ્રવૃત્તિ થતી હતી.

સક્રિય રાષ્ટ્રવાદીઓ

આ ગુજરાતીઓ દિલ્હીમાં પરદેશી વસાહત રૂપે રહેતા ન હતા પણ દેશના જીવનમાં સક્રિય રસ લેનાર-રાષ્ટ્રવાદીઓ હતા. સન્ ૧૯૧૮માં દિલ્હીમાં ખાસ ભરાયેલી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની બેઠકે મોન્ટેગ્યુ-ચેમ્સફોર્ડ મુધારાઓને ‘અપૂરતા, અસંતોષકારક અને નિરાશાપ્રેરક’ તરીકે વર્ણવ્યા હતા. અને તેથી ‘હોમરૂલ લીગ’ની સ્થાપના ડો. અનસારીએ કરી તેમાં દિલ્હીના ૮૦ સભ્યોમાંથી બહુમતિ સભ્યો ગુજરાતીઓ હતા. સન્ ૧૯૨૧માં અમદાવાદમાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું અધિવેશન ભરાયું અને ‘પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય’ના મુદ્દા પર મક્કમ થતવાનું વિચારાયું ત્યારે દિલ્હીના ગુજરાતીઓની ટુકડી તે માગણીમાં અગ્રિમ હતી. આ તેજસ્વી ગુજરાતીઓની પ્રત્યેક હીલચાલ પર ત્યારથી બ્રિટીશ સરકારની દૃષ્ટિ ગર્મ. આમ દિલ્હીનો ગુજરાતી—ગુજરાતી દૂર રહેતો હોવા છતાં—આજમુધી ગુજરાતના સમગ્ર જીવન સાથે યોગ્યોત રહ્યો છે એટલું જ નહિ

દિલ્હીમાં રહેતો હોઈ રાષ્ટ્રના જીવન-વડતરમાં પણ એનો ફાળો પ્રારંભથી જ સતત રહ્યો છે.

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ

પણ ગુજરાતી જોટલા વીર તેટલા જ શાણા. વિખરાટ બળ નથી તે તેમણે સતત પ્રમાણ્યું છે ને તેથી હવે આપણે એક સંઘ રૂપે ખડા થવું જોઈએ તે તેમને તરત લાગ્યું. પ્રવૃત્તિની વૃત્તિ વધતાં ‘શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી જ્ઞાનાદ્ય રાષ્ટ્રીય શાળા’ અને ‘શ્રી ખીમજી જોરામ પુસ્તકાલય’ ઉપરાંત એક અન્ય મંડળ ‘શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી હિતવર્ધક મંડળ’ પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું. પરિણામે શાણા ગુજરાતીઓને આ બધાને એક કેન્દ્રિત કરતી એક મધ્યસ્થ સંસ્થા સ્થાપવાની ધ્વજી ચર્ચ આવી— અને ધીરે ધીરે એને માટેની હીલચાલ પણ શરૂ થઈ. એટલું જ નહિ પણ એના અવતરણ માટે શ્રી નંદ-કિશોર હિંમતરામ ભટ્ટના મંત્રીપદ નીચે એક ‘એડહોક’ કમિટી પણ રચવામાં આવી. અનેકાનેક સભાઓ ભરાઈ અને આખરે ગંગોત્રીના ભિન્ન ભિન્ન પ્રવાહો એકત્રિત થયા અને ગંગાનો પ્રવાહ ચાલુ થયો.

દિલ્હીના ગુજરાતીઓના ઇતિહાસપદ પર તા. ૨૩-૧૧-૨૬ની સાંજ જીળળી છે. તે દિવસે આ બધી પ્રવૃત્તિઓને આવરી લેતો—બધી સંસ્થાઓને પોતાનામાં સમાવી લેતો “શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ” અસ્તિત્વમાં આવ્યો. તરતજ તેને બંધારણીય રૂપ આપાયું અને શેઠ શ્રી કરસનદાસ તેજપાલે શ. ૨૫૧) નું દાન કરી સમાજની પહેલી અર્ચના કરી.

ધીરે ધીરે ‘શ્રી સમાજ’ની ‘કાર્યરેખા’ઓ સ્પષ્ટ થવા લાગી. ૧૨-૪-૨૭ની તારીખે કાર્યકરોએ ‘શ્રી સમાજ’ ને સંગીન બનાવ્યો અને તેના નિમ્ન લિખિત ઉદ્દેશો સ્વીકાર્યા:—

(૧) દિલ્હીમાં વસતા ગુજરાતીઓમાં પરસ્પર સ્નેહની વૃદ્ધિ કરવી અને તેમના હિતના પ્રયોગની ચર્ચા કરવી અને તેનું સંરક્ષણ કરવું.

(૨) ગુજરાતીઓની શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક ખીલવણી થાય તે માટે, ધર્મને

બાધ ન કરે તેવા વિષયો પર ચર્ચા, ભાષણો તથા પ્રાસંગિક મેળાવાઓ યોજવાં.

(૩) પરસ્પર સંસર્ગ માટે તથા સામાજિકતા કેળવવા માટે સમેલનો યોજવાં.

(૪) બહારથી આવનાર ગુજરાતી ગૃહસ્થોને માટે દિલ્હીમાં નિવાસની બનતી સરળતા કરી આપવી.

(૫) વ્યાપાર-નોકરી વગેરે માટે દિલ્હી આવેલા ગુજરાતીઓને આવશ્યક માહિતી ઉપલબ્ધ કરી આપવી.

(૬) સંજોગવશાત્ વિપત્તિમાં આવી પડતા ગુજરાતીઓ તથા તેમના કુટુંબોને જરૂર જોગી મદદ કરવી.

ઉપર્યુક્ત ઉદ્દેશો—ઉદ્દેશોરૂપે જ ન રહ્યા પણ તરત જ વ્યવસ્થાપક મંડળની સભા ઓસારી નીચેના ઠરાવ પસાર કર્યો:—

“બહારથી આવનાર ગુજરાતી ભાઈઓને જીતરવાની સગવડ અહીં દિલ્હીમાં નહિ હોવાથી સગાજના ઉદ્દેશોમાંની ચોથી કક્ષા અગત્યમાં મૂકવા નીચે પ્રમાણે યોજના કરવામાં આવે છે.

બહારથી મદદ આવી પહોંચે નહિ અને અતિથિ ગૃહનું ખર્ચ સ્વતંત્ર રીતે નિભારી શકાય નહિ ત્યાંસુધી (પરંતુ વધુમાં વધુ બાર માસ સુધી) અહીંના ગુજરાતી ભાઈઓની મદદથી અતિથિગૃહ યુક્ત મૂકવું અને તે માટે નાણાં ઉચરાવવાં અને મકાન ભાડે લેવા આ સભા મંત્રીને સત્તા આપે છે.”

અતિથિગૃહ

દિલ્હીના તે વખતના સ્થાનિક ગુજરાતીઓએ આ ઠરાવને ઉમળકાથી વધારી લીધો અને બાર માસ સુધી મકાનના બાર માસના ભાડા સહિત અતિથિગૃહના સંપૂર્ણ નિભાવ અર્થે દર માસે મુકરર રકમ આપવાના ઉદાર વચનો આપ્યાં. તેને પરિણામે તા. ૨૧-૭-૨૭ની પ્રજાતે અનિથિગૃહ

નયા બનતી લક્ષ્યામાં દૈનિક 'તેજ' પત્રની ઓફીસની બાજુના મકાનમાં શરૂ થયું. ઉદ્દેશ પ્રમાણે 'શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી હિતવર્ધક મંડળ' જે થોડા સમય થયાં ઉપસ્થિત થયેલું તે 'શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ'માં સમાવિષ્ટ થઈ ગયું અને તેના કેટલોક સરસામાન સમાજના નવા સ્થપાયેલ અતિથિગૃહને આવવામાં આવ્યો. આ અતિથિગૃહ એ કાળમાં પણ ખૂબ જાણીતું હતું. તેની ખાત્રી એ ઉપરથી થાય છે કે રાષ્ટ્રના અધ્યક્ષી નેતા આચાર્ય શ્રી કૃષ્ણભાઈ તથા સ્વ. ગણિભાઈ કેકારી (કે જે દાન લેવાની કળામાં અદ્વિત હતા ને તેથી એ જગાનામાં એક નંબરના ભિક્ષુક કહેવાતા) ઉપરાંત કોંગ્રેસી અને અન્ય કાર્યકરોએ એનો લાભ લીધેલો. આ અતિથિગૃહ માત્ર નિવાસની સામાન્ય વ્યવસ્થા જ નહોતું કરતું પણ ગુજરાતીઓનું સગવડ અર્થમાં આશ્રયસ્થાન હતું. 'દિલ્હી'—ગદારથી આવતા ગુજરાતીઓ માટે પરાયી ભૂમિ—થોડો દર પણ ખરો. 'દિલ્હીના કમથી ચેતના રહેજો'—એવી ગાંઠે શિખાગણ પણ ખરી અને વાતમાં થોડું તથ્ય પણ ખરું. સ્ટેશન નજીકનો વિસ્તાર ગદારથી આવતા ઉતાડ્યોનો ગેરલાભ લેવામાં તૈયાર. ગુજરાતી ભાઈ-બહેનો આવા અપરિચિતોની ગાયાબળમાં ફસાતા પણ હતા. દિલ્હીની સારી જણ્યૂતી ધર્મશાળા કે લોકત્યાં આપણા પ્રદેશનો ખોરાક નહિ, રીતભાત નહિ, ભાષા તો નહિ જ. ક્યાં જતું ? એનો સરસ જવાબ આ નિઃશુલ્ક સેવા આપના અતિથિગૃહે આપ્યો. અહીં ગુજરાતીઓને ગુજરાતની રીતભાત કે ભાષા જ માત્ર ન મળ્યાં. ધરની હાંક, હેત-પ્રીત અને કલ્લોલ પણ મળ્યાં. ગુજરાતી પછી તે યાત્રા, પ્રવૃત્તિ કે વ્યાપાર-ધંધા અંગે આવ્યો હોય—અતિથિગૃહમાં એને હાથ કરીને વિશ્વસનીય વાતાવરણ મળ્યું. વતનથી આટલે દૂર આરામથી બેસવાનું સ્થાન મળ્યું.

શ્રતિચિદેવો મઘ ।

ઇતિહાસ દહે છે કે એ જગાનાના દિલ્હીના

ગુજરાતી મહાજનો ગાડીને સમયે સ્ટેશનને જતા. આદરથી અતિથિગૃહમાં લઈ આવતા, એમની સાથે બેસતા, વાતો કરતા, મુંઝવણને જાણી લેતા, સલાહ-સચનો આપતાં ને એમનું મન થાણે પડ્યે અતિથિગૃહ છોડતા. આ અધ્યયુગ્યોનું પુણ્ય-સ્મરણ અહીં આવરયક બને છે. તેઓ હતા— શ્રી નંદકિશોર ભટ્ટ, શ્રી કૃષ્ણલાલ ઠેચુરવાળા, શ્રી કૃષ્ણલાલ મજમુદાર, શ્રી સવાઈલાલ ચાસિક, શ્રી ચંદુલાલ બાપુજી ત્રિવેદી, શ્રી હરિહર માણેક-લાલ મુરતી, સ્વ. હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ ઝોંસા અને શ્રી ભાઈલાલ જ્યેષ્ઠ દેસાઈ.

એમણે કેટલી સરસ સેવા કરી તે તો તે

વખતના અતિથિગૃહનો લાભ લેનારા ગુજરાતીઓના આંકડા જ બોલે છે:—

વર્ષ	સંખ્યા
સન્ ૧૯૨૭	
(તા. ૨૧-૭-૨૭ થી ૩૧-૧૨-૨૭)	૨૦૫
સન્ ૧૯૨૮	૩૮૦
સન્ ૧૯૨૯	૧૧૫૮
સન્ ૧૯૩૦	૧૪૮૭

સન્ ૧૯૩૦નું શકુનવર્તુ વર્ષ

ઇ. સ. ૧૯૩૦નું વર્ષ સમાજના ઇતિહાસમાં

ગૌરવપૂર્ણ વર્ષ છે. સમાજે એ વર્ષમાં દિલ્હી રેલ્વે જંકશન સામેનું, બાગદિવારનું દસ નંબરનું મકાન ભાડેરાખ્યું. આ મકાન મળ્યું એટલે સમાજે પોતાની બધી પ્રવૃત્તિઓ—પુસ્તકાલય, શાળા, અતિથિગૃહ આદિને આ મકાનમાં એટલે કે એક જ જગ્યાએ ચલાવવાનું શરૂ કર્યું. પ્રથમ માળે શાળા અને પુસ્તકાલય તથા બીજા માળે અતિથિગૃહ. આ વર્ષમાં શાળામાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધી. નાનકડા એવા આ મકાનમાં 'શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ'ની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ થતી રહી. પરિણામે એની મુવાસ ગુજરાતના ખૂણેખૂણામાં છાંય વણી. એટલું જ નહિ આ સંસ્થાએ ઈચ્છકર્તી જોઈએ—એની કાયાપલટ કરી એને પ્રગતિને પથે મૂકવી જોઈએ. લક્ષ્મીનો સંકુપયોગ અહિં થઈ શકે તેમ છે તેનું ગુણ્ય ગુજરાતીઓને જાણ્યું. આમ 'બાગદિવાર'નું મકાન પણ શકેનવંતું જ માનવું જોઈએ.

‘કક્કર બાપા’ પ્રમુખસંસ્થાને

પરિણામે સમાજની મુવાસ ગુજરાતના ખૂણે ખૂણામાં પ્રસરવા લાગી એટલું જ નહિ સન ૧૯૩૩-૩૪ના વર્ષ માટે દીન, દુઃખી અને દક્ષિત વર્ગના ઉદ્ધારક શ્રી અમૃતલાલ પી. કક્કર સમાજના પ્રમુખ-પદે આવી તેમની સેવાનો લાલ આ સંસ્થાએ પ્રાપ્ત કર્યો અને સંસ્થાના પ્રકૃદલનનું એ પ્રતીક બની ગયું હતું.

શ્રી સમાજનું રજિસ્ટ્રેશન

આગળ જોયું તેમ ૧૯૩૦માં પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્રબૃત્ત તો એ બન્યું જ પણ આજ મકાનમાં—‘૩૨ માં’ ‘શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ’નું ૨૬ જુલાઈને રોજ રજિસ્ટ્રેશન (સન ૧૮૬૦ના ૨૬મા એક્ટ મુજબ) થયું. ૧૯૩૪ની તારીખ ૨૫ નવેમ્બરના રોજ સમાજના ભાડેરાનું ટ્રસ્ટીક દિલ્હીના રજિસ્ટ્રારની કોર્ટમાં રજિસ્ટર્ડ થયું. અને આમ સંસ્થા પંખતીક ટ્રસ્ટ એક્ટ અનુસાર ‘રજિસ્ટર્ડ’ થતાં તેની સ્થાવર તથા જંગમ મિલકતનો ધર્મીવંદ

દર પાંચ વર્ષે ચૂંટાતા ટ્રસ્ટી મંડળને સોંપાયો. પરિણામે શ્રી સમાજના નાણાં જે વેરવિખેર વેપારી પેદીઓમાં રખાતાં તે સરકારમાન્ય બેન્કોમાં રખાવા લાગ્યાં—

સંસ્થાના રોજિંદા ખર્ચને પહેંચી વળવા કાયમી નિભાવ ફંડની યોજના ઘડાઈ. એની સર્વ પ્રવૃત્તિઓ—શાળા, પુસ્તકાલય અને અતિથિગૃહનો જેમાં સમાવેશ થઈ શકે તેનું માસિકીનું મકાન ખરીદવા માટે ફંડ વિકસિત કરવાની વ્યવસ્થિત યોજના થઈ. આમ સન ૩૦ થી ૪૦ વચ્ચે આ શકેનવંતું મકાન સંખ્યા પછી અનેક યોજનાઓ ઘડાઈ અને અગત્યમાં લેવાઈ.

શ્રી સમાજનું માસિકીનું મકાન—કસોથ માકેંટ

શ્રી સમાજ પગભર થતાં થોડીક નાણાકીય જોગવાઈ પણ થઈ. જેમાંથી રૂ. ૬૦૦૦ માં એક નાનું સરખું મકાન પણ કસોથ માકેંટમાં ૧૯૩૬માં ખરીદાયું. મકાનનાનું હોર્ડી શ્રી સમાજની પ્રવૃત્તિઓ-આમાં ચાલી શકે તેમ ન હતી—પણ સ્થાયી કચ્છ મેળવવાનું સાધન તો એ બની શકે તેમ હતું. આગળ જતાં આ મકાન શ્રી સમાજે શ્રીમતી વિન્યાએન ગોવિંદજી દા. શેઠ શ્રી મંગળદાસ વાસજી સંપટને રૂ. ૨૫૦૦૦ માં તા. ૧૦-૧૨-૪૪ ના રોજ વેચાનું આપ્યું.

તા. ૩૧-૮-૪૦ મુધીમાં સમાજના અતિથિ-ગૃહ ફંડમાં જ રૂ. ૮૮૪૭ ની રકમ જતાં થઈ હોવાનું આંકડા બોલે છે. સન ૧૯૪૦ પછી તો સમાજની પ્રગતિ એકદમ વધી.

શ્રી સમાજની માસિકીનું મકાન ખરીદવા પ્રયાન

કાર્યકરોએ શ્રી સમાજની માસિકીનું મકાન ખરીદવા બે-ત્રણ પ્રયાનો કર્યા. તા. ૫-૧૦-૪૧ને રોજ કારમીરી જેન્ટિલ બહાર જનરલ પોસ્ટ ઓફીસ પાછળ ઈન્સ્ટ્રુમેન્ટ ટ્રસ્ટના પ્લોટો ખરીદવા જેનું લાભે તો શ્રી એન. કે. ડોહરીને એવી સત્તા

આપની તેમ વિચારાયું હતું. તા. ૩૦-૫-૪૪નો ઇતિ-
હાસ એસે છે કે નવા બજારની પીળી કોડી પાછળ-
નું શેડ કનૈયાલાલ આગલાનું મકાન રૂ. ૧,૭૫,૦૦૦
માં ખરીદવાનું લગભગ નક્કી થયું હતું, જે મકાન-
માલિકે રૂ. એ લાખની માંગણી કરતાં ખરીદવાનું
રહી ગયું.

સન્ ૧૯૪૪ના શકુનવંતા દિવસે

-પણ સમાજના ઇતિહાસમાં બીજી બાજુથી
બજળા દિવસે આવ્યા. એ હતું સન્ ૧૯૪૪-૪૫નું
વર્ષ. આ વર્ષ દરમિયાન ડો. લાલશંકર ભટ્ટ, એમ.
એસ. સી., પી-એચ. ડી. એ સમાજનું પ્રમુખપદ
મહણ કરી સંસ્થાનું સુકાન સંભાળ્યું. એમની સેવા,
સલાહ અને પ્રયત્નોથી સંસ્થાએ પ્રગતિ તરફ
પ્રસ્થાન કર્યું. એમણે આવતાં વેતન રાજરત્ન શેડ
શ્રી નાનજીભાઈ કાલિદાસ મહેતાને રૂ. ૨૫૦૦૦,નું
દાન શાળાને આપવા પ્રેર્યા. શાળાના વિભાગને
“શ્રીમતી સતોદ્યુભાઈ નાનજી કાલિદાસ મહેતાનું
નામ આપવું એવી સૂચના તા. ૧૭-૯-૪૪ની સામા-
ન્ય સભામાં સ્વીકારી છે, એમ તવારીખ એસે છે.
શ્રી હરખયા નંદવાણા ગુજરાતી જ્ઞાનોદય
શાળા

તેજ સામાન્ય સભામાં દિલ્હી નિવાસી શેડ શ્રી
એ. વોરા એન્ડ કું., તરફથી સ્વ. અજયરામભાઈ,
શ્રી નરસિંહભાઈ તથા શ્રી નવલકર્ણભાઈ મકનજી

વોરાએ શાળા માટે સમાજને પોતાના સ્વ. માતૃ
શ્રી ના સંસ્મરણાર્થે રૂ. ૨૫૦૦૦ ની ઉદાર
સખાવતની નહેસત કરી તથા તેઓ શ્રી સુચવે તે
નામ શાળા સાથે જોડવાનું સ્વીકારાયું. પરિણામે
ગુજરાતી માધ્યમિક શાળાનું નામ તા. ૧૮-૧૦-૪૪
થી મેસર્સ એ. વોરા એન્ડ કું.,ની સૂચના અનુસાર
એમના સ્વ. માતૃશ્રીના સંસ્મરણાર્થે “શ્રી હરખ-
યા નંદવાણી ગુજરાતી જ્ઞાનોદય શાળા” રાખવામાં
આવ્યું. એ વખતે શાળામાં ગુજરાતી છ ધોરણ
સુધીનો અભ્યાસ કરાવાનો અને બાળવર્ગ મળી
કુલ સાત વર્ગો હતા. અગ્રેજ ઉપરાંત દિલ્હી પણ
શીખવાનું, શાળાની આ વખતે એટલી પ્રગતિ થઈ
કે વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીનીઓની કુલ સંખ્યા ૨૧૨
હતી. વધતી જતી સંખ્યાને પહોંચી વળવા ભાડાના
૧૦-આગદિવારવાળા મકાનની અગાસીમાં ઉપર ખે
કાગચણાઉ ઓરડા બાંધવામાં આવ્યાં, અને
વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો.
તા. ૨૫-૬-૪૬થી શિક્ષકોની સંખ્યા પણ વર્ગ દીઠ
એકની થઈ ગઈ-પરિણામે શાળામાં સંગીન કાર્ય
થવા માંડ્યું.

નાણાકીય સંગીનતા

શ્રી સમાજના ઇતિહાસમાં ખરેખર ‘૪૪-૪૫નું
વર્ષ અનોખું છે. અગાઉ જેયું તેમ એક જ સભામાં
પચ્ચીસ-પચ્ચીસ હજારનાં જે દાન મળ્યાં-પણ
ધ્વિરના આશીર્વાદ હજુ વધુ ઉતરવાના હતા.
તા. ૧૫-૪-૪૫ની સામાન્ય સભામાં સંસ્થાના માજી
પ્રમુખ સ્વ. શ્રી રાવજીભાઈ પટેલના સ્મરણાર્થે
તેમના પત્ની ગં. સ્વ. ડાહીસક્ષી બહેને અને તેમના
સુપુત્ર શ્રી જગદીશચન્દ્ર પટેલે શ્રી સમાજને રૂ. ૭૦૦૧,
બેટમાં આપ્યા. સંસ્થાનું મકાન બને ત્યારે
સભાખંડનું “શ્રી રાવજી પટેલ હોલ” અભિધાન
આપવું એવું કરાવવામાં આવ્યું.

ઉપરાંત ત્રણેય દાતાઓએ જ ખરેખર સંસ્થાની
કરોડરજી મજબુત બનાવી દીધી. શ્રી સમાજના
ઇતિહાસ સાથે તેઓ વણાઈ ગયા છે. શ્રી
સમાજનું સદ્ભાગ્ય છે કે આ પરંપરા ચાલુ

રહેવાની છે. શેઠ શ્રી મોહનલાલ દરગોવિંદલાલ, શેઠ શ્રી છોટાભાઈ નેહાલાઈ તેમજ શેઠ શ્રી વજ્રલાલ ગણિલાલ (ખીડીના વેપારીઓ) તરફથી સંસ્થાને ઉદાર રકમોના વચન ગળ્યાં છે. કાર્યકરોને ગોદિયા, જળમયુર અને સાગરની ખેપ જ કરવાની બાકી છે. દાન-પ્રવાહની શુભ શરૂઆત પછી તો શ્રી સમાજની આર્થિક ચિંતા ખરેખર કાંઈક હળવી થઈ. સ્થાયી ફંડ રૂ. ૪૭,૦૦૦ અને અતિથિશુલ્ક ફંડ રૂ. ૫૭,૦૦૦નું સરકારી ખતાવે છે માસિકીના મકાન માટે પુનઃ પ્રયત્નો.

પણ હજી સંસ્થાને ગારંતીનું મકાન કે ખાલી પ્લોટ લેવાનો બાકી હતો. ફરી એકો ગતિમાન યથા સન્ ૧૯૪૬માં 'મેરીમિઈટ' પાસેના પુત્ર નજીક એક જમ્યા બાબત વાત થઈ અને અટકી ગઈ. ફરી સન્ ૧૯૪૭ના પ્રારંભમાં દિનારી જગત લતામાં કોઈ તૈયાર મકાન અથવા આંદની કેડ, આર્થ સમાજ દિવાન હોલ સામેની હારમાં સેન્ટ મેરેસીસ સ્કૂલની ખાજીનો પ્લોટ વગેરે ખરીદવા શ્રી નંદલાલ મહેતાને તપાસી જવા સૂચવ્યું. ૧૦, બાગદિવારનું મકાન તો નાનું પડતું જ હતું. સ્વતંત્ર મકાનનું કોઈ ઠેકાણું પડતું જ ન હતું પણ પ્રવૃત્તિઓ તો સતત ચાલુ જ હતી.

સરદારશ્રીનો સન્માન સમારંભ

આઝાદીની ઉપા ઉગી. ગુજરાતના સરદાર-સારા ભારતના સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ—આઝાદી હસ્તતા ગૃહપ્રધાનપદે નિમાતાં તા. ૧૫-૫-૪૭

ના રોજ સાંજે પાંચ વાગ્યે શ્રી સમાજે તેમને સન્માનવા માનપત્ર-સમારંભ યોજ્યો. દિલ્હીમાં વસતા ગુજરાતીઓને એ અસાધારણ ગૌરવનો દિન લાગ્યો. પહેલી જ વાર ગુજરાતીઓ મોટી સંખ્યામાં ઉમળકાથી દોડી આવ્યા. સભાખંડ ખીચોખીચ ભરાઈ ગયો. સમાજના સદલાગ્યે તે સમયે આચાર્ય કૃપલાણી તથા સરદારની વ્યવ્ય સમ્ય સ્વ. સી એચ. ભાલા, કુ. ગણિએન પટેલ પણ હાજર હતા. આચાર્ય શ્રી કૃપલાણીજીએ સરદારની સેવાઓને લગ્ય અંગણિ આપી હતી; જ્યારે આપણા ઉચ્ચ કોર્ટના સાહિત્યકાર તથા પત્રકાર ડો. શ્રીધરાણીએ સરદારશ્રીની કાર્યપદ્ધતિને ગિરદાવી હતી. પ્રમુખ શ્રી નંદલાલ મહેતાએ માનપત્ર વાંચ્યું હતું જ્યારે શ્રી જ્યોતિર્લાલ મહેતાએ સરદારશ્રી ને સમાજને પરિચય કરાવ્યો હતો. સરદારે પ્રેરકવાણીમાં સંબોધન કર્યું હતું અને દિલ્હીના ગુજરાતીઓને દિલ્હી ને અપનાવવાનું તથા ગુજરાતીની સંસ્કૃતિને શોભાવવાનું સૂચવ્યું હતું તથા કોઈ પણ સંકટસમયે નીકર રહેવાની શીખ આપી હતી.

આઝાદી પર્વનું આગમન અને પૂ. બાપુનું સન્માન

—અને પછી તો આઝાદી આવી, ૧૫મી ઓગસ્ટ ૧૯૪૭નો પર્વદિન ઉઘો. શ્રી ગુજરાતી સમાજે પણ એને જગવી. પ. દરબાર ગોપાળદાસના વરદ હસ્તે ધ્વજવંદન થયું અને તેમણે આપણને આ શુભ દિવસ દેખાડવા માટે પ. મહાત્માજીને લગ્ય અંગણિ આપી.

પૂ. મહાત્મા ગાંધીના આર્થીર્વાદ

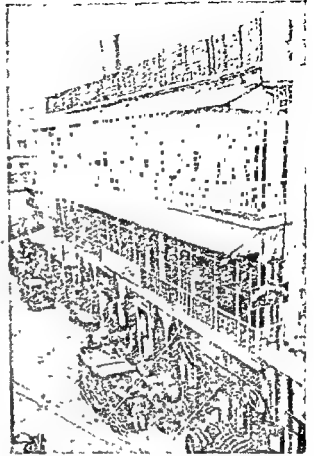
એ જ વર્ષમાં ૧૧મી ઓક્ટોબર, સંવત ૨૦૦૩ની ભારતીય તિથિ પ્રમાણે રેડિયા બારસ મહાત્માજીનો ૧૦૦મો જન્મ દિન હતો. શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ દ્વારા ગિરિજા હાઉસ, ન્યુ દિલ્હીમાં તે દિને દિલ્હીના સગમ ગુજરાતીઓએ ભારતના મહાન પુરુષનું અભિનંદન કયું. મહાત્માજી, સરદાર પટેલ, કૃ. ગણિગદેન સૌ હાજર હતા. ગુજરાતીઓનો ઉપાગકો માનો ન હતો. સમાજના પ્રમુખ શ્રી નંદલાલ મહેતાએ સૌથી વધુ નાજીને અભિનંદન આપ્યાં. ૭૯ મુનર આંટી આપી શ. ૬૦૦૦ની થેલી અર્પણ થઈ. ગિરિજાતી માટે મેસર્સ કીનાયદ દેવચંદ એન્ડ કું., તરફથી ૧૨૫ ગરમ કોટ, મેસર્સ સંપત એન્ડ કું., તરફથી ૧૦૦ ગરમ કોટ તથા મેસર્સ વી. એચ. શાહ એન્ડ કું. તરફથી ૨૦ ગરમ ધાગળાની અર્પણ વિધિ સંપન્ન થઈ. ગિરિજા હાઉસમાં પહેલી જ વાર મહાત્માજીએ ગુજરાતીમાં પ્રવચન કરી ગુજરાતીઓને સંબોધ્યા. ગુજરાતી શાળામાં દિલ્હી રીખવવા બદલ મહાત્માજીએ સમાજને અભિનંદન આપ્યાં. શ્રી સમાજને મહાત્માજીએ આપેલા એ આર્થીવાદ એનું હમેશનું પાલન બની ચૂક્યા છે.

શાળા-વધુ એક ભાડાનું મકાન

આમ પ્રવૃત્તિઓ તો ચાલુ જ હતી. શાળામાં બાળકોની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર વધતી જતી હતી. માલિકીનું મકાન મળતું ન હતું. પરિણામે બાળ દિવારના મકાનનો બોજ હલકો થાય તે માટે ખારી બાવલીમાં 'ધ્વજ સવન' દટરાની પામેના લાલા નાગરમજના મકાનમાં મેસર્સ હોટાભાઈ નેહાશાઈ એન્ડ કું., વાળા શ્રી હાલાભાઈના સહકારથી શાળા માટે બે વધુ ઓરડા ભાડે રખાયા અને વસંત પંચમી તા. ૧૫-૨-૪૮ને રોજ સવારના દસ વાગે બાળકોને તે મકાનમાં પ્રવેશ દરાવી મુહૂર્ત કયું. સમારંભના પ્રમુખ શ્રી અનિલાલભાઈ હતા.

સમાજની માલિકીનું મકાન-કવી.સ રોડ

આમ કાર્ય 'જેન જેન પ્રવારેજ' ચાલતું

હતું. બીજી બાજુ પોતાની સગમ પ્રવૃત્તિઓને સંપૂર્ણતયા સમાવી શકે તે માટે સમાજની સ્વાયત્ત માલિકીનું મકાન લેવાના પ્રયત્નો ચાલુ જ હતા. અતે એનું શુભ પરિણામ આવ્યું ને સમાજે પોતાની માલિકીનું વિશાળ મકાન શ. બે લાખ પાંચ હજારમાં ક્લોથ માર્કેટ પાછળના વિસ્તારમાં 'ગિરિજા હોટેલ'વાળું નહેરુ સહાઈતામન મકાન નં. ૪૩૧/૪૩૨ (હાલમાં ૮૬૪ થી ૮૬૬) તા. ૪-૮-૪૮ને રોજ લાલા મુરજમજ એન્ડ સન્સ પાસેથી ખરીદવાનો નિર્ણય થયો અને ખરીદાયું. સમાજનું વર્ષો જૂનું સ્વપ્ન સિદ્ધ થયું. પુરતા પાયાના ચાલુતર મહી

આ અણીની પગે દિલ્હીના સગમ ગુજરાતી-ભાષિઓએ સમાજ પ્રત્યેની પોતાની અદ્ભુત નિષ્ઠા વ્યક્ત કરી. મકાન તો લેવું જ હતું પણ સમાજના ખાતામાં એટલા પૈસા હતા જ નહિ. ખૂટતી રકમ

માટે આપણા ગુજરાતી ભાષિઓની પાસેથી રૂ. ૭૫,૦૦૦ની લોન લેવી તેનું તા. ૨૨-૮-૪૮ની સંયુક્ત સભામાં નક્કી થયું-અને ગુજરાતીભાષા-ઓએ ખરેખર એક જ વચન ઉદાહરણ રજૂ કર્યું. તે જ સભામાં પ્રથમ રૂ. ૬૦,૦૦૦ અને ત્યારબાદ રૂ. ૧૩,૦૦૦ એમ કુલ મળી રૂ. ૭૩,૦૦૦ લોન પેટે મળ્યા. નક્કી થયું કે એક વર્ષ સુધી આ રૂપિયાનું કોઈ વ્યાજ નહિ. એક વર્ષ પછી ન આપી શકાય તો ૩ ટકા લેખે વ્યાજ આપવું. શ્રી સમાજને અણીને વખતે આ રીતે લોનદ્વારા મદદ કરનાર સૌ વ્યક્તિઓની નિજા અવશ્ય ગિરદાવવી જોઈએ. આજે આપણે ગુજરાતી સમાજ અસાધારણ પ્રગતિને પંથે ગતિ કરી રહ્યા છે તેમાં 'પુરાના પાયાના ચણનર મહી' ૫૬૨ ણનેલા આવા મહાનુભાવોનાં યશસ્વી કાર્યો છે. શેક શ્રી વિદ્યદાસ ધનંજી તરફથી શ્રી હરિદાસજીએ જે સમાજને લોન પેટે આપેલા રૂ. પાંચ હજાર બેટના રૂપમાં તરત જ ફેરવવા આપ મેળે ઇચ્છા વ્યક્ત કરી તે સવિશેષ ઉલ્લેખનીય છે.

પ્રમુખ તરીકે શ્રી યશવંત પંડ્યાની સેવાઓ

શ્રી સમાજે પણ અત્યંત આતુરતાથી વર્ષ દરમિયાન જ લોન ભરપાઈ કરવા સમાજ પુરુષાર્થ આદર્યો. નાણીતા સાહિત્યકાર શ્રી યશવંત પંડ્યા તે વખતે શ્રી સમાજના પ્રમુખ હતા. તેઓ તથા વ્યવસ્થાપક સમિતિના નાણીતા સદસ્ય શ્રી રંજણિક નાથ શાહનું જોડું પ્રતિનિધિત્વ તા. ૨૭-૧૦-૪૯ને રોજ મધ્ય પ્રદેશના પ્રવાસે ગયું-અને ગોંદિયા, જળકપુર, સાગર વગેરે સ્થાને એ કર્યું. ગોંદિયાથી શ્રી સમાજના ટ્રસ્ટી શ્રી ગોરધનભાઈ અંબાલાલ પટેલ તથા જળકપુરથી વ્યવસ્થાપક સમિતિના અન્ય સભ્ય શ્રી લક્ષ્મણભાઈ નાથાલાલ પટેલ જોડાયા. આ પ્રતિનિધિ મંડળે અદ્ભુત કાર્ય કર્યું અને આ પ્રવાસ દરમિયાન રૂ. ૪૦,૦૦૦ નો ફાળો એકત્રિત કર્યો. મધ્યપ્રદેશના બીડી-તમાકુના ગુજરાતી વ્યાપારીઓની આત્મીયતા સમાજના દત્તિદાસમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે. પ્રતિ-

નિધિઓ પાછા ફર્યા ને દિલ્હીના દાનાઓને પણ ઉત્તમકે આઓ ને શ્રી સમાજે લીધેલી લોન સંપૂર્ણપણે ભરપાઈ થઈ ગઈ. સ્થાનિક ભાષિઓને આ ઉત્તમકે એમની સમાજ પ્રત્યેની અસાધારણ શુભનિશાનું જ પ્રતીક છે.

શ્રી સમાજના પ્રમુખ શ્રી યશવંત પંડ્યાએ તા. ૨૨-૪-૫૧ને રોજ સામાન્ય સભા સમક્ષ ભાષણ આપ્યું હતું: તે સંસ્થાની સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓનું સિદ્ધાવલોકન કરાવતું હોઈ ચિરસ્મરણીય રહેશે. સરદાર પટેલ અને કચ્છર જાપા જેવા રાષ્ટ્રના સર્વોચ્ચ નેતાઓ તથા સમાજના મુરખીઓને એમણે યથોચિત અંજલિ આપ્યા પછી-લોન ભરપાઈ થઈ ગઈ તેનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો હતો. અને આ સિદ્ધિ માટે સૌનો આભાર માન્યો હતો. સાથે સાથે સમાજના સ્થાપી ફંડમાં રૂ. એક લાખ અવશ્ય હોવા જોઈએ તે વાત પર ભાર મૂક્યો હતો. શિક્ષિતવની ત્રણ પાંદડીઓ સમી સમાજની ત્રણ મુખ્ય પ્રવૃત્તિમાં અતિથિશુદ્ધ, શાળા અને પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિઓને ગિરદાવી હતી. સન ૧૯૪૮માં ૮૦૦૦ યાત્રીઓએ અતિથિશુદ્ધના કાલ લીધા હતો ત્યારે સન ૧૯૫૧માં ૧૧,૦૦૦ યાત્રીઓને આશ્રય આપી આ ગૃહે યોગ્યતાની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી દીધી હતી. શાળાની કાર્યવાહી વધુ વ્યવસ્થિત અને નિયમિત થઈ હતી અને પુસ્તકાલયનો કાલ ખૂબ લેવાય છે. તથા તેની શાખા ખોલવાનો વર્ષો જૂનો પ્રયત્ન સ્વ. ચંદુભાઈ રાણાએ આપેલી અનુકૂળતા ને કારણે સિદ્ધ થયો છે તેમ જણાવ્યું હતું.

શ્રી સમાજ રાષ્ટ્રીય જીવનના સંદર્ભમાં

શ્રી સમાજના સભ્યોએ રાજધાનીમાં ૧૦૮ જ્યોતી ગાળા રોપી હતી. શ્રી મુનરીએ આ પુનિન કાર્યનો પ્રારંભ કરી સમાજ સાથેનો નાતો સ્પષ્ટ કરી આપ્યો હતો.

શ્રી નરહરિ પરીએ ત્યાં જ્ઞાપણ કર્યું અને તેમના પરમ મિત્ર શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈને નામે તે

વૃક્ષાવાટિકાને ‘મહાદેવ વાડી’ અભિધાન આપવું તે નામનું ઔચિત્ય છે તેમ તેમણે જણાવ્યું હતું.

પૂ. સરદાર શ્રી ની પંચોતેરમાં જન્મ-જયંતિ પ્રસંગે ગુજરાત પ્રાન્તિક સમિતિ તરફથી જે જયંતિ-કાળો થયો હતો તેમાં દિલ્લી ગુજરાતી સમાજે એઓશ્રીના વયના પ્રતીકરૂપે રૂ. ૭૫૦૦ એકઠા કરવાની ધારણા કરી હતી પણ આખરનો આંકડો રૂ. ૮૨,૦૭ થયો હતો તેમ કહી આટલા દૂંધા સમયમાં સમાજના કાર્યકરોએ કરેલ કાર્ય ‘શોભારૂપદ’ કહી ગિરદાવ્યું હતું.

પૂ. બાપુજીના દેહાંતર્ગ પછી રેડિયા બારસ-ને દિને-પ્રભાતે થતા પ્રાર્થનાનો કાર્યક્રમ (જે હવે તો સમાજની પરમ્પરા જ બની ચૂકી છે) માં પ્રથમ રાષ્ટ્રપતિ શ્રી રાજેન્દ્રપ્રસાદ, સ્વ. દેવદાસ ગાંધી, શ્રી પારેશાન, ડો. સુશીલા નાવર (બધા જ બળે બાપુજીના કુટુંબજનો)એ સાથ આપ્યો હતો.

રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિ વર્ધાની પરીક્ષાઓ માટે તે સમિતિએ સમાજને દિલ્લીના કેન્દ્ર તરીકે

સ્વીકાર્યો. શ્રી સમાજે પણ તેની રીતે દિલ્લી પ્રચાર-ના રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં ચોખ્ખા ફાળો આપ્યો તે હકીકત તેમણે સ્પષ્ટ કરી હતી.

મહાનુભાવોનાં સન્માન

શ્રી મુનશીજી અન્નપ્રધાન નિગાતાં તથા શ્રી તુલસીદાસ કીચાયદ ‘ફેડરેશન ઓફ ઇન્ડિયન એમ્પ્લોઈઝ ઓફ કોમર્સ’ના પ્રમુખ થતાં શ્રી સમાજે તેમનું બહુમાન ક્યું હતું કેમકે બન્ને સમાજના મુરખ્ખીઓની નાણાવશિષ્ટાં વિરાજે છે.

આ ઉપરાંત દિલ્લીમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ પરિષદ ભારત તે નિમિત્તે આવેલા ગુજરાતી સંસ્કૃતિધુરીણો સ્વ. રમણદાસ દેસાઈ, શ્રી રવિ-શંકર રાવત, શ્રી વિન્નયરાય વૈદ્ય, શ્રી મંજુદાસ મળમુદાર, શ્રી દિગ્ગતરાવ વ્યાસ, શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રીનું પણ સમાજે બહુમાન ક્યું હતું. સામેથી એમણે પણ પોતાના સાહિત્યકલા આદિ જ્ઞાનથી શ્રી સમાજના સભ્યોને તૃપ્ત કર્યા હતા. આ પ્રસંગે શ્રી એચ. એમ. પટેલ અને શ્રી શ્રીધરાણીની

ઉપસ્થિતિ ખાસ ધ્યાન ખેંચતી હતી.

અંતે સમાજ નામ નહિ, કામ ચાલે છે—કહી તેમણે કાર્યકર્તાઓને એ રીતે આગળ આવવા શીખ આપી હતી. સમાજ કાર્યકરને શું આપશે? શ્રી પંજાના શબ્દો હરહમેશ માટે મનનીય છે. સમાજને એમણે આપેલી લઘુ અંજલિ છે:—
“જીવનમાં ત્યારે જગપર ઝંઝાવાત વ્યાપ્યા છે ત્યારે આત્માને આનંદ અનુભવવો હોય તો આ સ્થળ છે.”

શ્રદ્ધાંજલિ

શ્રી સમાજની શ્રી યશવંત પંજાએ ખરેખર અદ્ભુત સેવા કરી છે એમના સમય દરમિયાન સમાજ શિક્ષણ, સાહિત્ય, સંસ્કાર આદિ પ્રવૃત્તિઓ કરવા તરફ વધુ વળ્યો એ મમય દરમિયાન જ સમજ સ્નેહ-સંપન્ન અને સેવા દ્વારા વધુ સધન બન્યો. એ બધાને સૂચવતું પ્રતીક પણ્ય એમણે જ સન્ ૧૯૪૮-૪૯માં સમાજને ચરણે ધર્યું. શ્રી યશવંત પંજાનાં કાર્યોની નોંધ સમાજનો ઇતિહાસ-કાર હમેશાં લેશે અને પોતાની શ્રદ્ધાંજલિ અર્પશે.

આમ સમાજના સદસ્યોએ દિલ્હીમાં આવતા સૌ પ્રતિભાશાળી સભ્યોનોની સેવા સમાજને મળ્યા જ કરી છે. પ્રવૃત્તિઓ સતત પાંચરતી રહી છે.

બાલમંદિરની સ્થાપના માટે દાન

સન ૧૯૪૯ મેસર્સ જોટાભાઈ જોટાભાઈ પટેલ એન્ડ કું., ના ભાગીદાર શેઠ શ્રી મનોહરભાઈ બાબરભાઈ પટેલે પોતાનાં ધર્મપત્ની શ્રીમતી ડાહીબહેનના નામે બાલમંદિર સ્થાપના ઉદાત્ત ઉદ્દેશથી રૂ. ૧૧,૦૦૧ની ઉદાર સખાવતની જાહેરાત કરી દાનભાવનાને ઉત્તર કરી.

—અને તા. ૧-૮-૫૭ના રોજ શ્રીમતી ડાહીબહેન મનોહરભાઈ પટેલ બાલમંદિરનું ઉદ્ઘાટન મેસર્સ પીપ્પસ વાંચ કું., વળા શેઠ શ્રી જમનાદાસભાઈના હસ્તે થયું. આ પ્રસંગે તેમના તરફથી રૂ. ૧,૦૦૧ સમાજને ભેટ અને રૂ. ૫૦૧ આપી સમાજના મુરબ્બી બન્યાની જાહેરાત થઈ હતી. પ્રમુખસ્થાને સમાજના પ્રમુખ શ્રી ઐ.ચ. એમ પટેલ હતા.

શ્રી ઊજમબા વાચનાલય

સન ૧૯૫૧ની શરૂમાં જગલપુરવાળા શેઠ શ્રી મોહનલાલ હરગોવિંદલાલ મગનલાલ તરફથી રૂ. ૭૦૦૧ની સખાવતને ચિરસ્થાયી કરવા તા. ૫-૪-૫૧ની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ “શ્રી ઊજમબા વાચનાલય” એ નામને બહાલી આપી.

શ્રી સમાજે એ જ સભામાં સાગરના બીડીના

વેપારી મેસર્સ વ્રજલાલ મણિલાલ એન્ડ કું., તરફથી ગવેકા રા. ૭,૦૦૧,ના દાનમાંથી 'શ્રી વ્રજલાલ મણિલાલ ઔપચાર્ય' પણ સ્થાપ્યું. એનો શરૂના ખૂબ જ લાભ લેવાયો (પાછળથી એનો લાભ ખરાબર નહિ લેવાતા બંધ કરવાની ફરગ પડી છે).

શાળા સરકારીઆન્ટ માટે માન્ય

આમ ફરકળ પ્રતિષ્ઠાઓનો વેગ ચાલુ જ રહ્યો. પણ મુખ્ય પ્રતિષ્ઠા-શાળા અને આજ અરસામાં સરકારનું ધ્યાન ખેંચાયું. અને સમાજની શાળાના એક શ્રી આર મુધીના પ્રાથમિક વર્ગો આન્ટ આપવાના હેતુથી માન્ય થયા અને એપ્રિલ ૧૯૫૧થી શ્રી સમાજને સરકારી આન્ટ મળતી શરૂ થઈ. આપણા રાજ ૧૯૪૮થી આદેશ પ્રવર્તે સફળ થયા. આ પ્રાથમિક શાળા સ્થિર થયા પછી સમાજે મિત્ર સફળ તરફ સરકારનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને તા. ૧૨-૪-૫૨ને રોજ આવશ્યક આદેશ ધોરણે જોડ્યો. મિત્ર સફળને માટે પણ ત્યાર પછી સરકારી આન્ટ શાળાને પ્રાપ્ત થઈ. સૌ પ્રથમના વર્ગો સરકારતરફથી આપણી શાળાને રા. ૧,૧૦૦ની આન્ટ મળ્યાનો અહેવાલ છે. પછિજો વિદ્યાર્થીઓને બીજે દાખલ કરાવવામાં મુશ્કેલી પડી. હતી તે દૂર થઈ તથા આર્થિક રીતે પણ શાળા સદ્દર થઈ. આ જગ્યાએ સમાજે પોતાની વિદ્યાર્થી પ્રતિષ્ઠાને વિસ્તરવાના કારણ પ્રયત્નનું સ્મરણ થાય છે. એ જમાનામાં શાળાએ તા. ૧૯-૫-૫૨ને રોજ સપ્તમન્ડી વિસ્તારમાં આચારવાલા બાગમાં શાળા ખોલેલી તે તેનું પ્રમાણ છે.

શાળાના મકાનની જમીન માટેના પ્રયત્ન

આજ સમયમાં શાળાનું સ્વાયત્ત મકાન અને તે માટે પ્રયત્નો ચાલુ થયા. તા. ૧૯-૬-૫૨ના એન્યુકેશન ડાયરેક્ટરના સરકારી મુજબસામાજિક સદ્દર સંદેશો-જેઓ કેળવણી વિષયક પ્રતિષ્ઠાઓ ચલાવતી હોય તેમની પાસેથી મકાન માટે જમીન મેળવવા અરજીઓ મંગાવાઈ. શ્રી સમાજે પણ

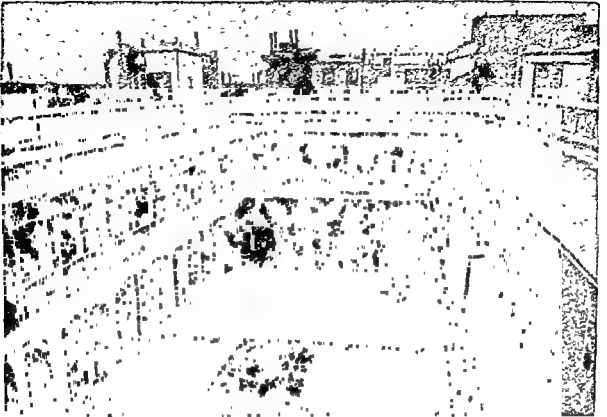
અરજ કરી એટલું જ નહિ તે વખતના ડાયરેક્ટર ઓફ એન્યુકેશન શ્રી જોનરજીને સમાજવતી શ્રી નંદલાલ મહેતા, શ્રી રતિલાલ ખેનાણી, શ્રી દુર્ગા-શંકર ભટ્ટ અને શ્રી છાત્રાઈ પટેલનું ઘણું મંડળ તા. ૨૭-૬-૫૨ને રોજ મળ્યું. શાળાની જમીન માટેનો આ પહેલો પ્રયત્ન હતો. બીજો પ્રયત્ન સન ૧૯૫૩માં કર્યો કે દિલ્હી એપ્ટ અને દાર્જિલિંગ વચ્ચે, દિલ્હી એપ્ટ અને અજમેરી એપ્ટ વચ્ચે અથવા રાઉઝમેવન્યુ મુધીના વિસ્તારમાં જગ્યા મેળવવા અરજ કરી ત્રીજો પ્રયત્ન, નવી દિલ્હીમાં શ્રી એચ. એમ. પટેલના નિવાસ સ્થાને તા. ૩૦-૪-૫૪ ના રોજ મજેલી સભામાં કર્જન રોડ પર આવેલી ભારતીય વિદ્યાભવનવાળી જમીન માટે થયો. એથો પ્રયત્ન દરિયાઈ વિસ્તારમાં જગ્યા મેળવવા માટે થયો. આ બંધ પ્રયત્નો-પ્રયત્નો જ રહ્યા. એ અરસામાં શાળાના મકાન માટે પ્લોટ ન સાંપડ્યા

હેમિલ્ટન રોડ પર શાળા

મૂંઝવણ વધતી જતી હતી, મકાન માટે જમીન મળતી ન હતી ને 'મિનરવા હોટેલ'વાળું મકાન ભાડુઆનો પાસેથી ખાલી થતું ન હતું. બાગ દિવારના મકાનમાં વિકસતી જતી પ્રતિષ્ઠા ચલાવતી મુશ્કેલ હતી. પરિણામે શ્રી સમાજે તા. ૧-૩-૫૩થી દિલ્હી રેલ્વે જંકશન પાછળના હેમિલ્ટન રોડ પર માસિક રા. ૨૭૫ ને ભાડે શ્રી હાથ મુમત્સુદીનનું મકાન નં. ૨૯૪૨ ભાડે લીધું. શાળાના ઘણા બંધ વર્ગોનો તેમાં સમાવેશ થઈ શક્યો. આ મકાનમાં શાળાનું રીતસર ઉદ્ઘાટન તા. ૭-૩-૫૩ને રોજ તે વખતના એન્યુકેશન ડાયરેક્ટર શ્રી જોનરજીને હસ્તક થયું

કવીન્સ રોડના મકાનનો ઉપસા ભાગનો કમ્પ્લે

અલગત આ તો પરિસ્થિતિવશના કામચલાઉ પગલાં હતાં. મુખ્ય કામ તો રા. ૨,૦૫,૦૦૦ની કિંમતે ખરીદેલું મકાન ખાલી કરાવવાનું હતું કેમકે તોજ મુશ્કેલી સ્થાપીરૂપે ટબે. તાત્કાલિક વ્યવસ્થા

હયાં પછી કાર્યકરોએ તે દિશામાં કાર્યારંભ કર્યો ને કામદેસર પગલાં ભરવાનું નક્કી હતું. પરિણામે 'મિનરવા હોટેલ'ના માલિકે ચૌ લગ્નનદાસ સુરજ-મજ પર રૂ. ૬,૯૦૦/-નું ચડી ગયેલું ભાડું મેળવવા તથા મકાનનો કબજો મેળવવા કોર્ટમાં કેસ દર્શાવ્યો. બે વર્ષ સુધી આ પ્રયત્નો ચાલ્યા અને સમજૂતી તા. ૮-૩-૫૬ના રોજ કોર્ટમાં ૧૯૫૩ની અરજીનાં ૫૯૬ અનુસાર થઈ. તે મુજબ હોટેલની જગ્યા એપ્રિલ ૧૯૫૬ની પહેલી તારીખે અથવા તે પહેલાં ખાલી કરવી. સમાજે ચડી ગયેલું ભાડું રૂ. ૭,૪૦૩/-નું કરવું. ઉપરના બે માળના કોમ્પેન્સેશનના રૂ. ૧૮,૧૯૭/- આપી તાત્કાલિક ખાલી મેળવવા. આ સમજૂતી પર આવવાનું અને વારાઘાટને સફળ બનાવવાનું શ્રેય શ્રી મોહનલાલ શાહ અને મંત્રી શ્રી ચિમનલાલ શાહને જાય છે. આમ આ મકાનનો કબજો મળતાં હેમિલ્ટન રોડવાળું ભાડાનું મકાન ખાલી કરવામાં આવ્યું. અને ત્યાં ચાલતા શાળાના વર્ગો આ મકાનમાં આવ્યા અને બાળદિવારનું

મકાન યથાવત ચાલુ રખાયું. પોતાની માલિકીના મકાનમાં સમાજની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ તેના હપ્તોમાં તા. ૧૫-૭-૫૬ને રોજ શ્રી એચ. એમ. પટેલના પ્રમુખ સ્થાને સામાન્ય સભા ભરી સમાજના સભ્યોનું પ્રતિભોજન રાખવામાં આવ્યું.

આ મકાનમાં ધીરે-ધીરે સમાજની બધી પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ કરવો છે એમ સ્વીકારી શ્રી સી. બી. પટેલ તથા શ્રી મણિભાઈ પટેલની સલાહ અનુસાર રૂ. ૨૭,૦૦૦/-નો ખર્ચ કરી ચોગ્ય સુધારા-વધારા સાથે મકાનની મરામત કરાવી. પરિણામે સમાજની બધી પ્રવૃત્તિઓ આ મકાનમાં આવી ગઈ.

શિક્ષણ ફી બાબત

શ્રી સમાજના દતિદાસમાં સૌ પ્રથમ તા. ૨૮-૪-૫૭ની સામાન્ય સભામાં વાર્ષિક ધટને પહેંચી વળવા શિક્ષણ ફી દાખલ કરવા બાબતનો પ્રશ્ન ચર્ચાર્પદ બન્યો હતો. અનેક ભાષણો તરફથી

વિવિધ પ્રકારના મુશ્કેલી થયા હતા. પરંતુ વિધાન સભાએ ૩૫ આર્થી શ્રી હિંમતલાલ આચાર્યે ત્રણ વર્ષ સુધી એક વિદ્યાર્થીનો એ જો પોતા પર લેવાની તપસ્વતા દાખવતાં અને શ્રી મગનલાલ ભટ્ટ આમાં શક્ય તેટલી સહાય ગેળતી આપવાની આંદેશી લેનાં સભાનું વાતાવરણ એકદમ ઉત્સાહિત અને અનુકરણીય બની ગયું હતું. આર્થી દાગર રહેલા ૧૭૪ સભ્યોમાંથી સાગ એવા ફૂંટી નિશ્ચિત પ્રકારે નોંધણી થવા લાગી એટલું જ નહિ તે જ સભામાં રૂ. ૧૬,૦૦૦ જેટલી માત્ર પર રકમ વિદ્યાદાનમાં એકમ કરી આ સભાએ શાળામાં શિક્ષણ ફી દાખલ થતી અટકાવી હતી.

વિધિવિધાન

પણ વિધિએ કંઈક જુદું જ ધાર્યું હતું. હજી કાર્યકરોની કપરી કસોટી બાકી હતી. જેનું કરી જે મકાન ખરીદ્યું હતું, સાત-આઠ વર્ષ આદ્ય જેનો કમને મળ્યો હતો, જેને માટે સારી રકમની 'ચુડીત' આપવી પડી હતી, જેને સમરાવવાને લગભગ રૂ. ૩૫,૦૦૦ જેટલો ખર્ચ કરવો પડ્યો હતો. આમ જેની પાછળ પેણા ત્રણ લાખ રૂપિયા, કાર્યકરોનો સતત પરિશ્રમ અને સાધના ખર્ચાદિ હતી, ને હજી તે માંડ એક વર્ષથી તેમાં સમાજની પ્રવૃત્તિઓની પ્રતિષ્ઠા થઈ હતી તે કવીન્સ રોડવાળા મકાનની બાજુના મકાનના પાયામાં ભૂગર્ભ નાળાના પાણી વહી આવ્યા ને તે પડી જ ગયું. પણ સમાજની માલિકીનું મકાન અત્યંત લયજનક સ્થિતિમાં આવી પહોંચ્યું. પાછલી દિવાલ તથા અમુક પ્રમાણમાં પાછળના ભાગને વધુ હાનિ પહોંચી. તાબડોલ સમાજના તે વખતના પ્રમુખ શ્રી એચ. એમ. પટેલને જાણ કરાઈ, રાત્રે દસ વાગ્યે વચ્ચલ-વિદ્યાલય આજુબાજુ નિર્માતા નિષ્ણાત એન્જિનિયર શ્રી લાલલાલભાઈ પટેલ (લાલકાકા) અને શ્રી ચિમનલાલ પટેલની સાથે તેઓ આવી પહોંચ્યા. બધું જોયું, બીજો દિવસે તા. ૨૮-૫-૫૭ને રોજ પાકી તપાસ કરી નક્કી થયું કે મકાન ખૂબ જિન સલામત છે. સંસ્થાને તો લાખો રૂપિયા મળી રહેશે

પણ આ મકાનમાં શાળા ચલાવવા તેમ નથી. કોઈ બાળકનો જનન જોખમમાં આવી પડે તેમ છે અને એવું થાય તો કપાળે કલંક લાગે અને એ સમાજને શિરે રહે. પરિણામે વહેલી તકે એને તોડી પાડવું જોઈએ દિલ્લી રુ. કેરોરોરેશનને આરિથતિની જાણ કરાઈ અને તેણે પણ આ મકાનની લયજનક સ્થિતિ જાહેર કરી અને ચોવીસ કલાકમાં તોડી પાડવાની તા. ૧૪-૮-૫૭ને રોજ સમાજ ઉપર નોટીસ આપી. ખુબ ભારે દેવે સમાજને મકાન છોડવું પડ્યું. કારણ કે આ મકાન મકાનનો સ્વાસ્થ્ય ન હતો પરંતુ આપણા રાષ્ટ્રની સાકાર પામતી પ્રવૃત્તિઓ બંધ કરવાનો સલાહ હતો. અતિથિગૃહ બંધ જ થયું. બહારના મુજરાતીઓની મુશ્કેલ બંધ થઈ. આવક પણ બંધ થઈ. પ્રવૃત્તિઓ ફૂલીફાલીને આગળ વધતી હતી ત્યાં જ તેના પર મરણનો કટકો પડ્યો. શાળા ફરી બામ દિવારવાળા-અનેક અગવડોવાળા મકાનમાં ગઈ અને સમાજનો સામાન ટૂંકો ભરી જારીને મેસર્સ એચ. એસ. હાઈડની કું,ના કારખાનામાં ખસેડાયો. આ કપરા અને કસોટીના સમયે દિન રાત જોવા વગર સતત પરિશ્રમ કરી સમાજને મદદ કરનાર મંત્રી શ્રી છોડુભાઈ પટેલ, શ્રી રમણલાલ શાહ, સ્વ. ચંદુભા રાણા, શ્રી ચંદુલાલ ઝવેરી, મેનેજર શ્રી સુધાંકત શેઠ, લાય-એરિયન શ્રી શાંતિલાલ વાંકાણી, શ્રી દોસતભાઈ ભટ્ટ વગેરે કાર્યકરોથી માંડી અહીં અપરાધી સુધીની સેવા સમાજના ઇતિહાસ પૃષ્ઠે ખામ ઉલ્લેખનીય છે.

સમાજના સમગ્ર ઇતિહાસમાં આવડો મોટો પડો પહેલીવાર આવ્યો પણ આ જેટલી મોટી ઓટ હતી તેટલી જ સામે ભરતી આવી રહી હતી. વિધાતાની ગેળી રમત કોઈ સમજી શક્યું નથી-પછી તે સંસ્થાના જીવન સાથે હોય કે મનુષ્યના. સું હતું સમાજ પાસે ? પડી ગયેલા મકાનની જગીન, નજીવી મુડી, લવાજમની આવક, શાળાની ગ્રાન્ટ, સીનેમા શોની આવક ને નજીવી ભાડાની આવક. તા. ૨૪-૧૧-૫૭ને દિને સમાજ ઓટની આ સપાટી પર આવી પહોંચ્યો હતો-પણ ના-હિંમત

તો હારવી જ નથી. અતિથિગૃહ શરૂ કરવું જ છે. શાળાનું સુંદર મકાન બાંધવું જ છે—અન્ય સૌ પ્રવૃત્તિઓ કરવી જ છે. શું કરીશું ?

મનુભાઈ શાહની ઊંડે

તા. ૪-૫ ૧૯૮૧ દિને શાળાના વાર્ષિક ધનાગી સમારંભ વખતે પ્રમુખ સ્થાનેથી હું આપતા તે વખતના ઉચોગ ખાતાના પ્રધાન શ્રી મનુભાઈ શાહના શબ્દો અવશ્ય ઉલ્લેખનીય છે :

“શ્રી સમાજ ગુજરાત અને બૃહદ્ ગુજરાતની જે સેવા કરે છે અને અને શાળા, અતિથિગૃહ, વાચનાશ્રય વગેરે જે પ્રવૃત્તિઓ ચલાવે છે તે બદલ તેના કાર્યકરોને ધન્યવાદ ઘટે છે. શ્રી સમાજનું મકાન લયજનક હાસત-માં આવતા પાડી નાખવામાં આવ્યું હોઈ તેને મોટા ફંડની તાત્કાલિક જરૂર છે જે દિલ્હીમાં પૂરું કરી શકાય તેમ નથી તેથી એક ડેપુટેશન શ્રી દેવરભાઈ અને શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈના આશીર્વાદ લઈ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, મુંબઈ તરફ જાય તો

મને વિશ્વાસ છે કે પૈસાથી ઝાળાઓ જલકાઈ જશે.”

ઊંડા અધારેથી પરમ તેજ—

આ શબ્દોએ કાર્યકરોને અદ્ભુત પ્રેરણા આપી. અધિકારમાં એમને પ્રકાશ દેખાયો નૂતન રચનાનો માર્ગ ખૂલતો જણાયો. અને તે તરફ કાર્યકરો આગળ પગરણ માંડે તે પહેલાં તા. ૧૩-૧૦-૧૯૮૧ રોજ જાણીતા ઉચોગપતિ શેઠ શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ દિલ્હી આવ્યા. તેમને શ્રી ગોવિંદલાલ પરીખે સમાજનું પડી ગયેલું મકાન બતાવ્યું. શ્રી કસ્તુરભાઈએ તેનું વારિક નિરીક્ષણ કયું. મકાન ભંડોળ બાબત માહિતી મેળવી. નવા મકાન બંધાવવા અંગે અગત્યનાં સચનો કયું એટલું જ નહિ ડેપુટેશન અમદાવાદ આવશે ત્યારે પોતે ફાળો આપવાની તથા શક્ય તેટલી સમાજને મદદ કરવાની બાંહેધરી આપી.

કાર્યકરોને જોમ આવ્યું ને થોડા જ સમયમાં સમાજની ચાલુ સ્થિતિથી વાકેફ થવા શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈનો સમય માંગતો પત્ર સમાજના મંત્રી શ્રી હોટુભાઈ પટેલે તેમને લખ્યો. તદ્દનુસાર સમાજના ઉપ-પ્રમુખ શ્રી લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાંતની રાહચારી હેઠળ સમાજનું એક પ્રતિનિધિમંડળ તેમને તા. ૬-૪-૧૯૮૧ રોજ મળ્યું. આ અગાઉ સમાજની લાવી રૂપરેખા દર્શાવતી એક વિશિષ્ટ સમાજના સદ્યમંત્રી શ્રી હિમતલાલ આચાર્યે એઓશ્રીને સુપરત કરી હતી. શ્રી મોરારજીભાઈએ સૌને શાંતિથી સાંભળ્યા એટલું જ નહિ પ્રતિનિધિમંડળ પ્રત્યે સદાનુભૂતિ દર્શાવી શ્રી સમાજને શક્ય તેટલી મદદ કરવા પોતે શ્રી બાલુભાઈ ચિનાઈને કહેશે તેવી ખાત્રી આપી. મુ. શ્રી મોરારજીભાઈએ સમાજના સંકટમાં સમાજ પ્રત્યે દર્શાવેલો આ લાવ-જે જલ્દી સક્રિય થયો ને જેના સુદ્ધ આજ્ઞ સમાજ ભોગવે છે—તે માટે નિશ્ચિત સમાજ તેમનો હંમેશા કૃતજ્ઞ રહેશે.

શ્રીમતી વિદ્યાબહેન શાહ પ્રમુખપદે

—પણ સૌથી મોટી સફળાગ્યની દટી તો દલ્લ સમાજમાં બેઠાની બાધી હતી. કેમ પ્રભાવશાળી મહાનુભાવ વ્યક્તિ સમાજ સાથે સમરસ બની-સમાજનું મુખ બને-તેનું પ્રમુખરધાન સ્વીકારે તે. સમાજના સદ્ભાગ્યે વિદ્યાતાએ આ મંજૂર હતું અને સમાજના ઉપ-પ્રમુખ શ્રી લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાંત-લાલની શોધના પરિણામે સમાજને તા. ૧૦-૫-૫૬ ને રોજ શ્રીમતી વિદ્યાબહેન મનુભાઈ શાહ પ્રમુખપદે મળ્યા. સમાજની ગૌકા ઝગમગતી હતી. એનું સુકાન

સંભાળવાનું હતું, એને સ્થિર કરવાની હતી. એને પ્રગતિને પંથે આગળ ધપાવવાની હતી. ‘પદ્ધતી ૬૭’ સુધીના વર્ષોમાં આ કાર્ય શ્રીમતી વિદ્યાબહેને કરી આપ્યું

સુરત રેલ સંકટ નિવારણ ફંડ

—આવીને પહેલાં તો એમણે શ્રી સમાજને પુણ્ય કમાતી આપ્યું. સુરતમાં રેલ આવી. તાપી નદીના એ પૂરથી જનમહાસની ભયંકર ખુવારી થઈ હતી. ‘શ્રી સુરત રેલ સંકટ રાહત ફંડ’ મોલી તેમાં શક્ય તેટલી સહાય કરવા સ્થાનિક યુજ્જરાતી-ઓને બહેર અપીલ કરી જેનો સુંદર ઉત્તર મળ્યો. રૂ. ૫,૮૯૭ એકા થયા તે તા. ૮-૧૨-૫૬ને દિને મહાયુજ્જરાત સંકટ નિવારણ મંડળના પ્રમુખ અને ભારતસરકારના નાણાપ્રધાન શ્રી મોરારજીભાઈ

દેસાઈને તેમના નિવાસ સ્થાને અર્પણ થયા.

અમદાવાદમાં શિષ્ટ મંડળ

—અને પછી શ્રીમતી વિદ્યાબહેને સમાજ કલ્યાણ અર્થે સતત મંબીર પુરુષાર્થ આદર્યો. તેમની રાહબારી હેઠળ શ્રી સમાજનું એક શિષ્ટ-મંડળ તા. ૧૨-૧૨-૫૬ના શુભદિને અમદાવાદ ગયું. એ મંડળમાં પ્રતિનિધિપદે શ્રી લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાંત, શ્રી ગોવિંદભાઈ પટેલ, શ્રી છોટુભાઈ પટેલ, શ્રી કાન્તિલાલ કોખાવાળા અને શ્રી રમણિકલાલ શાહ હતા. પાછળથી સમાજના નિવૃત્ત પ્રમુખ શ્રી એચ. એમ પટેલ પણ અમદાવાદમાં સામેલ થયા હતા. તેઓને બાણીના ઉદ્દોગપતિ શેઠ શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ અને શેઠ શ્રી રતિલાલ નાથાલાલ શેર દલાલનાં માર્ગદર્શક સચનો મળ્યાં. એટલું જ નહિ પણ આગળ વચન આપ્યું હતું તે પ્રમાણે શેઠ શ્રી કસ્તુરભાઈએ પહેલ કરી અને શ્રી સમાજના ફાળામાં રૂ. ૧૫,૦૦૦/- આપ્યાં. અમદાવાદ ૧ ઉદાર વેપારીઓ, ધનિકો અને વેપારી મહાજનોએ પણ પોતાનો ફાળો નોંધાવ્યો. અમદાવાદે આમ રૂ. દોઢ લાખની મદદ કરી સમાજને નિરાશાભરી પરિસ્થિતિમાંથી બહાર કાઢવામાં અમદાવાદના અગ્રણીઓનો આ સદકાર હમેશ સ્મરણીય રહેશે.

સુબધમાં શિષ્ટમંડળ

આ પ્રતિનિધિમંડળની આવી સફળતા પછી બીજું શિષ્ટ મંડળ ફરી શ્રીમતી વિદ્યાબહેનના નેતૃત્વ હેઠળ મકાન ફંડ ગટે મેન્ડૂત ૧૯૬૦માં સુબધ ગયું. તેના સભ્યો હતા-શ્રી લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાંત, શ્રી ગોવિંદભાઈ પટેલ અને શ્રી ગૌરીશંકર રાવલ. પાછળથી વધુ બે સભ્યો શ્રી ખુશાલદાસ સમેલ અને શ્રી કાન્તિલાલ કોખાવાળા આ મંડળમાં જોડાયા હતા. સુબધમાં આ મંડળને ખૂબ આવકાર મળ્યો. ઉપરાંત બાણીતા ઉદ્દોગપતિ ને રાજ્યસભાના સભ્ય શેઠ શ્રી બાણુભાઈ ચિનાઈ, મૂળજી જેઠા માકેટના અગ્રણી શ્રી રતનશીભાઈ, અમર ડાયમં-વાળા શ્રી ચિમનલાલ દોશી અને શ્રી નંદલાલ મહેતા વગેરેનાં માર્ગદર્શન તથા સક્રિય સેવા પણ

સાંપડ્યા. પરિણામે મુંબઈથી આ શિષ્ટમંડળ શ. સાગ પાંચ લાખ જેવી ઉદાર સંખ્યાવત ટૂંક સમયમાં સમાજ માટે પ્રાપ્ત કરવામાં સફળ થયું. અમદાવાદની જેમ જ મુંબઈની જનતાએ, વેપારી ભાઈઓ-ધનિકો તથા વેપારી મંડળોએ ઉદારતા દર્શાવી સમાજની ઝોળી છઠ્ઠાવી દીધી.

અમદાવાદે પહેલ કરી ખીજ વાચ્યું. મુંબઈએ સિંચન ક્યું ને અમર વૃક્ષ ઊગ્યું. જનસેવાના કાર્યમાં હવે સમાજ એનાં સુકળોનો ઉપયોગ કરશે. દરહમેશની જેમ આ તળકડે પણ દિલ્હીનિવાસી ગુજરાતી જનતાએ શ. ૪૬,૦૦૦નો ફાળો શ્રી સમાજને ચરણે ધર્યો.

હુડ્ડો કેસ રોડ પરનો પ્લોટ નં. ૨

આમ સમાજની આર્થિક સ્થિતિ સફર બની એટલે આદર્શ પૂરાં કરવા ફરી કાર્યકરોએ કમર કરી. સમાજને માટે નવો જ પ્લોટ ખરીદવા પ્રયત્નો શરૂ થયા ને તા. ૧૯-૭-૬૦ને રોજ દિલ્હી ડેપુટી કમીશનર શ્રી એસ. બેનરજીની શ્રી સમાજના પ્રમુખ શ્રીમતી વિદ્યાબહેન શાહ, ઉપપ્રમુખ શ્રી લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાંત, ટ્રસ્ટી શ્રી ગોવિંદભાઈ પરીખ અને સહ-મંત્રી શ્રી દિનનસાહ આચાર્યે સુઝાકાત લીધી અને હુડ્ડો કેસ રોડના પ્લોટ નં. ૨ ના સંબંધમાં ચર્ચાવિચારણા કરી અને સમાજ ને પ્લોટ ખરીદશે તો સામાજિક પ્રવૃત્તિઓના ક્ષેત્રમાં જરૂર આ પ્લોટ સંકાર ડી-એકવાયર કરશે એવી ખાત્રી આપી.

શ્રી સમાજના મંત્રી શ્રી ગૌરીશંકર રાવલે આ વખતે અદ્યત્ન સેવા આપી. એમણે કોટરોડની ટોડી નં. ૯માં શ્રી મદનશાહ જૈનની વારંવાર સુઝાકાત લીધી. પ્લોટ વિશે સંપૂર્ણ માહિતી મેળવી અને ટાઇટલ-ડીડ એડ્વોકેટની સલાહ અનુસાર તપાસી સેક-ડીડ તૈયાર કરાવ્યું. તા. ૨૬-૧૨-૬૦ને રોજ દસ્તાવેજી હુડ્ડો કેસ રોડ પ્લોટ નં. ૨ ઉપરનો ૩૬૦૦ ચો. વા. જમીન શ. ૩૫ના પ્રતિ ચો. વારના ભાવે ખરીદવાનું નક્કી

ક્યું. તા. ૧૪મી. જાન્યુઆરી ૧૯૬૧ને રોજ વેચાણ બાના ખત પર પ્લોટના ત્રણેય હિસ્સેદારો શ્રીમતી કૃષ્ણમાતા જૈન, શ્રીમતી વિદ્યાવતી જૈન તથા શ્રી શાંતિપ્રસાદ જૈનના હસ્ત-ખત થયા.

તા. ૪-૨-૬૧ને રોજ ઉપધિક્તા સેક-ડીડનું રજિસ્ટ્રેશન રજિસ્ટર નં. ૬૨૦, છુક નં. ૧ વોલ્યુમ નં ૫૭૧ અને પેજ નં. ૯૫થી ૧૧૪ તા ૬-૨-૧૯૬૧ની વિગતે સપ્લેન્ડિડના કોર્ટમાં રજિસ્ટર્ડ થયું.

દિલ્હી એગ્રિમિનિસ્ટ્રેશને આ પ્લોટ ડી-એકવાયર કરવામાં સારી મદદ કરી. આ તળકડે મેસર્સ માર્ટર સાહેબે-ડેકોરી આર્કિટેક્ટ-નવી દિલ્હીવાળા શ્રી નરેન્દ્રભાઈ ડેકોરીએ આ પ્લોટ પર સમાજની જરૂરિયાત પ્રમાણે નવા મકાનની સુંદર યોજના, નકશાઓ, ટેમપ્લે, નિશ્ચયોનોની સલાહ, માર્ગ-દર્શન વગેરે વિના વેતને ઉપલબ્ધ કરાવી આપવાની ઉદારતા દર્શાવી.

સરદાર વલ્લભભાઈ ભવન

—આ પ્લોટ ઉપર સમાજના પ્રમુખ શ્રીમતી વિદ્યાબહેન શાહને હતે તા. ૧૪-૧૦-૬૧ને રોજ શુભ મુકુતે ભૂમિપૂજન થયું અને ત્યારબાદ તા. ૧૯-૧૦-૬૧ને રોજ ખાનનીય શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈના વરં હતે આ ભવનના શિક્ષારોપણ વિધિ સમ્પન્ન થયો આ પ્રસંગે દેશના અગ્રણી ગુજરાતીઓ, ભારત સરકારના તે વખતના ઉદ્યોગ ખાતાના પ્રધાન શ્રી મનુભાઈ શાહ, સિંચાઈ અને વિદ્યુત ખાતાના નાયબપ્રધાન શ્રી જયગુણસાહ દાથી, શ્રી અને શ્રીમતી ચંદુલાલ ત્રિવેદી, જસ્ટીસ શ્રી ભગવતી અને શ્રીમતી મોરારજી દેસાઈ વગેરે પણ હાજર રહ્યા હતા. શ્રીમતી વિદ્યાબહેન શાહે આ પ્રસંગે અમદાવાદ અને મુંબઈના દાતાઓનો ખાસ આભાર માન્યો હતો.

શ્રી મોરારજીભાઈએ ક્યું હતું—“શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ જે કાંઈ કરી રહ્યો છે તે પ્રત્યે

મને સંતોષ છે ... પૂજ્ય યાપુજી અને સર-
દારશ્રીના ઉપદેશોને ન બૂલવા મારો આપ સૌને
ખાસ આગ્રહ છે આ બંધાતા મકાન સાથે
સરદારશ્રીનું નામ સાંકળી 'સરદાર વલ્લભભાઈ
ભવન' રાખ્યું તે યોગ્ય જ છે આથી શ્રી સમાજનું,
દેશનું, યુગ્મરાત્રી જનતાનું ગૌરવ વધશે. કારણ કે
ભારતના સપૂત સરદારશ્રી યુગ્મરાતના નહિ પરંતુ
સમગ્ર રાષ્ટ્રના હતા. મને વિશ્વાસ છે કે તેમના
નામને અનુરૂપ આ ભવન તૈયાર થશે આવનાર
અતિથિઓનો આદરસત્કાર થશે અને ધર કરતા
વધુ વિશ્રામ મળે તેટલી તકેદારી રચાનિક કાર્યકરો
જરૂર રાખશે."

આ વચન કાર્યકરોએ હંમેશાં યાદ રાખ્યા છે
અને 'વિશ્રામ'ની એવી જ તકેદારી રાખવાના

આગમ્યથી બરાબર પ્રયત્નો થયા છે ને નમ્રતાપૂર્વક
અહીં કહી શકીએ.

સાંદીના જે યુનારગથી એઓશ્રીએ શિલા-
રોપણ કયું હતું, તેની ભેટ સમાજને લિલામ
કરવા માટે તેમણે આપી હતી અને રૂા. ૩,૫૦૧માં
મેસર્સ હોટાભાઈ જેઠાભાઈ એન્ડ કુંા.,ના ખાન્ય
મેનેજર શ્રી કાલાભાઈ ભાઈચંદ શાહની આજારી
માંગણી રહેના નંમને તે શ્રી મોરારજીભાઈ હરતક
અપણુ થયું હતું.

મકાનનું આંશિકામ તાજાનોખ શરૂ કરવામાં
આવ્યું દિલ્હી એગ્રિનિટ્રેશન તરફથી લોખંડ,
સિમેન્ટ અને છટો મળતાં એપ્રિલ ૧૯૬૩માં
ભવનનું આંશિકામ લગભગ રૂા. આઠ લાખને ખર્ચે
પૂરું થયું.

આ મકાન બાંધકામ પાછળ શ્રી સમાજના તે વખતના મંત્રી શ્રી ગૌરીશંકર રાવણ અને શ્રી નરેન્દ્રભાઈ કોઠારીની સેવા સૌ ગુણી ગુજરાતીઓને હૈયે સદાકાળ વસેલી રહેશે.

શાળાના મકાનનો પ્લોટ

શ્રી સમાજના પ્રગતિનો દસકો હવે ખરેખર આવી ગયો હતો તેના પ્રતીકરૂપ શ્રી સમાજે મે-૧૯૬૨માં કરેલી અરજના ઉત્તરમાં તા. ૧૭-૭-૬૨ નાં ડેપુટી હાજિસીંગ કમીશનર, દિલ્હી એકમિનિ-

મકાનની બાહુમાં શાળા માટે જમીન આપવા એકમિનિસ્ટ્રેશને નિર્ણય કર્યો છે. તા. ૨૦-૭-૬૨ના પત્રથી સમાજે આનો સાભાર સ્વીકાર કર્યો.

—અને સમાજે સરદાર વડલભાઈ ભવનની લગભગ જમીન ૨૬૫'-૦" x ૧૭૧'-૮"—૫૬૨૭ ચો. વાર (જેમાં સમાજના બિઝીંગ વચ્ચે આવેલ નાગાનો સમાવેશ થાય છે)નું નજીકું પ્રિમિયમ રૂ. ૫૧૨૦ તા ૨-૧-૬૩ને રાજ ભરપાઈ કર્યું.

ખરેખર, આ શુભ વાત હતી પણ કાયદેસર માટે મૂંઝવણ પણ હતી. હજી તો સમાજના 'સરદાર

સ્પેશન, વિદાસ ભવન, ઇન્દ્રપ્રસ્થ એસ્ટેટ, નવી દિલ્હીના પત્ર નં. F/15 (107-13) 60-VLG દ્વારા જણાવવામાં આવ્યું કે સમાજના નવા ચણતા

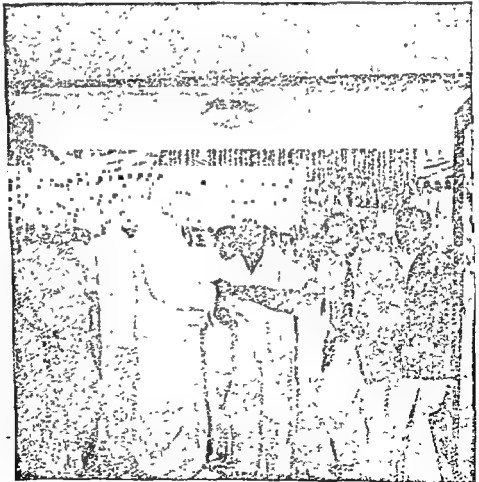
વડલભાઈ ભવનનું નિર્માણ પૂરું થવા પર હતું અને તેમાં ઘણું ખર્ચ થઈ ગયું હતું એટલે શાળાના મકાનને બાંધવાનો ખર્ચ સમાજને માટે એક નવો

જ બોજ હતો. કાર્યકરો વિભાગલુમાં હતા. આ દરમિયાન ગુજરાત રાજ્યના મુખ્ય પ્રધાન ડૉ. શુભરામભાઈ મહેતા ચણાઇરહેલા ભવનની મુલાકાતે તા. ૪-૨-૬૩ને રોજ આવ્યા. તે વખતે કાર્યકરોએ તેમને પોતાને શિરે આવેલી જવાબદારીની વાત કરી, રાજ્ય તરફથી સારી એવી રકમની મદદ થાય તો સમાજ પરનો બોજો હળવો થાય—તે માટે તેમને વિનંતિ કરવામાં આવી પરિણામે ભવન ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે ગુજરાત રાજ્ય તરફથી અલિનંદનના તારમાં સમાજના મદાનના ખાંધકામમાં થયેલ ખર્ચ સામે રૂ. ૫૦,૦૦૦ અને શાળાના નવા શરૂ થનારા મદાન ખાંધકામમાં રૂ. ૫૦,૦૦૦ એમ કુલ એક લાખ રૂપિયા સમાજને આપવાની

ગુજરાત સરકારે ઉદાર જાહેરાત કરી. આમ સરકારી મદદ મળતાં શાળાના મદાનના ખાંધકામની દિશા ખૂલી.

શ્રી મોરારજીભાઈના હસ્તે ભવનની ઉદ્ઘાટન-વિધિ

તા. ૨૧-૪-૬૩નો દિવસ સમાજના ઇતિહાસમાં ખૂબ જ મહત્વનો છે. સમાજનું 'વર્ગો જૂનો' સ્વપ્ન સાકાર થયું. શ્રી સમાજનું નવું આત્મશાન સરદાર વરસભભાઈ ભવન તૈયાર થઈ ગયું. ત્યાં વાસ્તુવિધિ તો શ્રીમતી વિદ્યાજહેન શુભ હસ્તે તા. ૨-૩-૬૩ને રોજ થઈ ગઈ હતી. વિવિસર ઉદ્ઘાટન તા. ૨૧-૪-૬૩ને રોજ ભારત સરકારના નાણાપ્રધાન શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈના વરદહસ્તે થયું આ પ્રસંગે

ખાસ આમંત્રણથી દિલ્હીના ગ્રીફ કમીશનર શ્રી ભગવાન સહાય, દિલ્હીના મેયર શ્રી નુરુદ્દીન અહમદ, દિલ્હીના મ્યુ. કોર્પોરેશનના કમીશનર શ્રી આર. આર. બદાશ, કેન્દ્રપ્રધાન શ્રી જયસુખલાલ હાથી તથા શ્રીમતી હંસાબહેન મહેતાએ ખાસ હાજરી આપી હતી. દિલ્હીની સમગ્ર યુજરાતી જનતાએ આ પ્રસંગને ખૂબ વધાવ્યો તે તો તેમની સુવિચારણા આસોપાક્રમ મંડિત મંડળને ભરી દેતી હાજરી જ વ્યક્ત કરતી હતી. મંચ પર રાષ્ટ્રપિતા અને સરદારશ્રીના તૈલ ચિત્રો તથા વચ્ચે શ્રી સરસ્વતીની ભવ્ય પ્રતિમા વિરાજ રહી હતી. વેદોત્સાર, શબ્દનાધવાદન અને બાળકોના યુગ્મવ્યથી વાતાવરણ દીપ્તિમંત હતું.

સમાજના પ્રમુખ શ્રીમતી વિદ્યાબહેન મનુભાઈ શાહે પ્રારંભમાં સરદાર વંદ્યભભાઈ ભવનનો ઇતિહાસ જણાવ્યો અને જરૂરિયાતો સમજાવી. કાર્યકરોને નિરૂદ્ધાવ્યા. શ્રી મોરારજીભાઈના મૂલ્યો ઉદ્દેશવાની શક્તિ વર્ણવી. સરદાર વંદ્યભભાઈ ભવન નામ પાડવાનું કારણ પણ જણાવ્યું અને છેલ્લે ભવનની સમગ્ર ડો જણાવી. શ્રી મોરારજીભાઈએ પ્રાસંગિક પ્રવચન કરતાં કહ્યું કે “તમે સરદાર વંદ્યભભાઈ ભવન રાખ્યું તે યોગ્ય જ કયું” છે. સરદાર પટેલના આપણે હમેશને માટે ઋણી છીએ. આ ભવનની સાથે આપણે એમના નામને જોડીને એ ઋણને થોડું ઘણું પણ અદા કરી શકીએ”. તેમણે પોને સમાજ તરફથી દાતાઓના તથા બાળકોના પ્લોટ આપવા બદલ દિલ્હી સરકારનો આભાર માન્યો. ભવનની સુંદરતા, એના ઓળા દરો એમને ગમ્યા. ભવન સ્વચ્છ રાખવા સૂચવ્યું ને સૌથી વધુ આ ભવનમાં બધા પ હિંદુસ્તાની ભાઈ-બહેનોને રચાત મળતું જોઈએ તેમ સૂચવ્યું કેમકે સરદાર સાહેબ તો સારા પ હિંદુસ્તાનના હતાં. હિંદુસ્તાનમાં આપણે એકજ દિલથી વિચારીએ છીએ તેમ કરવાનું છે.”

અસાધારણ ઉત્સાહમાં આમ ભવન-ઉદ્ઘાટનનું કાર્ય થયું અને ઉદ્ઘાટનમાં વપરાયેલી ચીંટીની

કાતર અને રફાળીનું લિલામ બહેર થયું અને વાતાવરણમાં એક બહાર ઉઠી. આ વખતે ખૂબ રસાકસી થઈ અને રૂ. ૮૦૦૧ જેવી માત્રર રકમ સુધી ને પહોંચી. સુરતી હિન્દુ લોજવાળા સ્વ. ચિમનલાલ બાલુભાઈ શાહને શ્રી મોરારજીભાઈના વરદ હસ્તે તેમની સૌથી વધુ માગણી હતી તેથી પ્રાપ્ત થઈ. હાજર રહેલ જનસમુદાયે સુરતી લોજના માલિકને તાલીઓના ગણગણથી ખિરદાવ્યા. જે જે ભાઈ-બહેનો ‘બીડ’ બોદ્યા હતા તેઓએ પોતે બોલેલી રકમ નવા સર ચલેલા ‘શાળા મહાન ફંડ’માં બેટ આપવાની બહેરાત કરી રૂ. ૧૨૫૦ સ્વ. મગનલાલ શંકરભાઈ પટેલ એમ. પી. રૂ. ૫૦૦૧ મેસર્સ ઇન્ડિયન એલ્યુમિનિયમ સિ. હા. શ્રી બી. એમ. પટેલ અને શ્રીમતી રમાબેન પટેલ તથા રૂ. ૫૧૦૦ મેસર્સ અશોક વુલ્ફન મિલ્સ હા. શ્રી વી. વી. અજમેરા. આ ઉદ્ઘાટન ઉત્સવ નિમિત્તે તા. ૨૮-૪-૬૩ને રોજ દિલ્હીમાં વસતા યુજરાતી ભાઈબહેનોનું પ્રતિભોજન યોજાવામાં આવ્યું જેનો ઘટનો બધા જ અર્થ રૂ. ૧૮૯૭ મેસર્સ રતિલાલ નારાયણદાસ ગામી તરફથી આપવાની બહેરાત થઈ હતી.

દિલ્હીમાં વસતા સમગ્ર યુજરાતીઓની સેવા અને ઉત્સાહના પ્રતીકરૂપ સરદાર વંદ્યભભાઈ ભવન —વર્ષોની તપશ્ચર્યા અને પુરુષાર્થ પછી નિરમળિયું, કેટકેટલા નિષ્ફળ પ્રયત્નો, કેટકેટલી અગવડો. કેટલાં દૈવીપ્રકાપ પછી સતત આશા, ઉત્સાહ અને કાર્યરતતા પછી તે બંધાયું! ને આજ સમાજને પ્રત્યેક કાર્યકર પ્રસન્ન છે કે એ એના મનની યાદના પ્રમાણે સેવા આપી શકે તેનું તૈયાર થયું છે—અને ક્વીનસ ડોલાયું” મહાન જડી જતાં જે પ્રવૃત્તિઓ બંધ થઈ હતી કે રૂઢ થઈ ગઈ હતી તે ફરીથી નવા જોમ અને ઉર્મગથી સમાજના આ નવા ભવનમાં શરૂ થશે.

આમ તા. ૫-૫-૬૩થી આધુનિક ભવનમાં કામચલાઉ શાળા સાથે અતિથિગૃહ મોટા પાયા પર શરૂ થયું.

આઉન્ડ ફેસોર પર : કાર્યાલય, વાચનાલય, સભાગૃહ તથા અતિથિગૃહ માટે અદાર કમરાઓ' (આધુનિક સાધનોથી સુસજ્જ) બે પત્રગયાળા સાદા ત્રણ કમરાઓ, સ્ટોરરૂમ અને બોક્કનાલય આવેલ છે. જેની ચારે બાજુ હરિયાળી સર્વદા લહરી રહે છે.

પહેલો માળ : વ્યક્તિગત પત્રગં અને લોકશરણો સામાન્ય ખંડ, વિદ્યાર્થીઓનાં જુથો તથા એકલદોકલ વ્યક્તિ માટેનો સામાન્ય ખંડ, અતિથિ માટેનો એક સ્વતંત્ર ખંડ તથા સન ૧૯૬૩માં શાળાનું મકાન બંધાયેલું ન હતું તેથી ગુજરાત હાઇર સેકન્ડરી સ્કૂલના ૧૧ વર્ગો માટે કમરાઓ અને પ્રયોગશાળા ખંડવપરશ માટે આવતાં.

આમ શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજના જુડો ફેસલ રોડ, પ્લોટ નં. ૨ પરના ૩૬૦૦ ચો. વાર જમીન પર (જેમાંથી ૩૦ ફૂટ જમીન એપ્રિલ ૧૯૬૩માં રરનો પહેલો કંટરા સરકારે કાપી છે) ૧૨૦૦ ચો. વારના આંધકામવાળું સુસંપન્ન લવન અસ્તિત્વમાં આવતાં સમાજની લગભગ પ્રારંભ કાળથી આવી આવતી સેવાપ્રવૃત્તિ-જેની કે દિલ્હીમાં આવતા ગુજરાતી ભાઈબહેનોને વિશ્રામ તથા આશ્રય આપવાની પ્રવૃત્તિ ફરીથી ધમધમાટ ચાલુ થઈ. દળરોની સંખ્યામાં ગુજરાતીઓ આવતા રહ્યા છે અને સૌ કોઈને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થઈ છે.

શાળાની પ્રગતિ

આગનું મકાન તૈયાર થાય ત્યાં સુધીના શાળાને બેસાડવાનો કાયડો પણ ઉકેલ્યો જ અને નેની અસર શાળાનાં કાયદેમતા પર સ્વભાવિક રીતે પડી. બાગદિવારમાં ૧ થી ૫ ધોરણ ચાલુ જ રવા પણ ૬ થી ઉપરના ધોરણો આ નવા લવનમાં આવ્યા. તા. ૨૬-૮-૬૨ની સામાન્યસભાએ ફાવ્યું હતું અને સરકારી મંજૂરી મળી હતી તે પ્રમાણે

નવા સન તા. ૨૬-૪-૬૩થી હમુ ધોરણ બોમવામાં આવ્યું. આમ આજ સુધી ચાલતી 'શ્રી હરખયા નંદવાણા ગુજરાતી યાનોદય શાળા'ને પોતાનામાં સમાવી શાળાએ નવું નામ 'ગુજરાત હાઇર સેકન્ડરી સ્કૂલ' ધારણ કયું. હાઇર સેકન્ડરી સ્કૂલને લાયક પ્રિન્સિપાલની બોજ કરતાં અત્યારના પ્રિન્સિપાલ શ્રી દીનાનાથ મહેતાની નિમણૂક તા. ૧-૭-૬૩ને રોજ થઈ. શાળાનો ઇરાદો પ્રતિ વર્ષ એક એક ધોરણ આગળ વધારી 'હાઇર સેકન્ડરી' બનાવવાનો હતો જ તેથી આ શાળાનું ઉદ્ઘાટન લવનના મકાનમાં તા. ૧૭-૭-૬૩ બુધવારને રોજ દિલ્હી સ્ટેડના તે વખતના ચીફ કમીશનર શ્રી ભગવાન સહાયને વરદ હસ્તે થયું. આ તબક્કે શ્રી ભગવાન સહાયને આભાર માનવા સાથે ખાસ નોંધ લેવી જરૂરી છે કે તેમના પ્રવૃત્તિથી લવનની બાબતો જ પ્લોટ શાળા માટે પ્રાપ્ત થયો હતો. આદ્ય ધોરણથી શાળા બંદગતી પડતી હતી તેથી બાળકોની સંખ્યા મર્યાદિત રહેતી હતી તે આ નવા નિર્ણયને પરિણામે વધી. તા. ૧-૮-૬૩ને રોજ શાળાની વિદ્યાર્થીસંખ્યા નીચે પ્રમાણે થઈ:

અતિથિ-ગૃહ વિષે ખોલતું પાનું

શ્રી દિલી ગુજરાતી સમાજની સેવાનો
લાભ લેનાર અતિથિઓની સંખ્યા:

૧૯૨૭માં	૨૦૫
(ફક્ત ૭ માસ)	
૨૮માં	૩૮૦
૨૯,,	૧૧૫૮
૩૦,,	૧૪૯૭
૩૮,,	૩૭૬૮
૪૮,,	૭૬૫૮
૫૭,,	૧૩૬૭૬
(ફક્ત નવ માસ)	

મકાન પડી જતાં અતિથિગૃહ બંધ કરવાનો
ફરજ પડી.

★

સરદાર વલ્લભભાઈ ભવન-અતિથિગૃહ

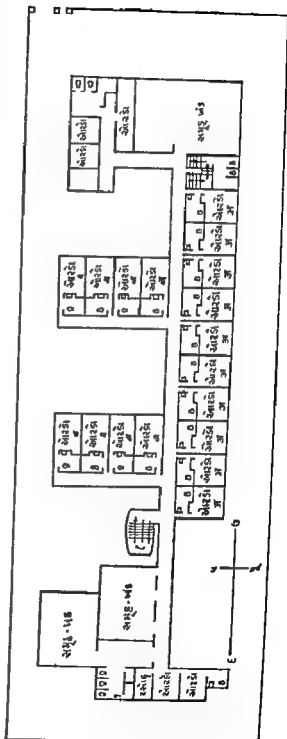
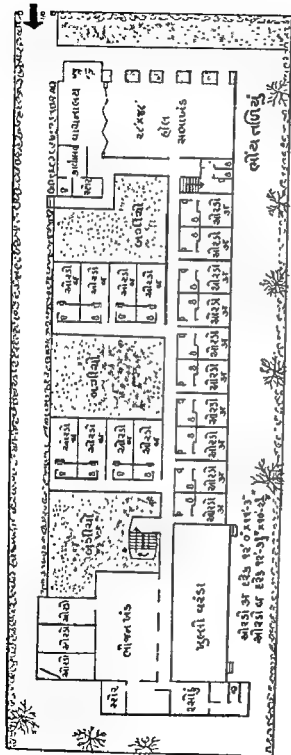
૧૯૬૩માં	૧૦૩૦૦
(ફક્ત આઠ માસ)	
૬૩માં	૧૮૦૧૭
૬૪,,	૧૮૭૫૪

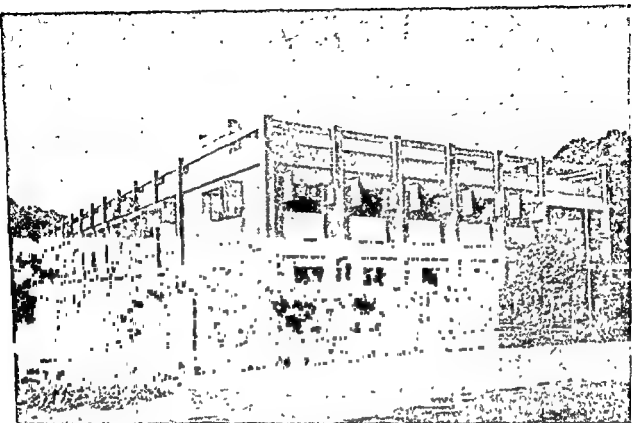
સુધી પહોંચી ને પછી

૧૯૬૬માં	૩૦૮૮૪
અને	
૧૯૬૭માં	૩૫૯૧૨

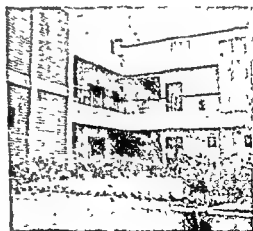
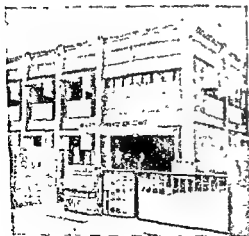
નવી ટોચે ગઈ છે.

સમાજની ઉપેક્ષિતા અને લોકપ્રિયતાને આથી
વિશેષ પુરાવો શો હોઈ શકે ? ભવનના વિકાસ
અર્થે સદાય આપી અમારી મેવા સેવાવશો.

સરદાર વલ્લભભાઈ ભવન
અતિથિગૃહ

વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા :

ધોરણ ૧ થી ૯ ૨૯૪

ધોરણ ૧ થી ૫ ૨૫૦

બાલમંદિર ૩૦

કુલ ૫૭૪

તદ્દન બુદ્ધ (૮-૧૦) સંખ્યાના આગકોથી શરૂ થએલી શાળાએ શાળા આમ નવા નામે વિકસિત થઈ રહી હતી.

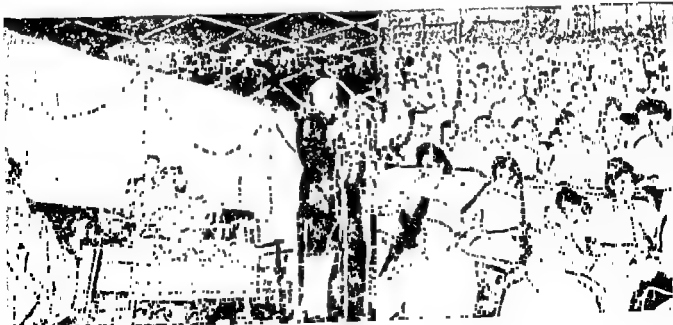
આમ ભવનના પ્રથમના સમાધાનથી કાર્યકરો ઉત્સાહી થયા પછી સંતુષ્ટ ન થયા. તેમણે ફરી કમર ફરી અને નવા મજેલા પ્લોટ પર બાલમંદિર થી ખાંડી દ્વારા સેકન્ડરી સુધીના લગભગ ૧૨૦૦ વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ કરી શકે તેવું શાળાના મકાનનું આધિકારી શરૂ કર્યું તેવા નિર્ણય કર્યો. અસમર્થ સરદાર વલ્લભભાઈ ભવન નિર્માણમાં ખૂબ ધન વપરાઈ ગયું હતું.

આર્થિક સંકટગ્રસ્ત હતી પણ પહેલાના પ્રયત્નોની સફળતાથી-અને હવે વિદ્યાર્થન માટે દાન માંગવું છે-મળી રહેશે બાળી કાચ પ્રારંભ.

શ્રી જ્ઞાનદેવભાઈ નહરુના હસ્તે શિક્ષારોપણ-વિધિ

અને તા. ૧-૧૨-૧૩ને રોજ સરદાર વલ્લભભાઈ ભવન માટે મુખ્યમંત્રી શ્રીમ સહકાર અને મદદ આપનાર શ્રી બાલુભાઈ ચિનાઈને હસ્તક આ શાળાના નવા પ્લોટ પર જમિનપૂર્ણ થયું અને તા. ૧૨-૧૨-૧૩ને રોજ તે વખતના ભારતના પ્રથમ વડાપ્રધાન પંડિત જ્ઞાનદેવભાઈ નેહરુને હસ્તે તેના શિક્ષારોપણ-વિધિ સંપન્ન થયો.

પંડિતશ્રીએ વિદ્યાર્થનના શિક્ષારોપણથી પોતાને મળતા વિશેષ આનંદની સાંત કરી હતું : “વિદ્યાર્થનમાં આદર્શ અને છે. મુજરાતીઓનું જ મુજરાત છે એટલું જ નહિ-સૌનું મુજરાત અને મુજરાતીઓનો સારો વ દેશ. ભારતમાતા એટલે આપણે સૌ. એને જાણે ઉદ્ધવવા સૌની ફરજ છે.” વિદ્યાર્થીઓને આર્થિક વાદ આપતા હતા : “તમે ખૂબ સ્વચ્છ હો, તમારું દિમાગ મજબૂત હો, સારી વાત શીખો અને મોટા બાલુક બનો.” આ પ્રવચન શાળાને ધણી પ્રેરણા આપી. ત્યારબાદ જેવાંદીના

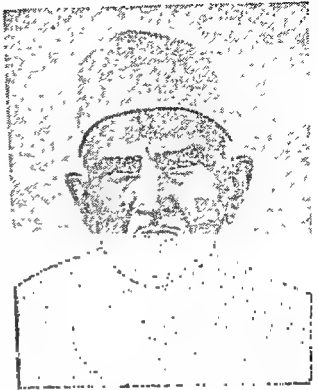

નુનારગથી શ્રી નહેરુએ શિલાન્યાસ કર્યો હતો તેનું લેલામ થતાં રૂ. ૨,૦૦૧માં મેસર્સ મધુસૂદન ગોવિંદલાલવાળા શ્રી ગોવિંદલાલ પરીખ તે મેળવી જવામાં લાગ્યેલાની બન્યા હતા.

શાળામકાનના બાંધકામમાં આકસ્મિક મદદ

શાળાના મકાનનું શિકારોપણ તા. ૧૨-૧૨-૬૩ને રોજ થયું. તે અગાઉ તા. ૨૬-૮-૬૨ની સામાન્ય સભામાં દિલ્હીના ગુજરાતીઓએ સૌ પ્રથમ રૂ. ૨૧,૮૯૭નો ફાળો નોંધાવ્યો હતો તેનથા તા. ૨૯-૧૦-૬૨ને રોજ નૂતન વર્ષાભિનંદન મેળાવણામાં પ્રાપ્ત થયેલ દાનમાં તથા તા. ૨૧-૪-૬૩ને રોજ ભવનઉદ્ઘાટન પ્રસંગે મળેલી મદદ-આમ બધું મળી સ્થાનિક લાભીઓ તરફથી લગભગ રૂપિયા એક લાખની નેતેગવાઈ આ શાળા મકાન ફંડમાં થઈ હતી. ભવનઉદ્ઘાટન પ્રસંગે ગુજરાત રાજ્યે રૂ. ૫૫૫૫ હજારની મદદ કરી હતી. એ સમગ્ર ધનમાંથી શાળાનું બાંધકામ ધીરે ધીરે પ્રારંભ કર્યું.

અક્ષત જરૂર તો ધણી મોટી હતી પણ કાર્યકરોએ કાર્ય આગળ ધપાવવા હિંમત કરી અને હિંમત કરી તો ફળ પણ મળ્યું. તા. ૫-૧૧-૬૪ને રોજ શ્રી સમાજના પ્રમુખ શ્રીમતી વિદ્યાબહેન મનુભાઈ શાહ પર મેસર્સ વોરા એન્ડ કું., પ્રા. લી. પોસ્ટ: ઝરીયાધી શ્રી જશવંતરાય વોરાનો પત્ર આવ્યો. તેઓ અકસ્માત સરદાર વલ્લભભાઈ ભવનની મુલાકાતે આવ્યા હતા અને ભવનમાં આસત્રી સમાજની અતિથિશ્રદ્ધ તથા શાળાની પ્રવૃત્તિઓની તેમની પર ખૂબ જ અસર પડી હતી. ‘અતિથિ દેવો મવ’નીતથા શિક્ષણની આમ બે ભાવનાઓને ક્ષેત્રે ઉત્તમ કાર્ય કરતી આ સંસ્થાને તેમનું દ્રુટ મદદરૂપ થવા કૃત્તિ છે તેવી ઈચ્છા તેમણે પત્રમાં વ્યક્ત કરી હતી. પરિણામે તા. ૨૮-૧૨-૬૪ને રોજ શ્રી સમાજના તે વખતના મંત્રી શ્રી ગૌરીશંકર રાવલ ઝરીયા ગયા. દાનની રૂપરેખા સમજાવ્યા અને ત્યારબાદ પત્રવ્યવહાર અને વિચારવિનિમય

શ્રી હરિશંકર કલ્યાણજી વોરા

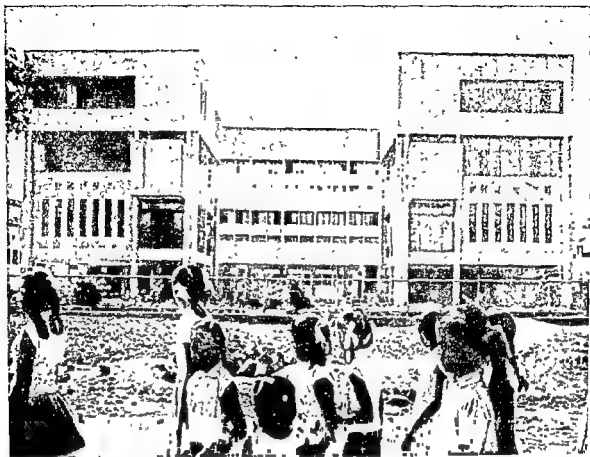
દ્વારા તા. ૨૯-૩-૬૫ને રોજ સંયુક્ત સભાના દરમિયાન આ દ્રુટ (શ્રી શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ દ્રુટ)નું રૂ. ત્રણ લાખનું દાન શાળા-ભવન બાંધકામ માટે સ્વીકાર્યું. દ્રુટની નીચેની શરતો પણ તા. ૨-૫-૬૫ની સામાન્ય સભાએ દરખાસ કરી સ્વીકારી.

(૧) શાળાના બાંધાઈ રહેલ મકાન સાથે દ્રુટનું નામ સંયોજિત કરવું એટલે કે શ્રી સમાજે શાળાનું નામ “શ્રી શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ દ્રુટ ગુજરાત હાથર સેકન્ડરી સ્કૂલ” રાખવું.

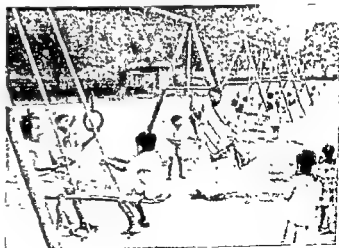
(૨) શ્રી સમાજે પોતાની વ્યવસ્થાપક સમિતિમાં આ દ્રુટના એક ગુજરાતી સભ્યનું પ્રતિનિધિત્વ હમેશાં જળવડવું.

શ્રી સમાજ આ બંને બાંહેધરી સ્વીકારે છે સાથેસાથ આ દ્રુટ સમાજને પ્રસંગોપાત્ત શાળાના વિકાસ અર્થે ચાલુ ખર્ચને પહોંચી વળવા સમયોચિત સહાય કરશે એમ પણ સમાજે પ્રાર્થના

શ્રી શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ ટ્રસ્ટ ગુજરાત હાથર સેકન્ડરી સ્કૂલ

સાળાના બાળકો

સાળા ના પ્રાંગણમાં શ્રી શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ ટ્રસ્ટ ના મુખ્ય
સંચાલક શ્રી જયવંતરાય વોરાને દરરો
અરોકે પ્રભારોપણ

કરી. ખૂબ હર્ષની વાત છે કે ‘શ્રી શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ ટ્રસ્ટ’ એ પ્રાર્થનાને ખરેખર સ્વીકારી છે અને આજ સુધીમાં રૂ. ૩,૩૦,૦૦૦/-ની સખાવત અને શાળાના ભવનમાં ૫ ખાઓ વસાવી આપવા રૂ. ૨૧,૧૦૯-૯૮ અગ્ર આપ્યા છે. ખરેખર શાળાની આગતી સજ્જતા અને તજજ્ઞ પ્રગતિનું કારણ આ શ્રી શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ ટ્રસ્ટ છે. આ ટ્રસ્ટના સ્થાપક શ્રી હરિશંકર કલ્યાણજી વોરા તથા મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી શ્રી જસવંતરાય વોરાનો સમાજ જેટલો આશર માને તેટલો ઓછો છે. શ્રી સમાજના આ પરમ દિલ્લીપુ નામ શાળાના ઇતિહાસમાં તો અમર છે જ. સમાજના ઇતિહાસમાં પણ એવું જ માનવું છે.

સંસ્થાઓ વચ્ચેના સહભાવનું પ્રતીક

શ્રી સમાજનું એ સદલાગ રહ્યું છે કે દિલ્લીની બધી જ શુજરાતી સંસ્થાઓ એને માતૃ-સંસ્થા તરીકે સ્વીકારે છે અને શ્રી સમાજના હરએક કાર્યમાં હમેશાં સાથ આપે છે. અહીં ‘શુજરાત

યંગમેન્સ એસોસીએશન’ને વિશેષરૂપે યાદ કરવું જોઈએ. એણે શાળાભવનના બાંધકામ માટે ‘કુલ નહિ તો કુલની પાંખડી’ રૂપે કંઈક કરવાના હેતુથી બે નાટ્યપ્રયોગો યોજ્યા અને ઓશર કાદયું જેમાં પણ જાહેર ખર્ચે મેળવી-એ બધામાંથી જે પ્રાપ્તિ થઈ તે બધી રૂ. ૨૬,૦૦૧ શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈને હસ્તક સમાજના પ્રમુખ શ્રીમતી વિદ્યાબહેન શાહને તા. ૨૮-૨-૬૫ને રાજ અર્પણ કર્યા.

ફરી જન-યુગારી ૧૯૬૬માં ‘દિલ્હી શા’ યોજી રૂ. ૬,૦૦૧ શાળા બસ રાહત ફંડમાં અર્પણ કર્યા. ‘શુજરાત યંગમેન્સ એસોસીએશન’ની આ પ્રતિભાવ દ્રવ્ય દાનને કારણે જ મુલ્યવંતી નથી પણ તે સંસ્થાઓ વચ્ચેનો સહભાવના પ્રતીકરૂપ પણ છે. અને તેથી એવું શ્રી સમાજને મન બહુ મોડું મુલ્ય છે.

શાળા મકાન બાંધકામ માટે લોન

આમ દ્રવ્યની રાહત થતાં શાળાના મકાનનું બાંધકામ પૂરતબદાર થાક્યું. શ્રીમરેન્દ્રભાઈ કોઠારી

પણ વખતે અવૈતનિક સેવા માટે આગળ આવ્યા. તેઓ તથા તેમના પુત્ર શ્રી અનુપભાઈ કોઠારીએ ચીવટ ભરી દેખભાળ કરી તેથીજ શાળાનું અદ્યતન મકાન ખુલું થયું છે. કાર્યકરોએ પણ હિમત કરીને આગળના ખેલોકની સાથેસાથ પાછળના ખેલોકનો પણ કોન્ટ્રેક્ટ આપ્યો. અલગત બન્ને ખેલોકના અધિકારીનું ખર્ચ દસ—આર લાખનું હતું પણ હવે તો કાર્યકરોને હિમત આવી ગઈ હતી. પહેલાં તો ખરોડા ખેંકમાંથી મકાન ઘરાણે મૂકી લોન લેવા વિચાર્યું. પણ દિલ્હીના ગુજરાતીઓ આ વખતે પણ આગળ આવ્યા ને વ્યાજે કે વગર વ્યાજે શ્રી સમાજને ચરણે રા. અઢી લાખથી વધુ લોનો અર્પણ કરી. જેમાં રા. ૫૦,૦૦૦ની મોટી લોન ગુજરાત એજ્યુકેશન સોસાયટી દિલ્હીની માન દેવકા દરની છે. બ્યારે ગુજરાત યંગમેન્સ એસોસિએશનની લોન રા. ૫,૦૦૦ની વગર વ્યાજ છે.

છતિહાસ પુત્રગવતિંત થયો. કવીન્સ રોડવાળું મકાન બ્યારે ખરીદ્યું હતું ત્યારે આજ પ્રમાણે દિલ્હીના ગુજરાતીઓ એક પગે ખડા થઈ ગયા હતા. સંકટ સમયે ફરી આજ પ્રમાણે ખડા થયા ને લોન પૂરી એક અનુપમ ઉદાહરણ પુરું પાડ્યું. આ સાથે દિલ્હી એગ્રીમેન્ટેશનની સેવાઓ પણ શરૂ કરવા ન માં નમોદાર વર્ગમાં પણ સિમેન્ટની આવડત તો પણ આપણા શાળાના મકાન માટે નિર્મિત થશે 'કવોટા' નામુ રાખ્યો. મહેબૂબાબ નામ નાખ્યું હોત તો શાળાનું મકાન આજ નામની વંપારને નૈવાર ન થયું હોત.

શાળાના મકાનમાં શાળા

શાળાનું ભવનનિર્માણ પૂરું થયું ને તા. ૪-૭-૬૫ને રોજ તેનું વાર્ષિકુવિધાન કરવામાં આવ્યું. એ વખતે શ્રી શ્રી નક્ષત્રીનારાયણ દુરંટના પ્રતિનિધિ શ્રી ઈન્દુલાલ પાઠક તથા શ્રીમતી ઈન્દુલાલ પાઠક પૂજા કરી ને સમાજના પ્રમુખ શ્રીમતી વિદ્યાગૃહેને પૂર્ણાહુતિ કરી. સૌના ઉદ્ઘાસ વખતે ને હાજર રહેલા સદસ્યોએ ઉત્સાહની પ્રતિક્રિયા રૂપે સમાજના

સંરક્ષક, મુરખી કે આશ્ચર્યન સલાસદ બની રા. ૧૫,૦૦૦ જેટલી મદદ કરી.

આ પછી તરતજ ૬ થી ૧૧ સુધીના વર્ગો જે સરદાર વલ્લભભાઈ ભવનમાં ચાલતા હતા તેને શાળાના આ નવા મકાનમાં લુલ્લાઈ ૧૮૬૫થી લાવવામાં આવ્યા અને વ્યાગદિવારવાળા મકાનમાં ચાલતા ૧ થી ૫ સુધીના પ્રાથમિક શાળાના વર્ગો પણ તા. ૧૬-૮-૬૬ને રોજ અગ્રણી ઉદ્યોગપતિ શ્રી બાણુભાઈ ચિનાઈ પદ્મશ્રીના સાન્નિધ્યમાં નવા મકાનમાં આવ્યા.

શાળાનું સંગીન કાર્ય

આમ શાળાને સુવિધા મળી તો શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ પણ કમર કસવામાં તેણે પાછી પાની ન કરી. સમાજના તે વખતના મંત્રી શ્રી ગૌરીશંકર રાવલ કે જેમના સતત પરિશ્રમના પરિણામે આજની જે ભવ્ય ઈમારતો ખડી છે તેમની અસાધારણ સેવાઓ શાળાને પણ મળી. તેમની કાર્યદક્ષતા તથા પ્રધાન આચાર્ય શ્રી ડી. એન. મહેતાના અંતર્પૂર્વકની મહે-

નતના સુમેળથી શાળાનું પહેલીવારનું હાથર સેકન્ડ-રીનું પરિણામ અદ્ભુત આવ્યું. માર્ચ ૧૯૬૬ની હાથર સેકન્ડરી બોર્ડની પરીક્ષામાં આપણી શાળાના પ્રથમજી બેઠેલા ૩૧ વિદ્યાર્થીઓમાંના પ્રત્યેક સફળ થયા. શાળાનું પરિણામ ૧૦૦% આવ્યું.

બીજે વર્ષ ૧૯૬૭માં ૪૭ વિદ્યાર્થીઓનું ૧૦૦% પરિણામ તો આવ્યું. એ ઉપરાંત ૬ પહેલી ગ્રેણી, ૨૧ બીજી ગ્રેણી અને ૧૯ ત્રીજી ગ્રેણી ઉપરાંત ૧ વિદ્યાર્થી કમ્પાન્ટમેન્ટ સાથે પસાર થયા. ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ ગણિતમાં ડિસ્ટીક્શન લાવ્યા.

આ તો થઈ પરીક્ષાપરિણામની વાત શાળાની સમગ્ર પ્રગતિનો સૂચક તો એન્સુકેશન ડિપાર્ટમેન્ટ તરફથી શાળાનો પ્રથમ ઈન્સ્પેક્શન રિપોર્ટ 51/Z IV B/AI/Gujarat—M/s/ 66/1216 તા ૨૦-૧૨-૬૬નો બોલે છે.

શાળાએ ઉચ્ચ પ્રકારના શિક્ષકો પૂરતા પ્રમાણમાં નીમ્યાં છે. આ સૌ ભાઈબહેનો પોતપોતાના વિષયમાં સંપૂર્ણપણે નિષ્ણાત છે. અને ખાતાને જરૂરી હાથકાત ધરાવે છે.

શાળાનો સ્થાઈ તથા અન્ય ગતિવિધિઓ

શાળામાં પ્રધાન આચાર્યત્રી ઉપરાંત નવ પોષ્ટ ટ્રેન્નુએટ શિક્ષકો, તેર ટ્રેઈન્ડ શિક્ષકો (તેમાં સાત શિક્ષિકા બહેનો છે), એક ચિત્રશિક્ષક, એક સંગીત શિક્ષક, બે વ્યાયામ શિક્ષકો તથા પ્રાથમિક શાળામાં

નવ શિક્ષકો છે (જેમાં છ શિક્ષિકા બહેનો છે). ખાલ-મંદિરની શિક્ષિકા પણ એનું જ ઉમદા કાર્ય કરી રહ્યા છે. શાળાની વહીવટી સરળતા માટે એક યુ. ડી. સી. ક્લાર્ક છે. તે ઉપરાંત એક ટ્રેઈન્ડ ગ્રંથપાત્ર તથા ત્રણ પ્રવાગશાળા સહાયક છે ચોથા વર્ગમાં માળી, ચોકીદાર ઉપરાંત ત્રણ ચપરાશીઓ. બે સ્ટ્રીપર, બે ફાસ છે. આ મ શાળાનું સમગ્ર કુટુંબ એકાવન ભાઈબહેનોનું છે—જે સતત શાળાની પ્રગતિ પર નિગાહ રાખે છે.

શાળામાં અધ્યયન કરતાં વિદ્યાર્થી ભાઈઓ તથા બહેનોની કુશ મળી તા. ૩૧-૧૨-૬૭ની સંખ્યા નિમ્ન લિખિત છે.

શાળાનું માધ્યમ નીચલા વર્ગોમાં અદ્યત્ત ગુજરાતી છે. ન્યારે દિલ્હીની જરૂરિયાતો અનુસાર ઉપસા વર્ગોમાં અંગ્રેજી તથા હિંદી છે. શાળામાં કલા (વિનયન) વિજ્ઞાન અને વ્યાપાર ત્રણેયનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. જેમાં પ્રત્યેક વિભાગોમાં નિમ્નલિખિત વિષયો શીખવા છે:—

વિનયન	વિજ્ઞાન	વ્યાપાર
હિંદી, ગુજરાતી અંગ્રેજી	અંગ્રેજી	અંગ્રેજી
અંગ્રેજી	ઉચ્ચ ગણિત	હિંદી
અર્થશાસ્ત્ર	પદાર્થ વિજ્ઞાન	અર્થશાસ્ત્ર
ભૂગોળ	રસાયણશાસ્ત્ર	વ્યાપાર
ધરમ્પ્રવિજ્ઞાન	ભૂમિતિ	ભૂગોળ
	પ્રાણી વિજ્ઞાન	
	તે ચિત્રકલા	

વિભાગ	વિદ્યાર્થી	વિદ્યાર્થીની	કુલ સંખ્યા	કુલ ગુજરાતી બાળકો
ખાલ મંદિર	૧૪	૨૨	૩૬	૩૬
પ્રાથમિક વિભાગ	૧૧૬	૧૩૩	૨૪૯	૨૪૯
માધ્યમિક વિભાગ	૧૩૪	૮૮	૨૨૨	૧૪૫
ઉચ્ચતર માધ્યમિક	૨૬૨	૮૭	૨૯૯	૧૨૩
	૪૭૬	૩૩૦	૮૦૬	૫૫૩

શાળામાં ભતિભેદ, પ્રાંતભેદ કે અન્ય ભેદ નથી. ગુજરાતી શાળા—ગુજરાતીઓની તો છે જ પણ એ ઉપરાંત કોમળિયુ પ્રદેશના વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થિની ને અહીં દાખલ કરવામાં આવે છે. એટલુંજ નહિ સૌને માધ્યમિક કક્ષા સુધી શિક્ષણ નિઃશુલ્ક આપવામાં આવે છે. ધોરણ ૯, ૧૦, ૧૧નું શિક્ષણ સામાન્ય ફી લઈ આપવામાં આવે છે. હોશિયાર પણ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને તો સામેથી શિક્ષણ ફી, ગણવેશ, પુસ્તકો વગેરેમાં સદાય પણ આવામાં આવે છે.

વાલી-શિક્ષક સંઘ

શિક્ષણ ઉપરાંત શાળા અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં પણ મોખરે છે. જેમાં સૌથી આકર્ષક પ્રવૃત્તિવાલી શિક્ષણ સમ્મેલન છે. આ સમ્મેલનનો ઉદ્દેશ વાલીઓ અને શિક્ષકોના સંપૂર્ણ સહકારદારા વિદ્યાર્થીઓનું કલ્યાણ સાધવાનો છે. આ સમ્મેલન તેના મંત્રી શ્રી જયંતિલાલ પટેલની સક્રિય રાહબરી નીચે સુંદર કાર્ય કરી રહ્યું છે. આજે એના ૨૬૩ સભ્યો છે.. શાળાના બાળકોને આ સમ્મેલને સુંદર H. M. V સેટ તો ક્યારેનાય અપણું કરેલ છે. જ્યારે શાળાને એક ફિલ્મ પ્રોજેક્ટર ભેટ ધરાવવાનો નિર્ણય પણ છે.

કો-ઓપરેટિવ કેડિટ એન્ડ ટ્રિફ્ટ સોસાયટી

શાળાના નોકરોમાં કરકસર અને સહકારની લાવના જન્યુત થાય તે માટે 'કો-ઓપરેટિવ કેડિટ એન્ડ ટ્રિફ્ટ સોસાયટી'ની સ્થાપના કરી સરકારમાં રજિસ્ટર્ડ કરાવી છે જેના દ્વારા ૪૫ સભ્યો છે.

શાળાના બાળકોમાં મુગુપ્ત રહેલા સર્જનાત્મક ઉન્મેષોને બહાર લાવવામાં સહાયજૂત થવા શાળા એક વાર્ષિક પત્રિકા 'વિદ્યાર્થી'નું પણ સંપાદન કરે છે. પહેલો અંક મે-૬૫માં જ્યારે બીજો અંક નવેમ્બર ૬૬માં પ્રગટ થયો છે. પ્રથમ અંકના અપર્ણના પણ પ્રત્યુત્તર રૂપે શ્રીમતી વિદ્યાબહેનના ઉદ્ગારો :-

—વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિત્વ પૂર્ણ તથા પ્રકૃષ્ઠન થાય અને તેઓ દેશના સાચા

નાગરિક બનાવાની કસોટીમાંથી પાર ઉતરે-તેવા આર્થીવાદ પ્રાપ્ત થયા છે.

આમ વર્ષો પહેલાં ૭ જુલાઈ ૧૯૦૫માં આદેશ વિદ્યાર્થીઓ સાથે એક એરડામાં શરૂ થયેલી. પોતાના નામ-રૂપ, શુભલક્ષ્મીબદ્ધતી શાળા આજે વિરાટ સ્વપ્નને આકાર આપીને ખડી છે. આ ૬૦-૬૨ વર્ષોમાં શાળાની વૃદ્ધિવિત સેવા કરનાર નામી જનામી સૌને આ દૃશ્ય જોઈને અવશ્ય નિરવધિ આનંદ પ્રાપ્ત થશે.

ઉપસંહાર

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજની સીતેર વર્ષની આ યાત્રા એક રોમાંચક ઇતિહાસ છે. વ્યક્તિ કે રાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં જેમ ચડતી અને પડતી આવે છે તેમ સમાજના ઇતિહાસમાં પણ આવી છે. પણ આ ઇતિહાસ બોલે છે તેમ સીતેર સીતેર વર્ષો સુધી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજના કાર્યકરોની નિષ્ઠાઅખંડ અને અનિચ્છ રહી છે. કયાંય જીનતા આવી નથી. કયાંય નિર્મળતા આવી નથી. પહાડ જેવી મુશ્કેલીઓ આવી છે-પણ સમાજેવશ્યથી મજલ ચલાવી છે. એક જ ધ્યેય, સમગ્ર ગુજરાતીઓની સેવા, એ એમને સતત કાર્યક્ષીલ રાખ્યા છે.

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ એક સૌભાગ્ય-શાળી સંસ્થા છે. વ્યક્તિઓના પારસ્પરિક પૂર્વગ્રહો સમાજ આગળ યોગળી જાય છે. સંસ્થાના પારસ્પરિક પૂર્વગ્રહો સમાજ આગળ નહિવત થાય છે. સૌની વ્યક્તિક નિષ્ઠા અલગ અલગ હશે પણ સમાજ પ્રત્યે સૌની નિષ્ઠા સમાન છે. દિલ્હીની સમગ્ર ગુજરાતી સંસ્થાઓ, —સમગ્ર રાષ્ટ્રની ગુજરાતી સંસ્થાઓ, ગુજરાતની એક એક વ્યક્તિ શ્રી સમાજ પ્રત્યે મળતાથી જુએ છે. પરિણામે સમાજની દૃઢમજલ ચાલુ છે. અને છતાંય કાર્યકરોને તૃપ્તિ નથી. હજુ એમને મન 'શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ' રાષ્ટ્રની મોખરાની સંસ્થા બની નથી. હજી તો હજી મેડાંયું છે-બીજા નંખાય છે-વર્ષા આવી છે-ફંદેક કંદેક

ફૂટ્યું છે-પણ એને મનઃકળ પાકે ઉતારવો બાકી છે.

આકાંક્ષાઓ

૪૬ હજી તો અતિથિગૃહને વિસ્તૃત કરવું છે. આટલે આટલી જગ્યા (એ માળમાં આવેલા ૪૦ ઓરડા અને ચાર મોટા હોલ તથા એસેમ્બલી હોલ) છતાં ગુજરાતથી યાત્રીઓ એટલા પ્રમાણમાં આવે છે કે અતિથિગૃહ સાંકડું પડે છે. આથી સરદાર વલ્લભભાઈ ભવન અતિથિગૃહનો વિકાસ કરવો છે અને વધુ એક માળ લગભગ અઢી લાખના ખર્ચે તાત્કાલિક ચણાવવાની જરૂરિયાત ઊભી થઈ છે.

૪૭ શાળામાં બાળકોને દિલ્હી જેવા વિસ્તારવાળા શહેરમાંથી અલગ અલગ વિભાગમાંથી લાવવા માટે ભાડાની ખસની જગ્યાએ સમાજની માસિકીની ખસો હવે વસાવવી જોઈએ. એનું ખર્ચ દોઢ લાખનું છે.

૪૮ કવીન્ડસ રોડવાળા ખેડા પર એક 'ગદાતમા ગાંધી સંસ્કૃતિક કેન્દ્ર' આ હીરક-જયંતિ મહોત્સવ નિમિત્તે ઊભું કરવાની વિચારણા ચોજના હાથ ધરી છે. અનેકવિધ પ્રકારની સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓના વિકાસ અર્થે આ કેન્દ્રના બાંધકામનો ખર્ચ હા. આઠ લાખનો અંદાજવામાં આવ્યો છે.

૪૯ આગળ એક આધુનિક ઔપધાયક ચક્રાવ્યું હતું જે સંલોગદશાત બંધ થયું પણ-જ્યાં આટલો આટલો ગુજરાતી ભાઈઓ અને ગહેનો સ્થાનિક અને બહારના રોજ આવના હોય ત્યાં ચિકિત્સાનો અભાવ ચાહે જ નહિ. તેથી કંઈ નહિ તો એક નાનકડી હોસ્પિટલ તથા મેટરનીટી હોલની સગવડ ઊભી કરવી છે.

૫૦ દિલ્હી હવે અદ્યતન વિદ્યાર્થીઓની અનેકવિધ શાખાઓનું કેન્દ્ર બની રહ્યું છે. પરિણામે અનેક પ્રકાર સ્નાતક-અનુસ્નાતકનો અભ્યાસ કરવા તથા વિવિધ પ્રકારની ટ્રેનિંગ લેવા ગુજરાતના જિલ્લે જલ્લામાંથી વિદ્યાર્થીઓ દિલ્હી આવે છે. દિલ્હીમાં

અન્યત્ર એમને ખાન-ખાન, રહન-સહનની અનેકવિધ મુશ્કેલીઓ નડે છે. પરિણામે ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની એક હોસ્ટેલ ઊભી કરવાની એક ખાસ આવશ્યકતા ઊભી થઈ છે.

૫૧ -અને દિલ્હીમાં ગુજરાતની ઉચ્ચ વિદ્યાસંસ્થા ક્યાં? મદારાજી અહીં 'શિવાજી કોલેજ' ખોલી નાખી છે. દૂર દૂરના દિનિણે અહીં 'વેક્ટર' કોલેજ ખોલી. પણ ગુજરાતીઓએ અહીં હજી કોલેજ ખોલી નથી. દિલ્હી વિશ્વવિદ્યાલયે તો ક્યારની પહેલ કરી છે અને ગુજરાતી શિક્ષણનો સ્નાતક અને અનુસ્નાતકનો અભ્યાસક્રમ પણ ઘડ્યો છે. અનુસ્નાતક કક્ષાએ પ્રાધ્યાપકો પણ આજ વર્ષેથી વિશ્વવિદ્યાલયમાં કાર્ય કરે છે. ગુજરાતી પુસ્તકોની કોષપિણ ગુજરાતની યુનિવર્સિટીમાં હોય તેવી લાયબ્રેરી પણ દિલ્હી વિશ્વવિદ્યાલયે વસાવી છે. આમ વિશ્વવિદ્યાલય લગભગ તૈયાર છે. રાહ માત્ર આપણી જ છે. આપણે કોલેજ ખોલીએ એટલી જ વાર છે હીરક-જયંતિ મહોત્સવ નિમિત્તે આપણે સ્વર્ણ સેવીએ કે દિલ્હી વિશ્વવિદ્યાલય સાથે સંબંધિત ગુજરાતી સંસ્કારના કેન્દ્ર સમું મહાવિદ્યાલય વહેલી તકે શ્રી સમાજ ખોલે. આનું રૂ. દસ લાખનું બજેટ અંદાજવામાં આવે છે.

આ બધી ચોજનાઓ કોઈ વિરાટ હરણકાળ નથી પણ આજે જે પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે તેનું માત્ર બીજું પશ્ચિયું છે અને ઇતિહાસ ગરાહી દે છે તેમ 'શ્રી સમાજ' શકુનિયાળ છે તેથી પૂર્ણ થઈ છે કે ઉપરના સ્વપ્નો પણ પાર પડશે.

અને અંતે આભાર કેનોર માનવો ને કેનોર નહિ. ગંગામાં જોગ અસંખ્ય દીવાઓ તરતા હોય, ગંગાને અજવાળા પોતાની ભતને અજવાળતા હોય અને તેમ અનેકાનેક વ્યક્તિઓએ પોતપોતાની શક્તિ અનુસાર આ સીતેર વર્ષોમાં સમાજને મદદ કરી છે. કોઈએ પોતાની ભુદ્ધિ સમાજને ચરણે ધરી છે. કોઈએ પોતાની વિદ્યા સમાજને ચરણે ધરી છે. કોઈએ પોતાનું દ્રવ્ય સમાજને ચરણે ધર્યું છે.

કોઈએ પોતાની વહીવટશક્તિ સમાજને ચરણે ધરી છે—પણ આખર તો સૌએ પોતાની નિષ્ઠાજ સમાજને ચરણે ધરી છે. સમાજનું નામ આવતા કોઈએ જાનને આગળ ધરી નથી—અપયાપ સેવા જ કરી છે એ સમાજનું સૌભાગ્ય છે અને—છતાંય યુગ સાક્ષી છે—મૃદદ્ધ ગુજરાતને પ્રત્યેક ગુજરાતી સાક્ષી છે—તેથી સમાજનો ઇતિહાસકાર આધુનિક સમયમાં સમાજની જે પ્રગતિ અને પ્રતિષ્ઠા છે તેને માટે બે મહત્વના નામો અવશ્ય નોંધશે. અને તે છે શ્રીમતી વિદ્યાબેન મનુભાઈ શાહ અને શ્રી ગૌરીશંકર હીરજી રાવલ. આ નિષ્ઠાવાન—સેવાભાવી પ્રમુખ અને આ સતત કાર્યરત—ત્યાગી મંત્રીએ ગુજરાતી સમાજના આ ઉજ્જવલ દસકાનું નિર્માણ કર્યું છે. આ બંનેએ નથી દિવસ જોયો, નથી રાત. સતત સેવા કરી છે. સવારથી ઉઠી સાંજ સુધીમાં કાંઈ સમાજનું કપડું છે. સારાય દિવસ આપ્યો છે અને રાત્રે પણ શ્રી સમાજને આગળ વધારવાના સ્વપ્નને

સેવ્યો છે. શ્રી સમાજ બંનેનું સદાનું ઋણી રહે.

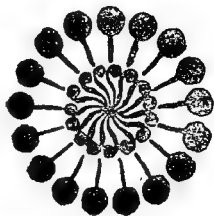
સમાજના નક્ષત્રમંડળમાં ગુર્જરભારતવાસી

આ પ્રોજેક્ટવલ મણિઓ છે. એમને અનેકાનેક સાથીઓનો સક્રિય સહકાર મળ્યો છે તેથીજ સમાજ આગળ વધ્યો છે. અને એ સાથીઓની સેવા પણ તેટલીજ ઉજ્જવલ છે—અને ખરેખર તો બહારની ભૌતિક સિદ્ધિઓ કરતાં સમાજની આજ પરમ સિદ્ધિ માનવી જોઈએ. અને એથી જ શ્રદ્ધા છે કે ‘શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ’ થોડા જ દિવસમાં દિમાસનું એ ઉતુંમ શિખર બનશે અને પરથી ગુર્જર ભારતીય સંસ્કારો (ઇતિહાસ કહે છે તેમ રાષ્ટ્રજીવનમાં પણ અગત્યના બનાવોમાં સમાજ રાષ્ટ્ર સાથે પહેરેથી સમરસ થતો આવતો હોઈ) ની હજારો સરવાણીઓ નિત્ય નિત્ય વહી અનેકાનેક લોકોનું શ્રેય સાધતી રહેશે.

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ (રજિ.) દિલ્હી

બંધારણ અને ટ્રસ્ટ ડીડ

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી જ્ઞાનોદય સંસ્થાની સ્થાપના સંવત ૧૯૧૧ આબાદ શુક્ર પંચમી તા. ૭ જુલાઈ ૧૯૦૫ને રોજ અડત્યારથી શાળાને માટે અનુકૂળ બંધારણ વર્ગ થયા આજનું આવનું હતું. પરંતુ શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજની વિધિસરની સ્થાપના બાદ તે મુજબનું તેનું બંધારણ રજિસ્ટર્ડ કરવાના શુભ આશયથી તા. ૧૨-૯-૧૯૩૧ની સામાન્ય સભાએ બંધારણના વ્યવસ્થિત નિયમો મંજૂર કર્યા-જે સને ૧૮૬૦ના ૨૧માં એક્ટ મુજબ તા. ૨૬-૭-૧૯૩૨ના રોજ સરકારમાં રજિસ્ટર્ડ થયા.

ત્યાર બાદ સ્થાવર મિલકતનું ટ્રસ્ટ-ડીડ થાયું ને તે પછી તા. ૨૫-૩-૧૯૩૪ની સામાન્ય સભાએ યોગ્ય સુધારા વધારા સાથે પસાર કર્યું, જે તે અનુસાર સભાએ પોતાની મિલકતનું ટ્રસ્ટ-ડીડ તા. ૨૬-૧૧-૧૯૩૪ને રોજ રજિસ્ટર્ડ કરાવ્યું.

સમયોચિત બંધારણમાં થયેલ ફેરફારોની હુંછી રૂપરેખા

આજ સુધી સમાજની સેવા કરવાનું સદ્માન્ય ધણાને પ્રાપ્ત થયું છે. પરંતુ સમાજ પ્રતિ એક નિષ્ઠાથી જોએએ સમાજને સેવા આપી છે તેમના તરફનું ઝણુ યત્નિચિત અદાકરી શકાય એ હેતુથી અત્યારના બંધારણ કલમ ૪-અ મુજબ માનદ સન્નિવર્તની શ્રેણી તા. ૬-૫-૧૯૫૬ની સામાન્ય સભાએ મંજૂર કરી આ શ્રેણીમાં અત્યાર સુધી નીચેના ભાષિયાને તેમની અસાધારણ સેવાઓ બદલ સ્થાન આપી સન્માન્યા છે.

૨૫. હીરાચંદ ત્રિભોવનદાસ ઝોંસા

૨૫. બદરથ હીરથ વર્ગીઆ

શ્રી દરિદ્રાંકર કંઠ્યાબુદ્ધ વોરા
શ્રી જગતરાય દરિદ્રાંકર વોરા

તા. ૧૫-૭-૧૯૫૬ની સામાન્ય સભામાં ચચેલા અન્ય બે મહત્વના ફેરફારો

અત્યાર સુધી સમાજના અંધારળમાં ફેરફાર માટે સંખ્યોની ૨/૩ બહુમતિ જરૂરી હતી. સમાજના સંખ્યોની સંખ્યા સામાન્ય રીતે ૩૫૦ થી ૪૦૦ દરમિયાન રહે છે. આમાંથી ૨/૩ સંખ્યોની હાજરી ધાર્મિક-વાર મુરદેશ બનતી. તેથી સમયાનુકૂલ તા. ૧૫ જુલાઈ ૧૯૫૬ને રોજ નમિનો દરાવ પ્રસાર કરવામાં આવ્યો.

દરાવ: 'આ અંધારળમાં ફેરફાર કરવાની સત્તા સામાન્ય સભાને રહેશે, પરંતુ અંધારળમાં ફેરફાર કરવા મળેલી સભામાં કોરમ માટે ૧૦૦ સંખ્યોની હાજરી તથા મતદાન હોવા જોઈશે અને આ રીતે અપાયેલ મતમાંથી ફેરફાર કરવાના પદામાં હાજર રહેલાની ૨/૩ બહુમતિ જરૂરી રહેશે.' (કક્ષમ નં. ૨૦)

બીજો મહત્વનો દરાવ બહેનોને સમાજમાં સમ્બંધિત આપવાનો છે. આજ સુધી અંધારળ અનુસાર બહેનો સમાજના સભ્ય થઈ શકતા ન હતા. આથી બહેનો પણ સમાજની પ્રવૃત્તિઓમાં સમભાગી બને એ હેતુથી તા. ૧૫-૭-૫૬ના રોજ દરાવ કરેલ છે કે:-

દરાવ: 'ઓછામાં ઓછી ૧૮ વરસની ઉંમરના ઠોઠપણુ શુજરાતી પુરૂષ અથવા સ્ત્રી પ્રવેશ-પત્ર પર સહી કરી, માસિક લવાજમ ઓછામાં ઓછું રૂ. ૧-૦૦ લેખે, પાંચ માસનું લવાજમ આપી સલાસદ્ તરીકે દાખલ થઈ શકશે.' (કક્ષમ નં. ૪-અ/૧)

ઉપરોક્ત બંને ફેરફારો તે વખતના પ્રમુખ શ્રી એચ. એમ. પટેલને આભારી છે. જેના પરિણામેજ આજના પ્રમુખ શ્રીમતી વિદ્યાબહેન શાહ સભ્ય થઈ શક્યા અને એક સફળ પ્રમુખ તરીકે સમાજનું કાર્ય સિદ્ધ કરી મહત્વનો ફાળો આપી શક્યા છે.

ઉપરોક્ત સુધારાઓ થયા પછી શ્રી શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ ટ્રસ્ટ, ઝરીઆ તરફથી શાળા બાંધકામમાં મળેલ રૂ. ત્રણ લાખની સદાવતે અનુસંદ્ધી અંધારળમાં સમુચિત ફેરફારો તા. ૨-૫-૧૯૬૫ની સામાન્ય સભામાં થયા, જેની મુખ્ય મુખ્ય વિગતો ચાલુ અંધારળમાં દુકંમાં આ પ્રમાણે છે.

- ૧ કક્ષમ ૨-અ મુજબ હેતુઓમાં થોડો ફેરફાર થયો.
- ૨ કક્ષમ ૪-ઈ મુજબ સરંજાણ સલાસદનો પ્રકાર ઉમેરાયો.
- ૩ કક્ષમ ૮ અનુસાર કોરમ ૨૫થી વધારીને ૫૧ ક્યુ.
- ૪ કક્ષમ ૯ મુજબ વ્યવસ્થાપક મંડળ ૧૧થી વધારી ૧૬નું ક્યુ, જેમાં એક મુખ્ય મંત્રી અને બે મંત્રીઓનો સમાવેશ થયો.

- ૫ કક્ષમ ૧૭ મુજબ: 'સ્ત્રીકારાયેલ સળાવતને અનુસંદ્ધી આવરચર લાગે તો વ્યવસ્થાપક મંડળ અને ટ્રસ્ટી મંડળ સામાન્ય સભાની મંજૂરીથી વ્યવસ્થાપક-મંડળમાં વધુ એક શુજરાતી પ્રતિનિધિનો સમાવેશ કરી શકશે.'

આપણા ઉદ્દેશ

કલમ નં ૨-અ: દિલ્હીમાં વસતાં ગુજરાતીઓમાં પરસ્પર સ્નેહની જુદી કરવી અને તેમની શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક ખિલવણીનાં સાધનો અને તેટલાં પૂરાં પાડવાં અને નિભાવવાં.

અ: બાલમંદિર, વિદ્યાગ્રામ, મહા વિદ્યાગ્રામ, કલ્યા મંદિર, ઉદ્યોગ મંદિર, જાત્રાગ્રામ, ઔપધ્યાલય, પુસ્તકાલય, વાચનાલય, અભિયંત્રણ, રમત-ગમત તથા સાંસ્કૃતિક ઇત્યાદી એક થા વધુ પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવી, નિભાવવી તથા વિકસાવવી.

આ ઉદ્દેશોની પૂર્તિ અર્થે

- શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજે સન્ ૧૮૬૦ના ૨૧માં એક્ટ મુજબ તા. ૨૬-૭-૧૯૩૨ના રોજ પોતાનું બંધારણ સરકારમાં રજિસ્ટર્ડ કરાવેલ છે.
- આ સંસ્થાના નોંધાયેલ બંધારણ મુજબ પબ્લીક ટ્રસ્ટ એકની રુએ તા. ૨૬-૧૧-૧૯૩૨ ને રોજ ટ્રસ્ટ-ડીડ રજિસ્ટર્ડ કરવામાં આવેલ છે.
- પ્રતિ વર્ષ ૧૬ સલાસદારોનું વ્યવસ્થાપક મંડળ ગુપ્ત મતદાનથી ચૂંટાઈ આવે છે. તેવીજ રીતે દર પાંચ વર્ષે ગુપ્ત મતદાનથી પાંચ ટ્રસ્ટીઓની વરણી થાય છે.
- પ્રતિ વર્ષ માનદ અને ચાર્ટર્ડ આર્કિટેકોની નિમણૂક સામાન્ય સલા કરે છે અને દર વર્ષે દિસાબ આર્કિટ કરાવી સમાજના સભ્યો સમક્ષ રજૂ થાય છે.
- સંરક્ષક, મુરબ્બી, આજીવન, માનદ અને સામાન્ય સલામતો મળી સમાજની સામાન્ય સલા અને છે.

આ પ જુ મ તી ક

ગુજ કમળનાં સુંદર આકારમાં દીપક, પુસ્તક અને પુષ્પ સમાવવામાં આવ્યાં છે. દીપક દ્વારા સ્નેહની ભાવના મૂર્ત થાય છે. પુસ્તકના પાનાઓથી સંપ્રત્યક્ષ થાય છે અને પુષ્પથી સેવાનું મત સિદ્ધ થાય છે. વિશેષમાં દીપકથી પ્રકાશ પુસ્તકથી જ્ઞાન અને પુષ્પથી સુવાસ ફેલાય છે. આપણે આ ભાવનાઓના અધિકારી બનવાનો સંકલ્પ કરીએ."

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજની નોંધપોથી

તા. ૨૭-૧૧-૧૯૧૭ : લોક માન્ય બ્રાહ્મ મંગાધર તિલકનું સ્વાગત. આગમનનું કારણ દિન્દ આનાના પ્રધાન મોન્ટેગ્યુની મુલાકાત. શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ ટ્રસ્ટ ધર્મશાળા, ફોર્ટપુરીમાં સ્વ. જ્ઞાનજી હીરજી વળિયાના પ્રમુખપદે આંદોના કારકેટમાં માનપત્ર અર્પણ તે વખતના મંત્રીઓ હતા, સ્વ. રતિલાલ નારાયણસ ગામી અને શ્રી ચંદુલાલ બાપુજી.

સન ૧૯૩૧ : પૂ. મહાત્મા ગાંધીજીનું સ્વાગત. શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ ટ્રસ્ટ ધર્મશાળા, ફોર્ટપુરીમાં સ્વ. રાવજીભાઈ ઉમેદભાઈ પટેલ દરને શ્રી સમાજ તરફથી રૂ. ૩૨૦૦ની ચેલીનું અર્પણ.

મહાત્માજીની સાથેસાથ પં જવાહરલાલ નેહરુ, સરદાર શ્રી વસ્તલભાઈ પટેલ, શ્રી ભૂલાભાઈ દેસાઈ તથા શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈનું પદાર્પણ.

તા. ૯-૪-૧૯૩૧ : શ્રી ગુજરાતી જ્ઞાનોદય શાળાનો વાર્ષિક પુરસ્કાર વિતરણ સભારંભ. શ્રી શિવભાઈ પાનાચંદ શાંદને પ્રમુખ સ્થાને.

નિમ્ન લિખિત મહાનુભાવોની સમાજમાં ઉપસ્થિતિ : -

૧. સર પરમોત્તમદાસ શંકરદાસ	૨. શેઠ ધનરયામદાસ બિરજા
૩. શેઠ. ડી. પી. ખાપતાન	૪. શેઠ એમ. એ. ભારતર
૫. શ્રી બી. એન. કરંજીઆ	૬. શ્રી ચુનીલાલ બી. મહેતા
૭. શેઠ નંદલાલ કિલાચંદ દેવચંદ	૮. શ્રી રાજેન્દ્ર સોમનારાયણ
૯. શેઠ વાલચંદ દિરાચંદ	

તા. ૧-૧-૧૯૪૦ : પૂ. દક્કર બાપા (સ્વ. અમૃતલાલ વી. દક્કર)ની ૭૦મી વર્ષ ગાંઠ નિમિત્તે, હીરક જન્મ મહોત્સવ પ્રસંગે શ્રી સમાજ માનપત્ર દ્વારા સન્માન કયું તથા રા. ૧૫૪-૮૭ની થેલી દિલ્હી ગુજરાતી ભાષિનિહોના તરફથી ભેટ કરી.

અધ્યક્ષપદે પૂજ્ય કરતુરબા ગાંધી હતા. સભારંભનું પ્રમુખ સ્થાન સ્વ. જનદવજી હીરજી વળિયાએ શોભાવ્યું હતું. મંત્રીઓ શ્રી છોડુભાઈ પટેલ તથા શ્રી નંદલાલ કે. દલાલ હતા.

તા. ૨૩-૩-૧૯૪૧ : સ્વ. શ્રી જવેરચંદભાઈ મેધાણીનું સમાજમાં પદાર્પણ. એમના દ્વારા સ્વચરિત કાવ્યોની તથા અન્ય લોક સાહિત્યની રજૂઆત થઈ. શ્રી સમાજના દત્તિદાસભાંનો આ અનોખો આનંદપ્રદ સમારંભ હતો.

સંસાર ચિત્રાવલી-ચિત્રોનું સુંદર પ્રદર્શન આ પ્રસંગે કલા ગુરુ શ્રી રવિશંકર રાવળનું અનોખું ભાવ પાડતું હતું.

તા. ૨૪-૩-૧૯૪૧ : ફેરરેશન ઓફ ધી ઇન્ડિયન મથેન્ટિક્સ એસોસિએશન ઇન્ટરનશીયલની વાર્ષિક સમારંભ નિમિત્તે દિલ્હીમાં આવેલા મદાનુભાવોનું શ્રી સમાજ દ્વારા સ્વ. જનદવજી હીરજી વળિયાના પ્રમુખ પદે સ્વાગત :-

ફેડ શ્રી ગીરધરલાલ ડી. પારેખ
ડાયરેક્ટર, ધી ઇન્ડિયન એસોસિએશન.

રાજસ્થન શ્રી ભાદ્રાસાલભાઈ
દાજભાઈ અમીન
ધી એસોસિએશન કેમીકલ વર્કસ

ફેડ શ્રી ચતુર્ભુજભાઈ ચીમનલાલ

,, પોપટલાલ ભાલગીઆ

,, શાંતિલાલ મંગલદાસ

,, અંબાલાલ દિમતલાલ

મિત્ર માલિકો.

તા. ૨૧-૧૦-૧૯૪૧ : સ્વ. નાનાભાઈ કાલીદાસ ભટ્ટના સન્માન્યે સત્કાર સમારંભ રા. સા. સ્વ. ઇશ્વરલાલ દેસાઈના પ્રમુખ સ્થાને.

ફરિ એકવાર સૌરાષ્ટ્રના શિક્ષણ અને આરોગ્ય પ્રધાન તરીકે તા. ૪-૮-૪૮ને રે.જ સ્વ. શ્રી દક્કર બાપાના પ્રમુખ સ્થાને સ્વ. નાનાલાલ ભટ્ટનો સત્કાર.

સન ૧૯૪૧ : વડોદરાના નામદાર મહારાજ સાહેબ શ્રીમંત પ્રતાપસિંહરાવ ગાયકવાડ તથા દિવાન સાહેબ શ્રી દી. બ. કૃષ્ણભાયારીને મળવા સમાજ તરફથી એક ડેપુટીશન રા. સા. ઇશ્વરલાલ એચ. દેસાઈની આગેવાની નીચે બરોડા હાઉસ, ન્યુ દિલ્હીમાં ગયું તથા શ્રી સમાજની પ્રવૃત્તિઓથી માહિતગાર કર્યાં.

તા. ૨૯-૧-૧૯૪૨ : શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી જ્ઞાનોદય શાળાનો વાર્ષિક સમારંભ. શ્રીયુત એચ એમ. પટેલ પ્રમુખ સ્થળ શ્રી છુનામલની ધર્મશાળા. શ્રી દેવશંકર ભટ્ટ દ્વારા

માથા અર્પણ. મંત્રી તરીકે શ્રી રમણિક્ષણ ઇગ્નિદાસ શાહ, માથા ખમ્તનચી શ્રી ગોવિંદભાઈ પટેલની એક મુક સેવક તરીકે પ્રસંગા.

- તા. ૩૧-૭-૧૯૪૩ : સુરત વણાટ ટેક્સટાઇલ યુનિયન પ્રતિનિધિઓ શ્રી ભુપતરાય શાસ્ત્રી, શ્રી રણજીદાસ પોપાયાગા, શ્રી કંચનલાલ દાપડીયા, શ્રી જેડીચનદાસ વખારીયા તથા શ્રી મોહનલાલ ખુનખીનું સમાજના આગળે સ્વાગત.
- તા. ૧-૩-૧૯૪૪ : શેઠ શ્રી પ્રણયલાલ દેવકરજી નાનજીભાઈનું સમાજમાં શ્રી ડાહ્યાભાઈ સી. પટેલ દ્વારા માધ્યાર્પણ કરી સન્માન કયું.
- તા. ૨-૪-૧૯૪૪ : શાળાનો વાર્ષિક સમારંભ, જાણીતા ઉદ્યોગપતિ અને દાનવીર શેઠ શ્રી ભુવલ કિશોર ગિરજાના પ્રમુખ સ્થાને શેઠ શ્રી તુલસીદાસ ક્રીલાચંદ, શેઠ શ્રી રામજી હંસરાજ દામાજી શેઠ શ્રી જીવજી હીરજી વર્માયા, શેઠ શ્રી વિદુલદાસ ધનજીભાઈ તથા શેઠ શ્રી જે. સી. પરીખ આ પ્રસંગે સમાજના મુરખી બન્યા સમાજના પ્રમુખ તરીકે સ્વ. સવાઈલાલ યુનિદાસ વાસિક જ્યારે મંત્રીઓ શ્રી હોટુભાઈ પટેલ અને શ્રી જયંતિલાલ મહેતા હતા.
- તા. ૧૧-૭-૧૯૪૪ : કવિ શ્રી મેરુભા (મદવી) તથા કવિ શ્રી ગોકુળદાસ રાયચુરા દ્વારા સ્વ. રમિન કાન્થો તથા અન્ય લોક સાહિત્યની રજૂઆત સમારંભના પ્રમુખ શેઠ શ્રી નાનજી કાંસિદાસ મહેતા દ્વારા સમાજને રૂ. ૨૫૦૦૦ની ઉદાર સખાવત.
- તા. ૩-૧૨-૧૯૪૪ : સમાજના પ્રમુખ ડૉ. જ્ઞાલચંદર અંગાશંકર ભટ્ટનો વિદાય સમારંભ. એમની સેવાઓના પ્રતીકરૂપે ચાંદીના કારકેટમાં માનપત્ર અર્પણ.
- તા. ૧-૪-૧૯૪૫ : શાળાને રૂ. ૨૫૦૦૦ની ઉદાર સખાવત આપનાર દાનવીર શેઠ શ્રી અજરશમર મકનજી વોરાના પ્રમુખ સ્થાને શ્રી હરખમા નંદલાલ શુજરાતી સાનોદય શાળાનો વાર્ષિક સમારંભ. જાણીતા દસાકાર શ્રી કનુભાઈ દેસાઈનું પદાર્પણ.
- તા. ૨૪-૩-૧૯૪૬ : શ્રી ગણેશ વામુદેવ આવજંકર વડી ધારાસભામાં પ્રમુખ ચુંટાયા તે નિમિત્તે શ્રી સમાજે ચાંદીની કારકેટમાં માનપત્ર આપી તેમનું અભિવાદન કર્યું. આ પ્રસંગે તેમણે શેષવ કાળથી આજ સુધીના તેમના જીવન પ્રસંગો વર્ણવ્યા. સમાજના પ્રમુખ શ્રી હોટુભાઈ વી. દેસાઈ તથા મંત્રીઓ શ્રી ગૌરીશંકર રાવળ, શ્રી રમણલાલ રાવળ હતા.
- તા. ૩૧-૩-૧૯૪૬ : સમાજના જૂના અને અપ્રચી કાર્યકર તથા સમાજની તન મન ધન દ્વારા અસાધારણ સેવા કરનાર શ્રી હીરાચંદ નિમોવનદાસ ઝોંસાને વિદાયમાન. શાળાનો વાર્ષિક સમારંભ. પ્રમુખ સ્થાને શેઠ શ્રી વાડીલાલ લટ્જુભાઈ મહેતા. તેમના તથા સુરતના જરી વેપારી શેઠ ઇગ્નિલાલ જીખાભાઈ દ્વારા રૂ. એક એક હજારનું દાન ધર્મશાળા કુંડમાં.

તા. ૨૨-૧-૧૯૪૭ : યતિ શ્રી રાજચંદ્રજી સમાજમાં 'વર્તમાન યુગ-ધર્મ' પર બોધક વ્યાખ્યાન.

તા. ૨૨-૫-૧૯૪૭ : સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ આરમ્મી હક્કમતના મૂલમંત્રી બનવા બદલ તેમનું સમાજમાં લઘ્ય મેળાવડો યોજી માનપત્ર દ્વારા સન્માન. સમાજના પ્રમુખ શ્રી નંદલાલ મહેતા દ્વારા માનપત્ર વાચન અને ચાંદીની કારકેટમાં અર્પણ.

આચાર્ય શ્રી કૃષ્ણલાલ દ્વારા વલ્લભભાઈની સેવાઓને અંજલી.

શ્રી કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી દ્વારા સરદારશ્રીની કાર્ય પ્રકૃતિની પ્રશંસા.

કુ. મણિબેન, સ્વ. શ્રી સી. એચ. ભાભા તથા શ્રી એમ. એસ. રૂઢાવાની અતિથિરૂપે ઉપસ્થિતિ. સરદારશ્રીનું પ્રેરણા જનક ઉદ્દ્યોધન. (જે અન્યત્ર આ જ ગ્રંથમાં છપાયું છે.)

તા. ૧૧-૬-૧૯૪૭ : શ્રી અંબાલાલ પુરાણીનું જાહેર સન્માન, તેમના દ્વારા 'શ્રી અરવિંદા શ્રમનો ઉદ્દેશ' પર પ્રવચન. પ્રમુખ સ્થાન સ્વ. શ્રી દુર્ગાશંકર ભટ્ટ.

તા. ૨૭-૭-૧૯૪૭ : કવિ શ્રી દુલાભાઈ કાગ તથા મદની શ્રી મેરલા દ્વારા સ્વ-રચિત કાવ્યો તથા અન્ય લોક સાહિત્યની રજૂઆત. પ્રમુખ સ્થાન શ્રી હક્કર બાપા.

તા. ૨૫-૮-૧૯૪૭ : સમાજને આંગણે સ્વાતંત્ર્યોત્સવ. દરબાર શ્રી ગોપાળદાસ ભાઈના વરહ હસ્તે શ્વજવંદન

તા. ૧૧-૧૦-૧૯૪૭ : પૂજ્ય ગાંધીજીની રેડિયા બારસ. ભારતીય તિથિ પ્રમાણે ૭૯મી વર્ષ-ગાંઠ.

દિલ્હીની યુજરાતી જનતાએ સમાજના આશ્રયે ખિરલા હાઉસમાં એકત્ર થઈ તેમનું અભિવાદન કર્યું, સમાજના પ્રમુખ શ્રી નંદલાલ મહેતાએ રૂ. ૬૦૦૦ ની ચેસી સમાજ તરફથી અર્પણ કરી. આ પ્રસંગે પૂ. બાપુના સમાજને સાંપડેલ આશીર્વાચનો આ ગ્રંથમાં અન્યત્ર આપવામાં આવ્યાં છે, પૂ. સરદારશ્રીની આ પ્રસંગે ઉપસ્થિતિ હતી.

તા. ૯-૫-૧૯૪૮ : શાળાનો વાર્ષિક સમારંભ. મેળાવડાના પ્રમુખ ડૉ. જીવરાજ મહેતા હસ્તક શાળાના બાળકોને પારિતોષિક વિતરણ.

તા. ૧૫-૮-૧૯૪૮ : સ્વાતંત્ર્ય દિનની જીજવણી. સમાજના પ્રાંગણમાં ભણીતા મજૂર નેતા અને રાષ્ટ્રીય મજદૂર સંઘના પ્રમુખ શ્રી ખંડુભાઈ દેસાઈના હસ્તે શ્વજવંદન.

તા. ૨૯-૮-૧૯૪૯ : શ્રી કાકા સાહેબ કાલેલકર તથા શ્રી ગણેશ વાસુદેવ માવડાંકરનું સમાજમાં પદાર્પણ.

‘ગુજરાત અને બૃહદ્ ગુજરાત’ એ વિષય પર શ્રી કાકા સાહેબનું પ્રવચન. પ્રમુખ શ્રી યશવંત પંડ્યા, મંત્રીશ્રી શ્રી ચંદુલાલ ઝવેરી અને શ્રી ચિમનલાલ શાહ.

તા. ૨૨-૧૦-૧૯૪૮ : વિજયા દશમી. હેદરાબાદ પરના ભારતના વિજય નિમિત્તે સરદાર પટેલનું શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ તથા મદારાબૂદ સમાજ દ્વારા ૨૫. કાકા સાહેબ ગાંધીજીના નિવાસ સ્થાન-૨૬, ફીરોજશાહ રોડ, ન્યુ દિલ્હી પર બહુમાન

બંને સમાજોવતી શ્રી નંદલાલ મહેતાએ વિજયના પ્રતીકરૂપે ચાંદીનો ટી-સેટ સરદારશ્રીને ભેટ આપ્યો.

તા. ૨૪-૪-૧૯૪૯ : શ્રી હરખયા નંદલાલ ગુજરાતી જ્ઞાનોદય શાળાનો વાર્ષિક પ્રમાણ પત્ર-પ્રતિરોપિક વિતરણ સમારંભ : પ્રમુખ સ્થાન તે વખતના ભારત સરકારના વ્યાપાર મંત્રી શ્રી સી. સી. દેસાઈ.

તા. ૧૨-૮-૧૯૪૯ : મધ્ય પ્રાંત નિવાસી તથા શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજના આત્મીય ખીડી-તંબાકુના વ્યાપારી ભાઈશ્રી—મેસર્સ મોહનલાલ હરગોવિંદલાલવાળા શેઠ શ્રી મણિભાઈ, મેસર્સ તળાવીભાઈ ગોરધનભાઈવાળા શેઠ શ્રી ગોરધનભાઈ અને શેઠ શ્રી તળાવીભાઈ, મેસર્સ પુરુષોત્તમ જોરાભાઈવાળા શેઠ શ્રી પ્રભુલાલ ભાઈનું સમાજમાં ફૂલ હાર દ્વારા સ્વાગત.

તા. ૨૦-૮-૧૯૫૦ : મેસર્સ ક્રાંતાભાઈ જોરાભાઈ પટેલ એન્ડ કું., ના ભાગીદાર શેઠ શ્રી મનોદરભાઈ આગરવાળા પટેલનું શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજની સામાન્ય સભામાં વિશિષ્ટ સ્વમ્ન. પ્રમુખ સ્થાન શ્રી યશવંત પંડ્યા અને મંત્રીશ્રી તરીકે શ્રી રામસૂરીલાલ શાહ અને શ્રી ચંદુલાલ ઝવેરી હતા.

શેઠ શ્રી મનોદરભાઈએ તેમના પત્ની યાદીબહેનને નામે શ્રી સમાજને આગમંદિર ખાતવા રૂ. ૧૧,૦૦૦ની ઉદાર ચાખત કરી છે.

તા. ૨૬-૨-૧૯૫૦ : દિલ્હીના અગ્રણ્ય ગુજરાતી નાગરિક તથા વર્ગો સુધી સમાજના કાર્યમાં આગેવાની ભાવું કાર્યકરી સમાજને મુદ્દ કરનાર શેઠ શ્રી જનદાસ હોરજી વળીયાના મુગર્જ પ્રસ્થાન વખતે સમાજ દ્વારા ભવ્ય સમારોહમાં એમનું માનપત્ર દ્વારા બહુમાન.

તા. ૨૬-૩-૧૯૫૦ : મેસર્સ જુજલાલ મણિલાલ એન્ડ કું., ના ભાગીદાર શેઠ શ્રી ચિંતામણિ-રાવ (સાગર) દિલ્હી આવતાં સમાજમાં તેમનું સ્વાગત. આ સમારંભમાં તેમણે અષાઠિ આપેલા દાનમાં વધારો કરી રૂ. ૭૦૦૧નું દાન બહેર કયું.

તા. ૬-૪-૧૯૫૦ : સાક્ષર શ્રી દેવલાલ માણેકલાલ ગુનશી (વિ વખતના ભારત સરકારના ખોરાક અને જોતવાડીના પ્રધાન)નું સમાજમાં ચાંદીના મુશોભિત રાજ્ય ચિહ્ન અર્પણ અને માન પત્ર દ્વારા સન્માન.

તા. ૨૦-૮-૧૯૫૦ : ભારત સરકાર યોજિત વનમહેતવ પ્રસંગે શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ દ્વારા—પૂજ્ય મહાત્માજીની સમાધિ સ્થળ, રાજઘાટ પર સમાજના પ્રમુખ શ્રી યશવંત પંડ્યાની પ્રેરણાથી સમાજના સભ્યો દ્વારા ૧૦૮ વૃક્ષોની 'મહા-દેવ વાટિકા' બનાવવા માટે વૃક્ષારોપણ વિધિ. ઉદ્ઘાટન શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી.

શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી, શ્રીમતી દેવદાસ ગાંધી, શ્રી નરહરિભાઈ પરીખ, શ્રી બેનરજી તથા તે વખતના મુખ્ય રાજ્યના, પુરવઠા ખાતાના પ્રધાન શ્રી દિનકરરાવ દેસાઈએ સમારંભમાં રસપૂર્વક ભાગ લીધો હતો. મંત્રીશ્રી શ્રી વિંજુભાઈ પટેલ અને શ્રી હિમતલાલ શાહ.

તા. ૮-૧૦-૧૯૫૦ : 'રેડિયા આરસ'—આપુના જન્મદિન નિમિત્તે રાજઘાટ પર પ્રાર્થના. સમગ્ર ભીતાનો પાંડે. તે વખતના રાષ્ટ્રપતિ સ્વ. ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદની વિશેષ ઉપસ્થિતિ. સૌ. પુષ્પાળહેન ભટ્ટ તથા ગદારાષ્ટ્રના મુખ્યમંત્રી નટલાલ ધવર દ્વારા ભજન ગાન 'રેડિયા આરસ' રાજઘાટ પર પ્રાર્થના એ ત્યાર પછી સમાજની આજ-સુધી આદતની પરંપરા છે.

તા. ૨૧-૨૨-૧૯૫૦ : ગુજરાતના જાણીતા હાસ્યકાર અને સાહ્યકાર શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવેનું સમાજમાં પદપાલ્લ. એમના દ્વારા સભ્યોને ઉદ્બોધન, ઉચ્ચ હાસ્યની કલાણ. પ્રમુખ શ્રીમતી સૌદામિની બહેન મહેતા.

તા. ૨૦-૧-૧૯૫૨ : શ્રી સમાજના જૂતપૂર્વ પ્રમુખ તથા સમગ્ર ભારતમાં દીનંદુષ્પી અને દક્ષિતના ઉદ્ધારક રૂપે કાર્ય કરી—'હંકર આપા'નું અભિયાન પ્રારંભ કરનાર શ્રી અચૂતલાલ હંકરનું ભાવનગરમાં અવસાન થતાં સમાજના પ્રમુખમાં શોક સભા. ડૉ. સુશીલા નાયરની ભાવબીની શ્રદ્ધાંજલિ.

તા. ૧૮-૩-૧૯૫૬ : અખિલ ભારતીય સંસ્કૃતિ ગ્રંથ નિમિત્તે ગુજરાતના પ્રતિનિધિ તરીકે દિલ્હી પધારેલ સાહ્યકાર—સ્વ. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, ડૉ. મંજુલાલ મજમુદાર, શ્રી વિજયરામ વૈદ્ય, શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી, કસાયુરુની રમિશંકર રાવ તથા શ્રી દિગ્ગજલાલ વ્યાસનો સમાજના પ્રમુખમાં સત્કાર સમારંભ.

તા. ૩૦-૩-૧૯૫૧ : ફરેશન ઓફ ઇન્ડિયન એમ્પાઈ ઓફ કોમર્સ એન્ડ મનુફેક્ચરના પ્રમુખ અને અધ્યક્ષ ઉદ્યોગપતિ શ્રી તુલસીદાસ કીલાસંદનો શ્રી-સમાજ દ્વારા હોટેલ ઇમ્પીરિયલમાં સન્માન સમારંભ. આ સમારંભમાં દેશના અધ્યક્ષ નાયરેડો તે વખતના મુખ્ય મંત્રીની સ્ત્રી જસ્ટીસ કૃષિયા, મધ્યસ્થ સરકારના પ્રધાન શ્રી એન. વી. ગંડીય, ઉપ-પ્રધાન શ્રી સંતનમ, જાણીતા નિવૃત્તમંત્રી શ્રી શાંતિલાલ મંજુલાલ, શ્રી એમ. એ. માર્ટર તથા શ્રી જગમોહનદાસની વિશેષ ઉપસ્થિતિ હતી.

- તા. ૫-૪-૧૯૫૧ : મેસર્સ મોદનદાસ દરગોવિંદદાસ (જમલપુર) વાળા ઉગ્રમળા દરગોવિંદદાસ મળનદાસ પટેલ તરફથી રૂ. ૭,૦૦૧નું દાન મળતા સમાજના વાચનાવધ 'શ્રી ઉગ્રમળા વાચનાવધ' નામકરૂપ.
- તા. ૧૫-૪-૧૯૫૧ : શાળાનો વાર્ષિક પારિતોષિક વિનરજી સમારંભ, ને વખતના ભારત સરકારના પછાત કેમ માટેના ખાસ અધિકારી તથા હાલના સમાજના ઉપ-પ્રમુખ શ્રી લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાન્તના પ્રમુખપદે ઊજવાયો.
- તા. ૩૧-૧૦-૧૯૫૩ : નૂતન વર્ષાભિનંદનનો મેળાવડો. પારસ્પરિક રત્નેદાભિનંદન. જાણીતા ક્રિકેટરો શ્રી વિજય મરચંડ તથા શ્રી વિનુ માંકડની વિશેષ ઉપસ્થિતિ. એમની દિલ્હીમાં વસતા ગુજરાતીઓને મંગલ કામના.
- તા. ૨૬-૨-૧૯૫૨ : શ્રી કનૈયાલાલ બાણેકલાલ મુનશીના પ્રમુખપદે કેન્સ્ટ્રીટયુશન કલપમાં શ્રી સમાજ દ્વારા સંસદના સભ્યો શ્રી માવલંકર, શ્રી આર. કે. સીંધવા, શ્રીમતી જ્ય શ્રી બહેન, શ્રી મણિલાલ ચતુરભાઈ શાહ, શ્રી જયમુખલાલ હાથી, શ્રી શુભાવસંકર ધોળાજીઆ, શ્રી વિનાયકરાવ વેઘ, શ્રી મૂળદાસ વેસ્થ, શ્રી પ્રાણલાલ મુનશી, શ્રી કે. વી. દક્કરનો વિદાય સમારંભ.
- શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી, શ્રીમતી દેવદાસ ગાંધી તથા શ્રી લક્ષ્મીકાન્ત આશરની વિશેષ ઉપસ્થિતિ.
- તા. ૬-૪-૧૯૫૨ : સુપ્રસિદ્ધ સંગીતકારો, એમકારનાથ દાકર, શ્રી રાવજીભાઈ પટેલ, કે. મથુરીબહેન ખરે, શ્રી બાણુભાઈ અધારીઆ, શ્રી સોમનાથ પટપટ, શ્રી પ્રાણલાલ શાહ, શ્રી રામભાઈ ખરે, શ્રી દાન્તિલાલ આર્થ અને શ્રી મકરંદ બાદશાહ—શ્રી ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલયના સુવર્ણ જયંતિ મહોત્સવ પ્રસંગે દિલ્હી પધારતાં સમાજમાં તેમનું સ્વાગત અને સન્માન. તેમના દ્વારા સંગીતાનુતનું રસપાન, પ્રમુખસ્થાને શ્રી યશવંત પંડ્યા અને મંત્રીઓ તરીકે શ્રી દિપતિલાલ શાહ અને શ્રી પરશોત્તમદાસ શાહ.
- તા. ૧૫-૬-૧૯૫૨ : જૂની ગુજરાતી રંગભૂમિના અગ્રગણ્ય નટ તથા આગના ભારત-ખ્યાત દિગ્દર્શક શ્રી જયશંકર 'સુદરી'નું અદ્ભુતમાન. મંત્રીઓ તરીકે શ્રી રતિલાલ ખેતાણી અને શ્રી બાલકૃષ્ણ ગામી.
- તા. ૩-૮-૧૯૫૨ : મુ. શ્રી ગગન વિહારી મહેતા (અમેરિકા ખાતે ભારતના રાજદૂત નિમાતાં તેમનું) તથા નવા ગુજરાતી સંસદ સદસ્યોનું મ્યુનિસિપલ દરબાર હોલમાં બહુમાન. સંસદના તે વખતના અધ્યક્ષ દાદા સાહેબ માવલંકર પ્રમુખ સ્થાને હતા. જ્યારે શ્રી કાકા સાહેબ કાલેઝકર, શ્રીમતી મણિ બહેન પટેલ, શ્રી કનૈયાલાલ દેસાઈ, શ્રી બળવંતરાય મહેતા, શ્રી જયમુખલાલ હાથી, શ્રી મણિલાલ શાહ તથા ડો. શુવરાજ મહેતાની ઉપસ્થિતિ હતી.

પ્રમુખ તરીકે શ્રી લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાન્ત ન્યારે શ્રી ચંદુલાલ ઝવેરી અને શ્રી બાલકૃષ્ણ ગામી મંત્રીઓ હતા.

- તા. ૭-૩-૧૯૫૩ : હેમિલ્ટન રોડ પરના ભાડાના મકાનમાં શાળાનો ઉદ્ઘાટન વિધિ—દિલ્હી એડમિનિસ્ટ્રેશનના તે વખતના ડાયરેક્ટર એફ એલ્યુકેશન શ્રી બેનરજીને વરદ હસ્તે.
- તા. ૧-૫-૧૯૫૩ : એક્ષ ઇન્ડિયા ડેન્ટલ મિશનના સદસ્યો ડૉ. જીવડે, ડૉ. ગુપ્તા તથા ડૉ. લાલશંકર શુક્લનું બહુમાન. ડૉ. શુક્લ દ્વારા આયુર્વેદિક પદ્ધતિથી દાંત કાઢવાની પોતાની કલાનું કૌશલ દર્શાવ્યું હતું.
- તા. ૨૪-૧-૧૯૫૪ : અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ ભજનિક કવિ શ્રી પુનિત મહારાજનું ‘ભક્ત બોડાણા’ પર વ્યાખ્યાન તથા સમાજ દ્વારા તેમનું સ્વાગત સન્માન.
- તા. ૩૧-૧-૧૯૫૪ : સમાજના આમંત્રણથી મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંત તુકડોજી મહારાજ દ્વારા મ્યુનિસિપલ દરબાર હોલમાં નવી જ દબ્બાનાં ભજનો—ગીતો આદિનો રોચક કાર્યક્રમ.
- તા. ૪-૧૦-૧૯૫૪ : વરદાલ વિધાનગર આણંદના નિર્માતા શ્રી ભાઈલાલ ભાઈ (ભાઈ કાકા) પટેલનું સમાજમાં સ્વાગત. વિધાનગરની પ્રગતિએ સચવતી ડોક્યુમેન્ટરી ફિલ્મ તે સમયે સમાજમાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવી. સમાજના પ્રમુખ શ્રી લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાન્ત ભાઈએ પરિચય આપ્યો. તે વખતના મંત્રીઓ શ્રી ચિમનલાલ શાહ અને શ્રી ચંપકલાલ મહેતા હતા.
- તા. ૭-૩-૧૯૫૫ : શ્રી ઉછરેગરાય ટેબર અખિલ ભારતીય મહાસભાના પ્રમુખ નિર્માતા તેમને માનપત્ર તથા રૂ. ૫૦૦૧ ની ચેલી દ્વારા સન્માન. પ્રમુખ સ્થાને શ્રી કનૈયાલાલ દેસાઈ મુખ્ય મહેમાનોમાં શ્રી ત્રિયેગી હરિ, જસ્ટીસ શ્રી ભગવતી, શ્રી આબીદ અલી, શ્રી એચ. એમ. પટેલ, શ્રી જોડાલાલ જોષી, શ્રી જે. જે. અંબરિયા, કે. અણ્ણિબેન પટેલ, ભક્તિ બા, શ્રી બાણુભાઈ ચિનાઈ અને શ્રી શાન્તિકુમાર મોરારજીની ખાસ હાજરી. શ્રી લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાન્ત દ્વારા માનપત્ર અર્પણ.
- તા. ૧૫-૭-૧૯૫૬ : સમાજના કવીન્સ રોડવાળા મકાનનું ઉદ્ઘાટન. સામાન્ય સભાની મિટિંગ બંધારણમાં અગત્યનો ફેરફાર બહેનોને સમાજના સદસ્ય બનવાની છૂટ. આ સભાના પ્રમુખપદે શ્રી એચ. એમ. પટેલ હતા. સામાન્ય સભા બાદ મકાન ઉદ્ઘાટન નિમિત્તે સમાજ તરફથી પ્રીતિભોજન. મંત્રીઓ તરીકે શ્રી ઠાકોરભાઈ કાપડીયા તથા શ્રી ચંપકલાલ મહેતા હતા.
- તા. ૧૪-૧૧-૧૯૫૬ : નવી દિલ્હી સ્ટેશન પર શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ (મધ્યસ્થ સરકારમાં નિભાયા તે નિમિત્તે) નું સમાજ દ્વારા ભવ્ય સન્માન.

તા. ૨૬-૪-૧૯૫૭ : શ્રી સમાજની શાળા નો વાર્ષિક સમારંભ. પ્રમુખપદે શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ. તેમના દ્વારા સમાજના કાર્યકર્તાઓને સમાજની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ બદલ ધન્યવાદ. ઉપરાંત નિમ્નલિખિત શબ્દોમાં સમાજની સેવા કરવાની તત્પરતા —

“સમાજ અને કોઈપણ સેવા કરવાની તક આપશે તો હું તેનો આભારી થઈશ.”

આ શબ્દો અક્ષરશઃ એમણે આચરી બતાવ્યા.

તા. ૧-૮-૧૯૫૭ : શ્રી ડાકીયહેન મનોદરભાઈ બ. રામદિરંજુ ઉદ્ઘાટન. ઉદ્ઘાટન કર્તા મેસર્સ પીપ્પસ વોચ ક્રાં., વાગા શેઃ શ્રી જ્ઞાનાદાસ ભાઈ. તેમના દ્વારા સમાજને રૂ. ૧૦૦૧ની ભંડ, સમારંભના ખર્ચનું પ્રદાન, તેઓ તે સમયે જ રૂ. ૫૦૧ ભરી સમાજના મુરબ્બી થયા. પ્રમુખ સ્થાતે શ્રી એચ. એમ. પટેલ. મંત્રીઓ તરીકે શ્રી છોડુભાઈ પટેલ અને શ્રી રમણલાલ રાયગ.

તા. ૪-૫-૧૯૫૮ : શાળાનો વાર્ષિક સમારંભ. અધ્યક્ષ સ્થાને શ્રી મનુભાઈ શાહ. સમાજના પ્રમુખ શ્રી એચ. એમ. પટેલ દ્વારા તેમનો પરિચય. શ્રી મનુભાઈ દ્વારા સમાજના કાર્યકરોને શાળા, અતિથિગૃહ, વાચન સ્થળ આદિ ચલાવવા નિમિત્ત ધન્યવાદ. તે વખતની અતિ કપરી સાતનમાં તેમની પરમ આશ્વાસનવાણી, સમાજના શિષ્ટ મંડળોને દ્રવ્યાર્થ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ અને મુંબઈ જવા અનુરોધ કરી સમાજને વિશિષ્ટ પ્રકારની દોરવણી.

તા. ૧૨-૧૦-૧૯૫૮ : ગુજરાતની વ્યાપાર પ્રવૃત્તિના એક પ્રણેતા તથા શ્રી અરવિંદના ઉપાસક શ્રી અંબુભાઈ પુરાણીનું સમાજમાં સન્માન અને તેમના દ્વારા ‘અધ્યાત્મવાદ’ પર પ્રવચન.

તા. ૧૩-૧૦-૧૯૫૮ : ગુજરાતના નવણીતા ઉદ્યોગપતિ શેઃ શ્રી હસ્તુરભાઈ ડાકભાઈ દ્વારા સમાજની મુદ્દાકાત. સમાજને મદદરૂપ થયા તેમનું આશ્વાસન જે તેમણે યથા-સમયે યથાર્થ કરી સમાજને ત્રણી દર્શો.

તા. ૬-૪-૧૯૫૯ : સમાજની તે વખતની વર્તમાન કપરી પરિસ્થિતિથી શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈને વાકેફ કરવા સમાજના ઉપ-પ્રમુખ શ્રી લક્ષ્મીદાસ શ્રી કાન્તની રાહબારી હેઠળ સમાજનું એક પ્રતિનિધિ મંડળ તેમને બંગલે મળ્યું. તેમના દ્વારા શુભેચ્છા, સલામુબલિ તથા ‘યોગ્ય મળેદર્શન તથા શ્રી બાબુભાઈ ચિનાઈ (મુંબઈ)ને સમાજને મદદ કરવા અપીલ. મંત્રીઓ શ્રી છોડુભાઈ પટેલ અને શ્રી દિમતલાલ આચાર્ય.

તા. ૧૪-૫-૧૯૫૯ : ભારત સરકારના વ્યાપારી પ્રતિનિધિમંડળના વિદેશ-ગમન (રશિયા, નવપાન અને એકસ્લેવકીઆ) જતા તેમના રાહબર શ્રી મનુભાઈ શાહનું પાલક વિમાની મથકે સમાજ દ્વારા સન્માન. આ પ્રસંગે શ્રી એચ. એમ. પટેલની જગ્યાએ સમાજના નવા વરાયેલા પ્રમુખ શ્રીમતી વિદ્યાવહેન મનુભાઈ

શાહનું સન્માન. મંત્રીઓ શ્રી છોટુભાઈ પટેલ અને શ્રી હિંમતલાલ આચાર્ય.

તા. ૩૧-૧૦-૧૯૫૯ : શ્રી દિલ્લી ગુજરાતી સમાજ, ગુજરાત એન્જીન્યુકેશન સોસાયટી અને નવી દિલ્લી ગુજરાતી કેલ્પના સંયુક્ત આશયે સરદાર વડલભાઈ પટેલની જન્મ જયંતિની દિલ્લીમાં પ્રથમ બિજ્જણી. પ્રમુખ સ્થાને તે વખતના રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. રાજેન્દ્ર પ્રસાદ હતા. ભવિષ્યના વર્ષોમાં આ એક પ્રણાલિકા બની ગઈ છે જેમાં પ્રમુખ સ્થાને ડૉ. રાધાકૃષ્ણન, પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ આદિ આવી ચૂક્યા છે.

તા. ૨૩-૧૧-૧૯૫૯ : સમાજના નિવૃત્ત પ્રમુખ (ચાર વર્ષ) શ્રી એચ. એમ. પટેલનો વિદાય-સમારંભ. તેમના દ્વારા સમાજ પ્રત્યેની શુભનિષ્ઠા સ્વેચ્છ આત્માસન વાણી. પ્રમુખ સ્થાને શ્રીમતી વિદ્યા બહેન શાહ. મંત્રીઓ શ્રી ગૌરીશંકર રાવળ, શ્રી હિંમતલાલ આચાર્ય.

તા. ૧-૫-૧૯૬૦ : ગુજરાત રાજ્ય સ્થાપના દિન નિમિત્તે ‘શ્રી દિલ્લી ગુજરાતી સમાજ’ દ્વારા દિલ્લી ગ્રેટ બહારના સ્ટેશિયનમાં મહોત્સવ. પ્રમુખ સ્થાને ભારતના પાકિસ્તાન ખાનેના ભૂતપૂર્વ રાજદૂત શ્રી સી. સી. દેસાઈ. તેમના દ્વારા ગુજરાતના સર્વ કક્ષીન મહાનુભાવોને અંગણી. ગુજરાત રાજ્યના માધ્યમ દ્વારા ભારતની સેવા કરવાની તક મળવા બદલ હૃદયને પ્રાર્થના. દિલ્લી નિવાસી ગુજરાતીઓ દ્વારા શુભ કામના અંકત કરતો હાવ પસાર થયો. દર્શોદાસના વાતાવરણમાં આ બધું સમારંભની સમાપ્તિ.

તા. ૧૯-૧૦-૧૯૬૧ : હુડકો કેસ રોડની ભૂમિ પર શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈ દ્વારા શિક્ષારોપજી વિધિ. તેમના દ્વારા સમાજના આ નવા મકાનનું નામ ‘સરદાર વડલભાઈ ભવન’ રાખવા શુભ જાહેરાત. ભારત સરકારના તે વખતના ઉદ્યોગ પ્રધાન શ્રી મનુભાઈ શાહ, તે વખતના સિચાર્ફ અને વિદ્યુત ખાતાના નાયબ પ્રધાન શ્રી જયમુખલાલ દાથી, શ્રી અને શ્રીમતી સી. એમ. ત્રિવેદી, જસ્ટીસ શ્રી ભગવતી આદિ મહાનુભાવોની સવિશેષ ઉપસ્થિતિ.

સમાજના પ્રમુખ શ્રીમતી વિદ્યાબહેન શાહ, ઉપ-પ્રમુખ શ્રી વલ્મીદાસ શ્રીકાન્ત તથા મંત્રીઓ શ્રી ગૌરીશંકર રાવળ અને હિંમતલાલ આચાર્ય હતા.

તા. ૧-૬-૧૯૬૨ : ગુજરાતની પરિભ્રમણ સંસ્થાના શ્રી દુવકુમાર પંજા દ્વારા ‘નર્મદાના વિકટ જંગ પ્રવાસ’ની દસ્તાવેજ દિવસ સમાજમાં દર્શાવવામાં આવી.

તા. ૪-૨-૧૯૬૩ : ગુજરાતના તે વખતના મુખ્ય પ્રધાન ડૉ. છવરાજ મહેતાએ ચણાઈ રહેલ ‘સરદાર વડલભાઈ ભવન’ની મુલાકાત લીધી.

તા. ૨૧-૪-૧૯૬૩ : સરદાર વડલભાઈ ભવનનું ઉદ્ઘાટન. દિલ્લીના ગુજરાતીઓનું વર્ષો જૂનું સ્વપ્ન સિદ્ધ થયું. ઉદ્ઘાટન કરતાં આનંદિય શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈની

ત્રેરકવાણી. મહાનુભાવોમાં કેન્દ્રીય પ્રધાન શ્રી જયમુખસાહ દાથી, દિલ્હીના તે વખતના ચીફ કમીશનર શ્રી ભગવાન સહાય, દિલ્હીના તે વખતના મેયર શ્રી નુરુદ્દીન અહમદ, દિલ્હી મ્યુ. કોર્પોરેશનના કમીશનર શ્રી આર. આર. બહલ તથા શ્રીમતી દસાએન જીવરાજ મહેતાની ઉપસ્થિતિ.

સમાજના પ્રમુખ શ્રીમતી વિદ્યાબહેન શાહ, ઉપ-પ્રમુખ શ્રી લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાન્ત તથા મંત્રીઓ શ્રી ગૌરીશંકર રાવલ અને શ્રી દિમતસાહ આચાર્ય હતા.

તા. ૧૭-૭-૧૯૬૩ : શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ સંચાલિત સમગ્ર કેળવણી સંસ્થાઓનું કેન્દ્રીકરણ. 'ગુજરાત હાયર સેકન્ડરી સ્કૂલ'નું સરદાર વલ્લભભાઈ ભવનમાં વિધિસર ઉદ્ઘાટન. ઉદ્ઘાટન કર્તા તે વખતના દિલ્હીના ચીર કમિશનર શ્રી ભગવાન સહાય.

તા. ૧૪-૮-૧૯૬૩ : સ્વાતંત્ર્ય દિન નિમિત્તે—સ્વાતંત્ર્ય દિનની પૂર્વ સંધ્યાએ માનનીય શ્રી જયમુખસાહ દાથી દ્વારા સાળાના બાળકોને 'સ્વાતંત્ર્યનું મહત્વ' પર માર્ગ-દર્શક મહત્વપૂર્ણ બ્યાખ્યાન.

તા. ૧-૧૨-૧૯૬૫ : સરદાર વલ્લભભાઈ ભવનની બાજુના સાળા માટેના 'પ્લોટ'નું મુગ્ધની બાળીતા ઉદ્યોગપતિ તથા સંસ્થાના સહાયક શ્રી બાલુભાઈ રિનાઈ દ્વારા ભૂમિ-પૂજન.

તા. ૧૨-૩૨-૧૯૬૩ : 'ગુજરાત હાયર સેકન્ડરી સ્કૂલ'નો તે વખતના ભારતના પ્રધાન મંત્રી શ્રી જવાહરલાલ નહેરુ દ્વારા ઉદ્ઘાસપૂર્ણ વાતાવરણમાં શિક્ષારોપણ વિધિ. મહાનુભાવોમાં શ્રી મનુભાઈ શાહ. શ્રી જયમુખસાહ દાથી તથા શ્રી ખંડુભાઈ દેસાઈની ઉપસ્થિતિ.

પ્રમુખ શ્રીમતી વિદ્યાબહેન શાહ, ઉપ-પ્રમુખ શ્રી લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાન્ત તથા મંત્રીઓ તરીકે શ્રી ગૌરીશંકર રાવલ અને શ્રી દિમતસાહ આચાર્ય હતા.

તા. ૫-૨-૧૯૬૪ : ગુજરાત રાજ્યના તે વખતના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી બળવંતરાય મહેતા વલ્લભભાઈ ભવનની મુલાકાતે. શ્રી સમાજની જાત માહિતી મેળવી સંતોષ વ્યક્ત કર્યો.

તા. ૧-૧૦-૧૯૬૪ : સાળાના પ્રાંગણમાં ગાંધી જયંતિની પૂર્વ સંધ્યાએ દિલ્હીના તે વખતના ચીફ કમિશનર શ્રી ધર્મવીરનું પ્રવચન. મહાત્માજી સાથેના કેટલાક પ્રસંગોના વર્ણન દ્વારા તેમના સિદ્ધાંતો જીવનમાં ઉતારવા વિદ્યાર્થીઓને અનુરોધ.

તા. ૩૧-૧૦-૧૯૬૪ : શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈના પ્રમુખપદે 'સરદાર પટેલ જન્મ-જયંતિ'ની બિજવણી. ગુજરાત રાજ્યના માહિતી કેન્દ્રના સોજન્યથી સરદારશ્રીની જીવન કાંખી કરાવતા ફોટોગ્રાફનું પ્રદર્શન.

તા. ૧૪-૩-૧૯૬૫ : શાળાનો વાર્ષિક સમારંભ. પ્રમુખસ્થાને દલ્દી સભ્યના શિક્ષા સચિવ તથા ડાયરેક્ટર ઓફ એજ્યુકેશન શ્રી ખી. ડી. ભટ્ટ. ઝરિયાના શ્રી શ્રી લક્ષ્મી-નારાયણ ટ્રસ્ટના મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી શ્રી જશવંતરાય હરિશંકર વોરા સંવિશેષ ઉપસ્થિત. તેમના દ્વારા શાળાના બાંધકામ માટે શ્રી. ત્રણ લાખના દાનની જાહેરાત.

. પ્રમુખ તરીકે શ્રીમતી વિદ્યાબહેન શાહ, ઉપ-પ્રમુખ શ્રી લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાંત તથા મંત્રીઓ શ્રી ગૌરીશંકર રાવણ, શ્રી દિંમતલાલ આચાર્ય અને શ્રી ચંપકલાલ મહેતા.

તા. ૨૦-૫-૧૯૬૫ : શેઠ શ્રી ગોરધનદાસ ભગવાનદાસ (મુંગઈ, હરકિશન હોસ્પિટલના સંચાલક) તથા યુજરાતના કલાગુરુ શ્રી રવિશંકર રાવળ પદ્મશ્રી થયા તે નિમિત્તે સમાજ દ્વારા સરદાર વલ્લભભાઈ ભવનમાં તેમનું સન્માન.

તા. ૪-૭-૧૯૬૫ : શાળાના મકાનના પહેલા બ્લોકનો વાસ્તુવિધિ શ્રી અને શ્રીમતી ઇન્દુભાઈ પાંડકના શુભ દરસ્તે થયો. પૂર્ણાહુતિ સમાજના પ્રમુખ શ્રીમતી વિદ્યાબહેન શાહ દ્વારા સંપન્ન.

તા. ૨૦-૧૦-૧૯૬૫ : રાષ્ટ્રીય એકતા દિનની જીજ્વણી. અધ્યક્ષ શ્રી સુરેશભાઈ દેસાઈ એમ. પી. સુઅસિદ્ધ નાટ્યકાર શ્રી રઘુનાથ શ્રદ્ધભટ્ટની ઉપસ્થિતિ.

તા. ૨૮-૪-૧૯૬૬ : શ્રી શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ ટ્રસ્ટના પ્રમુખ સંચાલક શ્રી જશવંતરાય હરિશંકર વોરા અને ટ્રસ્ટના મેનેજર શ્રી એસ. જી. પાંડક દ્વારા શાળા મકાન બાંધકામનું નિરીક્ષણ અને સંતોષ.

શાળાના પ્રાંગણમાં શ્રી જશવંતરાય વોરાને હસ્તે અશોક વૃક્ષ રોપવામાં આવ્યું.

તા. ૨૭-૫-૧૯૬૬ : ‘કસુંબીનો રંગ’ (યુજરાતી બોલપદ)ના નિર્માતા શ્રી મનુભાઈ ગઢવી, શ્રી પ્રશાન્ત (પ્રમુખ પાત્ર) તથા ડાયરેક્ટર શ્રી જી. કે. મહેતાને રાષ્ટ્રપતિ પુરસ્કાર મળ્યો તે નિમિત્તે સમાજ દ્વારા તેમનું સન્માન. લોકગીતના કાર્યક્રમનું આયોજન.

તા. ૧૬-૮-૧૯૬૬ : મુંગઈના જાણીતા ઉદ્યોગપતિ પમળણ શ્રી બાણભાઈ ચિનાઈ એમ. પી. ના પ્રમુખ સ્થાને સ્વાતંત્ર્ય દિન નિમિત્તે શાળામાં સભા.

શાળાના પ્રાથમિક વર્ગો આગદિવારવાળા મકાનમાંથી શાળાના નવા મકાનમાં આવ્યા.

તા. ૧૦-૧૦-૧૯૬૭ : યુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ચેવીસમા અધિવેશન નિમિત્તે દિલ્હી પધારેલા યુજરાતના નામી સાહિત્યકારો તથા સર્વ ડેવીગેટ ભાઈઓનું

શાળાના પ્રાંગણમાં સ્વાગત.

તા. ૩-૧૨-૧૯૬૭ :

ધી નેશનલ કો ઓપરેટિવ કોંગ્રેસના પાંચમા અધિવેશન નિમિત્તે પધારેલા પ્રતિનિધિઓનું સ્વાગત-નવા ચૂંટાયેલા પોરબંદરના મહારાજકુમાર ઉદયભાણુસિંહનું સન્માન. અમુખ સ્થાને શ્રી ત્રિભોવનદાસ પટેલ.

હીરક જયંતિ મહોત્સવના અધ્યક્ષ શ્રી મનુભાઈ શાહની ખાસ ઉપસ્થિતિ. સમાજના આ ઐતિહાસિક પ્રસંગે ‘મહાત્મા ગાંધી સંસ્કૃતિ કેન્દ્ર’ ગિરડીંગ કુંડમાં ઉદાર હાથે સહાય કરવા પ્રતિનિધિઓને તેમના દ્વારા વિનંતિ.

‘મહાનુભાવો લેખિની દ્વારા સમાજ દર્શન કરાવે છે.

We visited the Gujarati Association rooms, and we feel extremely thankful for the reception we received at the hands of the Association. The Association has been doing good work, and we feel sure that its efforts will soon be materialized with a greater union of the Hindus of all sections in this great and important centre of Indian public life.

28-11-17.

B. G. Tilak
N. C. Kelkar
C. S. Khaparde

×

×

×

મેં આજ રોજે મેનેજંગ કમિટિની માંગણીથી ગુજરાતી સ્કુલની મુલાકાત લીધી હતી જે જોષ અને પૂરતો સતોષ અને ખુશી ઉત્પન્ન થઈ હતી. એક આજ જે જોષને મને વધુ ખુશી ઉપજી હતી, તેએ જે છોકરાઓની સાથે છોકરીઓને પણ ફેળવણી આપવાને સારૂ સાધનો કીધાં છે. તે ઉપરાંત છોકરાઓને ધાર્મિક ફેળવણી પણ આપવામાં આવે છે, જે વધુ સતોષકારક છે. દિલ્હીની આટલી નાની ગુજરાતી વસ્તીને મન્યવાદ ધરે છે, કે તે લોકોએ અને પોતાનાં બચ્ચાંઓને બાપીકી ભાષા શીખવવા માટે સાધનો કીધાં છે. હું એ સ્કુલની દરેક ફોટો ચાહું છું; અને આશા રાખું છું કે, શીખત લોકો એને પૂરતી મદદ કરશે.

તા. ૧૭-૧-૨૦

સોસાયટી પેરતનજી યારાફ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી ગઈદાસ અને આનંદરાજ સાગની મુલાકાત લીધી.

તા. ૨૭-૧-૨૧

રામનારાયણ વિ. પાઠક

આજે ગુજરાતી ભાઈઓ તરફથી આવતી ગુજરાતી સાગની મુલાકાત લીધી, તથા ગુજરાતી ભાઈઓને મળવાનો, પ્રસંગ મળ્યો. ગુજરાતી ભાઈઓ તરફથી પુસ્તકાલય પણ ચાલે છે એ સર્વ જોઈને સંતોષ થયો. કુમાર મંદિરમાં શિક્ષણ અપાય છે; અને તેના મુખ્ય અધ્યાપક સારી રીતે કામ કરે છે. રેડીઆનો વર્ગ જોઈને પણ સંતોષ થયો. આ સાગમાં વિદ્યાર્થીઓની હાજરી પણ ૭૫ ટકા છે અને તે વ્યવસ્થિત ચાલે છે. સાગમાં સ્વદેશીની ભાવનાનો રંગ છે. અને તેમાં વૃદ્ધિ થાય તે યોગ્ય છે. જાળકોને શારીરિક, ધાર્મિક શિક્ષણ માટે પણ વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે અને તેની ફતેહ મેળવીએ છીએ.

તા. ૨૫-૨-૨૨

અખ્યાસ એસ. તૈયબજી

કુલચંદ બાપુજી

X

X

X

I am exceedingly pleased to state that a party of the students and assistant masters from the Sir J. J. School of Art, Bombay visited Delhi during the second week of January 1928. They were all staying in the premises occupied by the Delhi Gujarati Samaj. The arrangements made by the Managing Committee of the Samaj, under the very kind request of my friend, Mr. K. B. Majumdar, were most satisfactory. The students and the masters were quite comfortable during their stay and had all the facilities what can be desired. As I was in charge of the party I was in close touch with the Managing Committee and I congratulate them on the help they have given me and the party in a City like Delhi, which was so new to us all. I appreciate the Managing Committee of the Samaj and Mr. Majumdar for the kindness.

Naya Bazar, Delhi,
20th January, 1928.

Sd/- Rao Bahadur M.V. Dhurandhar
Personal Assistant to the Principal,
Sir J. J. School of Art. Bombay.

ઘણી સરસ સગવડ છે. આ સંસ્થાની હયાતિના ખર્ચ સંસ્થાના માણસે સ્ટેશન ઉપર આપ્યા ત્યાંથી જે વિવેકભયું સુશ્રુપાનું વક્ષણ જોવામાં આવ્યું તે ગૃહ છોડી નીકળ્યા ત્યાં સુધી સગવડ આપવામાં આવી તે ઉપરથી આ સંસ્થાએ પોતાનું ખર્ચ પાર ઉતાયું છે એમ કહી શકાય છે. દિલ્હીમાં આવી સંસ્થાની ખરેખરી જરૂર છે.

તા. ૨૫-૫-૨૯

(સહી) મહેતા ચમનલાલ ગોરધરલાલરાવબહાદુર
દિવાન-પાલીતાણા સ્ટેટ

૪

૪

૪

ગુજરાતી સ્કુલ જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં જોવાની ઉત્કંઠા રાખતો હોવાથી મંથિરની દયાથી ગુજરાતી સ્કુલના હેઠાં ખાસતર સાહેબનો જ મેળાપ અચાનક પ્રાપ્ત થયો, અને તેમને ગુજરાતી સ્કુલ જોવાની મન્દ્રા પ્રદર્શિત કરી, તેઓએ આગ્રહપૂર્વક આવવા અને સ્કુલ તપાસવા આમંત્રણ આપેલ તે ઉપરથી આગે સ્કુલ તેમજ સમાજનું કાર્ય જોયું. હેડમાસ્ટર કેળવણીમાં ઘણા જ સારો ફાળો આપે છે તે કશુક ક્યાં વગર ચાલી શકતું નથી. પોતાની સ્કુલ ઉપરાંત બાળકોની શુદ્ધિનો વિદ્યાસ કેમ થાય તે ઉપર સારું ધ્યાન આપે છે તે મારે કશુક કરતું પડશે. તેઓએ વ્યાયામ શાળાના કેટલાક પ્રયોગ બતાવ્યા તે જોઈ ઘણાજ સતોષ થયો છે. સમાજના સંચાલકોને મારે આભાર માનવો જોઈએ કે તેઓએ આટલે દૂર પહોંચી આવી સારી પ્રગતિ કરી છે. લાયબ્રેરી તેમજ ગુજરાતી છાપાઓથી સમાજને પૂરતો લાભ મળે છે. અલ્હીની કેટલીક પ્રવૃત્તિની નકલ કરવા મન્દ્રા થાય કે. તેથી મને જે લાભ મળ્યો છે તે ખાતર સમાજનો ખાણી છું.

તા. ૬-૧૦-૩૯

(સહી) જગનલાલ કે. પારેખ
મંત્રી, ગુજરાતી સ્કુલ, ઝરીયા

૪

૪

૪

હું દિમાલયની યાત્રા કરીને હરદ્વાર થઈને “શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ” માં ભિતર્યો હતો ત્યાં મારે કેટલાય પાંચ દિવસનું હતું. ગુજરાતી ભાષાજ્ઞાની વસતી ઘણી સારી છે. અને અદ્વાળુ તથા બહુ ભાવિક છે. મને તેઓથીએ એક પ્રવચન કરાવવા કહ્યું અને સારી સંખ્યામાં સૌ હાજર હતા.

... .. અત્રેના ટ્રસ્ટીઓ તથા સેક્રેટરીના સ્વભાવ બહુ મીઠાનસાર છે. પૂજતાં માલમ પશું કે સમાજનું રૂ. ૫૦૦૦નું ખર્ચ દર વર્ષે છે અને ૬૩ ઓણું છે. આથી મારી નામ વિનંતિ છે કે દરેક સખી ગૃહસ્થો પોતાની બનતી મદદ કરી સમાજની ઉન્નતિ સાધે. મને જણાવતાં બહુજ આનંદ થાય છે કે

દરરોજ ટૂંકી હીરાવાણભાઈ સવાર સાંજ અળે હજાર આવી તન, મન, ધનથી પૂરતી સેવા અળવે છે. અને સમાજની બાહુજ ધગસ છે. નોકર ચાકર પણ બહુ નમ્ર છે જેથી મને અતિ આનંદ થયો છે. સેક્રેટરી ભાઈ હોટાલાસ ભાઈ બાહુજ ઉચ્ચ વિચારવાળા તથા સેવાભાવી છે.

તા. ૧૩-૬-૪૦

લી. સેવાભાવી:—સ્વામી પરમાનંદજી
આનંદ ભવન, લેડી હાર્લિંગ રોડ,
માદુઆ, મુંબઈ

❧

❧

❧

I had the pleasure of participating in the Republic Day Celebrations of the school. The physical display of the boys & girls was very pleasing I hope the Management will give more attention to improve the health of the boys & girls. The educational standards of the school seemed to be very satisfactory. The Principal & teachers are paying individual attention to the education & training of students. The atmosphere of the School was very cosmopolitan. I congratulate the management & staff for adopting Hindi as the medium of instruction.

25-1-1963

—Manubhai Shah

❧

❧

❧

Well-planned building & admirably maintained. Allocation of available space between the School & the Guest House is wisely conceived. If the standard of cleanliness and order which obtains to-day is maintained, these will be deservedly regarded as among the first institution of their kind.

D. 18-7-1963.

—H. M. Patel.

❧

❧

❧

અત્રેની સમાજના સેવાભાવી સંચાલકોનું અનેક દૃષ્ટિએ સમાજનેત્રતિનું કાર્ય, જનતાને સુખસગવડ આપવાની તમન્ના. એટલું જ નહિ પણ પરબ્રાતમાં મુજ્જબૂમિનાં બાળક-બાલિકાઓને માતૃભાષા ગુજરાતીદ્વારા શિક્ષણ આપી ગુજરાતીની સંસ્કૃતિ અને આર્થિક શિષ્ટતાની રક્ષા કરવાની ધગસ બેદરકારી ઉદાર દિલના ગુજરાતીને પોતાના પ્રાંત માટે ગૌરવ ન આવે !

આવી સદુપયોગી સંસ્થાને ૪૫ વરસ થયાંહજી પોતાનું મકાન નથી એ ખરેખર આખાથે ગુજરાત માટે શોચનીય છે.ધનવાનો, વેપારીઓ અને ઉદાર દિગ્ગજા ગૃહસ્થો ને ...ગુજરાતનું પણ એક સંતાન છે- એમ સમજી વાતસત્ય દ્રષ્ટિએ આ સંસ્થાને સહાય આપો તો મારા ૩૨ વર્ષના અનેક સંસ્થાઓના શિક્ષણાનુભવે કહી શકું કે બૃહદ્ ગુજરાત માટે આ એક કીર્તિસ્થંભ ખડો થાય તેમ છે. સુનયુ કિમધિકમ.

નર્મદાશંકર ત્રિવેદી “ગિજાસુ”

સુરત.

■

■

■

I was very happy to go round the new School building of the Gujarat Higher Secondary School. It is very well-planned, well-furnished and well-equipped. The staff and the students appeared to be quite happy in the new building. They were full of enthusiasm also. I congratulate the management for having been able to get such a good building for the school.

14-8-1963.

—Jaisukhlal Hat.hi

■

■

■

I visited Gujarat Higher Secondary School, Ludlow Castle on the Childrens Day (on 14-11-1963) and was much impressed by the discipline of the students and the sweet relations between the teachers and the taught. The programme arranged for the day was short and sweet—the speeches and the songs of the students were attractive. The organisers of the function too deserve to be congratulated. Upstairs I visited the puja room, and was delighted to find that the students had good aesthetic taste. The Gujarati Samaj has an ambitious scheme and I hope with the help of the official agency, it will succeed in making this institution one of the notable institutions of this capital city. Shri Bhagwan Sahai, I.C.S. took living interest in providing the Samaj land for this institution. The back portion is meant for guests of the various categories. What is most striking is that all this work has been done without a fuss which is so common these days.

20-11-1963.

Gopinath Aman,
Chairman

Public Relation Committee,
Delhi.

CHIEF MINISTER,
GOVT. OF GUJARAT

Sachivalaya,
Ahmedabad-16.
9th December, 1963.

My Dear Vidyaben,

The Gujarati Higher Secondary School will be a boon and a blessing to the Gujarati speaking community in Delhi. It is going to fulfill a long felt need of the community. The attempt made by you and your colleagues of the Delhi Gujarati Samaj has been fruitful and it has been possible for the Samaj now to have a building of its own. The school has had a long and useful career, and I am sure now that this spacious building has been built, the school will have a still brighter career in the future. I hope education imparted to this school will make the students of the Gujarati community in Delhi useful citizens of the country who could contribute constructively for the uplift of the Nation.

I wish the school a long and glorious career,

Yours sincerely,
Sd/- Balwantray
(Balwantray Mehta)

LIEUTENANT GOVERNOR

RAJ NIWAS
SIMLA-4

December 11, 1963.

Dear Shrimati Vidyaben ji,

Many thanks for your letter which I have seen on my return from tour of the interior of Himachal Pradesh. It has given me great pleasure to know that your project to start a higher secondary school at 2, Ludlow Castle Road is progressing satisfactorily and that the foundation-stone laying ceremony will be performed by our Prime Minister tomorrow. I wish I could be present on the occasion because I have all along been very interested in this project. I suppose that with your characteristic efficiency and the co-operation that you are always able to secure, the building will be ready for occupation in a year or so. I need hardly tell you how much I admire the efficient way in which the affairs of Shree Delhi Gujarati Samaj are conducted. Great credit is due to you and your colleagues

Please accept my best wishes for the occasion.

With kind regards,

Yours sincerely,
Sd/- Bhagwan Sahay
(Bhagwan Sahay)

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજના સર્વતોમુખી વિકાસ માટે તમે જે પરિશ્રમ અને નિષ્ઠા દાખવ્યાં છે તે અનેકને માટે પ્રેરણારૂપ બની રહે એનાં છે. સમાજની એક વિશેષ પ્રવૃત્તિ-આશ્રમદ્વિતી માધ્યમિક શાળા સુધીના શિક્ષણના પ્રયત્ન માટે નવા મકાનનું શિલ્પારોપણ પૂર્ણ થી જવાહરલાલજીના વરદ હસ્તે શાપ છે તે શુભ પ્રવૃત્તિ પરના સુવર્ણકળશરૂપ ગણાય. આ પ્રસંગે તમે યાદ રાખી અને આગતનું મોકલ્યું છે, તેથી ખરેખર આનંદ થયો છે. આવા પ્રસંગે આશીર્વાદ મોકલવાને માટે હું ઘણો નાનો માણસ છું, પરંતુ મારી હાર્દિક શુભેચ્છાઓ અને એથી થે વિશેષ અંતરનો આનંદ તમારી સાથે જ છે-

મુંબઈ, તા. ૫-૧૨-૧૯૬૨

મોહનલાલ મહેતા-સોપાન

૬

૬

૬

I hope ~~that~~ the Gujarat Higher Secondary School will flourish. I had the pleasure of laying the foundation stone of a new building for this ~~State~~ school on the 12th December. From that I saw them of the school, its teachers and pupils, I was pleased. I hope ~~that~~ as it grows, the school will maintain its quality.

Jawaharlal Nehru

12/12/62

ગુજરાતી સમાજ, દેહલી.

ઉત્તર ભારત કે પ્રવાસ મેં હમ લોગ આયે થે । આપ લોગોં કો મિલકર હમેં બહુત આનન્દ હુઆ । સાસકર આપકે યહા ઠહરને કી હમેં સુવિધા દી इतना ही नहीं, हमारे सब काम में आपने गौर से रस लिया और हर तरह की मदद की उससे और भी आनन्द बढ़ गया । और यही आनन्द हमें पूरे प्रवास में प्रेरणा देता रहा ।

યાત્રિયોં કે લિએ આપને જો કુછ કિયા હૈ ઓર કર રહે હૈં વહ બહુત ચઢા ઓર ઉપયોગી કાર્ય હૈ । શાયદ હસકા મહત્ત્વ નહીં લગેગા લેકિન હમારે મન હસકા મૂલ્ય વહુત હૈ । દેહલી જૈસે શહર મે ગુજરાત કે પ્રવાસિયોં કો इतनी अच्छी सुविधा देना आसान कार्य नहीं है ।

આપકા ઓર મેનેજર સાહવ કા સ્વભાવ હમેં વહુત પસન્દ આયા । આપકી સેવા કે લિએ હમ સબ પ્રવાસી આપકે આભારી હૈ । શોપ કુશલ હૈ । કામ હો તો લિલિયેગા ।

આપકી સેવા મેં

જીવાનાઈ દેસાઈં વતી

તા. ૪-૧-૧૯૬૪

આચાર્ય સ્ત્રી અધ્યાપન મન્દિર

❧

❧

❧

ભારતના પાટનગર દિલ્હીમાં સરદાર પટેલ ભવન તથા અતિથિગૃહની યોજના અને રચના એ ગુજરાતના ભાઈ બહેનો માટે ખરેખર આશીર્વાદ સમાન છે. શ્રીમતી વિદ્યાબેન શાહ, શ્રી ગૌરીશંકર રાવળ તથા અન્ય કાર્યકર્તાએ આ દિશામાં જે સંગીન કાર્ય કર્યું છે તથા જે પરિશ્રમ ભીષે છે એ માટે એમને અભિનંદન ધટે છે. આવા સુંદર, અદ્યતન અને સર્વથા સુસજ્જ અતિથિગૃહના આયોજનથી સંસ્થાકોએ એક મોટી ખોડ પૂરી પાડી છે. આ સંસ્થાને અહોનિશ વિકસાવવાની ઉમેદ શ્રીમતી વિદ્યાબેન અને સંસ્થાકો સેવે છે એમને સફળ બનાવવામાં સમગ્ર ગુજરાતનો સહકાર મળશે એ નિઃશંક છે.

લક્ષ્મીદાસ દાણી

સેક્રટરી

ગુજરાત વેપારી મહામંડળ, અમદાવાદ

I was happy to go round the Gujarat Higher Secondary School on its annual prize giving day. The exhibits, the working models and the demonstrations were of a high order deserving praise. The School appears to be shaping well under the able guidance of the Principal and teachers. I am sure it should succeed in imparting to children sound & powerful education at a very low cost, which is a rare achievement now-a-days. The school will have an imposing building soon. I wish the school all success.

14-3-1964.

B. D. Bhatt,
Secretary, Director of Education,
Delhi Administration, DELHI.

❧

❧

❧

I was happy to visit the Gujarat Higher Secondary School. The institution is functioning in temporary premises at present and a new building is under construction. I hope the school will flourish and grow from strength to strength in the new premises. I was glad to see the institution and how it functions.

1-10-1964.

Dharma Vira,
Chief Commissioner,
Delhi.

❧

❧

❧

I had the good fortune of visiting Sardar Vallabhbhai Bhawan and Shree Delhi Gujarati Samaj headquarters in Delhi. I also went round the Gujarat Higher Secondary School. Many members of the Managing Committee of the Samaj and the Principal of the School were good enough to take me round. I was greatly impressed to visit the institution and various activities which are being carried on there. The mode of teaching and the manner in which students receive education in this institution are being prepared to shoulder responsibilities, when they pass out, amply demonstrated that the utmost care was taken to explain every detail. The Principal has been personally looking into the details and this ensures the success of the institution.

The arrangements made at the Bhawan for the comforts of guests visiting the Capital from far-flung corners of the country are wonderful. I was extremely happy to find that the efforts have been centring to improve further upon various amenities, which already exist at the institution.

I pray to Almighty for the success of the endeavours of the organizers, in serving the community in the best possible manner.

14-3-1965.

Jaswant Worah,
K. Worah & Co., (Pr.) Ltd.
Jharis, Dhanbad, Bihar,

☒

☒

☒

Thank you for your message
of good wishes, which I greatly
value. Your affection and trust
will give me strength to
serve our country.

With good wishes,

Indira Gandhi

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજની જનસેવા-પ્રવૃત્તિ

તા. 4-8-27

સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના જળ પ્રલય વખતે, ભોમ અનેજાને રાહત આપવા અથે' ફંડ એકઠું કરવાની યોજના બની. પરિણામે રૂ. 11,728.93 એકઠા થયા. તે રકમ નીચેની સંસ્થાઓને સંકટ નિવારણથે' મોકલવામાં આવી.

7718 93 ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ, અમદાવાદ

1500.00 સૌરાષ્ટ્ર સેવા સમિતિ, રાણપુર

1500 00 આણંદ તાલુકા ફંડ રિલીફ કમિટિ, આણંદ

1000.00 વડોદરા પ્રબંધન રેલ સંકટ નિવારણ સમિતિ, વડોદરા.

10.00 ફંડ એકત્ર કરવા રસીદો જપાઇ ખર્ચ.

11,728.93

તા. 13-8-44

સ્વ. દણ્ડર બાપાની માર્મિક અપીલ ને કારણે દિલ્હી નિવાસી ગુજરાતી જનતા' પાસેથી નીચેની રકમ 'કસ્તૂરબા રમારક ફંડ' માં શ્રી સમાજ દ્વારા આપાઇ.

3000.00 સ્વ. રામજી હંસરાજ કામાણી

2547 00 ફ્રિદમ ડિસ્ટ્રીબ્યુટસન્સની શ્રી છોટુભાઈ દેસાઈ હસ્તક

1100.00 મે. અંબાલાલ જાદવજી એન્ડ કું.

1001.00 ,, કીશ્વરચંદ દેવચંદ એન્ડ કું.,

1001.00 ,, જી. સી. પરીખ એન્ડ કું.,

1001.00 સ્વ. દેવદાસ ગોંધી

1001.00 એન ઉર્મિલા નંદલાલ મહેતા
 1001.00 એક ગુજરાતી સફળદસ્થ તરફથી
 1001.00 સ્વ. યશવંતરાય સવાઈલાલ પંડ્યા
 1000.00 મે. રતિલાલ નારાયણદાસ ગામી
 1000.00 „ એ. વોરા એન્ડ કું.,

14,653.00

20,347.00 રૂ. 1000) થી નીચેની રકમો.

35,000.00

તા. 31-10-44 બાણીતા કેળવણીકાર શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદી ભાવનગરથી દિલ્હી આવ્યા ત્યારે તેમની અપીક્ષને અનુસરી તેમના હસ્તક આવતી “ધર શાળા” ની વાર્ષિક ખોટને પહેંચી વળવા.

રૂ. 1700.00 ની રકમ ભેટ અપાઈ.

સન્ 1945 સ્વ. મહાદેવ દેસાઈ સ્મારક ફંડમાં દિલ્હી નિવાસી ગુજરાતી જનતાએ શ્રી સમાજ દ્વારા-

રૂ. 10,461.00 ની સહાય કરી.

તા. 11-10-47 પાકિસ્તાનથી આવેલા આપણા બાંધવ નિરાશિતોની સહાય અર્થે શ્રી સમાજ તરફથી પૂ. ગાંધીજીને એમની ૭૬મી વર્ષગાંઠ નિમિત્તે રૂ. 9000 ની ચેલી અર્પણ થઈ. ઉપરાંત 125 ગરમ કોટ મેસર્સ કીચાચંદ દેવચંદ એન્ડ કું., તરફથી, 20 ગરમ ધામળા મેસર્સ વી. એચ. શાહ એન્ડ બંધસાં તરફથી તથા મેસર્સ હરજીવનદાસ ગોરધનદાસ એન્ડ કું., મુંબઈ તરફથી 115 ધામળા અને 42 ખમીસો આપવામાં આવ્યાં.

તા. 31-10-50 સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલની ૭૪મી જન્મ તિથિ ઉજવવાના ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિ, અમદાવાદ ના આદેશ મુજબ દિલ્હીમાં વસતાં ગુજરાતી ભાઈ બહેનોને શ્રી સમાજે અપીલ કરી. સરદાર શ્રી ની વયના પ્રતીકરૂપે રૂ. 7500 એકઠા કરવાનું ધ્યેય રાખ્યું હતું પરંતુ શ્રી સમાજે રૂ. 8,251 એકઠા કરી સરદાર શ્રી ને અર્પણ કર્યાં.

તા. 8-12-59 સુરત શહેર અને આસપાસના અનેક ગામડાઓ ઉપર તાપી નદીના પૂરથી જે હોનારત સરખાઈ હતી તેમાં યથાશક્તિ સહાય કરવાના હેતુથી દિલ્હી નિવાસી ગુજરાતી જનતાએ ‘સુરત રેલ સંકેટ રાફટ ફંડ’ ખોલી, રૂ. 5,897 એકઠા

કરી મહા ગુજરાત સંકેટ નિવારણ મંડળના પ્રમુખ અને ભારત સરકારના નાણાં પ્રધાન શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈને તેમના નિવાસ-સ્થાને સમાજના પ્રમુખ શ્રીમતી વિદ્યાબહેન શાહે અર્પણ કર્યા.

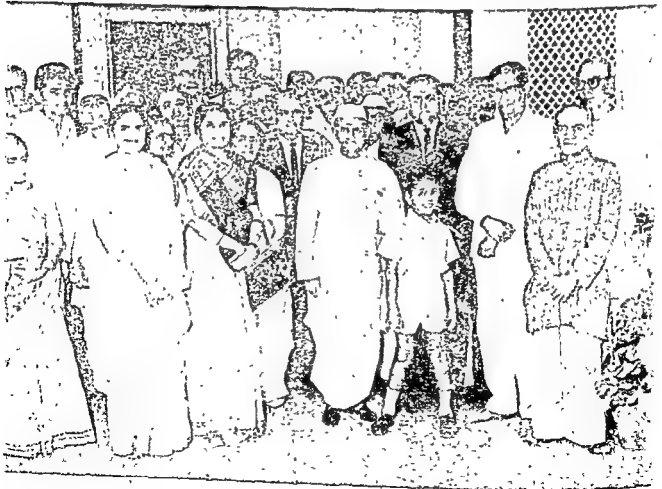
તા. 24-10-65

આપણા દેશ પરના પાકિસ્તાનના આક્રમણ વખતે શ્રી દિલ્લી ગુજરાતી સમાજે, દિલ્લીની નાની મોટી અનેક ગુજરાતી સંસ્થાઓ અને ગુજરાતી ભાઈ બહેનોના સહકારથી રૂ. 31000 દીપોન્સવીને દિવસ, દેશ રક્ષા દંડમાં તે વખતના વડા પ્રધાન સ્વ. લાલ બહાદુર શાસ્ત્રીને એમને નિવાસ સ્થાને સમાજના પ્રમુખ શ્રીમતી વિદ્યાબહેન શાહ દરતે અર્પણ કર્યા.

આ ઉપરાંત 'રક્ત દાન' પણ કરવામાં આવ્યું.

તા. 23-4-66

'ત્રિવેણી' ના કક્ષાકારો સરદાર વલ્લભાઈ ભવનમાં ઉતર્યા. તેમને એક નાટ્ય પ્રયોગ સમુ દાઉસમાં યોજી, કક્ષાકારોના સન્માનાથે' રૂ. 1001) નો એક શ્રી સમાજની 'ત્રિવેણી' ના પ્રમુખ શ્રી હરકાન્ત શુક્લને અર્પણ કર્યો.

દ્રુસ્ટીઓ

સન ૧૯૩૨ થી ૧૯૬૯-૭૦

શ્રી અનિલાલ લાલજી ખેલ	૧૯૩૨ થી ૧૯૪૯-૫૦	(૧૮)
સ્વ. અજનામર મકનજી વેરા	૧૯૪૫-૪૬ થી ૧૯૫૯-૬૦	(૧૫)
સ્વ. કીકાભાઈ એન. પારેખ	૧૯૪૫-૪૬ થી ૧૯૪૯-૫૦	(૫)
શ્રી ખુશાલદાસ ભગવાનદાસ સમેલ	૧૯૬૦-૬૧ થી ૧૯૬૯-૭૦	(૧૦)
સ્વ. ગિરધરભાઈ હીરજી વળીયા	૧૯૩૨ થી ૧૯૩૫	(૪)
શ્રી ગુલાબરાય કુલશંકર મકોડી	તા. ૧૫-૪-૪૫ થી ૨૭-૪-૪૭	(૨)
સ્વ. ગોરધનદાસ અખાલાય પટેલ	તા. ૨૭-૪-૪૭ થી ૨૩-૪-૫૦	(૩)
શ્રી ગોવિંદલાલ દેવુભાઈ પરીખ	૧૯૫૫-૫૬ થી ૧૯૬૯-૭૦	(૧૫)
શ્રી ચંદુલાલ જમનલાલ ઝવેરી	તા. ૨૪-૪-૫૫ થી ૨૮-૪-૫૭	(૨)
શ્રી છોટુભાઈ વસનજી દેસાઈ	તા. ૨૬-૮-૬૨ થી ૧૯૬૯-૭૦	(૭)
સ્વ. નદવજી હીરજી વળીયા	૧૯૩૮ થી તા. ૧૬-૫-૪૮	(૧૦)
શ્રી જીવજીલાલ મણિલાલ ખોડીવાલા	તા. ૨૮-૪-૫૭ થી ૧૯૫૯-૬૦	(૩)
શ્રી ગાંધાભાઈ વણુભાઈ	૧૯૩૨ થી ૧૯૩૭	(૬)
શ્રી ગાંધાભાઈ લક્ષ્મીભાઈ પટેલ	૧૯૩૮ થી ૧૯૪૦	(૨)
શ્રી ગાંધાભાઈ રણછોડલાલ પટેલ	૧૯૪૦-૪૧ થી ૧૯૪૪-૪૫	(૫)
શ્રી તુલસીભાઈ કીશાભાઈ પટેલ	તા. ૨૩-૪-૫૦ થી ૨૭-૪-૫૨	(૨)
સ્વ. દુર્ગાશંકર દિભતરાય ભટ્ટ	તા. ૨૦-૭-૫૦ થી તા. ૧૪-૧૨-૫૨	(૨)
શ્રી દલપતભાઈ ગાંધાભાઈ દેસાઈ	તા. ૧૪-૧૨-૫૨ થી ૧૯૫૯-૬૦	(૭)
શ્રી નરેન્દ્રભાઈ કુંવરજી કેકારી	૧૯૫૦-૫૧ થી ૧૯૫૪ ૫૫	
	૧૯૬૦-૬૧ થી ૧૯૬૯-૭૦	(૧૫)
શ્રી નંદલાલ નાથાલાલ મહેતા	તા. ૧૬-૫-૪૮ થી તા. ૨૩-૪-૫૦	
	તા. ૨૭-૪-૫૨ થી ૧૯૫૯-૬૦	(૧૦)
શ્રી પ્રભુદાસ જગનલાલ શાહ	૧૯૪૦-૪૧ થી ૧૯૪૪-૪૫	(૫)
શ્રી મગનલાલ ભુરાભાઈ અજમેરા	૧૯૩૨ થી તા. ૬-૭-૩૩	
	૧૯૩૮ થી ૧૯૪૦	(૫)
શ્રી મણિલાલ હાથીભાઈ અખીન	૧૯૬૦-૬૧ થી ૧૯૬૯-૭૦	(૧૦)
સ્વ. રતિલાલ નારાણદાસ ગામી	તા. ૬-૭-૩૩ થી ૧૯૩૭	(૪)
સ્વ. લાલભાઈ ગાંધાભાઈ દેસાઈ	તા. ૮-૫-૬૦ થી તા. ૩૦-૫-૬૨	(૨)
શ્રી લક્ષ્મણદાસ નાયાલાલ પટેલ	તા. ૨૩-૪-૫૦ થી તા. ૨૦-૭-૫૦	(—)
સ્વ. હીરાચંદ નિખાવનદાસ જોશી	૧૯૩૨ થી ૧૯૪૪-૪૫	(૧૪)
શ્રી હિમનલાલ દુર્ગાશંકર દિવેદી	૧૯૫૦-૫૧ થી ૧૯૫૪-૫૫	(૫)

નોંધ :—દ્રુસ્ટીઓનાં નામો કક્ષાવારી પ્રમાણે છે.

પ્રમુખા

સ્વ. અમૃતલાલ વી. દક્કર (દક્કર બાપા)	૧૯૩૩-૩૪	(૧)
સ્વ. ઇશ્વરલાલ એમ. દેસાઈ (રાવ સાહેબ)	૧૯૪૦-૪૧	(૧)
શ્રી કૃષ્ણલાલ ડી. પાઠક	૧૯૩૯-૪૦	(૧)
શ્રી કૃષ્ણલાલ દેસાઈ	તા. ૩-૧૧-૪૬ થી ૨૭-૪-૪૭	(—)
શ્રી કાસીભાઈ હીરાભાઈ પટેલ	૧૯૪૧-૪૨	(૧)
સ્વ. ગિરધરલાલ હીરજી વળીયા	૧૯૩૪-૩૫, ૧૯૩૫-૩૬	(૨)
શ્રી છોટુભાઈ વસનજી દેસાઈ	૧૯૪૫-૪૬ થી તા. ૩-૧૧-૪૬	(૧½)
સ્વ. નાદવજી હીરજી વળીયા	૧૯૩૬-૩૭, ૧૯૩૭-૩૮	(૨)
શ્રી ડાહ્યાભાઈ સી. પટેલ (S.Bc., Hons-London)	૧૯૪૨-૪૩, ૧૯૪૩-૪૪	(૨)
શ્રી દ્વારકાદાસ નારણજી	૧૯૨૭-૨૮	(૧)
શ્રી નંદલાલ નાથાલાલ મહેતા	૧૯૪૭-૪૮	(૧)
સ્વ. યશવંતરાય સુવાઈલાલ પંજા	૧૯૪૮-૪૯ થી ૧૯૫૧-૫૨	(૪)
સ્વ. રતિલાલ નારાયણદાસ ગામી	૧૯૩૦-૩૧ થી ૧૯૩૨-૩૩	(૩)
સ્વ. રાવજીભાઈ ઉમેદભાઈ પંજા	૧૯૩૮-૩૯	(૧)
સ્વ. ડૉ. લાભશંકર એ. ભટ્ટ	૧૯૪૪-૪૫	(૧)
શ્રી લક્ષ્મીદાસ એમ. શ્રીકાન્ત	૧૯૫૨-૫૩ થી ૧૯૫૪-૫૫	(૩)
શ્રીમતી વિદ્યાબેન મનુભાઈ શાહ	૧૯૫૯-૬૦ થી ૧૯૬૭-૬૮	(૯)
સ્વ. હીરાલાલ શામજી	૧૯૨૮-૨૯	(૧)
શ્રી એચ. એમ. પટેલ Retd I.C.S.	૧૯૫૫-૫૬ થી ૧૯૫૮-૫૯	(૪)

ઉપ-પ્રમુખો

સ્વ. ઇન્દ્રવદન યુનિસાલ મહેતા	૧૯૩૬-૩૭, ૧૯૫૩-૫૪	(૨)
શ્રી કૃષ્ણલાલ પ્રાણીચંદન દાસ	૧૯૩૧-૩૨, ૧૯૩૨-૩૩	
	૧૯૩૪-૩૫	(૩)
શ્રી કૃષ્ણલાલ દ. પાઠક	૧૯૩૭-૩૮	(૧)
શ્રી કૃષ્ણરાવ અંબાલાલ દેસાઈ	૧૯૪૧-૪૫	(૧)
શ્રી ગૌરીશંકર હીરજી ચંપલ	૧૯૪૨-૪૩, ૧૯૫૨-૫૩	(૨)
શ્રી ચંદુલાલ બાપુજી ત્રિવેદી	૧૯૨૭-૨૮, ૧૯૨૮-૨૯	(૨)
શ્રી ચંદુલાલ જગન્નાથ ઝવેરી	૧૯૫૧-૫૨	(૧)
શ્રી હેતુભાઈ જીજ્ઞાસા પટેલ	૧૯૪૬-૫૦	(૧)
સ્વ. નાદવજી હીરજી વળીયા	૧૯૩૩-૩૪	(૧)
શ્રી જીવણલાલ મણિલાલ બોડીવાલા	૧૯૫૪-૫૫	(૧)
શ્રી દેવશંકર મધારામ ભટ્ટ	૧૯૪૦-૪૧, ૧૯૪૧-૪૨	(૨)
સ્વ. દુર્ગાશંકર દિગતરામ ભટ્ટ	૧૯૪૭-૪૮, ૧૯૪૮-૪૯	(૨)
શ્રી નંદલાલ નાથાલાલ મહેતા	૧૯૩૫-૩૬, ૧૯૪૫-૪૬, ૧૯૪૬-૪૭	(૩)
સ્વ. મણિલાલ નારાયણદાસ ગામી	૧૯૩૮-૩૯, ૧૯૩૯-૪૦,	(૨)
શ્રી લીલાધર નાદવજી જોષી	૧૯૫૦-૫૧	(૧)
શ્રી લક્ષ્મીદાસ એમ. શ્રીકાન્ત	૧૯૫૫-૫૬ થી ૧૯૬૭-૬૮	(૧૩)
સ્વ. સવાઈલાલ યુનિસાલ યાજ્ઞિક	૧૯૪૩-૪૪	(૧)

નોંધ :-પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખની ચૂંટણી પ્રથમવાર તા. ૧૨-૪-૨૭ ને દિને થઈ, તે પૂર્વે આ હોદ્દાદારોની ચૂંટણી થતી ન હતી.

મુખ્ય મંત્રીઓ

સ્વ. અમરામર મકનજી વોરા	૧૯૨૦-૨૧, ૧૯૨૧-૨૨	(૨)
શ્રી કાશીભાઈ હરીભાઈ	૧૯૨૮-૨૯	(૧)
શ્રી ગૌરીશંકર હીરજી રાવજી	૧૯૪૬-૪૭, ૧૯૬૦-૬૧ થી ૧૯૬૬-૬૭	(૮)
શ્રી ચંદુલાલ જગનલાલ ઝવેરી	૧૯૪૮-૪૯, ૧૯૪૯-૫૦, ૧૯૫૨-૫૩	(૩)
શ્રી ચીમનલાલ મોતીલાલ શાહ	૧૯૫૩-૫૪, ૧૯૫૪-૫૫	(૨).
શ્રી ચનુભૂઈ પોપટલાલ દિવેદી	૧૯૨૪-૨૫	(૧)
સ્વ. જગનલાલ પાનાચંદ સંપટ	૧૯૩૪-૩૫ થી ૧૯૩૬-૩૭	(૩)
શ્રી છોટુભાઈ જીજીભાઈ પટેલ	૧૯૩૯-૪૦, ૧૯૪૦-૪૧, ૧૯૪૨-૪૩	
	૧૯૪૩-૪૪, ૧૯૫૭-૫૮ થી ૧૯૫૯-૬૦	(૭)
શ્રી જેઠાલાલ મજબૂબજી	૧૯૦૭-૦૮, ૧૯૧૩-૧૪	(૨)
શ્રી જશભાઈ પુરુષોત્તમ પટેલ	૧૯૨૩-૨૪	(૧)
શ્રી જયંતિલાલ ગોવિંદજી મહેતા	૧૯૪૪-૪૫, ૧૯૪૭-૪૮	(૨)
શ્રી ત્રિકમદાસ હરગોવિંદ દાસ	૧૯૦૮-૦૯, ૧૯૧૧-૧૨	(૨)
શ્રી દાકોરભાઈ ડાલાભાઈ દાપડીયા	૧૯૫૬-૫૭	(૧)
શ્રી તક્કશી વસંતભાઈ શાહ	૧૯૨૨-૨૩	(૧)
શ્રી નાગજીભાઈ ચાંપરી ઉદેશી	૧૯૧૭-૧૮	(૧)
શ્રી નંદકિશોર દિમતરામ ભટ્ટ	૧૯૨૭-૨૮, ૧૯૩૦-૩૧, ૧૯૩૨-૩૩	(૩)
શ્રી નવનીતરાય સી. ત્રિવેદી	૧૯૩૭-૩૮	(૧)
શ્રી પ્રાણુલાલ કપુરચંદ	૧૯૧૨-૧૩	(૧)
શ્રી બાલકૃષ્ણ શાંતિલાલ ગામી	૧૯૬૭-૬૮	(૧)
શ્રી માણેકલાલ દયાસજી	૧૯૦૯-૧૦	(૧)
સ્વ. રતિલાલ નારાણદાસ ગામી	૧૯૧૦-૧૧	(૧)
શ્રી રમણિકલાલ જગનલાલ શાહ	૧૯૪૧-૪૨, ૧૯૪૫-૪૬	(૨)
શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ મૂળચંદલાઈ પટેલ	૧૯૫૦-૫૧	(૧)
શ્રી શામદાસ તુમરીદાસ ગાંધી	૧૯૧૫-૧૬	(૧)
સ્વ. સવાઈલાલ યુનિનાથ યાસિક	૧૯૩૮-૩૯	(૧)
શ્રી હરજીવનદાસ નીમચંદ	૧૯૧૪-૧૫	(૧)
સ્વ. હીરાચંદ ત્રિલોચનદાસ ઝોંસા	૧૯૩૩-૩૪	(૧)
શ્રી દિમતલાલ જેશીંગભાઈ શાહ	૧૯૫૧-૫૨, ૧૯૫૫-૫૬	(૨)

સહ-મંત્રીઓ

શ્રી ગૌરીશંકર જ્ઞેશંકર	૧૯૦૭-૦૮	(૧)
શ્રી ગૌરીશંકર હીરજી રાવલ	૧૯૩૪-૩૫, ૧૯૩૬-૩૭, ૧૯૩૭-૩૮	(૩)
શ્રી ચીમનલાલ મોતીલાલ શાહ	૧૯૪૧-૪૨, ૧૯૪૮-૪૯	(૨)
શ્રી ચંપકલાલ પરમાણુ દેદાસ મહેતા	૧૯૫૩-૫૪ થી ૧૯૫૬-૫૭, ૧૯૬૪-૬૫ થી ૧૯૬૬-૬૭	(૭)
શ્રી ચંદુલાલ જગનલાલ અવેરી	૧૯૬૬-૬૭	(૧)
સ્વ. જગનલાલ પાનાચંદ સંપટ	૧૯૩૩-૩૪	(૧)
શ્રી છોટુભાઈ છજીભાઈ પટેલ	૧૯૩૮-૩૯	(૧)
શ્રી વ્યંતિલાલ ગોવિંદજી મહેતા	૧૯૪૨-૪૩, ૧૯૪૩-૪૪	(૨)
શ્રી ત્રિકમદાસ હરગોવિંદદાસ	૧૯૦૯-૧૦	(૧)
શ્રી નવનીતલાલ સી. ત્રિવેદી	૧૯૩૫-૩૬	(૧)
સ્વ. નંદલાલ કે. દલાલ	૧૯૩૯-૪૦	(૧)
શ્રી પુરુષોત્તમદાસ કૃષ્ણદાસ	૧૯૨૮-૨૯	(૧)
શ્રી પુરુષોત્તમદાસ વાડીલાલ શાહ	૧૯૫૧-૫૨	(૧)
શ્રી બાલકૃષ્ણ શાંતિલાલ ગામી	૧૯૫૨-૫૩	(૧)
શ્રી મફતલાલ હરીલાલ	૧૯૦૮-૦૯	(૧)
શ્રી મણિભાઈ પુરસોત્તમદાસ પટેલ	૧૯૪૦-૪૧	(૧)
શ્રી રમણલાલ મહાશંકર રાવલ	૧૯૪૫-૪૬ થી ૧૯૪૭-૪૮, ૧૯૪૯-૫૦, ૧૯૫૭-૫૮	(૫)
શ્રી રમણિકલાલ જગનલાલ શાહ	૧૯૪૪-૪૫	(૧)
શ્રી લાલશંકર ગોપાળજી	૧૯૨૭-૨૮	(૧)
સ્વ. સવાઈલાલ સુનિલાલ યાત્રિક	૧૯૩૧-૩૨, ૧૯૩૨-૩૩	(૨)
શ્રી હિમતલાલ જ્ઞેશીભાઈ શાહ	૧૯૫૦-૫૧	(૧)
શ્રી હિમતલાલ મયાશંકર આચાર્ય	૧૯૫૮-૫૯ થી ૧૯૬૫-૬૬, ૧૯૬૭-૬૮	(૯)
શ્રી હિમતલાલ મગનલાલ દેસર	૧૯૬૭-૬૮	(૧)

નોંધ :- સન્ ૧૯૧૦-૧૧ થી ૧૯૨૬-૨૭ દરમિયાન સહાયક મંત્રીઓની વરણી થતી ન હતી.
 સન્ ૧૯૨૭-૨૮ થી ૧૯૬૩-૬૪ દરમિયાન ફક્ત એકજ સહમંત્રી ચૂંટતા હતા. પરંતુ
 સન્ ૧૯૬૪-૬૫ થી બંધારણમાં ફેરફાર થતાં જે સહાયક મંત્રીઓની વરણી થવા લાગી.

ખંભાનચીઓ

શ્રી કલ્યાણુજી ધરમસી	૧૯૦૮-૦૯	(૧)
શ્રી કાલીદાસ જેઠાભાઈ	૧૯૧૧-૧૨	(૧)
શ્રી કાન્તિદાસ ભોગીદાસ પરિખ	૧૯૪૨-૪૩, ૧૯૪૩-૪૪, ૧૯૪૫-૪૬, ૧૯૪૬-૪૭	(૪)
શ્રી ગોવિંદભાઈ આશાભાઈ પટેલ	૧૯૪૦-૪૧, ૧૯૪૧-૪૨, ૧૯૪૮-૪૯ થી ૧૯૫૧-૫૨, ૧૯૫૫-૫૬ થી ૧૯૫૯-૬૦	(૧૧)
શ્રી ચત્રભુજ કુરુજી	૧૯૨૮-૨૯	(૧)
શ્રી જગનનાથ દેવશંકર ત્રિવેદી	૧૯૨૦-૨૧	(૧)
સ્વ. જગનનાથ પાનાચંદ સંપદ	૧૯૨૧-૨૨, ૧૯૨૩-૨૪	(૨)
શ્રી છોટુભાઈ જીજીભાઈ પટેલ	૧૯૩૪-૩૫	(૧)
સ્વ. નાદવજી હીરજી વળીયા	૧૯૧૦-૧૧	(૧)
શ્રી જયવંતનાથ જગંજીવનદાસ જરીવાલા	૧૯૫૪-૫૫	(૧)
શ્રી ગણાભાઈ પ્રાણજીવનદાસ	૧૯૧૨-૧૩ થી ૧૯૧૪-૧૫	(૩)
શ્રી ગણાભાઈ લક્ષ્મીભાઈ પટેલ	૧૯૩૧-૩૨	(૧)
શ્રી ગણાભાઈ રણછોડલાલ પટેલ	૧૯૩૨-૩૩	(૧)
શ્રી ગણાભાઈ ભાઈચંદભાઈ શાહ	૧૯૫૨-૫૩	(૧)
શ્રી કુલંભજી દામજીભાઈ ત્રિવેદી	૧૯૧૫-૧૬	(૧)
શ્રી દયાળજી ગોપાળજી	૧૯૨૭-૨૮	(૧)
શ્રી દેવશંકર અપારામ ભટ્ટ	૧૯૩૬-૩૭ થી ૧૯૩૯-૪૦	(૪)
શ્રી દ્વારકાદાસ કુલંભજી ગદિયા	૧૯૬૦-૬૧	(૧)
શ્રી નાગજી ચાંપશી ઊદેશી	૧૯૨૨-૨૩	(૧)
શ્રી ભયુભાઈ જમનાદાસ શાહ	૧૯૬૧-૬૨ થી ૧૯૬૭-૬૮	(૭)
શ્રી મગનદાસ ભુરાભાઈ અજમેરી	૧૯૧૭-૧૮	(૧)
શ્રી મૂળચંદ ભાઈ	૧૯૩૩-૩૪	(૧)
શ્રી મણિશંકર જાની	૧૯૩૫-૩૬	(૧)
શ્રી મણિદાસ દાથીભાઈ અમીન	૧૯૪૭-૪૮	(૧)
શ્રી રમણદાસ મહાશંકર રાવલ	૧૯૪૪-૪૫	(૧)
શ્રી રતિદાસ પોપટલાલ શાહ	૧૯૫૩-૫૪	(૧)
શ્રી ચિત્તલદાસ શામજીભાઈ	૧૯૦૭-૦૮	(૧)
શ્રી મજલાલભાઈ	૧૯૦૯-૧૦	(૧)
શ્રી હીરાચંદ નાગજી	૧૯૨૪-૨૫	(૧)

આજ સુધીમાં સૌથી વધુ વર્ષો સેવા આપનાર હોદ્દાદારોની યાદી

હોદ્દો	હોદ્દાદારનું નામ	સેવા આપ્યાની મુદત
પ્રમુખ	શ્રીમતી વિદ્યાબહેન મનુભાઈ શાહ	૧૯૫૯-૬૦ થી ૧૯૬૭-૬૮ (૯)
ઉપ-પ્રમુખ	શ્રી લક્ષ્મીદાસ એમ. શ્રીકાન્ત	૧૯૫૫-૫૬ થી ૧૯૬૭-૬૮ (૧૩)
મંત્રી	શ્રી ગૌરીશંકર હીરજી રાવલ	૧૯૪૬-૪૭, ૧૯૬૦-૬૧ થી ૧૯૬૬-૬૭ (૮)
સહ-મંત્રી	શ્રી હિંમતલાલ મયારાશંકર આચાર્ય	૧૯૫૮-૫૯ થી ૧૯૬૫-૬૬, ૧૯૬૭-૬૮ (૯)
અગ્નિવંશી	શ્રી ગોવિંદલાલ આસાલાઈ પટેલ	૧૯૪૦-૪૧, ૧૯૪૧-૪૨, ૧૯૪૮-૪૯, થી ૧૯૫૧-૫૨, ૧૯૫૫-૫૬ થી ૧૯૫૯-૬૦ (૧૧)
દરદારી	શ્રી અત્રિલાલ લાલજી ખોલ	૧૯૩૨ થી ૧૯૪૯-૫૦ (૧૮)
માનદ-ઓડિટર	શ્રી દેવશંકર મયારામ ભટ્ટ	૧૯૪૪-૪૫ થી ૧૯૬૭-૬૮ (૨૩)
માનદ-ઓડિટર મેસર્સ જી. એસ. માયુર એન્ડ કું.		૧૯૩૭-૩૮ થી ૧૯૬૭-૬૮ (૩૧)

ભાઈઓ ઔર બહિનો,

અરે, આજે તો મારે અહીં શુજરાતીમાં બોલવાનું છે.

ત્યારે નંદલાલ મારી પાસે આવ્યા ત્યારે મને ખ્યાલ ન હતો કે મારે ભાષણ કરવાનું હશે. એમણે મને કહ્યું કે અહીંના શુજરાતીઓ મને મળવા માગે છે અને એવી અર્પણ કરવા માગે છે. તમે જાણો છો કે હું તો લોકો રહ્યો. એટલે વૈજ્ઞાની લાક્ષણ્યમાં આવી ગયો અને મેં હા પાડી.

આજે સવારે નંદલાલે આવીને કહ્યું કે મારે રેડિયો મારફતે બોલવાનું છે: જેથી કરીને જે શુજરાતી ભાઈઓ પૂર્વ આફ્રિકા અને બીજા દૂર રહે છે તેમને પણ મારો અવાજ પહોંચી શકે. એટલે મેં કહ્યું કે હીક છે.

મારે તમને ખબર આપવી છે કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં હું હતો ત્યાં લગી મને કોઈ જાન જ ન હતું કે મારી વર્ષગાંધી શું કિમત હશે કે એ

પાળવી. એવો કોઈ રિવાજ જ રાખ્યો ન હતો. પણ અહીં આવ્યો ત્યારે તેની સાથે રેડિયો હતો એટલે મને કાળી ગયું, કે ચાલો, કે આપણે એને રેડિયો દ્વારા કહીશું, કે રેડિયો જયંતિ કે ગમે તે નામ કહીશું, પણ રેડિયાનું કામ થાય. આજે એ વસ્તુ તો ભુલસાર્થ ગયા જેવી છે. રેડિયાના તો ધણાય અર્થ છે—આપણે સત્રો પોકારતા હતા. તે બધાંય, અને તે કૃષ્ણાર્પણ કરવાની ખાતર ગરીબોની ખાતર; અને તેનો વિશાળ અર્થ તો એ છે કે રેડિયો એ તો અહિંસાનું પ્રતીક. એ અહિંસા તો એ જ જોવાને નીકળે તો પણ મળે એવી નથી. એવી હિંદુસ્તાનની અત્યારે ખરાબ સ્થિતિ આપણી પાસે આવી પડી છે. ત્યારે એ વખતે મારા જોવાને એમ પણ લાગે કે હવે એ રેડિયોજન્યની તરીકે શું બિજવવા જેવું છે? પણ માણસ છે, એનું મન તો હમેશા કાંઈ જ ભારશે. લાક્ષણ્યમાં પણ પડશે કે ચાલો કોઈ છૂટાછવાયા માણસો પડ્યા હશે એ તો એને માન આપતા હશે તો એ સારી વસ્તુ છે. એટલે એઓ અહીં આ આવ્યા હોય તો એવી આશા

હું 'રાખું' ખરો કે ગુજરાતીઓ ગમે ત્યાં પડ્યા હોય તોય અહિંસાનું કામ તો કરશે જ. કાંતરો કે નહિ એ તો મહા શંકાની વાત છે. કાંઈ ગુજરાતીઓ કાંતવા ખેતી નથી છે એવું હું કયાંય દુનિયામાં કદી શકું નહિ. એને બદલે વસ્તુ તો એવી છે કે ઘણા પ્રયત્ન કરવા છતાં કાંઈ ગુજરાતે ખાદીને પોતાની મૂકી છે ? અથવા તો કયાંય આપણને વિદેશી વસ્ત્ર મળશે જ નહિ ? તમે વિદેશી વસ્ત્રોનો બહિષ્કાર કરો એથી કાંઈ હિંદુસ્તાનનું દારિદ્ર્ય કૂંકાય એમ છે ? એ તો બ્યારે આપણે મીઠાનાં કપડાંનો શોખ છોડીએ ત્યારે જ થઈ શકે, અને એને તો ઘણાંય વરસો થઈ ગયા. એ વાત હું ફરી ફરી કયાં કરવા ખેતું ? એ કહેવાનો અત્યારે તો કાંઈ અર્થ પણ નથી રહેતો. એટલે એને તો હું જૂતી નહિ છું.

અહીં હિંદુસ્તાનમાં ન્યાં ન્યાં ગુજરાતીઓ પથરાઈ ગયા છે ત્યાં ત્યાં એટલું જાતન પણ કરે તો પણ હું ઈચ્છીશ ખરો કે આપણે બહુ આગળ ચાલી શકીશું. અત્યારે તો ધર્મને નામે ધાડ પડેલી છે. મુસલમાનો બૂજ કરી રહ્યા છે એ જૂતી જઈએ. અત્યારે હિંદુ પણ શું એ જ કરવા ખેસશે ? એમ કરે તો ચાર કરોડ મુસલમાનો પડ્યા છે. ચાર કરોડ નહિ તો ચાર કરોડથી ઈંકે એમણા. તો એ બધા મુસલમાનોને મારી નાંખશો ? —કે એ લોકોને શુદ્ધ બનાવશો ? —કે કહેશે કે તમે બધા પાકિસ્તાન ભાગી જાઓ ? એમાંનું કાંઈ પણ મારી પોતાની દૃષ્ટિએ ન બની શકે એવી વાત છે. એમાં પ્રશ્ન નથી. હવે તો આપણે આગ્રહ અન્યા. આપણી પરાધીનતા તો મટી ગઈ. એટલે પરાધીનતા મટી ગઈએ વિરે આપણે કાંઈ પણ તંત્રને વશ જ નથી રહેવાના એવો અર્થ થઈ ગયો! અથવા એમ કહેાને કે હકૂમત કોની ચાલે છે ? કહેા કે જવાહરલાલની ચાલે છે, સરદારની ચાલે છે; પણ હું નથી જોતો કે એમાંથી એકેયની ચાલતી હોય, અથવા બેયની બેળા પણ ચાલતી-હોય કોઈની ચાલની હોય ખરેખર,

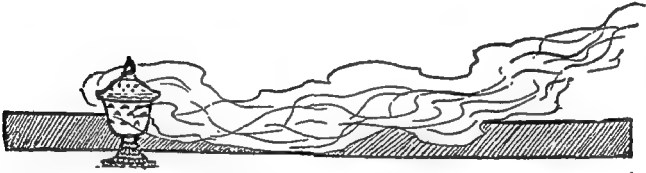
ને છતાં જે બની રહ્યું છે ને બને છે; તે શું એ લોકો પસંદ કરે છે. એ લોકો પસંદ કરતા હોય તો હકૂમત એવી ચલાવવાના એ હતા ? આટલા વરસો મુઠ્ઠી જેણે દુઃખ વેઠ્યા, મહા પ્રયત્ન અંગ્રેજ સત્તાનની સામે થયા—જૂઠ્યા અને એટલો બરો આત્મા વિશ્વાસ રાખ્યો કે અંગ્રેજોની શી મગફળ છે, અહીં આધી એને ગયેલ છૂટકો. હવે એ બધા તો ખરા. પણ મયા એટલે આ અવસરને સારું ?—આવા હાલ થવાને સારું ? એ બધાંયે વિચારવા જેવું છે. ગુજરાતીઓએ પણ વિચારવા જેવું છે.

એ સાંભળી હું થોડુંક હસ્યો કે અમે તો અહીંયા ગુજરાતી નિશાળ ચલાવીએ છીએ એમાં હિન્દી પણ શીખવીએ છીએ. ગુજરાતીઓની પાસેથી તો મેં આવી જ આશા રાખી હતી: કેમકે એમાં ઘણી સંખ્યામાં ગુજરાતીઓ ભાખ્યા છે. હિન્દુસ્તાની પ્રચારસભા બ્યારે નીકળી એ વખતે એ તો વર્ધામાં હતી. જગન્નાથજી સપાત હતા ત્યારે; પણ એ વસ્તુને ગુજરાતે તો વધારી લીધી હતી એવું હું કદી શકું છું, ઘણા છોકરાઓ એ પરીક્ષામાં ગેરા હતા. હિન્દુસ્તાનીનો અર્થ એ છે કે આપણે નામગીરિપિ ભણીએ તો જિંદગિપિ પણ ભણીએ. સવળી ભાષા બોલીએ અને અવળી પણ બોલીએ કે જેથી હિન્દુ પણ સમજ શકે, મુસલમાનો પણ સમજ શકે. એટલા માટે મેં વચસો માર્ગ બનાવ્યો કે આપણે જેની અંદર અરબી, ફારસીના ખૂબખૂબ શબ્દો ભરાં છે એ પણ નહિ બોલીએ. આ બાબે ભાષા નકામી નકામી થઈ પડે. ત્યારે મેં એમ હતું કે આપણે હિન્દુસ્તાની બોલીશું તો બધાંય સમજ શકશે. આપણે કોઈના બહિષ્કાર નથી કરવો. એટલે હું એમ આશા રાખું ખરો કે આપણા છોકરા શીખે છ તો એવી રીતે બે ત્રિપિ શિખી લે તો કાંઈ પાપ તો કરવાનો નથી. એથી તો કાપદો જ થવાનો છે, અને સરળ હિન્દુસ્તાની બોલશે એથી પણ એમને કાંઈ નુકસાન નથી થવાનું. એટલે હું આવી આશા રાખું છું.

ખીજી વસ્તુ કહેવાની હતી, પણ હું હવે નથી કહેવા ઇચ્છતો. આટલી વસ્તુ કહી એમાંથી જેટલું કરી શકો એટલું કરજો.

તમે મને થેલીની, ધાત્રણાની અને ગરમ કપડાંની ભેટ ધરી છે તેને માટે હું તમારો આભાર માનું છું, એની ધણી જરૂરત છે. મારે કહેવું જોઈએ કે એ માટે સારા પ્રમાણમાં લોકો તરફથી સહકાર

મળે છે. હું કહેતો આવ્યો છું કે તમારે સરકાર પાસેથી બધી બાબતની આશા ન રાખવી જોઈએ. સરકાર બધું કાંઈ કરી શકે નહિ. અંગ્રેજી હકૂમત હતી ત્યારે વાત જુદી હતી, કારણ કે એ લોકો તો બળબળીથી કામ લેતા હતા. હવે સમય બદલાયો છે. હવે તો આપણે પોતાની મદદ કરવાની છે, તેમાં તમારાથી બનવું કરજો.

ધાય છે તેના કારણેમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. કોઈ કહેશે—અમે ભારે કામ ક્યું તેથી હિંદુસ્તાન સ્વતંત્ર થયું; કોઈ કહેશે પ્રભુની કૃપાથી થયું; કોઈ વળી કહેશે દુનિયાની પરિસ્થિતિને લીધે થયું. એટલું ખરું કે આપણે લાયક હતા કે નાકામક, પણ હિંદુ સ્વતંત્ર થવાનું છે એ હવે નક્કી છે. એને માટે ઈશ્વરનો આભાર તો આપણે માનવો જ નોંધીએ.

પણ ત્યારે હિંદુસ્તાન સ્વતંત્રતાને આરે બેઠું છે ત્યારે સ્વતંત્રતાનું ચિત્ર નોંધી ગભરામણ થાય છે. સ્વતંત્રતાના પ્રકાશને આવકારવાને બદલે આપણે ગાંડપણમાં પડી ગયા. સૂર્યોદય થતાં પહેલાં પ્રભાતનો પ્રકાશ દેખાય છે, તેમ સ્વતંત્રતાનો અરુણોદય થયો છે છતાં પ્રકાશ નથી દેખાતો, અંધકાર લાગે છે. તેથી અત્યારના સંજોગોમાં આપણે આપણી પરિસ્થિતિ સંભાળી લેવી નોંધીએ. માણસ લાંબો વખત માંદગી બોગવે, મરણની પધારીએ પડે પણ તેમાંથી સાગને થઈ જતાં તેને જૂખ ઉપડે છે ત્યારે અકસ્મિતે થઈ જાય છે ને જે હાથમાં આવે તેને બટકાં ભરવા મગે છે, કંડી લેવા દોડે છે, એ વખતે માણસ પરેશ ન પાળે તો વળી તેને ભારે ખીમરી લાગુ પડે, ને મરી પણ જાય. એમ હિંદુસ્તાન ત્યારે છૂટવાનું થયું ત્યારે તેના સૌ લોકોને સ્વતંત્રતાની જૂખ ઉપડી છે લોકોને ભડકે લાગી છે ને માણસોમાં અધિાસ આવી ગયો છે. સ્વતંત્ર તો થવાના પણ સત્તા કોની પાસે જશે ? સૌને થઈ ગયું છે કે બીજાના કરતાં પોતાની કેમના, પોતાના પક્ષના હાથમાં સત્તા આવવી નોંધીએ. અને તેથી લોકો ગાંડ થઈ ગયા છે, ભાન જુલી ગયા છે. જે આપણે આપણું કર્તવ્ય નહીં સમજીએ તો ફરી યુદ્ધમાંને યાદ કરીશું. તે સારી હતી એમ કહેવા માંડીશું; અંગ્રેજના રાજમાં વાઘ અને બકરી એક આરે પાણી પીતાં પણ આમાં તો બે બકરી પણ સાથે પાણી પી શકતી નથી એમ કહીને યુદ્ધમાંને યાદ કરીશું. એટલે આપણો સૌનો ધર્મ છે કે નીચરતાનો પાંદે શીખી લઈએ. નિર્ભય થઈએ. કોઈએ પણ ગભરાટ ન કરવો નોંધીએ. અહંસા દિલ્હીમાં અનેક જાતના ગપગોળા ચાલે છે. ત્યારે લોકો

પોલીસ માટે માટે ત્યાં ટેલિફોન દરે છે. ગભરાઈને પોલીસ છે કે અમારા રક્ષણને માટે પોલીસ મોકલો ! આવે વખતે ગભરાટ ન થવો દેવો; ખોટી વાતો માનવી નહીં. આ વખતમાં દરેક માણસે પોલીસ થવું નોંધીએ. આપણે જનને નીચરતાની આજ્ઞાઓના માણસોને નિર્ભય બનાવવા નોંધીએ. રાજનું શું કે રંક શું, સર્વ મરણાધીન છે. અરે, પોલીસને પણ મરણ છે. માણસનું મૃત્યુ લાવનાર માણસ નથી; ને તેનો હવે લેનારો નથી. એ તો નિમિત્ત માત્ર છે; માટે મરણનો ડર ત્યાં માટે ? મરણની મહોબ્બત કરવી નોંધીએ. ભાગ્યમાં સંજોગ કોઈ મિશ્ન કરી શકતું નથી. માટે મરણનો ભય ન રાખો. જે અનિવાર્ય છે તેને વધારી લઈએ ને સૌ નિર્ભય બનીએ. આવા વખતમાં મન મજબુત રાખીએ અને પોતાનો તેમજ આસપાસનો બચાવ કરતાં શીખીએ. ખીજા કોઈ ઉપર મદદ માટે આધાર ન રાખીએ. જે સ્વતંત્રતા પચાવવા માટે નિર્ભયતા નહીં ફેગવે, પોતાનો બચાવ નહીં કરી શકે, એ સ્વતંત્ર નથી. કોઈપણ સ્વતંત્ર દેશમાં માણસો પોલીસની મદદ ઉપર આધાર રાખતા નથી, આમ ગભરાટ કરવો એ સ્વતંત્રતા નથી. એ તો યુદ્ધમાંથી ચે બદલ દશા છે. સ્વતંત્ર ભારતના નાગરિક થવું હોય તો નિઃસ્તાનો યુગધર્મ સ્વીકારવો નોંધીએ અને વિચાર કરો કે હિંદુસ્તાનનાં બધાંજ માણસો ગાંડ થાય તો એટલી પોલીસ લાવવી ક્યાંથી ? એટલે યુવાનોએ બચાવ કરતાં શીખી લેવું નોંધીએ, નિર્ભયતા ફેગવવી નોંધીએ. જાતનો બચાવ કરતાં શીખવું એ આ યુગનો ધર્મ છે.

કહણ કાળનો મુકાબલો કેમ કરશો ?

અત્યારે થોડી મુશ્કેલીઓ પડેલી છે. જે અંગ્રેજોને હજી અહીં છે તેમને જવાનું ગમ્યું નથી. તેમને તે આકરું લાગ્યું છે. આજ સુધી અહીં મોજશોખ કર્યાં, રાજ ક્યું, નોકરી થોડી કરી. પણ ત્યાંની (ઇંગ્લેન્ડની) નીતિમાં કોઈ ફરક પડવાનો નથી. એટલે તેમને જવું તો પડવાનું જ, બધા નહીં પણ

કેટલાક તો એવા હશે. જે મણુતરી કરે છે કે જતાં પહેલાં બને તેટલું ખરાબ કરીએ જેથી રહી જવાય તો ફીક છે. માણસ બતમાં નખળાઈઓ પડેલી છે તે આવે વખતે છિપરતરી આવે છે. આપણામાં પણ એવા પડ્યા છે જે માને છે કે એનો સાથ લઈ અ પછે જમાની કરીએ. પરંતુ માણસે સિદ્ધાંત પર યાજનું જોઈએ, આપણી પાસે આપણો માર્ગ સરળ છે, સાચા સિદ્ધાંત પર યાજનું. કોઈને નુકશાન ન કરવું. ત્રીજો માણસ આપણને કોઈ નુકશાન કરે તે સમજપૂર્વક કાં તો 'ગાંધીજી' કહે છે તેમ સહન કરવું ને સહન કરવાની શક્તિ નહોત્ય તો દુનિયાને માર્ગે યાજનું, પણ કાયર થઈને નારી ન જવું. કાં તો

ગાંધીજી કહે છે તેમ કરો, કાં તો દુનિયાને માર્ગે યાજો, પણ કાયરતા ન બતાવો. આટલી સલાહ આ કહેણ કાળમાં તમને આપું છું.

તમે સમાજ તરફથી શાળા વગેરે જે જે કામો ચલાવો છો તેમાં વૃદ્ધિ ચાઓ. બહારથી આવતા ગુજરાતી ભાઈઓનું આતિથ્ય કરવું, તેમને માટે ઉતારાની સગવડ રાખવી એ પણ ગુજરાતીઓનો ધર્મ છે. દિલ્હીવાળા કહે કે ગુજરાતી સમાજ સજ્જનોનો સમાજ છે, કામ સાડું કરે છે, તો ગુજરાતી સમાજ શોભે. તમારા સમાજની વૃદ્ધિ ચાઓ અને તે ગુજરાતને શોભાવો.

श्री दिल्ली गुजराती समाज

संचालित

गुजरात हायर सेकेण्डरी स्कूल के शिलान्यास-प्रसंग
पर दिये गये प्रधानमंत्री श्री जवाहरलाल
नेहरू के आशीर्वचन

भाइयो और बहनो !

अक्सर मुझे इधर-उधर जाना पड़ता है शिलान्यास करने, लेकिन मुझे सबसे अच्छा लगता है —नया विद्यालय बने, नया मकान बने। इस तरह मुझे बच्चों से मिलना पड़ता है। बड़े-बड़े कारखाने बनते हैं, वहाँ चीजें बनती हैं, लेकिन यहाँ आदमी बनते हैं। कोई मशीन से नहीं बनते, बल्कि ठीक-ठीक भारत के नागरिक बनते हैं। वे यहाँ सीखते हैं कि बड़े होकर ठीक-ठीक काम करें। यहाँ भारत का अविष्य दिखाई देता है। तुम हमेशा छोटे नहीं रहोगे, बड़े हो जाओगे। फिर नये-नये काम करोगे। भारत के कामों का बोझ उठाना पड़ेगा। बड़े-बड़े काम करने से, सेवा से, देश चलता है। जिस देश में जितने अच्छी तरह से सीखे हुए लंग होंगे हैं, वह देश उतना ही आगे बढ़ता है, तरक्की करता है। हमारा देश, भारत, हम चाहते हैं ठीक चले, वह सब सीखने से ही होता है। शायद आजकल तुम सुनते हो, बहुत चर्चा चल रही है, पंचवर्षीय योजना की। जिसके अनुसार बड़े-बड़े काम हो रहे हैं। देश में कारखाने, अस्पताल, बिजली पैदा करने और सिंचाई करने के लिये बड़े-बड़े बांध बन रहे हैं। यह सब सारे देश में हो रहा है, सो जितना

अच्छा हो रहा है, उतना ही देश आगे बढ़ता है। उसके लिये लोग चाहिए सीखे हुए। तुम्हारे स्कूल में कोई डिपार्टमेंट हो कम्प्यूटरी करने का। यदि हो तो तुम अच्छे बर्दई बनोगे। सब काम अच्छी तरह सीखने से होते हैं। अपने मन को, शरीर को, दिमाग को मजबूत करो।

देश बढ़ा होता है बड़े दिल-दिमाग के आदमियों से लम्बाई-चौड़ाई से नहीं।

यहाँ गुजराती अधिक हैं। गुजराती भाषा तुम पढ़ने हो। सुन्दर है। पर यहाँ सब भारत के लोग रहते हैं, मिलते हैं और मिलना चाहिये। तुम गुजरात के हो, पर खाली वह तुम्हारा तो नहीं है। और देश वालों का भी है, मेरा भी है। इसी तरह देश के अन्य भाग सबके हैं। यह सारा देश हिमालय से बंग्गामुमारी तक सबका है, मेरा है। यह ठीक नहीं है कि बंगाल बंगाली का, मद्रास मद्रासीयों का या गुजरात गुजरातियों का है। याद रखो यह सब हमारा है। हम सब मिल कर रहें। हम सबसे पहले हिन्दुस्तान के हैं, फिर प्रदेश या नगर के हैं। यहाँ सब देश के लोग हैं कोई प्रदेश नहीं है। मुझें अच्छा मीका

मिलता है यहाँ रह कर सारे देश को देखने का और उसने मिश्रता करने का ।

देश के अनेक रूप है । भारत क्या है ? नक्शे में देखो तो भारत की सन्तान क्या है—क्या वही भारत है ?

एक बात बताऊँ :—एक बार मैं पंजाब जा रहा था । शाम हो गई थी । एक नारा सुना — “भारत माता की जय ।” कुछ किसान यह नारा लगा रहे थे । मैंने कहा — “तुमने अभी भारत माता की जय कहा है । यह भारत माता कौन है ? कौसी है ? किस गुफा में रहती है । जाट किसानों की समझ में नहीं आया । कुछ देर बाद एक ने कहा — ‘भारत माता भूमि है ।’ “कहाँ की भूमि ? आपकी, नगर की, प्रदेश की या देश की ?” उन्होंने कुछ देर ठहर कर कहा — “सारे देश की भूमि ।” यह मवाल-जवाब हो ही रहे थे । जाट किसान परेशान हो गये और बोले — “अच्छा तो आप ही बता दीजिए । मैंने कहा — “भारत माता में बहुत-सी बातें हैं । एक तो भारत पुराना देश है, हजारों, साल पुराना । हमारा इतिहास है, कहानियाँ हैं । एक भारत आजकल का है, देश, गाहर, ग्राम, जंगल नदी-नाने सब भारत है ।

गवने अधिक भारत में जो रहने है—स्त्री-

पुरुष, बच्चे, बूढ़े—भारत है । आप भी भारत हैं —उसके एक छोटे से टुकड़े हैं ।” उन्हें कुछ आश्चर्य हुआ । उन्हें इसका विचार नहीं आया था कि हम भी भारत है । बाद में वे समझ गये ।

इस भारत की एकता हमें मजबूत रखनी है । जो लड़ते हैं, बेवकूफी करते हैं । इससे देश कमजोर हो जाता है । यह हमारी जायदाद है । इसकी सेवा करना, इससे लाभ उठाना और इसकी उन्नति की कोशिश करनी चाहिये । आप अच्छी बातें सीखिये, नहीं तो बड़े हँकर कैसे भारत की सेवा होगी ? हमी तो भारत हैं । तुम बड़े तगड़े हो, मजबूत हो, तुम्हारे शरीर मजबूत हों, दिमाग मजबूत हो । एक-दूसरे से मिलकर चलना सीखो । जो एक-दूसरे से अलग रहते हैं, वे अकलमन्द नहीं होते । जो खेलते-कूदते हैं, साथ मिलकर बड़े होते हैं, वे अच्छे होते हैं । ज्यों-ज्यों तुम बढ़ोगे अच्छी बातें सीखोगे । जो बच्चा अच्छा काम सीखता है, वह बड़ा होकर अच्छा और बड़ा आदमी बनता है ।

मैंने आप लोगों का बड़ा समय लिया । अन्त में तुम सब बच्चों को मेरा बहुत-बहुत प्यार और आशीर्वाद ।

जय हिन्द !

કવીન્સ રોડવાળું મકાન ખરીદાયું ત્યાંથી 'શ્રી સમાજ મકાન ફંડમાં

દાન આપનાર સુખી શ્રીમતો

રકમ	દાતાનું નામ	પૌરખંદર દિવસી
25000.00	રાજરત્ન શેઠ શ્રી નાનજીભાઈ કાશિદાસ મહેતા	
7001.00	શ્રી જગદીશચંદ્ર રાવજી ભાઈ પટેલ	
7001.00	મે. વ્રજલાલ મણિલાલ એન્ડ કું.	"
5000.00	,, વિદ્યુલદાસ ધનજી ભાઈ	"
5000.00	શ્રી જ્ઞાવજી હીરજી વળિયા	"
3001.00	મે. રતિલાલ નારાયણદાસ ગામી	"
3001.00	,, તળસીભાઈ ગોરધનભાઈ પટેલ	"
2001.00	,, કૃષ્ણકુમાર કાન્તિલાલ	"
2000.00	,, રામજીભાઈ હંસરાજ કામાણી	"
1501.00	શ્રી જયવંતલાલ પ્રદલાદરાવ પટેલ	"
1500.00	એક સદ્યુદ્યત તરફથી દા. ડા. લાભચંદ્ર ભટ્ટ	"
1252.00	મે. મણિલાલ એન્ડ બંધુસ	"
1001.00	,, અંબાપ્રસાદ જ્ઞાવજી એન્ડ કું.	"
1001.00	,, રતનજી ભગવાનજી એન્ડ કું.	"
1001.00	,, દોડેરાદાસ ચુકામદાસ જરીવાળા	"
1001.00	,, મનહરદાસ મોહનલાલ જરીવાળા	"
1001.00	,, જગનલાલ જેકીશનદાસ જરીવાળા	"
1001.00	,, રતિલાલ પુરુષોત્તમદાસ જરીવાળા	"
1001.00	,, જગનલાલ બીઆભાઈ જરીવાળા	"
1001.00	,, શ્યામભાઈ ભગવાનદાસ જરીવાળા	"
1001.00	,, બ્રહ્મચુદાસ નાયુભાઈ જરીવાળા	"
1001.00	,, વાડીલાલ લક્ષ્મીભાઈ મહેતા	"
1001.00	,, પુરુષોત્તમદાસ જોરાભાઈ પટેલ	"
1001.00	,, હોટાભાઈ મોતીભાઈ પટેલ	"
1001.00	,, રંગીચદાસ લાલચંદ જરીવાળા	"
1001.00	,, મોતીરામ નરસિંહદાસ જરીવાળા	"
1001.00	,, રમણલાલ ગોપિદાસ પટેલ	"

1001.00	શ્રી ચિમનલાલ બાલુભાઈ શાહ	દિલ્હી
1001.00	„ દારકાદાસ દુર્લભજી મલિયા	„
1001.00	„ રણજીતલાલ મોહનલાલ	„
1001.00	„ ચિમનલાલ મગનલાલ શાહ	„
1000.00	„ હમ્મરલાલ શામળભાઈ પટેલ	„
1000.00	મે. જીવણલાલ લીમીટેડ	„
1000.00	„ કેશવજી સન્સ એન્ડ કું.	„
<hr/> 86,278.00		

નોંધ :- શ્રી. 1000 થી ઓછી રકમ આપનાર દાતાઓનાં નામો સ્થળ સંકેતિતે કારણે આપી શક્યા નથી તે બદલ ક્ષમા વાચના કરીએ છીએ. અલખત એ નાની-નાની રકમો મળીને પણ શ્રી સમાજને શ્રી. 37,500 જેટલી રકમ દાનમાં મળેલી છે તે સાદર સ્વીકારીએ છીએ.

શ્રી સમાજના જૂના કેવીન્સ રોડવાળા મકાન અંગે તા. ૨૨-૮-૧૯૪૮ ને રોજ
વ્યવસ્થાપક અને ટ્રસ્ટી મંડળની સંયુક્ત સલાહો નિશ્ચિત કરેલી
લોન તેજ અમચે વગર વ્યાજે ભરપાઈ કરી આપનાર
દિલ્હીના સદગૃહસ્થો :

રકમ	નામ	રકમ	નામ
5000.00	મે. વિદ્યદાસ ધનજીભાઈ	2500.00	મે. રમણિકલાલ મોહનલાલ એન્ડ કું.
5000.00	,, કીલાચંદ દેવચંદ એન્ડ કું.	1000.00	શ્રી છોટુભાઈ વસનતી દેસાઈ,
5000.00	શ્રી જાદવજી હીરજી વણિયા	1000.00	,, ગૌરીશંકર હીરજીભાઈ રાવળ
5000.00	મે. જીગસીભાઈ મોરધનદાસ પટેલ	1000.00	,, ગોવિંદલાલ આશાભાઈ પટેલ
5000.00	,, કામણી બ્રધર્સ	1000.00	,, જગદીશચંદ્ર રાવજીભાઈ પટેલ
5000.00	સ્વ. લાલભાઈ ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ	1000.00	મે. જીમનલાલ જોશીદાનદાસ જરીવાલા
5000.00	,, મશવંતરાય સવાઈલાલ પંડ્યા	1000.00	શ્રી શિવચંદ થોભણદાસ મહેતા
2500.00	શ્રી નંદલાલ નાથાલાલ મહેતા	1000.00	મે. કાન્તિલાલ એન્ડ કું.
2500.00	સ્વ. દુર્ગાશંકર દિંમનરામ ભટ્ટ	1000.00	,, જીમનલાલ બીખાભાઈ જરીવાલા
2500.00	શ્રી. જયંતિલાલ ચંદ્રલાલ શાહ	1000.00	શ્રી રામજી લવજી સંઘવી
2500.00	મે. મણિલાલ બ્રધર્સ	1000.00	મે. બોમ્બે રેસ્ટોરન્ટ
2500.00	શ્રી. શાન્તિલાલ નારાયણદાસ ગામી	1000.00	,, યુનાઇટેડ ફર્નિચરિંગ કું.,
2500.00	મે. મોહનલાલ મોખાલાલ શાહ	1000.00	,, યુમાબરાય કેશવરામ એન્ડ કું.
2500.00	,, આદીશચંદ્ર અગ્રિલાલ મોલ	1000.00	શ્રી હરજીવન વાલાભાઈ પટેલ
2500.00	સ્વ. દરિદાસ વાલજી સંપટ		
2500.00	શ્રી મંગળદાસ વાલજી સંપટ	73000.00	

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ (રજિ.) દિલ્હી

સંચાલન

સરદાર વલ્લભભાઈ ભવન-આંતરિક મકાન ફેંડની ચાલી

રકમ.

દાતાનું નામ

1,00,000-00

મેસર્સ સિદ્ધ એન્ડ આર્ટ સિદ્ધ મિલ્સ એસોસીએશન લી.

રેશમ ભુવન, ૭૮, પીર નરિમાન રોડ, ફોર્ટ, મુંબઈ-૧.

આ રકમ માં નીચેના દાતાઓનો સમાવેશ છે :-

- 6,483.37 મે. વિનટેક્સ મિલ્સ.
- 3,494.48 ,, સાધના ટેક્સટાઈલ્સ મિલ્સ પ્રા. લિ.
- 2,500.00 શ્રી શક્તિ મિલ્સ લી.
- 2,197.31 મે. સાક્ષી એન્ડ એક્સાઇન્સ સિદ્ધ મિલ્સ.
- 2,001.00 ,, જયદેવસ રેયોન ઇન્ડસ્ટ્રીઝ પ્રા. લી.
- 1,990.45 ,, બિપિન સિદ્ધ મિલ્સ કું. પ્રા. લી.
- 1,981.29 ,, જસમીન મિલ્સ પ્રા. લી.
- 1,810.72 શ્રી અંબિકા સિદ્ધ મિલ્સ કું. લી.
- 1,782.31 મે. જ્વાલિયર રેયોન સિદ્ધ મેન્યુ. (પીપીએ) કું, લી.
- 1,745.02 ,, નાનીકરામ શોભરાજ મિલ્સ પ્રા. લી.
- 1,556.25 ,, મોદી રેયોન એન્ડ સિદ્ધ મિલ્સ.
- 1,531.25 શ્રી શક્તિ મિલ્સ લી., નં. ૨.
- 1,522.31 મે. ધનામય સિદ્ધ મિલ્સ.
- 1,500.00 ,, ભારત નિર્જય વેલવેટ એન્ડ સિદ્ધ મિલ્સ.
- 1,443.77 ,, ધમનવાલા સિદ્ધ મિલ્સ.
- 1,187.52 શ્રી મહારાણા મિલ્સ પ્રા. લી.
- 1,176.94 ,, શક્તિ મિલ્સ લી, નં. ૧.
- 1,175.02 મે. સુરત સિદ્ધ ગુરુ મિલ્સ.
- 1,131.27 ,, કલકતા સિદ્ધ મેન્યુ. કું., લી.
- 1,081.26 ,, માસ્ટર સિદ્ધ મિલ્સ પ્રા. લી.
- 1,043.76 ,, અશોક સિદ્ધ મિલ્સ.

1,000.00 મે. અરોક વેલવેટ મેન્યુ., કું.

1,000.00 ,, રવિ ઇન્ટરપ્રીઝ.

1,000.00 ,, કમલા મિલ્સ લી.

43,365.30

56,634.70 સ્થળ સંકેતને કારણે રા. 1000, થી ઓછી રકમો નો સરવાળો

1,00,000.00

50,000.00 શ્રી ગુજરાત સરકાર, સચિવાલય

અમદાવાદ

31,000.00 શ્રી મફતલાલ મુખ :- મફતલાલ હાઉસ, બેક બે રીકરેમેશન,

મુંબઈ

7,500.00 બી સ્ટાન્ડર્ડ મિલ્સ કું.

5,000.00 ,, ન્યુ શોરોક રપીનીંગ એન્ડ વીવીંગ કું., લી.

5,000.00 ,, મફતલાલ ફાઉન રપીનીંગ એન્ડ મેન્યુ. કું., લી.

3,000.00 મે. ગગલભાઈ જ્યુટ મિલ્સ પ્રા. લી.

2,500.00 ,, સાચુન રપીનીંગ એન્ડ વીવીંગ કું., લી.

2,500.00 બી શોરોક રપીનીંગ એન્ડ મેન્યુ. કું., લી.

2,000.00 મે. મફતલાલ ગગલભાઈ એન્ડ કું., પ્રા. લી.

2,000.00 ,, ઈન્ડિયન ડાયમંડ સ્ટેફ ઇન્ટરપ્રીઝ લી.

1,500.00 ,, સુરત કોટન રપીનીંગ એન્ડ વીવીંગ મિલ્સ (પ્રા.) લી.

25,000.00 શ્રી કીલાચંદ કેવચંદ મુખ :- ડ, જમશેદજી તાતા રોડ, ચર્ચ ગેલ્ટ રીકરેમેશન, મુંબઈ.

10,000.00 બી બેંક ઓફ બરોડા લી.

7,500.00 મે. પોલી કેમ લી.

5,000.00 ,, ન્યુ જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કું., ઓફ ઇન્ડિયા લી.

2,500.00 ,, કેશર મુગર વર્ક્સ લી.

25,000.00 મેસર્સ નેશનલ રેમોન લી., ઇવાર્ડ હાઉસ, બ્રુસ રટ્ટીટ, પો. બો. નં. ૨૦૦,

મુંબઈ-૧

18,875.00 મેસર્સ મરુતી કાપડ માર્કેટ મહાબન, રેલ્વે પુરા, પો. નં. ૨

અમદાવાદ.

1,001.00 મે. સુબોધચંદ પોપટવાલ

1,001.00 ,, અનુભાષ મયાભાષ

2,002.00

16,873.00 સ્થળ સંકેતને કારણે રા. 1000, થી ઓછી રકમોનો સરવાળો

18,875.00

15,000.00 શેઠ શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ ચેરીટી ટ્રસ્ટ, પાનકોર નાકા,

અમદાવાદ

13,356.00 શ્રી કાપડ બજાર :- મુળજી બેઠા માર્કેટ,

મુંબઈ

12,500.00	મેસર્સ પટેલ એન્જિનીયરીંગ કું. લી. યુનાઇટેડ ઇન્ડિયા બિલ્ડિંગ,	સર પી. એમ. રોડ, ફાટ, મુંબઈ-૧
10,000.00	ધી આરએ બોમ્બ સીડઝ એન્ડ એક્સચેન્જ લી., જેનાબાદ બિલ્ડિંગ,	મસ્જિદ બંદર રોડ, મુંબઈ-૩
10,000.00	ધી સિન્ધીયા સ્ટીમ નેવીગેશન કું. લી., સિન્ધીયા હાઉસ, બેલાડ એસ્ટેટ, ફાટ,	મુંબઈ-૧
10,000.00	મેસર્સ સાપુરજી પાવનજી એન્ડ કું., પ્રા. લી. ૭૦, મેન્ફોર્ડ સ્ટ્રીટ, ફાટ,	મુંબઈ-૧
10,000.00	ધી પ્રિમીયર ઓટોમોબાઈલ્સ લી., કન્સ્ટ્રક્શન હાઉસ, બેલાડ એસ્ટેટ, ફાટ,	મુંબઈ-૧
10,000.00	મેસર્સ અમૃતલાલ એન્ડ કું., પ્રા. લી., સિતવાદેવી રોડ, માહિમ,	મુંબઈ.
10,000.00	મેસર્સ ન્યુ ઇન્ડિયા ઇન્સ્યુરન્સ કું., લી., મહાત્મા ગાંધી રોડ, ફાટ,	મુંબઈ-૧
10,000.00	મેસર્સ વાસયદ ઇન્સ્ટ્રીઝ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ,	
	કન્સ્ટ્રક્શન હાઉસ, બેલાડ એસ્ટેટ, ફાટ,	મુંબઈ-૧
10,000.00	શ્રી કામાણી સુપ :- બેલાડ એસ્ટેટ, ફાટ,	મુંબઈ-૧
	2,500.00 મે. જયપુર મેટલ્સ એન્ડ ઇલેક્ટ્રીકલ્સ લી.	
	2,500.00 ,, કામાણી એન્જિનીયરીંગ ફેરપોરેશન લી.	
	2,500.00 ,, કામાણી મેટલ્સ એન્ડ એલાઇઝ લી.	
	2,500.00 ,, કામાણી મેટેલીક એલાઇઝ લી.	
10,000.00	શ્રી ધીયા સુપ :- ૨૮, એપોલો સ્ટ્રીટ, ફાટ,	મુંબઈ-૧
	5,000.00 શ્રી ન્યુ ઇન્ડિયા ઇન્સ્ટ્રીઝ લી.	
	2,000.00 મે. ચીકા પ્રા. લી.	
	1,500.00 ,, એમ. સી. ધીયા ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ	
	1,500.00 ,, આગફ ઇન્ડિયા પ્રા. લી.	
10,000.00	શ્રી ટાટા સુપ :- બોમ્બે હાઉસ, જુસ સ્ટ્રીટ, ફાટ,	મુંબઈ-૧
	5,000.00 મેસર્સ ટાટા સન્સ પ્રા. લી.	
	5,000.00 સર દોરાબજી જે. ટાટા ટ્રસ્ટ.	
10,000.00	શ્રી કાફરેસી સુપ :- સર વિઠ્ઠલદાસ એમ્બર્સ, ૧૬, એપોલો સ્ટ્રીટ, ફાટ	મુંબઈ-૧
	2,500.00 મેસર્સ ઇન્ડિયન મેન્યુ. કું. લી.	
	2,500.00 મેસર્સ કાઉન સ્પીનીંગ એન્ડ મેન્યુ. કું., લી.	
	2,500.00 મેસર્સ હિન્દુસ્તાન સ્પીનીંગ એન્ડ મેન્યુ., મિલ્સ કું., લી.	
	2,500.00 મેસર્સ વેસ્ટન ઇન્ડિયા સ્પીનીંગ એન્ડ વીવીંગ કું. લી.	
10,000.00	મેસર્સ ખટાઉ મકનજી સ્પીનીંગ એન્ડ વીવીંગ કું., લી.	
	લક્ષ્મી બિલ્ડિંગ, બેલાડ રોડ, મુંબઈ-૧	
	5,000.00 મેસર્સ હિન્દુસ્તાન ઇલેક્ટ્રીક કું., લી.	
	જેહમ રોડ, બેલાડ એસ્ટેટ, ફાટ,	મુંબઈ-૧
	5,000.00 મેસર્સ પાવર કેબલ્સ પ્રા. લી.	
10,000.00	10,000.00	

	7,000.00	મેસર્સ વોલેસ ફોર્સ મિલ્સ કું. લી. ૭, વોલેસ સ્ટ્રીટ, ફાટ, મુંબઈ-૧	
	3,000.00	,, ઇડિન્યન ખાદ્યપુર મેન્સ, કું. પ્રા. લી.	
10,000.00	10,000.00		
	5,000.00	મેસર્સ નાનુભાઈ જવેલર્સ, ૧૧૪, મહાત્મા ગાંધી રોડ, ફાટ, મુંબઈ-૧	
	5,000.00	,, નાનુભાઈ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ પ્રા. લી.	,,
10,000.00	10,000.00		
	5,000.00	મેસર્સ ગમન શાહ 19૧, ચર્ચ ગેઈટ રીકવેમેન્ટ, ફાટ, મુંબઈ-૧	
	5,000.00	,, શાહ કન્સ્ટ્રક્શન કું., પ્રા. લી.	મુંબઈ-૧
10,000.00	10,000.00		
	5,000.00	મેસર્સ રોહિત મિલ્સ લી., ખોખરા મહેમતાવાદ,	અમદાવાદ
	5,000.00	શેઠ શ્રી હરજીભાઈ ગોરધનદાસ મહેતા ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ,	અમદાવાદ-૮
10,000.00	10,000.00		
10,000.00	શેઠ શ્રી અંબાલાલ સારાભાઈ ટ્રસ્ટ, ફેલીકો મિલ્સ, જમાલપુર દરવાજા બહાર,	અમદાવાદ	
10,000.00	મેસર્સ હવનદાસ (૧૯૨૯)લી. કાલિન એલ્યુમિનિયમ હાઉસ, ૨૩, બ્રેબર્ન રોડ, કલકત્તા-૧	કલકત્તા-૧	
8,968.00	શ્રી વડગાદી વિભાગ :- રંગ બનાર	મુંબઈ	
7,636.00	મેસર્સ સિલ્ક મર્ચન્ટ્સ એસોસિએશન, ૪૮૦, કાલગાદેવી રોડ,	મુંબઈ-૨	
	5,000.00	મેસર્સ કોલ્હાપુર મુગર મિલ્સ લી.,	કોલ્હાપુર
	1,500.00	,, હાસાનદાસ દાદરાદાસ એન્ડ કું.,	મુંબઈ-૧
	1,000.00	,, કુંગરશી ગાંગુ એન્ડ સન્સ પ્રા. લી.	,,
7,500.00	7,500.00		
	2,500.00	મેસર્સ સ્વાન મિલ્સ લી. ચાટર્ડ બેંક પ્રિન્સિપલ મહાત્મા ગાંધી રોડ, મુંબઈ-૧	
	2,500.00	મેસર્સ ફીન્લે મિલ્સ લી.,	,,
	2,500.00	,, ગોલ્ડ મોહર મિલ્સ, લી.,	,,
7,500.00	7,500.00		
	3,000.00	પી ફાનિકસ મિલ્સ લી., મે. રામનારાયણ સન્સ પ્રા. લી.	મુંબઈ
	3,000.00	,, ડોન મિલ્સ કું., લી.	,,
	1,500.00	,, બ્રેડબરી મિલ્સ લી.	,,
7,500.00	7,500.00		

7,450.00	શ્રી સમાજે થોમ્સન "મદાન ફંડ" સાર્વજનિક સિનેમા શો આવક	દિલ્હી.
5,000.00	મેસર્સ સ્ટુકચર એન્જનીયરીંગ વર્ક્સ લી.,	
	માનેજી વાડીયા બિલ્ડીંગ ફાઈટ, મુંબઈ-૧	
2,000.00	મેસર્સ ઇન્ડિયન એક્ષપાનડેડ મિલ્સ પ્રા. લી. ફાઈટ	મુંબઈ ૧
7,000.00	7,000.00	
6,000.00	શેઠ શ્રી ગિરધરદાસ હરિવંશભદ્રાસ ટ્રસ્ટ ફંડ,	
	શેઠ શ્રી મંગલદાસ ગિરધરાલ અંગલો, લાલ દરવાજા, અમદાવાદ	
5,001.00	મેસર્સ દેવકરણ નાનજી એન્જીંગ કું. લી.	૧૭, હોનીમન સરકલ ફાઈટ, મુંબઈ-૧
5,001.00	શ્રી દામોદર આણંદજી ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, ૬૬, કારવા સ્ટ્રીટ ફાઈટ,	મુંબઈ-૧
5,001.00	મેસર્સ સ્ટોક એક્ષચેન્જ, ફાઈટ,	મુંબઈ-૧
5,001.00	મેસર્સ અમદાવાદ ઐર્ન મેનેન્ટસ એશોસિએશન, કાણુપુર,	અમદાવાદ
5,000.00	શેઠ શ્રી નાનજી કાલીદાસ અને શ્રીમતી સતોદમેન નાનજી લાર્મ મહેતા સહાયક ટ્રસ્ટ,	પોરબંદર
5,000.00	મેસર્સ નદાવચંદ લક્ષ્મચંદ (પ્રા.) લી., ૧૪, ન્યુ હરીન્સ રોડ, કાન્તિલાલ દાગિસ	મુંબઈ-૧
5,000.00	સર પુરોષોત્તમદાસ કાકુરદાસ અને દિવાળીઆઈ ચેરીટી ટ્રસ્ટ,	
	શ્રી રમણલાલ જી. સરાયા, નવસારી એગ્રીક્લ્ચર, ફાઈટ મુંબઈ-૧	
5,000.00	મેસર્સ ગોદડન ટોમેકો કું. (પ્રા.) લી. ત્રિવેંપાલે,	મુંબઈ-૫૭
5,000.00	શ્રી રામ મિલ્સ લી. ફરગુસન રોડ, પરેલ,	મુંબઈ
5,000.00	,, વેરાવલ રેથોન ઇન્ડસ્ટ્રીઝ (પ્રા.) લી. યુનાઈટેડ બિલ્ડીંગ, બીજા માળે,	
	સર પી. એમ. રોડ રોડ, મુંબઈ-૧	
2,500.00	મે. ધાંગધ્રા કેમીકલ વર્ક્સ લી., મે. સાલુ બ્લધર્સ (સૌરાષ્ટ્ર) પ્રા. લી.,	
	૧૫-એ, હોનીમન સરકલ, ફાઈટ, મુંબઈ-૧	
1,250.00	,, ધાંગધ્રા ટ્રેડીંગ કું. (પ્રા.) લી.	,, ,, ,,
1,250.00	,, ગોમ્મે વ્યાપર (પ્રા.) લી.	,, ,, ,,
5,000.00	5,000.00	
5,000.00	શ્રી અંબિકા મિલ્સ લી., પોસ્ટ બોક્સ નં. ૧૧૨,	અમદાવાદ
2,000.00	શેઠ શ્રી હરગોવિનદાસ લક્ષ્મીચંદ ચેરિટી ટ્રસ્ટ, પોસ્ટ બોક્સ નં. ૪૬,	અમદાવાદ.
2,000.00	ધી અમદાવાદ કોટન મેન્યુ. કું., લી. સારગપુર દરવાજા બહાર, અમદાવાદ	
1,000.00	મે. અમૃતલાલ હરગોવિનદાસ એન્ડ બ્લધર્સ,	
	દાઉન હોલ પાસે, એલીસબીજ અમદાવાદ-૬	
5,000.00	5,000.00	

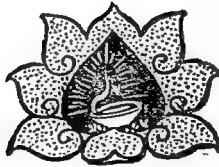
5,000.00	મેસર્સ મહેન્દ્ર મિલ્સ લી., મહેન્દ્ર બુવન, ગાંધી ધીજ સામે એન. આર. રેલ્વે કોર્સીંગ, નવરંગપુરા, અમદાવાદ,	
2,250.00	શ્રી ન્યુ કોમર્શિયલ મિલ્સ કું. લી., પો. બો. નં. ૧૦૬૦,	અમદાવાદ
1,750.00	,, કોમર્શિયલ અમદાવાદ મિલ્સ કું. લી.	,,
750.00	,, તરુણ કોમર્શિયલ મિલ્સ કું. લી.	,,
250.00	,, ન્યુ નેશનલ મિલ્સ કું. લી.	,,
5,000.00	5,000.00	
5,000.00	મેસર્સ સારંગપુર કોટન મેન્યુફેક્ચરીંગ કું. લી. સારંગપુર દરવાજા બહાર,	અમદાવાદ
2,500.00	રોડે શ્રી મંગલદાસ જોશીભાઈ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ,	
	જલ્દાગીર વપ્તીલ મિલ્સ, પો. બો. નં. ૧૬ અમદાવાદ	
2,500.00	,, મણિલાલ જોશીભાઈ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ,	,,
5,000.00	5,000.00	
4,789.00	મેસર્સ બોમ્બે ઓઈલ્સ એસોસીએશન, ૨૩૩/એ, બોમ્બે બંગ્લો,	મુંબઈ-૨
4,768.00	,, સ્ટેટ એક્સપેન્ડિચર, ફાઈ	,,
2,500.00	મે. જગદીશ આદિય ઇન્ડસ્ટ્રીઝ (પ્રા.) લી. ૨૯૬, સેમ્પુલ સ્ટ્રીટ,	મુંબઈ-૩
500.00	શ્રી કાનજી મોરારજી	,,
500.00	મે. બોમ્બે ઓઈલ્સ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ (પ્રા.) લી. ,,	,,
3,500.00	3,500.00	
3,082.00	મે. વોચ ડીમ્સ એસોસીએશન,	મુંબઈ
3,001.00	,, રામા ટ્રેડિંગ કું. ૨૬૩૫, નવા બંગ્લો,	દિલ્હી-૬
3,001.00	,, જે. એમ. બોડીવાલા, ચાવડી બંગ્લો,	દિલ્હી
3,000.00	,, અચરજાજી એન્ડ કું. (પ્રા.) લી. ૫૧, મહાત્માગાંધી રોડ, પો. બો. નં. ૧૫૯, ફાઈ મુંબઈ-૧	
2,501.00	,, કોટક એન્ડ કું. નવસારી મિલ્સીંગ, હોન'બી રોડ, ફાઈ,	મુંબઈ-૧
2,501.00	શ્રી હર્ષદકુમાર કેશવલાલ,	અમદાવાદ
2,500.00	ધી અરજન એન્ડ દેવજી સાવંજનિક ટ્રસ્ટ, વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા હાઉસ, સર પી. એમ. રોડ	
	ઇ. પી. એ. બો. નં. ૩, ફાઈ મુંબઈ-૧	
2,500.00	મે. ન્યુ સ્ટાન્ડર્ડ એલ્યુમીનિયમ વર્ક્સ લી., કરોલ રોડ,	મુંબઈ-૧૩
2,500.00	,, કેશવલાલ તલકચંદ (પ્રા.) લી., ઇન્ડિયા હાઉસ, ઇ. પી. એ. સામે, ફાઈ	મુંબઈ-૧
2,500.00	ધી ન્યુ મહાસદમી સિલ્ક મિલ્સ મિલ્સ (પ્રા.) લી., ગાયમન્ડ બિલ્ડિંગ, લોહાર ચાલ,	મુંબઈ
2,500.00	શ્રી નેમચંદ કચેરાભાઈ એન્ડ બાઈ લાડી બાઈ નેમચંદ ચેરીટી ટ્રસ્ટ, રોડી એમ્પ્લસ,	
	ન્યુ ક્વીન્સ રોડ, મુંબઈ	

2,500.00	શ્રીમતી મંગલાબેન આર. ઝાટકીયા, શાહ બાગ, પેડર રોડ,	મુંબઈ
2,500.00	મે. એ. એચ. જીવન્દીવાલા-એન્ડ કું., (બોમ્બે) પ્રા. લી.,	
	૯૩/૯૫, કાઝી સૈયદ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૩	
1,500.00	મે. ભાવનગર વેજટેબલ પ્રોડક્ટ્સ લી.	
	૧૧૧, મહાત્મા ગાંધી રોડ, ફેટ્, મુંબઈ-૧	
	1 000 00 ,, આર. રતિલાલ એન્ડ કું., ,, ,, ,,	
2,500.00	૨૬૬૦૦ ૦૦	
2,500.00	મે. ચેદાર મિલ્સ લી.,	મુંબઈ
2,500.00	,, શક્તિ મિલ્સ લી.,	,,
2,500.00	શેઠ શ્રી ગીરધરલાલ ચેરીટી ટ્રસ્ટ	,,
2,500.00	,, નારાયણ દાસ પરમાનંદ દાસ	,,
2,500.00	મે. ઓશ ઇન્ડિયા પ્રમોટર્સ એસોસિએશન	મુંબઈ-૧
2,500.00	શેઠ શ્રી હનનલાલ કસ્તુરચંદ, લાલસર્ગ મિલ્કીંગ, શેખ મેમન સ્ટ્રીટ,	મુંબઈ-૨
2,500.00	મે. ઓર્ગન એન્ડ ઓપ્ન સીડ્ઝ મર્ચન્ટ્સ એસોસિએશન, ઓર્ગન સીડ્ઝ હાઉસ,	
	મસ્જીદ બંદર, મુંબઈ-૩	
1,500.00	મે. અમદાવાદ જ્યુપીટર સ્પી. વીવીંગ એન્ડ મેન્યુ., કું. લી.	અમદાવાદ
1,000.00	,, એમ. પરખ એન્ડ કું. (પ્રા) લી. ૨૮, એપોલો સ્ટ્રીટ,	મુંબઈ
2,500.00	2,500.00	
2,500.00	મે. મધુસુદન ગોવિંદલાલ, વિષ્ણુ બગ્ગર, કલોથ માર્કેટ,	દિલ્હી-૬
2,500.00	,, મણિલાલ એન્ડ કમ્પર્સ, આવડીબગ્ગર	દિલ્હી
2,500.00	,, સુરતી હિન્દુ લોજ, ૯ બાગ દીવાર,	દિલ્હી-૬
2 025.00	,, માર્કેટ સિલ્ક મર્ચન્ટ્સ એસોસિએશન, મુળજી જેઠા માર્કેટ હોલ,	મુંબઈ
1,001.00	મે. બંસીધર (પ્રા.) લી. રામપુર દરવાજા બહાર, સીટી મિલ્સ સામે, કાંકરીયા રોડ, અમદાવાદ	
2,001.00	શેઠ શ્રી ભાષદાસ અચરતલાલ, વિજય મિલ્સ કું. લી., નરોડા રોડ,	અમદાવાદ
2,001.00	મે. અમદાવાદ ટ્રેડિંગ મર્ચન્ટ્સ એસોસિએશન, માણેક ચોક,	,,
1,501.00	શેઠ શ્રી પી. એમ. હકીસિંહ, ધી કાંટા રોડ,	અમદાવાદ
1,501.00	મે. દેસાઈ એન્ડ કું. પતથરવાલા, ચંદનીચોક,	દિલ્હી-૬
1,501.00	,, રમણલાલ ગોવિંદલાલ,	નયા બાંસ, દિલ્હી-૬
1,500.00	,, ચિમનલાલ માણેકલાલ એન્ડ કું. (પ્રા.) લી., ધી અમદાવાદ શ્રી રામકૃષ્ણ મિલ્સ પ્રા. લી.	
	ગોમતીપુર, રેલ્વેપુરા, અમદાવાદ-૧૦	
1,251.00	મે. તેજજી કુરસરામ ખારાલાલા (પ્રા.) લી.	આસ્ત્રીડીયા રોડ, અમદાવાદ
1,250.00	,, રતનજી ભગવાનજી એન્ડ કું. ચાવડી બગ્ગર,	દિલ્હી
1,001.00	,, ભવાનીદાસ ગંગાદાસ એન્ડ કું. (પ્રા.) લી.	
	૨૩૩/૩૫, સેમ્યુઅલ સ્ટ્રીટ, વડગાદી મુંબઈ-૩	

1,001.00	મે. ઇન્ટરનેશનલ રિસર્ચ લેબોરેટરીઝ,	૩૪૭,	સેમ્યુઅલ સ્ટ્રીટ, વડાદી, મુંબઈ-
1,001.00	„ ઝવેરચંદ ખીમજી રંગવાલા	૨૩૮/૩૫,	„ „ „
1,001.00	„ પ્રભાદેવી ડામજી એન્ડ કેમીકલ કું., પ્રા. લી.	„ „ „	„ „ „
1,001.00	„ વીનસોલ કેમીકલ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ, માનેક ચેમ્બર્સ	„ „ „	„ „ „
1,001.00	„ ઇન્ડિયન ઓર્ગેનિક ડીઝેલ ફેડરેશન, શીવ મદાલ,	૮૪/૮૬, મહેશરી રોડ,	મુંબઈ-૯
1,001.00	„ શીવજી લીલાધર ડામજી એન્ડ કેમીકલ મર્ચન્ટ્સ,	૩૩૪, સેમ્યુઅલ સ્ટ્રીટ, વડાદી	મુંબઈ-૩
1,001.૦૦	„ ધનજી લખાભાઈ એન્ડ કું. પો. ઓ. નં. ૨૪૦૩,		મુંબઈ-૨
1,001.00	„ બિહારી મિલ્સ લી. પો. ઓ. નં ૪,		અમદાવાદ
1,001.00	„ હોટાલાલ જમનાદાસ એન્ડ કું દેવશાંતા પાલ સામે,		„
1,001.00	શ્રી અમદાવાદ નવા ગાધુપુરા વેપારી મદ્રજન, નવામાધુપુર,		„
1,001.00	ધી અમદાવાદ જોગરી અન્ડ મુગર મર્ચન્ટ્સ એસો , રેલવેપુરા, ચોખા બજાર,		„
1,001.00	મે. હક્કર લીલાધર વાધજીભાઈ, નરોત્તમ બિલ્ડીંગ, કપાસીયા બજાર,		અમદાવાદ-૨
1,001.00	„ માણેકલાલ હરિલાલ રખીનીંગ એન્ડ મેન્સુ. કું., લી.		
	સરસપુર રોડ, પો. ઓ. નં. ૧૦૪૭, અમદાવાદ-૨		
1,001.00	„ વેસ્ટ ઇન્ડિયા કોટન એસોસીએશન લી.	માણેકચોક,	અમદાવાદ-૨
1,001.00	„ બંસીધર કલોથ પ્રિન્ટીંગ વર્ક્સ (પ્રા.) લી. નરોડા રોડ,		„
1,001.૦૦	„ વિવેકાનંદ મિલ્સ લી. ગોમતીપુર રોડ,		„
1,001.00	„ કેસરે હિંદ મિલ્સ કું., લી. સારંગપુર દરવાજા બહાર,		„
1,001.00	„ અનંત મિલ્સ કું., લી. રખીયાલ રોડ,		અમદાવાદ
1,001.૦૦	„ અમદાવાદ સારંગપુર મિલ્સ કું. લી. સારંગપુર દરવાજા વડાર,		અમદાવાદ-૨
1,001.00	„ બી. એમ. શાહ,	પત્યરવાલા ચાંદની ચોક,	દિલ્હી-૬
1,001.00	„ મોતી ટાઇગર	„	„
1,001.00	„ જમનાદાસ એન્ડ કું.	ચાંદનીચોક,	દિલ્હી-૬
1,001.00	„ સુરત ચેમ્બર્સ ઓફ કોમર્સ,		સુરત
1,001.00	શેક શ્રી નંદલાલ કતુરચંદ દલાલ, પત્યરવાલા,	ચાંદનીચોક,	દિલ્હી-૬
1,001.00	શેક શ્રી ચંદુલાલ જગનલાલ ઝવેરી, તમ્યાક કટરા, ખારીબાવડી,		દિલ્હી-૬
1,001.00	„ મંગલદાસ વાવજી સપ્ટ, કટરા ચોખામ, ચાંદની ચોક,		દિલ્હી-૬
1,001.00	મે. ગોદરેજ એન્ડ બે.ચેઝ મેન્સુ., કું. (પ્રા.) લી., લાલબાગ, પટેલ,		મુંબઈ-૧૨
1,000.00	„ બોમ્બે રાઈસ મર્ચન્ટ્સ (પ્રા.) લી., વડાદી,		મુંબઈ-૯
1,000.00	„ સેન્ટ્રલ ડામજી (પ્રોડક્ટ્સ) પ્રા. લી., વડાદી,		મુંબઈ-૩

1,000.00 મે. વલીયા બ્રધર્સ, ગરીમડુ સ્ટ્રીટ, વડવાડી,	મુ'બર્ક-૩
1,000.00 ,, બોમ્બે મેટલ એક્સચેન્જ લી., ગોમટે મેન્શન, કિકા સ્ટ્રીટ કાલ્યાદેવી રોડ, મુ'બર્ક-૨	
1,000.00 ,, બોમ્બે મેટલ સિન્ડિકેટ, ૧૬૬, કિકા સ્ટ્રીટ, મુલાલવાડી,	મુ'બર્ક-૪
1,૦૦૦.૦૦ મે. નગરી મિલ્સ કું., લી. ગોમતીપુર,	અમદાવાદ-૨
1,000.00 ધી અજીત મિલ્સ લી., રેલ્વે પુરા, પો. બો. નં. ૧૦૬૭,	"
1,000.00 ,, ગિધરલાલ દરિલાલ એન્ડ કું. (ચિરીડી A.C.) શાહીઆદ	અસદાવાદ

નોંધ :- શ્રી. 1030 થી ઓછી રકમ આપનારદાતાઓના નામો સ્થળસંકેતોને કારણે આપી શક્યા નથી તે બદલ ક્ષમાયાચના. આ નાની નાની રકમોનો સરવાળો લગભગ શ્રી. ૩૪૦૦૦ જેટલો થાય છે, તે બદલ સમાજ સૌનો ઋણી છે.

લુકલો કેસલ રોડ પરના ઉચ્ચતર માધ્યમિક વિદ્યાલય પાછળનો જલોક બાંધવા માટે વ્યાજે અથવા વગર વ્યાજે તા. ૨૨-૬-૧૯૬૫ ના અનુસાર સમાજને નાણાં ધીરનાર દિલ્હીના સદ્ગૃહસ્થો :

રકમ

નામ

- 50,000.00 ધી ગુજરાત એજ્યુકેશન સોસાયટી (રજિ.)
 25,000.00 શ્રીમતી ભારતી આર. માંકડ અને શ્રી નીતિન માંકડ
 19,000.00 શ્રી ઇન્દુકુમાર ગૌરીશંકર રાવલ
 18,000.00 ,, દિલ્હી ગુજરાતી સ્વેતાશ્રિય મૃતિપૂજક જૈન સંઘ.
 12,000.00 ,, ગૌરીશંકર હીરજીભાઈ રાવલ
 10,000.00 ,, લગુભાઈ જમનાદાસ શાહ
 10,000.00 મે. ટેક્ષ્ટાઇલ ઇમ્પોર્ટીંગ કું. એજન્સી
 10,000.00 શ્રીમતી નિરંજનાબહેન દુપદ પી. જોષી
 6,000.00 શ્રી કેશવલાલ ભૂખણદાસ શાહ
 5,000.00 ધી ગુજરાત મંચમેન્સ એસોસીએશન (રજિ.)
 5,000.00 મે. અનુભાઈ મયાભાઈ
 5,000.00 શ્રી નંદલાલ નાથાલાલ મહેતા
 5,000.00 ,, હરખચંદ મોતીચંદ શાહ, ચોરવાડ
 5,000.00 ,, ચંપકલાલ પરમાણુદાસ મહેતા
 5,000.00 શ્રીમતી કાન્તાબહેન કાશભાઈ દેસાઈ
 5,000.00 મે. મણિલાલ એન્ડ બ્રધર્સ
 5,000.00 ,, મધુસૂદન જોશિદલાલ
 5,000.00 શ્રી એચ. ડી. વોરા
 5,000.00 મે. કોન્વેસ્ટ (પ્રા.) લી.
 5,000.00 શ્રીમતી રમાબેન લગુભાઈ પટેલ
 5,000.00 શ્રી અમૃતલાલ એન. પારેખ
 5,000.00 મે. અજમેરા લુલન મિલ્સ

3000.00	શ્રીમતી ઉર્મિલાબેન જરીવાલા
2,500.00	શ્રી મનસુખલાલ બૂખણદાસ શાહ
2,500.00	,, પનાલાલ બૂખણદાસ શાહ
2,500.00	,, મનસુખલાલ અને પનાલાલ શાહ
2,500.00	બેન સુનંદા દેવી
2,500.00	,, ઉષાકુમારી
2,500.00	શ્રીમતી દુર્ગાબહેન દીનેશ મહેતા
2,500.00	શ્રી રતિલાલ પોપટલાલ શાહ
2,000.00	શ્રીમતી સુમિત્રાબેન આર. શાહ
2,000.00	,, ઇન્દિરાબેન જરીવાલા
2,000.00	,, મણિબેન એચ. પટેલ
2,000.00	,, સરલાબેન આર. પટેલ
2,000.00	શ્રી બકુબાઈ એન. શાહ
2,000.00	ડા. ગિરીશભાઈ પટેલ
2,000.00	શ્રીમતી મધુબહેન ગિરીશભાઈ પટેલ
2,000.00	,, સુકતાબહેન ધીરજલાલ મહેતા
2,000.00	,, મહેરુ આર. ધરાની
2,000.00	,, પ્રભાબહેન દિપતલાલ ઠક્કર
1,000.00	મે. હિંદ ડાયમંડ એન્ડ સેલ્સ કંપા.
1,000.00	શ્રી બાલુભાઈ આર. શાહ
1,000.00	,, ચંપકલાલ પી. મહેતા

2,68,500.00

લુહલો કેમલ રોડ પરના વિદ્યાલયમાં પંખાઓ વસાવવા વગર વ્યાજે
લોન પૂરી પાડનાર દિલ્હી ના સદગૃહસ્થો :

રકમ	નામ
11,000.00	મે. દિલ્હી રાજકોટ એનામલ વર્કસ
1,100.00	,, જયંત ઓપન ટ્રેડર્સ
1,100.00	,, લીલાધર વાઘજીભાઈ
1,100.00	,, કીરણ ટ્રેડિંગ કું.
1,100.00	,, ખેડૂત ઓપન ટ્રેડર્સ
1,100.00	,, વેદાણી ઓપન ટ્રેડર્સ
1,100.00	,, હીરજી જીવરાજ એન્ડ કું.
1,100.00	,, કે. ડી. પટેલ
1,100.00	,, પ્રકાશ ઓપન ટ્રેડર્સ
1,100.00	શ્રીમતી પ્રભાવતી હિંમતલાલ હક્કર
1,100.00	,, કસ્તૂરીબેન એલ. પટેલ
<hr/>	
22,000.00	
<hr/>	

નોંધ : આ લોન સંપૂર્ણપણે શ્રી શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ ટ્રસ્ટ-ઝરીયાએ દાન કરી ભરી આપી,
ફરી 'સમાજ' પ્રત્યે પોતાની સન્નિધિ દર્શાવી.

શ્રી શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ ટ્રસ્ટ ગુજરાત હાયર સેકેન્ડરી સ્કૂલ મકાન ફંડ ખાતે આવેલ દાનની યાદી

3,00,013.00	શ્રી શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ ટ્રસ્ટ	ઝરીયા
50,000.00	,, ગુજરાત સરકાર, સચિવાલય	અમદાવાદ
26,001.00	ધી ગુજરાત યંગમેન્સ એસોસીએશન	દિલ્હી
11,000.00	રાજભિત્ર શ્રી ભાઈલાલ અમીન ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ	વડોદરા
10 000.00	મે. એલેખીકસ નીચે મુજબ :-	
5,000.00	મે. એલેખીક કેમીકલ વર્કસ કું. લી.	બરોડા-3
5,000.00	,, એલેખીક ગ્લાસ ઇન્ડસ્ટ્રીઝ	"
9,102.00	મે. સુરતી હિન્દુ લોજ, 9, બાગ દિવાર, નીચેની વિગતે :-	દિલ્હી
8,101.00	સરદાર વલ્લભભાઈ ભવન ઉદ્ઘાટન તા. 21-4-63 નાં શુભ દિને ચાંદની કાતર અને રમખીના લિલામ નિમિત્ત.	
1,001.00	શાળા મકાન ફંડ ભેટ	
7,001.00	મે- મધુસુદન ગોવિંદલાલ, વિષ્ણુ બબર, કલોથ માર્કેટ, નીચે મુજબ :-	દિલ્હી
5,001.00	શાળામકાન ફંડ ભેટ	
2,000.00	સ્કૂલ ભવન શિશારોપણ તા. 12-12-63 ના શુભ દિને ચાંદની યુનાઇટેડ લિલામ નિમિત્ત.	
7,001.00	મે. જીરનલાલ (1929) લી., કાઠિન એલ્યુમિનિયમ હાઉસ, 23, બ્રેબોને રોડ, કલકત્તા-1	
5,102.00	,, અશોક વુડન મિલ્સ, 7, રાજપુર રોડ, સિવિલ લાઇ-સ,	દિલ્હી-6
5,001.00	શ્રી નંદલાલ એન. મહેના, 96-એમ, બ્લોક, કોનોટ પ્લેસ,	ન્યુ દિલ્હી
5,001.00	મે. ઇન્ડિયન એલ્યુમિનિયમ કંપ્લેક્સ લી. 9, રેટ-ડેન રોડ,	ન્યુ દિલ્હી
5,001.00	શ્રીમતી પુરીબાઈ મગનલાલ એન્ડ મગનલાલ થાવરદાસ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, "શાહ હાઉસ" પી.-34, ઇન્ડિયા એક્સપ્રેસ પ્લેસ,	કલકત્તા-1
5,001.00	મે. રામા ટ્રેડિંગ કું. 2635, ન્યાયબજાર,	દિલ્હી-6
5,001.00	શ્રી છોટુભાઈ વસનજી દેસાઈ, મોતી ટોપીઝ,	"
5,001.00	મે. મણિલાલ એન્ડ બ્રધર્સ, 8, ચાવડી બજાર,	"
3,501.00	ગં. સ્વ. હીરાબેન હરિદાસ વાલજી સંપટ, કલોથ માર્કેટ,	"
3,501.00	મે. મંગલદાસ વાલજી, કટ્ટા ચોખાન ચાંદની ચોક,	"
3,000.00	શ્રી જયંતીલાલ ત્રીકમદાસ મહાદેવીયા, 21, જયમહલ એસ્ટેટ, લોહાર ચાલ	મુંબઈ-2
2,500.00	શ્રીમતી કાન્તાબેન લાલભાઈ દેસાઈ, મેસર્સ દેસાઈ એન્ડ કું. પંચરવાલા,	દિલ્હી-6

2,501.00	મે. ગુજરાત ટોએકો હાઉસ, ઈશ્વર જીવન, ખારીયાવડી,	દિલ્હી-૬
2,501.00	,, શ્રીરામ મિલ્ક લી., ફરજીયાત રોડ, લોવર પટેલ,	મુંબઈ-13
2,500.00	શેઠ શ્રી દુર્ગાપ્રસાદજી, ચેરમેન મેસર્સ ફેરો એલોયસ કોર્પોરેશન લી. પોસ્ટ. ટુમ્સર,	
	ડીસ્ટ્રીક્ટ : ભાંડારા. (મહારાષ્ટ્ર)	
2,500.00	મે. ક્રાન્વેસ્ટ પ્રાઇવેટ લી. દાસ્મીરી ગેઈટ,	દિલ્હી-6
2,500.00	,, બીમજીવશરામ એન્ડ સન્સ પબ્લીક ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, 192, દાદાભાઈ નવરોજી રોડ મુંબઈ-1	
2,100.00	મં. સ્વ. કમ્બુઆબેન નરભેરામ વેરા, મે. દિલ્હી રાજકોટ એનેમલ વર્ક્સ,	
	કુચા મહારાની,	દિલ્હી-6
2,000.00	1,000.00 મે. અમદાવાદ મેન્યુફેક્ચરીંગ એન્ડ ટેલીફોન પ્રિન્ટીંગ કું., લી.	
	પો. બો. નં. 12,	અમદાવાદ
	1,000.00 - કરમચંદ પ્રેમચંદ (પ્રા.) લી., મેસર્સ સારાભાઈ કેમિકલ્સ,	
	પો. બો. નં. 12	અમદાવાદ
1,501.00	મે. ત્રિભોવનદાસ એન્ડ સન્સ, 26, સમજીમંડી,	દિલ્હી-6
1,501.00	શ્રી હાકુભાઈ વી. ગાંધી, 11 સ્વદેશી માર્કેટ, સદર બાબર	"
1,501.00	મે. એવરેડી સ્ટોર,	"
1,501.00	,, રમણલાલ ગોવિંદલાલ, નયાબાંસ,	"
1,250.00	સ્વ. મગનલાલ શંકરભાઈ પટેલ, એમ. પી., સયાજીમંજ, મગનવાડી,	વડોદરા
1,101.00	મે. મનહરલાલ મોહનલાલ જરીવાલા, કિનારી બબર,	દિલ્હી-6
1,001.00	,, જીતેન્દ્રલાલ વિનાયકલાલ જરીવાલા,	"
1,001.00	,, સુનિલાલ રણજીતલાલ જરીવાલા, લાલ દરવાજા, યુંદી શેરી,	મુરત
1,001.00	શ્રી ગૌરીશંકર હીરજી રાવલ, 4156, નયાબબર,	દિલ્હી-6
1,001.00	,, જગજીવનદાસ દિરાચંદ ઝોંસા, કૃષ્ણ બબર, દલોથ માર્કેટ,	"
1,001.00	મે. કાન્તિલાલ એન્ડ કું., ગણેશ બબર,	"
1,001.00	,, ફ્રાન્કિસ વોય કું., ચાંદની ચોક,	"
1,001.00	શ્રીમતી શાન્તાબેન દારકાદાસ ગઢિયા,	
	મે. તુલસીદાસ ગોરવધનદાસ એન્ડ કું., નયાબાંસ,	દિલ્હી-6
1,001.00	શ્રીમતી ચંચલબેન નંદલાલ દલાલ, પત્થરવાલા,	"
1,001.00	મેસર્સ નેશનલ ટ્રાન્સપોર્ટ કું., મુસ્તફા મિર્ઝાગ, ફિરોઝશાહ મહેતા રોડ,	મુંબઈ
1,001.00	શ્રી બી. એમ. શાહ. 10, પ્લાઝા સિનેમા બિલ્ડીંગ, કોનોટ પ્લેસ,	ન્યુ દિલ્હી
1,001.00	,, સરકાર કેન્ડ્રા, કમલાનગર	દિલ્હી
1,001.00	શેઠ શ્રી નાનજીભાઈ કાલીદાસ મહોત, મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતી મહાવિદ્યાલય	
	સ્મારક ટ્રસ્ટ પોસ્ટ બોક્ષ નંબર 1,	પોરબંદર
1,001.00	ધી ફેરેશન ઓફ ગોમ્મે રીટેલ દલોથ ડીઝર્સ એસોસિએશન. ફેરેશન હાઉસ,	
	24/30. પહેલી મરીન સ્ટ્રીટ, પોખી તલાવ,	મુંબઈ
1,001.00	મે. નિર્મલ કેમિકલ્સ, 458, જી. ડી. રોડ, ચંચુનાથ કમ્પાઉન્ડ, શહાદરા,	દિલ્હી

- 1,001.00 મે. સ્વસ્તિક ટેક્સટાઇલ્સ ટ્રેડિંગ કું., પ્રા. લી., મોતીલાલ હીરાલાલ માકેટ,
રેલ્વે પુરા, અમદાવાદ
- 1,001.00 ધી બોમ્બે પીસ ગ્રુપ્સ મર્ચન્ટ્સ મલ્ટીપ્લે (એસોસીએશન), મુળદળ નેહા માકેટ,
250, શેખ મેમન સ્ટ્રીટ. મુંબઈ
- 1,001.00 ,, બોમ્બે મેટલ રીપા, પહેલો માળ, 88-90 ત્રીજી બોમ્બેવાડ, ભુવેશ્વર, મુંબઈ-2
- 1,001.00 મે. જ્યંત આઇલ ટ્રેડર્સ, 1, કોરોનેશન હોટેલ, ફતેહપુરી, દિલ્લી-6
- 1,001.00 ,, કૃષ્ણ આઇલ ટ્રેડર્સ, કોરોનેશન હોટેલ, ,, ,,
- 1,001.00 ,, સાપરીયા એન્ડ કું., 15. ,, ,,
- 1,001.00 ,, બેકુલ આઇલ ટ્રેડર્સ, 4127, નવા બજાર, ,,
- 1,001.00 ,, જ્યંત બ્રધર્સ, કુશા દયારામ, ચાવડી બજાર, ,,
- 1,001.00 શ્રી ચંપકલાલ પુરુષોત્તમદાસ મહેતા, મેસર્સ ટેક્સટાઇલ ટ્રેડિંગ કું., પ્રા. લી.,
મોતીલાલ હીરાલાલ માકેટ, રેલ્વેપુરા પોસ્ટ, અમદાવાદ
- 1,001.00 શ્રી યુનિલાલ કે. કોહારી, ચાંદ પોળ બજાર, જયપુર
- 1,001.00 ,, નવરાત ઉત્સવ મંડળ, 10, બાગ દિવાર, દિલ્લી
- 1,000.00 મે. ઇન્ડસ્ટ્રીયલ સપ્લાઇઝ કોર્પોરેશન, સગીનાદા, કુરલા-અંધેરી રોડ, મુંબઈ-70
- 1,000.00 ધી હરજીવન વસનદો એરિટેબલ ટ્રસ્ટ, 129, વિદ્યલાલ પટેલ રોડ,
મણિપાર મિલ્ડર્સ, ત્રાંકો માળે, મુંબઈ-4
- 1,000.00 ,, રીટેલ ગ્રેન ડીલર્સ ફેડરેશન, શીવ-મદાન, 84-86, ડો. મહેશ્વરી રોડ. મુંબઈ-9

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ (રજિ.) દિલ્હી

હીરક જયંતિ મહોત્સવના

સુઅવસરે

મહાત્મા ગાંધી સંસ્કૃતિ કેન્દ્ર

ભવન નિર્માણ અર્થે શરૂ કરેલ મકાન કંડમાં આવેલ દાનની યાદી

રકમ	દાતા	
1,00,000.00	શ્રી શ્રી લક્ષ્મીનાગાયણ ટ્રસ્ટ	અરીયા
1,00,000.00	મે કામાણી બ્રધર્સ (પ્રા) લી.	મુંબઈ-26
50,000.00	શ્રી ગુજરાત સરકાર	અમદાવાદ
50,000.00	શ્રી સિદ્ધ એન્ડ રેયોન ટેક્સટાઈલ્સ એક્સપોર્ટ પ્રોમોશન કાઉન્સીલ.	મુંબઈ
50,000.00	ધી ગુજરાત કો-ઓપરેટીવ સોસાયટીસ એન્ડ ગુજરાત સ્ટેટ,	
	લા. શ્રી કાન્તિલાલ લીઆ અમદાવાદ	
37,500.00	મે. મકનલાલ શુષ : લા શ્રી અરવિંદલાલ મકનલાલ	મુંબઈ
10,001.00	,, નેશનલ રેયોન કોર્પોરેશન લી.,	મુંબઈ
10,001.00	શ્રી નરસી મોનજી એન્ડ વ્હનચાર્જ નરસી પબ્લીક ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ	મુંબઈ
10,000.00	,, રૂપી મિલ્સ લી.,	મુંબઈ
7,500.00	શ્રી કૃષ્ણ પ્રા. લી.,	કલકત્તા
10,000-00	શ્રી રામ મિલ્સ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ	મુંબઈ
10,000-00	મે. અમર ડાય-કેમ લી.,	મુંબઈ
5,001.00	મે. કીશોરિંદ દેવચંદ ચેરીટી ટ્રસ્ટ	મુંબઈ
5,000 00	,, સિદ્ધ એન્ડ આર્ટ સિદ્ધ મિલ્સ અમેરિકીએશન	મુંબઈ
5,000.00	ન્યુ હેવન સ્ટીલ ઓલ કોર્પોરેશન	બોમ્બે
5,000.00	શ્રી દરગુરુભાઈ લાલભાઈ ચેરીટીઝ ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ
5,000.00	,, હિન્દુસ્તાન ટ્રેક્ટર્સ લી.	મુંબઈ
5,000.00	શ્રી હિપેન્ડ લાઇ પટેલ	મુંબઈ
5,000.00	અર દોરામજી દાદા ટ્રસ્ટ	મુંબઈ
3,000.00	શ્રી લક્ષ્મીભાઈ ગોરખનલાલ મહેતા ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ,	અમદાવાદ

2,500.00 મે. ફિલિપ્સ કાર્બન બ્લોક લી.,	કલકત્તા
2,500.00 ,, મોલિની ચાપર ચેરીટેશન ટ્રસ્ટ	ન્યુ દિલ્હી
2,500.00 ,, પાવર ટેબલ્સ પ્રા., લી.,	મુંબઈ
2,500.00 ,, બિઝિનેસરિયા એન્ડ હોટુલાઈ	દિલ્હી
1,501.00 ,, ઈન્ટરનેશનલ ટ્રેડિંગ કું.,	ન્યુ દિલ્હી
1,100.00 ,, કોન્વેસ્ટ પ્રા., લી.,	દિલ્હી
1,001.00 મે. દિલ્હી રાજકોટ એનેમલ વર્ક્સ,	દિલ્હી
1,001.00 શ્રી ચિનપકાન્ત વી. અગ્રમેરા,	,,
1,001.00 મે. આર. એન. એસ. નાનાવટી ચેરીટેશન ટ્રસ્ટ	મુંબઈ
1,000.00 શ્રી નાથબાઈ એચ. એલ. ચેરીટી ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ
1,000.00 મે. સીમોક ટી કું., લી.,	દિલ્હી
1,000.00 મે. ઇન્ડિયન એક્સ્ટેન્શન પ્રા., લી.,	મુંબઈ
1,000.00 શ્રી આનંદલાઈ દવે	,,
1,000.00 શ્રી જે. આર. શાહ	,,
1,001.00 શ્રી સ્ટીક એક્સપેન્જ	,,
1,000.00 શ્રી પી. એમ. શાહ પત્થરવાળા	દિલ્હી
5,100.00 શ્રી મરુતી કલોથ માકેટ એસોસીએશન	અમદાવાદ
2,000.00 ગુજરાત રટેડ કો-ઓપરેટીવ માકેટીંગ સોસાયટી લી.	,,

શ્રી શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ ટ્રસ્ટ, ઝરિયા

—એક પરિચય—

માત્ર દાન ખાતરજ વ્યવસાય કરવાના ઉદ્દેશથી અસ્થિતત્વમાં આવેલું આ ટ્રસ્ટ ખરેખર ભારતના પુરાણા આદર્શને રજૂ કરે છે. 'દાનાય ઘનમ્' । વર્ષોથી કાલિયારીએ અભાવતા મેસર્સ વોરા એન્ડ કંપનીના રોક શ્રી હરિશંકર કલ્યાણજી વોરાને થયું કે મારી એક કાલિયારી એવી હોવી જોઈએ કે જેની સમગ્ર પ્રાપ્તિ દાનમાં જાય. સન્ ૧૯૪૪માં એમણે આ ઉદ્દેશની પૂર્તિ મટિ એક કાલિયારી ખરીદી. અને એની આવક વિધિસર ટ્રસ્ટને જાય તે માટે 'સન્ ૧૯૪૭ એક્ટોબરની ૧૦મી તારીખે શ્રી શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ ટ્રસ્ટની' સ્થાપના કરી. ત્યારથી એ સંસ્થા સમગ્ર ભારતવર્ષમાં પોતાની દાન સમૃદ્ધિ ખ્યાતનામ થઈ છે. એના દાનના પ્રવાહ વિવિધ છે :

- (૧) હિંદુ મંદિરોને
- (૨) શિક્ષણ સંસ્થાને
- (૩) ગંરીજ-સુયોગ્ય હાત્રોને
- (૪) આરયકતાનુસાર તખીખી સારવાર

આમાંના ખાસ ખાસ દાનો રાજ્ય શિવપ્રસાદ કોલેજ, ઝરીયા, અનુયદ નારાયણસિંહ કોલેજ, બાદ, ધનબાદ ગુજરાતી શાળા, અખિલ ભારત નેત્ર

સંઘ, શ્રી ગરુડજ, હરદાર, વજ્રકિશોર મેમોરિયલ હિન્દીટુટ અને ડી. એ. વી. કોલેજ, અંબાલાને સન્ ૧૯૫૨થી ૧૯૫૬ સુધીમાં આપાયા. સન્ ૧૯૫૩માં ટ્રસ્ટે નેત્ર યથ બુદ્ધજ સફળતાપૂર્વક પાર પાડી નેત્ર રોગોની ચિકિત્સા કરાવી.

ત્યાર પછી તેા ટ્રસ્ટે ગર્સન દાયકફલ, એસ. એસ. એલ. એન. ટી મેટરનીટી હોસ્પીટલ, એસ. એસ. એલ. એન. ટી ચિકિત્સાલય સ્થાપ્યા. સન્ ૧૯૬૪થી જુનાવનમાંના હિન્દીટુટ એક ફિસોસા-શીને વાર્ષિક રૂા. દોઢ લાખના ફિસાએ સહાય થઈ કરી. એજ સંસ્થાના મકાન મટિ ટ્રસ્ટે રૂા. પચ્ચીસ હજાર મંજૂર કર્યાં. સન્ ૧૯૬૫માં રૂા. ૭૦,૦૦૦ના ખર્ચે તૈયાર થયેલ શ્રી શ્રી લક્ષ્મી નારાયણ ટ્રસ્ટ મહિલા વિદ્યાલય પ્રમતી ગાંધીને શુભ હસ્તે પ્રજાને અર્પણ શ્રી શ્રી લક્ષ્મીનારાયણના દાને.

શ્રી હિંદી ગુજરાતી સમાજ, હિંદીને કદેશી સહાય અને તેને લીધે હિંદીમાં વિસ્તરેલી શિક્ષણ પ્રવૃત્તિ એ હિંદીની સમગ્ર ગુજરાતી જનતાને સુપરિચિત છે. શ્રી હિંદી ગુજરાતી સમાજ આવા પવિત્ર ઉદ્દેશથી કાર્યકર્તા ટ્રસ્ટ સભ્ય સમાજમાં આવવા જાહેર પોતાની જાનને ધન્ય માને છે.

અખિલ ભારતીય ગુજરાતી સમાજ સમ્મેલન, દિલ્હી

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજની હીરક જયંતિ મહોત્સવ નિમિત્તે મળેલા ગુજરાતના સમાજસેવી ચિંતકોને એક એવા ખ્યાલ આવ્યો કે ગુજરાત મહારાના ભારતના પ્રદેશોમાં અનેક સ્થળોએ ગુજરાતીઓ વસે છે. એમણે સૌએ તે તે સ્થળોએ પોતપોતાના સમાજો સ્થાપ્યા છે. ભારતના આ સૌ ગુજરાતી સમાજો એકજ દિશામાં, લગભગ સમાન પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં કાર્ય કરતા મંડળો છે. એ બધાં પોતપોતાની સ્વાયત્તતા (autonomy) ગુમાવ્યા વિના એક સમવાયી (federative) સમ્મેલન (body) રૂપે અસ્તિત્વમાં આવે તો પરસ્પર અનુભવોનું આદાન-પ્રદાન કરી શકે, પરસ્પરને પ્રેરક અને પ્રભેદક બની શકે અને સહાય રૂપ થઈ શકે. આ વિચાર ભારતના સૌ સમાજોએ વધાવ્યો અને એને પરિણામે શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજના હીરકજયંતિ મહોત્સવ નિમિત્તે અખિલ ભારતીય ગુજરાતી સમાજ સમ્મેલનનું ઉદ્ઘાટન પણ થાય છે. સમગ્ર દેશની ગુજરાતી સંસ્થાઓના પ્રતિદાસનું આ માધ્યમ પૂરું છે ને તે બિંધુ સ્વયંચરે, દર્શની વાત તો એ છે કે આ સમ્મેલનનું મહત્તર સમગ્ર આપણા ગુજરાતનાં મુખ્યમંત્રી શ્રી હિતેન્દ્ર દેસાઈ પોતે કેટલીક અગત્યના વેકીને પણ એનું ઉદ્ઘાટન કરશે. ભારતના બૃહદ્ ગુજરાતના સૌ ગુજરાતીઓને માટે તેથી આ સમ્મેલન એક મોટી આગાહી આપતી ધટના છે. આ સમ્મેલનમાં નિમ્નલિખિત સમાજો જોડાશે :

અ. નં.	સંસ્થાનું નામ	ગામનું નામ
૧	શ્રી ગુજરાતી મહામંડળ	અજમેર
૨	શ્રી ગુજરાતી સમાજ	આમ્રા
૩	શ્રી ગુજરાતી સમાજ	ઈન્દોર
૪	શ્રી ગુજરાતી સમાજ	કાનૈર

અ. નં.	સંસ્થાનું નામ	ગામનું નામ
૫	શ્રી કલકતા ગુજરાતી સમાજ	કલકતા
૬	શ્રી જૈન યુવક સમિતિ	હાવરા
૭	શ્રી ગુજરાતી સમાજ	જયપુર
૮	શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ	દિલ્હી-૬
૯	શ્રી દુર્ગાપુર ગુજરાતી સમાજ	દુર્ગાપુર-૪
૧૦	શ્રી ગુજરાતી યુવક મંડળ	દુર્ગાપુર-૪
૧૧	શ્રી નાગપુર ગુજરાતી કેળવણી મંડળ	નાગપુર-૨
૧૨	શ્રી પટણા ગુજરાતી સમાજ	પટણા-૪
૧૩	શ્રી પૂના ગુજરાતી બંધુ સમાજ	પૂના-૨
૧૪	શ્રી ગુજરાતી સમાજ	મદ્રાસ-૧
૧૫	શ્રી ગુજરાતી સેવા મંડળ	સિકંદરાબાદ
૧૬	શ્રી ગુજરાતી બવન સેન્ટેરિયમ	હરદાર
૧૭	શ્રી ગુજરાતી સમાજ	હંદરાબાદ
૧૮	શ્રી ગુજરાતી સમાજ	ગોહતી
૧૯	શ્રી આસનસોલ ગુજરાતી સમાજ	આસનસોલ
૨૦	શ્રી ગુજરાતી હિતવર્ધક સમાજ	આહોની
૨૧	શ્રી ભવાનીપુર ગુજરાતી એન્જ્યુકેશન સોસાયટી	કલકતા-૧.
૨૨	શ્રી ગુજરાતી વિદ્યાલય એસોસીએશન	કાલિકેટ
૨૩	શ્રી કલકતા ગુજરાતી એન્જ્યુકેશન સોસાયટી	કલકતા
૨૪	શ્રી ગુજરાતી સંમિલની	કલકતા-૨૦
૨૫	શ્રી નવોદિત મંડળ	કલકતાસમઠ
૨૬	શ્રી ગુજરાતી સમાજ	કાનપુર
૨૭	શ્રી ગુજરાતી સમાજ	કોટાદ
૨૮	શ્રી ગુજરાતી મિત્ર મંડળ	કોટાપુર-૧
૨૯	શ્રી મયા ગુજરાતી સમાજ	મયા
૩૦	શ્રી ગુજરાતી રાષ્ટ્રીય કેળવણી મંડળ	મોરિયા
૩૧	શ્રી ગુજરાતી સમાજ	ઝરિયા
૩૨	શ્રી ગુજરાત એન્જ્યુકેશન સોસાયટી	નવી દિલ્હી
૩૩	શ્રી ગુજરાતી યુવક મંડળ	ખનબાદ
૩૪	શ્રી પંચવટી એન્જ્યુકેશન સોસાયટી	નાસિક
૩૫	શ્રી વ્યાસ દિલ્હી બાલમંદિર	એંગલોર-૨
૩૬	શ્રી ગુજરાતી મિત્ર મંડળ	એંગલોર-૯

અ. નં.	સંસ્થાનું નામ	ગામનું નામ
૩૭	શ્રી ગુજરાતી સમાજ	બીલાઈ
૩૮	શ્રી મદુરા ગુજરાતી સમાજ	મદુરાઈ
૩૯	શ્રી ગુજરાતી સમાજ	રતલામ
૪૦	શ્રી ગુજરાતી શિક્ષણ સંઘ	રાયપુર
૪૧	શ્રી રાઉરકેલા ગુજરાતી સમાજ	રાઉરકેલા
૪૨	શ્રી ગુજરાતી યુવક મંડળ	રાણીગંજ
૪૩	શ્રી ગુજરાતી સમાજ	મંડી
૪૪	શ્રી ગુજરાતી સેવા મંડળ	વધાઈ
૪૫	શ્રી ગુજરાતી મંડળ	વિજયવાડા
૪૬	શ્રી ગુજરાતી સેવા સમાજ	સાંગલી
૪૭	શ્રી સોલાપુર ગુજરાતી મિત્ર મંડળ	સોલાપુર
૪૮	શ્રી ગુજરાતી સમાજ	લુગલી
૪૯	શ્રી ગુજરાતી મિત્ર મંડળ	મિલનાપુર
૫૦	ધી ફ્રેન્ડ્ઝ રિપોર્ટિંગ યુનીયન	કલકત્તા
૫૧	શ્રી ગુજરાતી મિત્ર મંડળ	કલકત્તા
૫૨	શ્રી જોધપુર ગુજરાતી સમાજ	જોધપુર
૫૩	શ્રી ગુજરાતી ક્લબ (કલકત્તા)	કલકત્તા
૫૪	શ્રી સિદ્ધા નિકેતન	કલકત્તા
૫૫	શ્રી ખડા બગર બાલકનંદુ બારી	કલકત્તા

ખાસ નોંધ : ઉપરોક્ત નામો અમારા રેકૉર્ડ મુજબના છે. આ સિવાય નવા નામો કે સુધારા વધારાના સુચનો આપી ઉપકૃત કરશે.

સ્થાનિક ગુજરાતી સંસ્થાઓ

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજનું એક પરમ સાંભાગ્ય રહ્યું છે કે એનો દિલ્હીની અન્ય ગુજરાતી સંસ્થાઓ સાથે સુદૃઢ સંબંધ રહ્યો છે. એ સંસ્થાઓના કાર્યકરો એક કે બીજા રૂપે શ્રી સમાજ સાથે સંકળાયેલા પણ છે. ઉપરાંત આ હીરક મહોત્સવ સમગ્ર ગુજરાતીઓનો છે એટલે સ્વાભાવિક એ સંસ્થાઓ વચ્ચે ખાસ ઉલ્લેખ મળે છે :

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી મહિલા સમાજ

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી મહિલા સમાજ, સમાજના ઇતિહાસમાં જોનો ખાસ ઉલ્લેખ છે તે મહિલા સમાજ દિલ્હીની એક બહુ પુરાણી સંસ્થા છે, એને સ્થપાયા સ્વભાગ પાત્રીસ ઉપરાંત વર્ષો થયા. ગુજરાતી બહેનોના આનંદોત્કર્ષને વાચા આપે—રાસ, સંગીત, નાટક, ઉત્ખણી ક્ષત્રાદી યોજે છે. શ્રીમતી સદમીબહેન કોઠારી એના રાહબર છે.

શ્રી નવરાત્ર ઉત્સવ મંડળ

પ્રતિવર્ષ નવરાત્ર ઉત્સવ ઉજવવાના હેતુથી આ સંસ્થાની સ્થાપના સન્ ૧૯૩૬માં થઈ. શ્રી જ્યોત્સનાલ બોડીવાલા, શ્રી ખુશાલદાસ સમેળ

તથા તેના આધારસ્થાપક શ્રી ભાર્ગલાલ જયવંદ દેસાઈના નેતૃત્વ હેઠળ ચાલતા આ મંડળે સન્ ૧૯૬૨માં પોતાની ‘રંગત જયંતિ’ ઉજવી અને તે નિમિત્તે ‘શ્રી શક્તિ-દેવાદિ દર્શન’ ગ્રંથ બહાર પાડ્યો.

નવી દિલ્હી ગુજરાતી કક્ષ

આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ ગુજરાતી ભાષી બહેનોના પરસ્પર પરિચય-મિલન અને તે દ્વારા આનંદ પ્રાપ્તિનો છે. ખાસ તે માટે રનેહ સંમેલનો યોજે છે. ઉપરાંત રંગન કાર્યક્રમ પણ યોજે છે. સંસદ સદસ્ય અને સમાજ સેવી શ્રી સુરેશ દેસાઈ એનું નેતૃત્વ કરે છે.

ગુજરાત ઐજ્યુકેશન સોસાયટી અને સરદાર પટેલ વિદ્યાલય

આ સોસાયટીની સ્થાપના વિદ્યાર્થીય પ્રવૃત્તિઓ માટે થઈ છે અને ઉદ્દેશો જાંચ્યા અને મહત્વના છે. તાત્કાલિક તો એણે સન્ ૧૯૫૮માં સરદાર પટેલ વિદ્યાલયની સ્થાપના નવી દિલ્હીમાં કરી છે. કુશળ નેતૃત્વ નીચે તેણે સમગ્ર દિલ્હીની ઉચ્ચ માધ્યમિક શાળાઓમાં મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ઉપરાંત વિદ્યાલય ગુજરાતી સંસ્કારી પ્રવૃત્તિ-

ઝોનું' પણ એક કેન્દ્ર છે. આ સંસ્થાના સ્થાપનાથી લઈ અત્યાર સુધી શ્રી એચ. એમ. પટેલનો સક્રિય ફાળો ખાસ ઉલ્લેખનીય છે.

ગુજરાત યંગમેન્સ એસોસિએશન

નામ પ્રમાણે ગુણુ ધરાવતું ઉત્સાહી જુવાનોનું આ મંડળ અત્યંત સેવા ભાવી છે. કોઈને પણ મદદરૂપ થઈ પડતું એ તેનો ઉદ્દેશ છે. પછી તે તબીબી ક્ષેત્રે હોય કે અન્ય ક્ષેત્રે. નાટક-નાટિકા, રાસ ઉપરાંત રમતોત્સવના કાર્યક્રમો પણ આ સંસ્થા બરાબર યોજે છે. તેના સહયોગ શ્રી સુરેશ દેસાઈ છે.

ગુજરાત સૂચના કેન્દ્ર

પ્રાદેશિક સંસ્કૃતિના પરસ્પરના આદાન પ્રદાન અર્થે ગુજરાત સરકારના માહિતી ખાતા તરફથી સંચાલિત દિલ્હી રિયલ આ કેન્દ્ર છે. અનેકાવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા શ્રી નવલ જ્ઞાની અને શ્રી હસમુખ બારાડીના કુશળ માર્ગદર્શન નીચે ચાલતું આ કેન્દ્ર સમગ્ર દિલ્હીની પ્રજાને માટે ગુજરાતનું પ્રતીક તેવા ગુજરાતીઓ માટે માનીતું સ્થાન બન્યું છે.

ગુજરાત ભવન

અશોક હોટેલ પાસેની અદ્યતન સ્થાપત્ય દર્શાવતી ઉમારત તે આ ભવન. રાજ્યોના પ્રધાનોનું તથા અન્ય મહાનુભાવોનું આ અતિચિહ્ન છે.

નવજીવન ટ્રસ્ટ-દિલ્હી શાખા

ગાંધી સાહિત્ય, નવજીવનના પ્રકાશન આદિને સુલભ કરનાર આ પ્રકાશન સંસ્થાની શાખા ઉચ્ચ કોટિના સાહિત્યનું વિતરણ કરે છે.

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સાહિત્ય સભા

શ્રી મહેન્દ્ર દેસાઈના કુશળ સંચાલન નીચે ચાલતી આ સાહિત્ય સભા દિલ્હીના સાહિત્ય પ્રેમીઓનું મિલન સ્થાન છે. સ્વસાહિત્યિક અર્થા ઉપરાંત ગુજરાતથી આવતા સાહિત્યકારોનાં

પ્રવચનો, અન્ય જાણના સાહિત્યકારો સાથે આપણા સાહિત્યકારોનાં મિલન તથા અન્ય સાહિત્યક પ્રવૃત્તિ આ સભા ચલાવે છે.

સંસ્કાર કેન્દ્ર

ઉત્તર દિલ્હીમાં વસતા બહેનોનું આ કેન્દ્ર છે. આની વિશેષતા એ છે કે ગૃહિણીના માધ્યમથી આખું કુટુંબ કેન્દ્રનું સભ્ય બને છે. કેન્દ્ર રજૂ કરેલ નાટક, વૃત્ય, સંગીત આદિના કાર્યક્રમો સર્વદા સૌની પ્રશંસા પામ્યા છે. શ્રીમતી મધુરીબેન સંપટ તથા શ્રીમતી હેમલતા મહેતાના માર્ગદર્શન હેઠળ ચાલતા આ મંડળ પાસે ઘણી અપેક્ષાઓ રાખવામાં આવે છે.

વિકાસ મંડળ, દિલ્હી

શ્રી ખુશાલદાસ સમેન, શ્રી વિનયચંદ્ર અમ્બેરે તથા શ્રી દલીપચંદ વોરા આદિ ઉત્સાહી ભાઈઓના નેતૃત્વ હેઠળ આ સંસ્થા કાર્ય કરે છે. એની એક વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ નિયમિત ચાલતું પુસ્તકાલય છે. એ ઉપરાંત નાટક આદિના કાર્યક્રમો પણ યોજે છે.

કરોલ બાગ ગુજરાતી મહિલા મંડળ

આ મંડળની મહિલાઓ પરસ્પરના પરિચયમાં આવે તે માટે અસ્થિતિમાં આવ્યું છે. ગરબા, ગીતો, રસોઈ દરિદ્રાઈ આદિ કાર્યક્રમો પણ યોજે છે.

ગાંધી નગર ગુજરાતી મંડળ

આ મંડળ હમણાંજ આ વિભાગમાં અસ્થિતિમાં આવેલ છે અને ખાસ કરી તેઓના બાળકોને માતૃ-ભાષામાં કોળવણી આપવાના પ્રયત્નો કરે છે.

દક્ષિણ દિલ્હી ગુજરાતી મંડળ

શ્રી મધુસૂદન નગર રોડ દ્વારા સ્થપાયેલું આ મંડળ અનેક વિધ સંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો દ્વારા દક્ષિણ દિલ્હીના ગુજરાતીઓની સારી સેવા કરે છે.

કચ્છી પાટીદાર સમાજ

નવરાત્રિના દિવસોમાં આ મંડળની પ્રવૃત્તિ સવિશેષ ખીલી ઉઠે છે. આ સંસ્થાના દાંડિયા રાસો તથા નવરાત્રિના દિવસોમાં રચાતા રાસસિંહાના કાર્યક્રમો ખૂબ પ્રશંસા પામ્યા છે.

વાઘરી સર્વોદય મંડળ

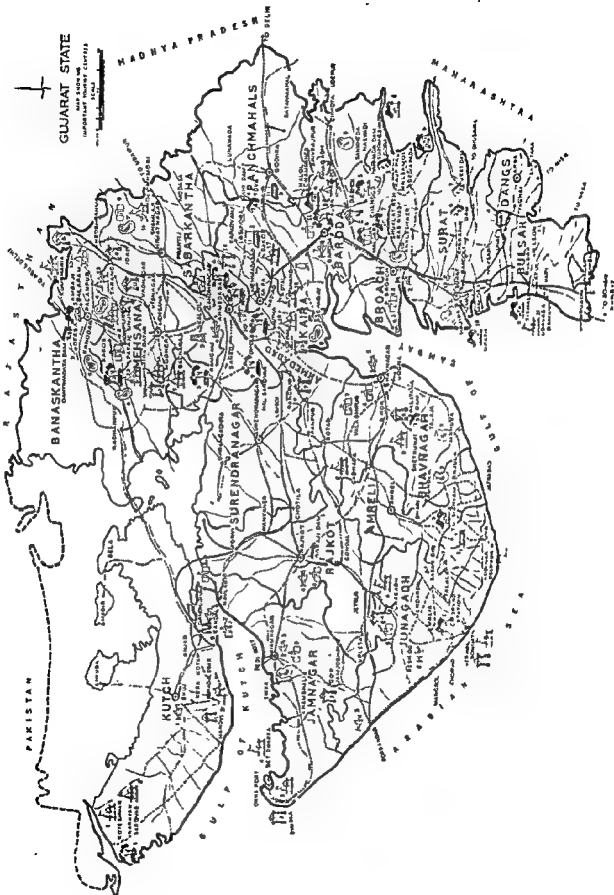
ગુજરાતના વાઘરી બાઈઓ સર્વત્ર વસ્યા છે. દિલ્હીમાં પણ તેઓનો સમાજ છે. આકાશવાણી પર કે રાજઘાટ પર એમના દ્વારા બજનો વગેરે રજૂ થાય છે.

ગુર્જર રંગમંચ

દિલ્હીમાં નાટકમાં રસ મેતા બાઈ બહેનો દ્વારા આ સંસ્થા સ્થપાઈ છે. તેનો ઉદ્દેશ નાટકનું અધ્યયન, પઠન તથા અભિનયન છે. શ્રીમતી યાન્તા ગાંધી આના નેત્રી છે.

ગુજરાત દર્શન

ગુજરાતની અસ્મિતા

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી

ગુજરાતીઓને સદાય મહાગુજરાત રચતા આવશ્યુ છે. ઇતિહાસકાળની ઉપામાં પણ ગુજરાતી-ઓએ મીસર અને સિદ્ધ, જવા અને ચીન ખેડાની કથા કોણે નથી સાંભળી? મધ્યકાળમાં ચોર્લાથી બંદર પર વાવટો ફરકાવતા ગુજરાતીની કીર્તિ પણ કોણે નથી સાંભળી? અને આજે ગુજરાતી ક્યાં નથી? કાંચી ને કલકત્તા, દિલ્લી અને મદાસને ગુજરાતીસમૂહ એ તો દિલ્લી મહાગુજરાતનાં ચોક્કસનાં સીમાચિહ્નો છે. પણ ગુજરાતીઓ ક્યાં નથી? રોકિયોમાં ક્યાં નથી? પેરીસમાં ક્યાં નથી? ન્યૂયોર્કમાં ક્યાં નથી? ત્યાં બધે પાટિપાટરસાળ ગુજરાતીઓ જોવાય છે, ત્યાં ગરબે રમવાને ગુજરાતીઓ ગોરીઓ નીસરે છે, ત્યાં બધે જ ગુજરાતીઓ વસે છે-પૈસાની શોધમાં અને જીવનના શોખમાં મગ્ન; પોતાની 'નાની શી નારને નાકે રે મોતી'ને લગવતા ને ધમને કાળે અર્થ વહેવડાવવામાં તત્પર. તેમને માટે તેજંગ્મણના કવિ વેંકટધ્વરીએ સત્તરમી સદીમાં જે કહેલું તે આજે હું પણ કહી શકું તેમ છું :

“આ ગુજરાત દેશ જો, ને આંખને ઠાર. સર્વ સંપત્તિથી ભરપૂર આ તો બધે સ્વર્ગલોકે કર્પૂર અને

મીઠી ચોપારીથી મધમધતા પાને એના યુવાનોનાં સુખ શોભે છે. વિવિધ દિવ્યાંજલે તે ધારે છે. તે પ્રશંસાને પાત્ર બને છે, ચમત્કાંત રત્નોનાં આભૂષણ તે પહેરે છે. અંદુનથી તેમનાં શરીરો મધમધે છે, અને તે રતિ રામી યુવતીઓ સાથે મઢાવે છે.

અને અહીંયાંની રત્નિઓનું સૌંદર્ય પણ અનુપમ છે. તપ્ત સુવર્ણનો એમનો રંગ છે, લાસ ને મૃદુ એમના હોઠ છે; નવ પ્રવાસસમા એમના હાથ છે; એમની વાણી અમૃતસભી મીઠી છે; એમનું સુખ છે કમલસમ ને આંખોમાં છે નીલકમલનાં તેજો. ગુજરાત યુવતીઓની મોહિનીથી યુવાનો સુખ બને એમાં શી નવાઈ?”

આ શ્રુત સ્થળેવસતા ગુજરાતીઓ આજે શાથી એક બને છે? એમને શું એક બનાવે છે? ગુજરાતીપણું-ગુજરાતીતા-ગુજરાતની અસ્મિતા એટલે શું? એ વધે છે કે ઘટે છે? વધે છે તો કેટલી ને કેવીક વધે છે?

આ અસ્મિતા શબ્દ ૧૯૧૩-૧૪માં હું યોગ-સત્તામાંથી આપણા ઉપયોગમાં ખેંચી લાવ્યો. ત્યારથી હું તેના પર વિચાર કરું છું, અને તેને પોમે એવી સામગ્રી એકત્રી કરું છું. અને જન્મે

એક છે, મદાન છે, વંદનીય છે એ ભાવના ઉપ-
જાવવાની સામગ્રીઓ એણે સરજી. પણ જો કોઈએ
ગુજરાતને સસંકેપ જીવંત વ્યક્તિ તરીકે કલ્પવાનો
પહેલો પ્રયોગ કર્યો હોય તો તે ધંધુકાના મોઢ
વાણિયાએ, ગુજરાતના સાહિત્ય—રવામીઓના
શિરોમણિએ, કવિકાવસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રસિંચે. એમનું
'કુમારપાત ચરિત્ર' પાટણની મદતાની ભાવનામાંથી
ગુજરાતની અસ્મિતા પ્રગટાવવાનો પહેલો પ્રયત્ન.
આ ન્યૈતિધરના તેજ વંસ્તુપાત્ર તેજપાત્રના
કાગમાં અનેક કવિઓએ પોતાની કૃતિઓને
ઉજ્જવળ કરી.

પણ પછી પાટણ પશ્ચુ, અને ગુજરાતની ભાવના
ધડીભર નટ ધણ ગઈ. પરહસ્તે ગયેલું ગુજરાત, વિખ-
રાઈ ગયેલી એની વિદ્યતા, થરથર કંપેલા એનો જન-
સમૂહ જેમ તેમ જીવન વિતાડ્યા લાગ્યાં. છતાં સારે
નસીબે માથુભટોએ ગુજરાતી ભાષાને જીવંતી રાખી
અને સમૃદ્ધ કર્યાં કરી. છતાં સારમાં સૈકાના મધ્ય
મુખી એમની કૃતિઓમાં ગુજરાતી અસ્મિતા દેખા
દેતી નથી.

આશરે ૧૬૪૫માં 'હારમાળા' રચાય છે.
સાહિત્ય રસિકે 'મહેતાજી' તરફ આકર્ષાય છે; એમનાં
જીવન અને કવનના પરિચયમાં આવવા પ્રયત્ન કરે
છે; અને પરિણામે એમના કેટલાક જીવનપ્રસંગો વિશે
સાહિત્ય સરજવા માંડે છે. આ બધામાં પ્રમુખ કવિ
ત્રેમાનંદ. એમણે મહેતાજીની જીવનગાથા ગાઈ;
એમનાં હારમાળા, દુહા, ગ્રાહ ને માથેનાં વડે ગુજ-
રાતીઓની કલ્પના જૂનાગઢના ભક્તશિરોમણિ પર
એકાગ્ર બની ટળી અને અણબધી એ કલ્પના-
મૂર્તિની આસપાસ ગુજરાતની અસ્મિતાનો આહો
આલાસ નીરખવા લાગી.

વળી પાછી ભરતી પછીની ઝોટ આવી. ફરીથી
દોઢસો વર્ષોનું આવરણ છાંયું—જ્યાં મુઘી નર્મદ
આગ્યો નહિ ત્યાં મુઘી ઓગણીસમી સદીની મધ્યમાં

ન્યારે કેળવણીની કેવળ સરજાત હતી અને રાષ્ટ્રી-
યતા તો જન્મી નહોતી ત્યારે આ ઉત્સાહપ્રેક્ષા,
અધીરા, ચૌવનભર્યાં વીરે ગુજરાતી સાહિત્યનું મંથન
કયું, ને નવરત્નો કાઢ્યાં એણે ઇતિહાસ ખખેળ્યો
ને ગુજરાતીરેની કથાઓ એકઠી કરી; એણે જીવન
સંશોધ્યું અને ગુજરાતનાં સામાજિક ક્ષણોની ચર્ચા
કરી. એની જીવંત કલ્પના થકી ગુજરાત ઊભું થયું
લૌગીકિક નહિ, પણ ભૂતમહત્તા અને વર્તમાન
વિશિષ્ટતાથી સમૃદ્ધ ચેતનવંત વ્યક્તિ અને જીવન-
ભર સેવેલી અસ્મિતાને સપ્તોમાં ઉચ્ચારી.

‘જય જય ગરવી ગુજરાત’

નર્મદના અનેક ક્ષણોમાં આ પણ એક નાનું
સંતું નથી. ઉચ્ચરતાં દેખું થનગન થાય એવા આ
ચાર શબ્દો ગુજરાતી અસ્મિતાને પ્રાણસમા પ્રિય
અને પ્રેરક છે.

નર્મદ અને તેના સમકાલીનોના પ્રવાસે આ
અસ્મિતા સાહિત્યમાં અમર સ્થાન પામી. ગુજરાતી
સાહિત્યની સમૃદ્ધિ અને વિસ્તાર વધતાં કેળવાયેલા
ગુજરાતી બેપાંચ સાહિત્યકારો પ્રતિ એકાગ્ર દષ્ટિ
રાખતાં ચીખ્યા. જનતા આગળ ‘સધરા જેસમ’ને
‘વનરાજી આવગ’ની કથાઓ દ્વારા ભૂત મહત્તા સજ
વન કરવાના પ્રયત્ન શરૂ થયા. ‘ગુજરાત’ એક
અવિભાજ્ય, અબેદ અને અજરામર-જીવંત વ્ય-
ક્તિરૂપે કલ્પનામાં ને ભાવનામાં સરજવા લાગ્યું.

આ ભાવનાના ધડતરમાં કાળે કરીને બીજાં પણ
કેટલાંક તત્ત્વોએ સારો ભાગ ભજવ્યો છે.

નર્મદ પછી તો ઘણા ગુજરાતીઓએ આ ભાવ-
ના સાહિત્ય દ્વારા વ્યક્ત કરી છે. ‘જીવંતી ગુજરાત’,
‘ધન્ય હો ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ, આપણો ગુણિય
ગુજરાત દેશ’,^૨ ‘જય ગાઓ, જય ગાઓ ગુજરાત
ગિરાનો જય ગાઓ’,^૩ ‘ગુજરાત મોરી મોરી રે’,^૪

આમ આ ભાવના પૂરેપૂરી પોષાઈ છે. નવલકથા-શ્રોત્રે સરજેલાં ગુજરાતી વીરોનાં કાલ્પનિક વ્યક્તિત્વે એને આશ્રયસ્થાન પૂરું પાડ્યું છે. સાહિત્ય ને સંસ્કારનાં સંશોધનથી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ છે. સામુદાયિક પ્રવૃત્તિઓમાં સાથે કામ કરતા કેટલાય ગુજરાતીઓએ અસ્મિતાનો સાક્ષાત્કાર કેળવ્યો છે. આ અસ્મિતાની અજબ ભાવનાને પોષવા રવ. રણજિતરામ, સાહિત્ય પરિષદની સંસ્થા સ્થાપી ગયા. ગુજરાતીઓ ગુજરાત સરજે એ એમના જીવનની મહત્વાકાંક્ષા હતી.

પણ આવી ભાવનાએ પ્રાંતીયતાની સિદ્ધિ સારુ સેવાય તો તે જરૂર સંકુચિત બને, અને રાષ્ટ્રવિધાનની આડે આવે. હિંદુ જેવા દેશમાં જ્યાં સામાજિક અને ધાર્મિક ભેદોના ઢગલા પડ્યા હોય ત્યાં પ્રાંતિક એમની નીસરણી દ્વારા જ રાષ્ટ્રીયતાની સિદ્ધિને પહોંચાય-જો આ ભાવો પરસ્પર વિરોધી ન હોય તો.

હિંદી અક્ષય ગુજરાતનું અસ્તિત્વ ન હોયું નોંધ્યું, ન હોઈ શકે, એ મહારાષ્ટ્ર સાથે, મારવાડને રજપૂતાના સાથે નિકટ સંબંધ સંકળાયેલું છે. રાષ્ટ્રીયતા જે વર્તમાન પર શાસન કરે છે તે તો ચિરકાલ આઘવાની અને બધી પ્રાંતિક વિસિષ્ટતા

હિંદી પ્રચંડ એકતામાં ભળી નય તો જ જીવન-સાહસ્ય પ્રાપ્ત કરશે.

અને ગુજરાતની અસ્મિતાએ આ સાહસ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે તે ગાંધીજીને પ્રતાપે. આ વૈષ્ણવજન, રાષ્ટ્રવિધાયક, દિવ્યદર્શી મહર્ષિએ રાષ્ટ્રસેવાને ગુજરાતીઓનો ધર્મ બનાવી તેમને વ્યવસ્થિત, અહિંસાત્મક, રાષ્ટ્રીય વિગ્રહની શક્તિનો અર્પણ કરીને આપ આપ્યો છે. રાષ્ટ્રીયતાને ગુજરાતી અસ્મિતાનું લક્ષણ બનાવી જે વિરોધી ભાવનાઓ થાત તેનું સમીકરણ કર્યું છે. એમનું પ્રચંડ વ્યક્તિત્વ, એમનું રાષ્ટ્રવિધાન, એમનાં દિગંતગામી પરાક્રમે અને એમની સંજીવની ત્રેરણાથી રાષ્ટ્રીય ઇચ્છાશક્તિના અંગૂઠ થયું ગુજરાતીને સરળ થઈ પડ્યું છે. ગુજરાતની અસ્મિતા આમ રાષ્ટ્રીય આત્મ-સિદ્ધિનું પગથિયું બની રહે છે.

પોતાની ભાષા ને સાહિત્ય, પોતાના સંસ્કાર ને જીવનને અસ્મિતા વડે સજીવન કરતો ગુજરાતી રાષ્ટ્રધર્મનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. એ સંસ્કૃષ્ટ વડે ‘ગુજરાત’ને જીવંત કરે છે, ‘રાષ્ટ્ર’માં એને વિશુદ્ધ કરી દેવા માટે-જેમ યોગી સમાધિ આદરે છે, પોતાના આત્માને પરબ્રહ્મમય બનાવી દેવા માટે તેમ.

ઇતિહાસમાં ગુજરાત

અર્યા. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી

જગતની પ્રાગૈતિહાસિક સંસ્કૃતિઓમાં ભારત-પ્રાગૈતિહાસિક સંસ્કૃતિનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રાગૈતિહાસિક સંસ્કૃતિ જુદાજુદા પાપાણુયુગોમાં વિસ્તરેલી છે. એ પૈકી ખાસ કરીને પ્રાચીન પાપાણુ યુગ તથા લઘુ પાપાણુ-યુગના અવશેષો ગુજરાતમાં અનેક નદીઓના કાંઠા પાસે મળ્યા છે.

ધાતુયુગનાં પગરણ તામ્ર યુગથી થયાં. હરપ્પા (પશ્ચિમ પાંજાબ) અને મોહેંજોદડો (સિંધ)માં મળેલી એ યુગની નગર-સંસ્કૃતિએ ભારતને જગતની પુરાતન સભ્યતાઓના નકશામાં ગરવું સ્થાન અપાવ્યું, પરંતુ દેશના ભાગત્રા પડતાં એ બંને સ્થળ પાકિસ્તાનમાં ગયાં. ત્યાર પછી એ ભવ્ય સંસ્કૃતિનાં અન્ય સ્થળ ભારતની ભૂમિમાં શોધાયા કરાય છે તેમાં ગુજરાતમાં ય એવાં કેટલાંક સ્થળ હાય લાગ્યાં છે, એ પરથી એ સંસ્કૃતિ અહીં છેક કચ્છથી દક્ષિણ ગુજરાત સુધી પ્રસરી હોવાનું સ્પષ્ટ થયું છે. આરચળોમાં લોથલ (જિ. અમદાવાદ) અને રંગપુર (જિ. સુરેન્દ્રનગર) ખાસનોંધપાત્ર છે. લોથલ સિંધ-પાંજાબ અને સુમેર-મિત્ર વચ્ચેનું મહત્વનું વેપારી

મથક હોવાનું માન્ય પશું છે, તો રંગપુરમાં એ સંસ્કૃતિનો ક્રમિક કુદરતી લય દેખા દે છે.

પૌરાણિક અનુશ્રુતિઓ લક્ષમાં લઈએ, તો પશ્ચિમ ગુજરાતમાં શાયંતિ અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં ભાગંવો ધણા પ્રાચીન કાલથી વસ્યા હોવાનું જણાય છે. અવન-સુકન્યાનાં લગ્ન દ્વારા એ બે કુલો વચ્ચે સીધો સંબંધ સધાસો ગણાય. શાયંતિની સત્તાનો અસ્ત થતાં અહીં મયુરાના યાદવો આવી વસ્યા. દ્વારકાધીશ શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ તે સમયના સમસ્ત ભારતવર્ષના રાજકારણમાં અગ્રિમ સ્થાન ધરાવતા અને ભગવાન વિષ્ણુના પૂર્ણાવતાર તરીકે વૈષ્ણવોના ઈષ્ટ દેવનું સ્થાન પામ્યા. અહીંના યાદવકુલના નેમિકુમાર જૈન-ધર્મના ખાત્રીસમા તીર્થંકર નેમિનાથ તરીકે નામાંકિત છે. ગુજરાત ત્યારે ‘આનત’ નામે ઓળખાતું.

ગુજરાતના સપ્રમાણ ઇતિહાસનો આરંભ મૌર્યકાલથી થાય છે. મૌર્ય સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં અહીંના રાજ્યપાલ પુષ્પગુપ્તે ગિરિનગર (જૂનાગઢ) પાસે સેતુ (બંધ) બાંધી સુદર્શન નામે

જળાશય બંધાવું ને મૌલ્ય રાજ્ય અંશોકના રાજ્ય-
પાસે તેમાંથી નહેરો કરાવી. અંશોકના ચૌદ ધર્મ-
સેનોની એક પ્રત એ જળાશય પાસે આવેલ શૈલ
પર કોતરેલી છે.

પશ્ચિમ ક્ષેત્રપોના શાસનકાલ દરમ્યાન અહીં
શક સંવત પ્રચલિત થયો, જે આગળ જતાં મહારા-
ષ્ટ્રમાં પ્રચલિત થયો ને હવે રાષ્ટ્રીય પંચાંગમાં પ્રયો-
ગ્ય છે. મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામનના સમયનો શૈલલેખ એ
ભારતના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ઉચ્ચ ગણના પ્રાચીન
નમૂના તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. વંશાવળી તથા સાલવારી-
ની વિગતો પૂરી પાડતા ક્ષત્રપ સિદ્ધાન્તો પ્રાચીન
ભારતના સિદ્ધાન્તોમાં ઇતિહાસના સાધન તરીકે
ધણી મહત્વના ગણાય છે. આ કાલ દરમ્યાન અહીં
બૌદ્ધધર્મ તથા જૈનધર્મની પ્રગતિઓ પણ
ખીલી. શૈવ ધર્મના પાશુપત સંપ્રદાયનો યુગ્મરાતમાં
ઉદ્ભવ થયો ને તે સંપ્રદાય સમય જતાં ભારત-
ભરમાં પ્રસરી. યુગ્મરાતનો રોમન સામ્રાજ્ય સાથે
વાણિજ્યિક સંબંધ બંધાયો. ભરુકચ્છ (ભરૂચ) એ
પશ્ચિમ ભારતનું દેશવિદેશ સાથે સંબંધ ધરાવતું
બંદર હતું.

જૈન આગમ ગ્રંથોની લિખિત વાચના વલ્લભી-
માં તૈયાર થઈ, જે દેશભરમાં શ્વેતાંબર જૈનોમાં
પ્રચલિત છે.

અંદ્રપ્રદેશ વિશ્વસાહિત્યના સમયમાં યુગ્મરાત ફરી
મગધ સામ્રાજ્યનો પ્રાંત બની ગયું, પરંતુ યુગ્મ
સામ્રાજ્યની પડતી થતાં મૈત્રકકુલના સેનાપતિ
ભટ્ટાકે વલ્લભીપૂરમાં સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપી. આ
મૈત્રક વંશની સત્તા લગભગ સમસ્ત યુગ્મરાત પર
ત્રણ સો કાં સુધી પ્રવર્તી. આ વંશના રાજા ધ્રુવસેન
બાલાહિત્યને ઉત્તર ભારતના ચક્રવર્તી હર્ષના જમાઈ
થવાનું માન મળ્યું. મૈત્રક કાલમાં વલ્લભીપૂર વિશ્વતથા
વેપારના કેન્દ્ર તરીકે વિખ્યાત થયું. ભટ્ટિકાવ્ય,
હરિવંશપુરાણ અને વિશ્વેશ્વરચક્રભાષ્ય જેવી
કૃતિઓ રચાઈ. બૃહિદાનને લગતાં તામ્રપત્રો પર
કોતરાયેલાં રાજસાસનોની પ્રથા ચિકીત્સી. યુગ્મરાત
ત્યારે 'લાટ' નામે ઓળખાતું.

વલ્લભીના મૈત્રક રાજ્યનો અંત આવતાં અહીં
દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટો અને ઉત્તરના યુગ્મરાતપ્રતીહારાનું
શાસન પ્રવર્ત્યું. એ દરમ્યાન અહીં બૌદ્ધ ધર્મનો
લથ થયો, પરંતુ ધરાનના નરધોસ્તીઓ ધર્મના
જતન માટે વતન તથા અહીં આવી વસ્યા ને
'પારસીઓ' તરીકે અહીંના બનીને રહ્યા. ઉત્તર
યુગ્મરાતમાં સરસ્વતીને તીરે આશુકીચવાડ પાટણ
નામે નગર વસ્યું, જે આગળ જતાં સોલંકી રાજ્ય-
ના પાટનગર તરીકે યુગ્મરાતેશનું મુખ્ય નગર બન્યું.

ચાલુક્ય વંશની જગ્યાએ ત્યાં ઈ. સ. ૯૪૨માં
સોલંકી વંશની સત્તા સ્થપાઈ ત્યારથી યુગ્મરાતની
રાજકીય તથા સાંસ્કૃતિક જાહેરજાલીનો પુનરુદ્ધ
થયો. સોલંકી વંશની સત્તા ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ
ને સમય જતાં કચ્છ તથા સૌરાષ્ટ્ર સમેત દાક્ષિણ
સમસ્ત યુગ્મરાત ઉપરાંત આસપાસના કેટલાક
પ્રદેશો પર પણ પ્રસરી. સિદ્ધરાજ જયસિદ તથા
કુમારપાલ પશ્ચિમ ભારતના પ્રબળ રાજવી ગણાયા.
એમના સમયમાં યુગ્મરાતે વિદ્યા, સાહિત્ય તથા
કલાના ક્ષેત્રમાં પણ ગણનાપાત્ર વિકાસ સાધ્યો.
કવિશાસ્ત્રસર્વજ્ઞ ગણાતા હેમચંદ્રાચાર્ય અને કવિ
વિદ્યાલેખોમાં અપૂર્વ પ્રદાન કરી યુગ્મરાતને ભારતનાં
સાહિત્યિક ક્ષેત્રમાં ગરતું સ્થાન અપાવ્યું. વાલ્મેકી
સોલંકી રાજ્યના મહામાત્ય વસ્તુપાસે પણ વિદ્યા
તથા કલાના ક્ષેત્રમાં ઘણો ગણનાપાત્ર ફાળો આપ્યો.
સોમનાથ, મોદેરા, પાટણ, સિદ્ધપુર, આણ, ગિર-
નાર, રાંતુલ, તારંગા, ખંભાત, ઝોઝ, ધોળકા
વગેરે સ્થળોએ અનેક ભવ્ય મંદિર બંધાયાં. વેપાર
ઉદ્યોગ તથા સંપત્તિનો પણ ઘણો અભ્યુદય થયો.
બંદરોમાં ભર્યું સ્થાન ખંભાતે લીધું. રાજકીય
તથા સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ સોલંકી કાલ એ યુગ્મરાતના
ઇતિહાસનો સુવર્ણકાલ ગણાય છે. ઉત્તર તથા પૂર્વ
ભારતમાં સુરિષ્ટમ તુર્કોની હકૂમત સ્થપાઈ ત્યારે
પશ્ચિમ ભારતમાં જે કેટલાક પ્રબળ રાજ્યો પોતાની
સ્વતંત્રતા ટકાવી અભ્યુદય રાખી શક્યાં, તેમાં
યુગ્મરાતના સોલંકી રાજ્યની ગણના થતી.

પરંતુ આખરે ઈ. સ. ૧૩૦૦ના અરસામાં
વાલ્મેકી રાજા કલ્પદિવનો પરાજય થતાં અહીં

દિલ્હી સસ્તનતની હકૂમત રથપાર્ષી લગભગ એક સૈકા સુધી દિલ્હીના નાજિમોના વસીલત આગ્યો. દરમ્યાન ઇસ્લામ ધર્મનો પ્રસાર થતો ગયો ને ગુજરાતમાં અનેક મોટી નાની મસ્જિદો બંધાઈ. દિલ્હીની સસ્તનત નખી પડતાં ગુજરાતના નાજિમો ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર સસ્તનત રચાવી (૧૪૦૩).

સુન્નતના અદમદશાહે આશાવક્તની ઉત્તરે અમદાવાદ વસાવ્યું (૧૪૧૧) ને સસ્તનતનું પાય-તખ્ત પાટણી ત્યાં ખસેલું. મહમૂદશાહ બેગરાએ અમદાવાદ શહેરને ફરોત કોટ કરાવ્યો, જૂનાગઢ અને આંપાનેર છત્રીત્યાં નવાં શહેર વસાવ્યાં. અમદા-વાદ અને આંપાનેરમાં સુંદર મસ્જિદો બંધાવી અને સરખેજમાં અનેક રમારક બંધાવ્યાં.

આ અરસામાં ફિરંગીઓ હિંદ મહાસાગરને રસ્તે થઈ અરબી સમુદ્રમાં સત્તા જમાવવા મંજૂર હતા. ગુજરાતના સુક્તાનોએ સૌરાષ્ટ્રના દીવ બંદરને નીકાડાનું વડું મથક રાખી ફિરંગીઓની વંથતી જતી દરિયાઈ સત્તાને રોકવા કોશિશ કરી પરંતુ આખરે દીવ અને દમણમાં ફિરંગી સત્તા રથપાર્ષી.

સુન્નતના બહાદુરશાહના વખતમાં ગુજરાતની સસ્તનતની અગતીનો અંત આવ્યો ને એની પડતીનાં પગરણ થયાં. ત્યારે ઉત્તર ભારતમાં મુગલ સત્તા રથપાર્ષી ચૂકી હતી. ગુજરાતની સસ્તનત કુસંપ અને સત્તાની સાકમારીને લઈને નખી પડતી ગઈ ને ૧૫૭૨-૭૩ મુગલ સમ્રાટ અકબરે ગુજરાત છત્રી લઈને સસ્તનતનો અંત આવ્યો.

સોલંકી કાલની જેમ સસ્તનત કાલ દરમ્યાન પણ ગુજરાતનું શાસન ધણા વિશાળ પ્રદેશ પર પ્રવર્તતું, જેમાં હાલના ગુજરાતની આસપાસના કેટલાક પ્રદેશનો પણ સમાવેશ થતો. ખેતી, આગાયત, હુન્નરકલા તથા વેપારવ્યવજની આગાદી હતી. ગુજરાતમાં અનેક સુંદર મસ્જિદ તથા હજાર બંધાયાં. ગુજરાતની મસ્જિદોમાં ચિત્રસેવી ભારતીય ઇરાની રથપાત્ર વૈશી દેશભરના ઇસ્લામી રથપાત્ર-

માં અનોખી ભાત પાડે છે. અહીંના કિનખાખ, મલમલ, જરીશામ વગેરેની દેશવિદેશમાં ભારે માંગ રહેતી. ખંભાત, ઘોઘા, દીવ અને સુરતમાં જહાજ બનાવવાનાં કારખાના હતાં. સુલતાનોએ સત્તા અને સંપત્તિમાં ભારે જહોજલાલી બોગતી. રૈયતે પણ એકંદરે સુખશાંતિ અનુભવી.

અકબરે ગુજરાત છત્રી ત્યારથી ૧૮૫ વર્ષ સુધી એ મુગલ સામ્રાજ્યની હકૂમત નીચે રહ્યું. એ દરમ્યાન અહીં સાહેક નાજિમ (મહેદાર) નિમાયા, જેમાં મોટા અમીરો, શાહનવાઓ અને ખરિયા રાજાઓનો સમાવેશ થતો. અકબરે દરિયો પહેલ-વહેલો ખંભાતમાં બેસ્યો ને જરથોસ્તીઓનો પરિ-ચય તેને દક્ષિણ ગુજરાતમાં થયો. અકબરે ફતેહપૂર સિદ્ધીમાં સર્વધર્મોના વડાઓની પરિષદ ભરી ત્યારે તેણે તેમાં નવસારીના પાસરી દસ્તૂરને તેણેવેદા. જરથોસ્તી સંસ્કૃતિની અસરથી તેણે આદમાસવામી દિજરી સનને બહેલે સૌરમાસવામી ઇલાહી સન અપનાવી. આગળ જતાં અકબરે ગુજરાતના નામાં-કિત જૈન યુરિ હીરવિજયજીને આગ્રા તેણ્યા અને તેમની ગ્રેસણથી પયુસણ પર્વ દરમ્યાન છવહિસાની મનાઈ ફરમાવી. તીર્થસ્થાનોમાં લેવાતો મૂંડકાવેશ તથા બિન-મુસ્લિમો પર લેવાતો જઝિયાવેશ રદ કર્યો. ઔરંગઝેબના સમયથી ગુજરાતમાં મરાઠા-ઓનો પગપેસારો થવા લાગ્યો. ૧૭૩૬ ૩૭માં નવા મુગલ નાજિમ મોમિનખાંએ અમદાવાદનો કબજો લેવામાં મરાઠાઓની મદદ લીધી ને અહીં મુગલ-મરાઠાની સંયુક્ત સત્તા પ્રવર્તી. પૂનાના પેશ્વા અને વડોદરાના ગાયકવાડ વચ્ચે સમાધાન થતાં તેમણે સંયુક્ત આઠ કરી ગુજરાત છત્રી લીધું ને મુગલ-ઈ-ની રહીસહી સત્તાનો અંત આવ્યો (૧૭૫૩-૫૮).

મુગલ હકૂમત દરમ્યાન અમદાવાદ અને સુરત રેશમી કપડાના ઉદ્યોગ માટે મરાહર હતાં. દિલ્હીમાં શાહજહાંના દરવાર ભરાયો ત્યારે ત્યાં અમદાવાદથી એક લાખ રૂપિયાની કિંમતનો જરીભરતવાગો ભારે શામિયાનો મોકલવામાં આવેલો. સાદા તથા રંગીન સુતરાઉ કાપડના ઉદ્યોગમાં પણ ગુજરાત અગ્રિમ રથાન ધરાવતું. સરખેજની ચળીની યુરોપમાં ધણી

માંગ રહેતી. દારૂઓળા માટે અંગ્રેજો અહીંથી સુરો-
ખાર ધણો ખરીદતા. આ સમયે કેટલાક યુરોપીય
મુસાફરોએ ગુજરાતની મુદ્દાકાત લઈ તેની નોંધ લીધી
છે. ફિરંગીઓ ઉપરાંત વલંદાઓ તથા અંગ્રેજો
અહીં પોતાની કોડીઓ રચાવવા મથતા. બંદર તરીકે
હવે ખંભાતનું સ્થાન સરતે લીધું. ગુજરાત એ
મુગ્ધ સામ્રાજ્યનો એક સમૃદ્ધ સ્ત્રોત (પ્રાંત) ગણાતો.

પેશ્વા અને ગાયકવાડ વચ્ચે ખટરાગ થયા કરતા,
તેનો લાભ અંગ્રેજોએ લીધો. પેશ્વાના સૂબા શેરુ-
કરે અમદાવાદમાં ગાયકવાડની હવેલી લેતાં ગુજરાત
ખોર્ડ ગુજરાતમાંના પેશ્વાના હકનો ઈન્નરો ગાય-
કવાડને મળ્યો, કારિયાવાડની ખંડેશી અંગ્રેજ
સરકારને સુપરત થઈ. ડોહાઈ પરગણાના બદલામાં
અમદાવાદ શહેર તથા દસકોઈ પરગણા વગેરેનો
મુલક અંગ્રેજોએ પડાવી લીધો ને ગુજરાતમાં મુખ્ય
સત્તા બ્રિટિશ સરકારની પ્રવર્તી. (૧૮૫૭)

મરાઠા સત્તા દરમ્યાન ગુજરાતે શાંતિ સન્ના-
મની અને સમૃદ્ધિ ગુમાવી. પ્રભુ પર ભત્તભતના
કરવેરા નાંખાયા. અમદાવાદ જેવું પાટનગર પણ
ધણું વેરાન થઈ ગયું. ૧૮૦૦ના અરસામાં સ્વામી
સદ્ગનનંદે સૌરાષ્ટ્રમાં નારાયણ-ભક્તિ અને સદા-
ચારનો નવો સંપ્રદાય શરૂ કર્યો, જે સ્વામીનારાયણ-
સંપ્રદાય તરીકે ભણીનો છે. મુંબઈનો વેપાર તેજ
થતાં સરત બંદરની પડતી થઈ.

૧૮૧૭માં બ્રિટિશ સરકારે ગુજરાતનો કબજો
લીધો ત્યારથી ગુજરાત બ્રિટિશ સરકારના સીધા
શાસન નીચેના જિલ્લાઓ તથા બ્રિટિશ સરકારના
આધિપત્ય નીચનાં હિંદુ-મુસ્લિમ રાજ્યોમાં વહેંચાઈ
ગયું. શાંતિ અને સન્નામતી રચાતા પ્રજાની વસતી
અને આજ્ઞાદી વધવા લાગી. વહીવટ, કેળવણી,
ભાષા, સાહિત્ય, અખબાર, વેપાર, ઉદ્યોગ, સામા-
જિક રીતરિવાજો, ધાર્મિક માન્યતાઓ વગેરે અનેક
ક્ષેત્રોમાં અવનવા સુધારાવધારા થવા લાગ્યા.

૧૮૫૯માં અમદાવાદમાં રા. બ. રણછોડલાલે સતર-
કાપડની મિલ કાઢી ગુજરાતમાં મિલ-ઉદ્યોગનાં પગ-
રણ કર્યાં. ૧૮૭૫માં સૌરાષ્ટ્રના સ્વામી દયાનંદ
સરસ્વતીએ મુંબઈમાં આર્યસમાજની સ્થાપના કરી
બ્રહ્મસમાજની પ્રેરણાથી મુંબઈ, મહારાષ્ટ્ર અને
ગુજરાતમાં પ્રાર્થનાસમાજ પ્રચલિત થયો.

પરંતુ ૧૯૧૫માં શ્રી મોહનદાસ ગાંધી અમદા-
વાદમાં આવી વસ્યા ત્યારથી ગુજરાતમાં તથા દેશભર-
માં અપૂર્વ જુવાળા આવ્યો. સાબરમતીનો સત્યાગ્રહ
આશ્રમ સમસ્ત ભારતની રાજકીય (તથા સાંસ્કૃતિક)
ચેતનાનું પ્રેરણાસ્થાન તથા કેન્દ્રસ્થાન બની
રહ્યો. ગાંધીજીને સત્યાગ્રહની લડતોમાં શ્રી વલ્લભ-
ભાઈ પટેલની સરદારી મળી. શ્રી મહાદેવ દેસાઈ,
શ્રી નરહરિ પરીખ, શ્રી કિશોરલાલ મશરવાલા અને
શ્રી રવિશંકર મહારાજ જેવા નામાંકિત કાર્ય-
કરો મળ્યા. ગાંધીજીએ પ્રજાના સર્વ વર્ગોમાં તથા
જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રમાં ભગવતિ આણી અને સત્ય
અને અહિંસા દ્વારા સંપ્રાપ્તો પોળ્યા. દાંડીજીએ
ઐતિહાસિક બનાવ મહાત્માજીના જીવનનો મહા-
ભિનિષ્ક્રમણ જેવો યાદગાર પ્રસંગ ગણાવ્યો. એ
પછી ગાંધીજી ગુજરાત તજી ગયા, પરંતુ ગુજરાતે
દેશના સર્વ સ્વાતંત્ર્ય-સંપ્રાપ્તોમાં સક્રિય ફાળો
આપવાનું ભરી રાખ્યું. આઝાદી પછીના રાષ્ટ્ર-
ધનરમાં સરદાર પટેલે દેશી રાજ્યોના વિલીની-
કરણના વિકટ પ્રશ્નને કુનેહથી પાર પાડી દેશને
અખંડ બનાવવામાં અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો.

બૃહદ મુંબઈ રાજ્યનું વિભાજન થતાં ૧૯૬૦માં
અક્ષય રાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું ને ગુજરાતમાં
અગાઉ કદી નહિ સધાયેલું એવું વહીવટી એકીકરણ
સ્થપાયું. ગુજરાતમાં કેળવણીનો ભાર વિકાસ થઈ
રહ્યો છે ને પ્રાકૃતિક સાધન સંપત્તિના સંરોધન
તથા ઉદ્યોગોના અવમુદ્ધ પર વિશેષ લક્ષ્ય અપાઈ
રહ્યું છે રાજકીય દૃષ્ટિએ પણ ગુજરાત એકંદરે શાંત
તથા સ્થિર વહીવટ દાખવી રહ્યું છે.

ગુજરાતની સંસ્કૃતિ

શ્રી હરકાન્ત શુક્લ

ગુજરાતને હિન્દી અક્ષર હોય તેવી કાંઈ સંસ્કૃતિ છે નહિ પણ દરેક વિભાગની જેમ તેને પ્રાદેશિક વિશિષ્ટતાઓ તો છે જ જેને કારણે ગુજરાતે અમુક સમયના અંતરે એવા ગદાપુરુષો પેદા કર્યા છે જેના વ્યક્તિત્વની ઝાંખ માત્ર ગુજરાતની નહીં પણ સારાપે ભારતની સંસ્કૃતિ ઉપર પડેલ છે. કોઈ પણ દેશ કે પ્રદેશનાં સંસ્કાર ધર્માનાં અનેક તત્ત્વો હોય છે પણ આ બધામાં ભૌગોલિક તત્ત્વ એ સૌથી મહત્ત્વનું તત્ત્વ છે. આપણે ગુજરાતનો જ દાખલો લઈએ તો જણાશે કે ગુજરાતના આર્થિક સામાજિક તથા સાંસ્કૃતિક જીવનના ધડતરમાં એના એક હજાર માર્પણ લાંબા સાગરકાંઠાએ ફેલા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી ગુજરાત એ પશ્ચિમનું દરિયાઈ વ્યવહાર અને વ્યાપારનું નાકું ગણાતું એટલું જ નહીં પણ દારકાથી માંડી સોપારા સુધીનાં ગુજરાતના બંદરો પશ્ચિમહિન્દની સાગરપટ્ટીનાં રક્ષણહાર બંદરો ગણાતાં અને આ બંદરોથી અનેક દેશની સમૃદ્ધિ ગુજરાતમાં કેલવાતી, એટલું જ નહીં પણ અહીંના તથા દેશપરદેશના

સંસ્કૃતિનાં વહેણો અહીંથી પસાર થતાં. ગુજરાતના સાહસપ્રિય વ્યાપારીઓએ બનાવે તો ગુજરાતની સંસ્કૃતિક વસાહત બનાવી હતી અને ચોરોણુદુરના સુપ્રસિદ્ધ મંદિરના સ્થાપત્યમાં ગુજરાતના શિલ્પકારો તથા સ્થપતિઓએ ધણું અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો તે સુવિદિત છે. સૌરાષ્ટ્રના સિંહપુર (શિહોર) ના એક રાજકુમાર વિજયે પાંચમી શતાબ્દિમાં લંકા જતી તેને સિંહલદ્વીપ નામ આપી ગુજરાતની સંસ્કૃતિને વિજય ધ્વજ ફરકાવ્યો હતો. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર તથા કચ્છના સાગરકાંઠે વહાણો બનાવવાનો ધંધો પણ એટલો જ વિકસ્યો હતો. કચ્છના એક વહાણવટીએ વારકોડીમામાના વહાણને આફ્રિકાથી હિન્દ લાવ્યાની તથા નેફસનનું બાણીનું લડાયક જહાજ દ્રક્ષલગર નવસારીમાં બંધાયું હતું તે વાતો ગુજરાતને મળેલા સાગર રાણીના ગિરદને યથાર્થ કરનારી ગૌરવપ્રદ કથાઓ છે. ગુજરાતના વિરાળ સાગરપટ્ટે આપેલ સમૃદ્ધિ, તથા મહા નદીઓએ આપેલ નૈસર્ગિક ક્ષણદુષ્પતાને કારણે દેશપરદેશની જાતિઓ હમેશાં ગુજરાત તરફ આકર્ષાઈ છે.

મીઠું, રોમન, બેફૂડીયન, શક, દુધ, અરખ, ટકું, અફઘાન, ફીરંગી, રંગ, ફેન્ય, અંગ્રેજી વગેરે પડોશી પ્રભુઓ તથા હિંદની અનેક જાતોને ગુજરાતે આશ્રય આપ્યો છે. આ બધી જાતો, કેમકે અને પ્રભુ સાથેના લોહી અને આચાર-વિચારોના પ્રચુર સંમિશ્રણમાંથી ગુજરાતની પ્રભુ અને સંસ્કૃતિ સમૃદ્ધ બન્યાં છે.

પ્રાચીન સંસ્કારધર્મો

આર્યોના આગમન પહેલાંની સિંધુ સંસ્કૃતિના જે અવશેષો ગુજરાતમાંથી મળ્યા છે તે પણ ગુજરાતના આંતરરાષ્ટ્રીય ઇરિયાઈ આપારના કેન્દ્ર તરીકેની ખ્યાલિતો વિસ્તૃત ખ્યાલ આપે છે. સિંધુસંસ્કૃતિ પહેલાંના કાળમાં તાજેતરમાં થતાં નવાં સંશોધનો શું પૂરવાર કરશે તે તો એક કોયડો છે પણ આ બધા ઉપરથી પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી ગુજરાત પાસે પડેલા અતિપ્રાચીન સંસ્કાર વારસાનો ખ્યાલ આવે છે. આર્યોના આગમન પછી જે આર્ય સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો તેના પ્રભુઓમાં અવન, ભુશુ, માકુંડેય, માસનદક, કણ્વ, સોભરી જેવાં મહાન તપસ્વીઓ જ હતા અને પુરાણકાળના નાયક શ્રી કૃષ્ણ જેવા રાજપુત્ર, તત્ત્વચિંતક, કલાકારદ્વારા ગુજરાતને સંગીત, નૃત્ય તથા એ વખતના જાતિ શાસ્ત્રોના સમૃદ્ધ વારસો મળ્યો છે. ભારતની સંપત્તિ અને સંસ્કૃતિના કેન્દ્રસરું દારિકા આજે પણ પુરાણી કથાઓને જીવંત બનાવી ગુજરાતની પ્રજાને પ્રાચીન સંસ્કારિતાની પ્રેરણા આપે છે. દારિકાથી પણ વધુ પ્રાચીન સોમનાથ એ તો ગુજરાતનાં શૌર્ય, સંસ્કાર, આશા, નિરાશા તથા જ્ય-પરાજયનો કડીબદ્ધ ઇતિહાસ રજૂ કરતો ગુજરાતની સંસ્કૃતિનો શિક્ષણ-લેખ છે. આ મંદિરના વિધાયકો હતા સોમ, રાવણ અને શ્રી કૃષ્ણ જેવા પૌરણિક કથાના નાયકો અને તેનાં મૂળ તો શિવ અને શક્તિના પ્રાચીન ધર્મ સંપ્રદાય જેટલાં પ્રાચીન છે. સાત માળનું સ્થાપત્ય, ૫૧ સ્તંભો યાં ભગ્નાઓ, ૨૦૦ ગણની સોનાની

સાંકળ અને ૩૫૦ જેટલી નૃત્યાંગનાઓનું નૃત્યાચર્ય, કારમીરથી આવતાં પુષ્પો તથા કાંથીથી આવતાં ગંગાજળની એક પરદેશી ઇતિહાસકારે કહેલી કથા આજે પણ ગુજરાતીઓની કલ્પનાને ઉત્તેજે છે. માનવ અસહિષ્ણુતાએ વેરેલા વિનાશ અને સંહારના રાખ અને ધૂળના ઢગલાઓમાંથી ફરી ફરી પુનઃજીવન પામતું આ મંદિર તો ગુજરાતીઓની સંસ્કૃતિ પ્રત્યેની અગ્ર અને અવિચલ શ્રદ્ધાનું પ્રતીક બની ગયેલ છે.

ત્રણ સામ્રાજ્યોની સ્મૃતિ-શિલા

શ્રી કૃષ્ણ પછી આવેલા અધકારયુગ પછી ભારતના ઇતિહાસનું પ્રભાત મૌર્યકાળથી ઉઘડે છે. મૌર્ય, ક્ષત્રપ, ગુપ્તવંશો જેવા મહા સામ્રાજ્યવાદી સત્તાના હબ્બર વર્ષના સાતત્યની સાક્ષી આપે છે. ગિરનારનો શિક્ષણેષ, બન્યાંથી ભારતીય ઇતિહાસને વાચા મળે છે તે આજથી લગભગ ૨૩૦૦ વર્ષ પહેલાં શાંતિ, પ્રેમ, દયા અને અહિંસા દ્વારા માનવતાનું સામ્રાજ્ય ચલાવવાનો જગતનો પહેલો પ્રયોગ કરનાર સમ્રાટ અશોકના ઉપદેશના સિદ્ધાંતોનું સમર્થન કરે છે. પ્રાચીન હિન્દુ આધ્યાત્મિક ગૌરવ સાચવી રાખનાર આ શિક્ષા આજે પણ લીગ ઓફ નેશન્સ અને યુનેસ્કો જેવી સંસ્થાઓ દ્વારા શાંતિ સ્થાપના મથતી માનવજાતને બેધમક બની ગયેલ છે. એટલું જ નહીં પણ આજના હિન્દી પરદેશનીતિની આધારશિક્ષા બની ગયેલ છે.

વહલલીનો વૈભવ અને વારસો

ગુપ્ત કાળ પૂરો થતાં ગુપ્તસેનાધિપતિ મિટ્ટકે વહલલીપુરમાં મૈત્રકવંશની સ્થાપના કરી. આ રાજ્યના ત્રણસો વર્ષનો કાળ એટલે ગુજરાતનો પ્રથમ સુવર્ણયુગ. માળવા અને સજ્જાદિનું સ્વામિત્વ સિદ્ધ કરનાર આ રાજ્યકાળમાં નાલંદા અને તક્ષશિલાની બેરોઅરી કરી શકે તેવાં વિદ્યાકેન્દ્ર તરીકે

ભારતમાં પ્રસિદ્ધ હતું. રિચરમન અને ગુણગતિ જેવા બૌદ્ધ ધર્મના સમ્મિતીય શાખાના ઉત્પાદકો વસ્ત્રભીમાં હતા. જૈન ધર્મનો “વસ્ત્રભી-વાચના” નામનો ગ્રંથ અહીં સિપિબદ્ધ થયો. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કાલિદાસ અને ભવભૂતિની હરોગમાં મહા કવિ ગણાના કવિ ભટ્ટી પણ વસ્ત્રભીમાં જ આ કાળે થયા. વસ્ત્રભીમાં સૌથી વધુ તો કોટ્યાર્ધશો હતા અને નૌકાયાન માટે પ્રસિદ્ધ થયેલ વસ્ત્રભીવૈભવની વાતો તો આજસુધી પ્રસિદ્ધ છે.

સોલંકી યુગની કીર્તિકથાઓ

મહાગુજરાતના પાયા નાખ્યા વસ્ત્રભીના મૈત્ર-કૌએ તો તેને સિદ્ધ કર્યું” ગુજરાતના સોલંકીઓએ. આ કાળમાં પણ અણહિલપુર અને વડનગર વગેરે વિદ્યાધામો હતાં. મૃગરાજ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, ભીમ, વીરધવળ જેવા સોલંકી રાજવીઓ અને તેના શાન્ત, ઉદયન, મુંળવ, વસ્તુપાળ, તેજપાળ જેવા મહા અમાત્યો, તથા હેમચંદ્રાચાર્ય, સોમદેવ, મેરુતુંગજેયા અનેક વિદ્વાનોએ ગુજરાતને રાજકીય, સાંસ્કૃતિક તથા સાક્ષર દેહ આપ્યો. સોલંકીકાળની સિદ્ધપર્યાપ્ત્યની સમૃદ્ધિ આજે પણ રુદ્રમહાદેવ, વીસનગર-વડનગરનાં કીર્તિતોરણો, હ્યોઈની હીરાભાગેળ, મોદેરાનું સ્વર્ગમંદિર તથા ચાન, ધૂમલી અને સૈન્યધરના મંદિરોનાં ખડિત કલેવરો દ્વારા ગુજરાતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિનું દર્શન થાય છે.

હિંદુ-મુસ્લિમ સંસ્કૃતિ-સમન્વય

આણંકય કાળ પછીના મુસ્લિમ કાળમાં ગુજરાતે હિંદુ-મુસ્લિમ સંસ્કૃતિનો સમન્વય કરી અનેક સુંદર સ્થાપત્ય પ્રણાલિકાઓ આપી છે. જેના નમૂનારૂપે આજે પણ અમદાવાદ, ચાંપાનેર, જૂનાગઢ, માંગરોળ, વગેરેની મસ્જિદો તથા મકબરાઓ મોજૂદ છે. આ વખતના ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધના નમૂનારૂપે અમદાવાદની સીદી-સૈયદની જાળી જગમગદ્દર છે. આ કાળમાં સોળમી શતાબ્દિમાં થયેલ સુલતાન બહા-

દુરશાહે બૈલુ નામના એક મહાન સંગીતાચાર્યને ગુજરાતના રાજ્યગાયક તરીકેનું સ્થાન આપ્યું હતું. બૈલુ મૂળ ચાંપાનેરનો હતો અને તેમણે દેવી કાલિકાની પ્રશસ્તિરૂપે રચેલ સંસ્કૃત પ્રબંધો આજ સુધી હિંદના સિદ્ધ સંગીતકારોમાં પ્રચલિત છે. દીપક રાગથી પ્રદીપ્ત થયેલ તાનસેનને ગુજરાતના પીસનગરની નાગર કન્યાએ મેઘમહાર ગાઇને શાંત કર્યાની દંતકથા ગુજરાતમાં ઉચ્ચ સંગીતના સમગ્ર કેટલી વ્યાપક હતી તે ખતાવવા માટે પૂરતી છે.

સાંસ્કૃતિક પરાવલંબન

ગુજરાત બચકે ભારત ઉપર આવેલ પરદેશી આક્રમણોમાં સૌથી વધુ ખતરનાક કોઈ આક્રમણ હોય તો તે અંગ્રેજ સંસ્કૃતિનું આક્રમણ હતું. અંગ્રેજોનો હિન્દ ઉપર માત્ર રાજકીય જ નહીં પણ તેનો સાંસ્કૃતિક વિજય પણ એટલો જ વ્યાપક હતો. અંગ્રેજોએ ભાષાનું માધ્યમ ફેરવ્યું તેની સાથે યુરોપની સંસ્કૃતિ હિંદી સંસ્કૃતિ કરતાં વધુ ચડિયાતી હતી તેવી ભાવના પણ હિંદીઓના મનમાં પેદા કરી. ગુજરાતમાં ખ્રિદિશ સત્તાનો પગપેસારો કરનાં વોકરના આગમન સાથે ઇ. સ. ૧૮૦૭માં થયો. ગાયકવાડી ચોથ તથા પેશ્વેશ્વરીને કારણે વડોદરાના ગુજરાતના અન્ય રાજ્યોની સાથે ઝગડા પતાવવાના બહાને અંગ્રેજ વચ્ચે ગુજરાત ઉપર ફરી વળ્યું. ગુજરાતમાં હિન્દના કોઈપણ ભાગ કરતાં દેશી રાજ્યોની સંખ્યા ધણી હોવાથી ગુજરાતની કક્ષા અને સંસ્કૃતિએ દેશી રાજ્યોમાં આશ્રય લીધો. દેશી રાજ્યોમાં સાહિત્ય, વિદ્યા અને કલાને આશ્રય આપવાની પ્રણાલિકાઓ પહેલેથી જ ચાલુ હતી એટલે હિન્દના નાખંડિત સંગીતકારો તથા વિદ્વાનોને સહુથી વધુ આશ્રય મળ્યો વડોદરા રાજ્યમાં. ગ્રો. મૌલાનાશ્વ, ઈનામતખાં, ફૈયાઝખાં વગેરે રાજ્ય ગાયકો સ્થાપ્યા એટલું જ નહીં પણ ઉચ્ચ સંગીતનું શિક્ષણ આપનારી સંગીતશાળા પણ સ્થાપવામાં આવી. તેવી જ રીતે જામનગર, ભાવનગર, જૂનાગઢ

વલ્લભી ધરમપુર વગેરે રાજ્યોએ પણ સિદ્ધ સંગીતને પોપણ આપવામાં સક્રિય ફાળો આપ્યો છે.

આ જ કાળમાં ગુજરાતની રંગભૂમિની પણ સ્થાપના થતાં ગુજરાતી નાટ્યકલાનું પુનરુત્થાન થયું અને ગુજરાતની રંગભૂમિએ આપેલ નાટ્યકારો નટો તથા નાટ્ય મંડળીઓ જોતાં આ કલા વધુ વ્યવસ્થિત અને વિકસિત બની. પરંતુ બોક્સી કિંમો આવતાં ગુજરાતની રંગભૂમિને જે મરણતોલ ફટકો પડ્યો તેમાંથી તે હજી બહાર આવી નથી.

મુસ્લિમ અને મહારાષ્ટ્ર સત્તાના વખતમાં ગુજરાતના કાવ્યસાહિત્યે તો ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરી. નરસિંહ, ભાસણ, પ્રેમાનંદ, શામળ, દયારામ જેવા ખ્યાતનામ કવિઓ આપ્યા હતા. પરંતુ ગુજરાતના ગદ્ય અને નવલકથા સાહિત્યે છેલ્લા દોઢસો વર્ષોમાં જે વિકાસ કર્યો તે ખરેખર અદ્ભુત છે. પરિણામે હિંદની વિકસિત અને સ્વતંત્ર ગણાતી ભાષાઓમાં ગુજરાતીએ કીકીક સ્થાન મેળવ્યું છે અને આજે પણ ગુજરાતનું વાંચન વિકસતી દશામાં છે. પરાવચનબંધમાંથી છૂટકારો મેળવવા આધુનિક કાળમાં પ્રથમ પ્રયત્ન કર્યો સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ. તેમણે આયંધર્મ દ્વારા સ્વધર્મ અને સ્વરાજ્યની ઘોષણા સારાજે ભારતવર્ષમાં કરી. આ પછી સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વરાજ્યની ઘોષણા કરનારા

હતા રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજી.

નવ ગુજરાત

મહાત્મા ગાંધીજીએ સત્ય અને પ્રેમાના પ્રયોગો દ્વારા અહિંસક સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની રાહચાત ગુજરાતમાં કરી ગુજરાતને સ્વાતંત્ર્ય પ્રવૃત્તિનું એક અગ્રણ્ય બનાવ્યું. આ પ્રવૃત્તિએ ગુજરાતને સરદાર પટેલ, ઠક્કર બાપા, અખાસ તૈયબજી તથા દરબાર ગોપાળદાસ જેવા સન્નિધ સેવકો પણ આપ્યા.

બ્રિટિશ કાળમાં રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ છિન્નભિન્ન બનેલ ગુજરાતના ઇતિહાસે પડખું ફેરવ્યું અને ભાગ્યનું ચક્ર પૂરું કર્યું. સેંકડો વર્ષો પછી રાજકીય નકશા ઉપરથી ભૂ-સાઈ ગયેલ ગુજરાત રાજ્યનો તા. ૧ મે, ૧૯૬૦નાં રોજ પુનર્જન્મ થયો. ગુજરાતને તેનાં સ્વકીય રાજ્ય, ભાષા અને સંસ્કૃતિ હોવા છતાં ગુજરાતીઓ તેની સંકુચિતતામાં કદ પિ રાખ્યા નથી. હિંદભરમાં પથરાયેલ અને આપારી સમવાળા ગુજરાતીને ભાષાકીય વાગબંધી કદાપિ નહીં નથી. દિલ્હી હોય કે કલકત્તા, મદ્રાસ હોય કે મહીસુર જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી ગયા છે ત્યાં ગુજરાતી જે તે વિભાગના નાગરિક તરીકે જ રહ્યો છે અને ગુજરાતનું નામ રોશન કર્યું છે.

ગુજરાતી ભાષા—

બોલીઓના ક્રમિક વિભાજનના સંદર્ભમાં

ડૉ. પ્રબોધ પંડિત

ભારતીય આય-ભાષાના ઇતિહાસના

અભ્યાસીઓએ સામાન્ય રીતે લિંગ-લિંગ કાળની માન્યભાષાઓને ધ્વનિ-પરિવર્તનની પ્રક્રિયા દ્વારા સાંકળવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. (૧) સંસ્કૃત, (૨) પાલિ-પ્રાકૃત, (૩) અપભ્રંશ અને (૪) અર્વાચીન ભારતીય આય-ભાષાઓ—આવી ચાર મુખ્ય ભૂમિકાઓ રચીને તે તે માન્યભાષાનું સાહિત્ય તપાસવામાં આવે છે અને ક્યાં ધ્વનિપરિવર્તનો દ્વારા એક ભૂમિકામાંથી બીજી ભૂમિકામાં સંક્રમણ થાય તે નારવવામાં આવે છે. પહેલી ત્રણ ભૂમિકાઓ (૧) સંસ્કૃત, (૨) પાલિ-પ્રાકૃત અને (૩) અપભ્રંશ છે. એ પ્રત્યેક ભૂમિકામાં એક જ માન્યભાષામાં સાહિત્ય રચાયું હોય એમ સ્વીકારવામાં આવે છે. જ્યારે ચોથી ભૂમિકા તરીકે પંદર-વીસ માન્ય-ભાષાઓ (નવ્ય ભારતીય આય-ભાષાઓ સિદ્ધી, પહાડી, બોજપુરી વગેરે અર્વાચીન ભારતીય આય-ભાષાઓ) સ્વીકારવામાં આવે છે. આવી પરિસ્થિતિ હોય ત્યારે સામાન્ય રીતે એવી ભ્રાંતિ ચલાવો સંભવ ખરે કે અપભ્રંશ કાળ સુધી જાય કે ભારતીય ભાષાના-ઇતિહાસમાં અવિચ્છિન્ન રીતે

એક જ શાખાનો વિકાસ થયો છે અને ત્યારબાદ, (અપભ્રંશકાળ બાદ) એનું અનેક શાખાઓમાં વિભાજન થયું છે. નવ્યભારતીય આય-ભાષાઓ લગભગ દસમા શેકાની આસપાસથી અસ્તિત્વમાં આવી અને નવ્યભારતીય આય-ભાષાઓ માન્યભાષાઓ તરીકે જે કાળમાં સાહિત્ય બદલ થઈ તે કાળને એ ભાષાઓના ઉદ્ભવના કાળ તરીકે માની લેવાથી આવી ભ્રાંતિ સ્વાભાવિક થાય.

ભારતીય આય-ભાષાઓ ઠેકઠેક એક કાળમાં, એકાએક, (અપભ્રંશમાંથી) ઉપરી આવેલી નથી. આર્થો ભારતમાં આવ્યા અને પ્રધાનપણે એક બોલી (ભારત કુરોષીય કુળની ભારત-ધરાની શાખાની) બોલનારા જૂથ તરીકે સિંધુ નદીના પ્રદેશમાં વસ્યા. ત્યારબાદ એમનો વસાહતી પ્રદેશ વિકસ્યો. ભારતની અન્ય ભાષાભાષી પ્રજાઓએ એમની ભાષાને અપનાવી અને એમની ભાષાનો વિસ્તાર વધ્યો. એ વધતા જતા વિસ્તારની સાથે સાથે જ એ ભાષામાં બોલીબેદની રેખાઓ ઉપસ્યા

માંડી; જૂથો અગ્રમાં પડ્યાં માંડ્યાં, અને બોલીઓ વિકસી. આ રીતે વિકસેલી બોલીઓ જુદા અને મહાવીરના કાળમાં (ધ. પૂ. પાંચમા સૈકામાં) માન્ય ભાષાઓ તરીકે વ્યવહારમાં આવી ચૂકી હતી. આ પ્રક્રિયા પ્રમાણે સતત છૂટી પડતી બોલીઓના પરિણામ રૂપે અર્વાચીન નવ્યભારતીય ભાષાઓને તપાસીએ તો કયે કાળે કઈ બોલી જુદી પડી, ક્યાં લક્ષણોથી જુદી પડી, એવી વિગતો હાંસર કરી શકાય. પ્રાચીન માન્યભાષાઓમાંથી બોલીઓનાં વિભાગીકરણની જૂજ જ માહિતી મળે છે. અંકઅત્ત, આ માહિતીનું મદરૂપ ઓછું નથી પરંતુ આપણે અર્વાચીન ભારતીય આશંભાષાઓની તુલના કરીને પણ એમાંની વચ્ચે સાધ્યા આવના ભેદોને સમજી શકીશું.

ભારતીય આશંકુળની મુખ્ય અર્વાચીન બોલીઓ : અવધી, આસામી, ઉડિયા, ઉર્દૂ-હિંદી, દક્ષી, કાશ્મીરી, કોંકણી, ગુજરાતી, પહાડી (એમાં નેપાળના હિમાલયની ખીણોના વિસ્તારથી માંડીને સીમલાના પહાડી પ્રદેશ અને કુલુ ખીણ સુધીના પ્રદેશની પૂર્વ પહાડી, મધ્યપહાડી અને પશ્ચિમ-પહાડી એમ ત્રણ પેટા બોલીઓનો સમાવેશ થઈ નય છે), પંજાબી, બંગાળી, બીહારી, બોજપુરી, મગધી, મરાઠી, મૈથિલી, લહન્દા, રાજસ્થાની, સિંધી અને સિંહલી.

ત્રણેક હજાર વર્ષ પૂર્વે ભારતમાં આવેલી એક ભારતીય આશંબોલીના કૃત્રિક વિભાજનને પરિણામે આટલી મુખ્ય બોલીઓ વિકસી છે. એથી અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે ત્રણ-ચાર મુખ્ય બોલી-પ્રદેશો વિકસ્યા હતા તે વિશે તો સાહિત્યિક પુરાવાઓ પણ આપણી પાસે છે. તેમાં એક તરફ ઉત્તરપશ્ચિમ (ઉડિય-જૂનો કુરુપાંચાલનો પ્રદેશ), બીજા તરફ પૂર્વ (પ્રાચ્ય-કલિંગ સમેતનું મગધ), વચ્ચે ગંગા-જમુનાનો પ્રદેશ (મધ્યદેશ) અને દક્ષિણપશ્ચિમ છેડા ઉપરના પ્રદેશો, અગ્રા પડ્યા હશે. સંભવ છે કે ઉત્તરપશ્ચિમ તરફનો વિસ્તાર જુદો પડી ગયો હોય

અને એ વિસ્તારની બોલી ક્રમે ક્રમે પ્રબેદો પામીને પહાડી, પંજાબી, કાશ્મીરી, સિંધીમાં વિકસી હોય. અન્ય બોલીઓથી આ બોલી જૂથને અગ્રગી પાડતી ધ્વનિપરિવર્તનની એક ભેદરેખા આ અનુમાનને સમર્થન આપે છે. અનુનાસિક કે અનુસ્વાર પછી આવતો અથોષ વ્યંજન એ બોલી-જૂથમાં થોપવ્યંજન તરીકે વિકસ્યો છે, અને અન્ય બોલીઓમાં એ અથોપવ્યંજન તરીકે જ જળવાય છે. પ્રાચીન સાહિત્યમાં આવે (અને આવ્યાં બીજાં) અનેક પરિવર્તનનો પુરાવો નથી મળતો તે સાહિત્યિક આધારોની મર્યાદા દેખાડે છે. થોડાં ઉદાહરણોથી આ પરિવર્તનનો વ્યાપ અને એનું સ્વરૂપ સમજાવી શકાય :

શુક્રખંડ-સિંધી સંધર, પંજાબી સંગશ, નેપાળી સાગશે; ગુજરાતી-મરાઠી સાંકળ.

વંચ- સિંધી વગજા, પંજાબી વગજા, ગુજરાતી વાંસ, હિન્દી વાંસ.

પગ-આશત-સિંધી પગજા; હિન્દી-ગુજરાતી પચાસ.

દન્ત- સિંધી દન્દુ, પંજાબી દન્દ, કાશ્મીરી દન્દ, આસામી-બંગાળી, હિન્દી-ગુજરાતી મરાઠી દાંત, ઉડિયા દાન્ત, સિંહલી દત.

હેમન્ત- પંજાબી હિન્દુ, કાશ્મીરી હન્દ.

પન્થન- સિંધી પન્થ, પંજાબી પન્થ, હિન્દી-ગુજરાતી પંથ.

કપટક- સિંધી કાપડો, કાશ્મીરી કાપડુ, નેપાળી કેરો, હિન્દી-ગુજરાતી કોટો.

કમ્પતે- સિંધી-પંજાબી કમ્પ, નેપાળી કામ, કાશ્મીરી કમ, હિન્દી-ગુજરાતી કાંપ.

આ જૂથનું કૃત્રિક વિભાજન સાચ છે અને તેમાંથી પંજાબી-લહન્દા જૂથ સિંધી-દક્ષી જૂથથી જુદું પડે છે. પહાડી બોલી મળ તો આ ઉત્તર-જૂથની જ, પણ પહાડી પ્રદેશના કેટલાક ભાષકો

(ઉદા. પશ્ચિમ પહાડી-નેપાળીના-ભાષકો) હિમાચલની ખીણોના પ્રદેશમાં પૂર્વમાં આગળ વધ્યા અને ત્યાંના ભાષકોની અસર નીચે (આખરે પૂર્વી હિન્દીની અસર નીચે) આવવાથી ઉત્તરના જૂથનાં અન્ય લક્ષણો આ વિભાગમાં દેખાતાં નથી. આ જૂથમાં મૂળના હસ્તસ્વર + સંયુક્ત વ્યંજનના વિકાસમાં હસ્તસ્વર બદલાતો નથી, એનું કાલમાન સચવાઈ રહે છે; જ્યારે બીજા જૂથમાં મૂળના હસ્તસ્વર + વ્યંજનયુગ્મનો વિકાસ દીર્ઘસ્વર + સાદો વ્યંજન ('પૂર્વસ્વર-દીર્ઘત્વ' અથવા અંગ્રેજીમાં 'ક્રોએ-સેટરી લેન્થિંગ' નામે જાણીતું) એ રીતે થાય છે. આથી આ જે જૂથો વચ્ચે આ પરિવર્તનની એક મહત્ત્વની ભેદરેખા બને છે. તદુપરાંત, પંજાબી-લહંદામાં સ્વર હસ્ત રહે છે અને વ્યંજનયુગ્મ પણ રહે છે, સિંધી-કચ્છીમાં મૂળ સ્વર રહે છે અને વ્યંજન સાદો થાય છે જેથી આ જૂથના ક્રમિક વિભાજનની માહિતી મેળવી શકાય છે. એનાં ઘોડાં ઉદાહરણો :

તમ- પંજાબી-લહંદા તાતા, સિંધી તતો, બંગાળી તાતા, ઉડિયા તાતિયા, હિન્દી તાતા, ગુજરાતી તાતું, મરાઠી તાતયણે.

વર્તિ- પંજાબી વટ્ટિ, લહંદા વટ્ઠા, સિંધી વતો, બંગાળી-આસામી-ઉડિયાબાટિ, હિન્દી બાટિ ('પરિધિ' અર્થમાં), ગુજરાતી વાટ-કો, મરાઠી વાટિ.

ચક- પંજાબી ચક્ક, સિંધી ચક, બંગાળી ચાક, આસામી ચાક, હિન્દી-ગુજરાતી-મરાઠી ચાક.

બ્યાધ- પંજાબી વઘો, સિંધી વાધુ, બંગાળી આસામી બાધ, ઉડિયા બાધા, ગુજરાતી-મરાઠી વાધ, હિન્દી બાધ.

ખાલ- પંજાબી ખલુ; બંગાળી-હિન્દી ખાલ, ગુજરાતી ખાલું, મરાઠી ખાળે.

આથી એ સ્પષ્ટ થશે કે ઉત્તર વિભાગની ભાષીઓનો અભ્યાસી પ્રાચીન અને અવાન્તર ભૂમિકાઓનાં સ્વરસ્વરૂપ સંબંધી આગવી માહિતી પૂરી પાડે છે; ત્યાં સ્વરોનાં કાલમાન સચવાઈ રહ્યાં છે.

પૂર્વના વિભાગનું કેન્દ્ર પાટલિપુત્ર-મગધ. આ વિભાગમાં પ્રમેદો નજીજૂથમાં વિકસ્યા-પૂર્વમાંગધી, પશ્ચિમમાંગધી અને મધ્યમાંગધી. પૂર્વમાંગધીની સાખામાંથી બંગાળી-આસામી અને ઉડિયા, પશ્ચિમમાંગધીની સાખામાંથી બોજપુરી અને મધ્યમાંગધીની સાખામાંથી માગધી અને મૈથિલીનો વિકાસ થયો છે. પ્રાચીનકાળના સંપત્તિ ને સ્થાને શાના પ્રયોગની ભેદરેખા ઉપરાંત, ક્રમિક પરિવર્તનો દ્વારા ભૂતકાળના અર્થમાં લેતા પ્રયોગ, ભવિષ્યકાળમાં-અપ્રત્યક્ષનો વપરાશ, સકર્મક ક્રિયાપદના ભૂતકાળમાં કર્તારિ સ્થનાનો પ્રયોગ (ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં કર્મણિ પ્રયોગનો વપરાશ છે), ધત્વાદિ ભેદરેખાઓથી પૂર્વનું જૂથ અળગું પડ્યું છે. ત્યારબાદ, મધ્યનિમ્ન સ્વર અ ને સ્થાને પૃષ્ઠનિમ્ન ઓ નું પરિવર્તન પણ આ જૂથને અળગું પાડવામાં મદદરત્વનો ફાળો આપે છે. આ જૂથોના ક્રમિક વિભાજનના પુરાવાઓ માટે વધુ ચર્ચા(ઉદા. ઉડિયા પહેલાં જુદી પડે છે, ત્યારબાદ બંગાળી-આસામી જૂથમાંથી બંગાળી અને આસામી જુદાં પડે છે) થાય ત્યારે જ ભાષા ઇતિહાસનું વૃત્તાંત વધુ સ્પષ્ટ બની શકે.

બાકી રહેલા આર્યભાષી સમાજમાંથી નજી મુખ્ય જૂથ છૂટાં પડે છે. એક તો (અનુક્રમમાં કદાચ ચહેલું) પશ્ચિમ હિમાચલમાં સોપારા અને પૂર્વમાં વરાડ સુધીના પ્રદેશમાં સ્વાસ્થ્યતર્જન વ્યંજનોના પૂરા

વિકીનીકરણના પરિવર્તનની બેદરેખાથી છૂટા પડેલા પ્રદેશ અને બીજા ગુજરાત-ભીલ-અને રાજસ્થાનનો પ્રદેશ, અને ત્રીજા પશ્ચિમ કિનારેથી સિંદ્ધકૂટીપ રવાના થયેલા આર્યભાગી સમાજ-એ જુદું પડેલું જૂથ, આજની સિદ્ધલીનું પુરોગામી છે. આ બધા વિભાજનની બેદરેખાઓ ઊંડી તપાસ માગી લે છે. દોઆખની દક્ષિણે આવેલા પ્રદેશમાં વ્યંજનોના વિકીનીકરણ, ઉપરાંત, સંબંધક માટેનો-જન પ્રત્યય (જે કદાચ જૂની અપાદાનમાંથી વિકસેલા-ઓની સાથે સાંકળી શકાય-જુઓ જુજ બોલે કૃત 'જામા'સ્થે દ લા લાંમ મરાથે ૧૯૫, ૨૬૩) વપરાશમાં રહ્યો તે પણ એક મહત્વની બેદરેખા છે. વ્યંજનોનું વિકીનીકરણ અન્યત્ર થોડું 'મોડું' થાય છે એવું અનુમાન કરી શકાય. આ જૂથ, આગળ ઉપર મરાઠી અને કોંકણીમાં વિકસે છે. ગુજરાત-ભીલ-રાજસ્થાનને દોઆખના વિસ્તારથી છૂટી પડતી બેદરેખાઓમાં (ક્રમમાં કદાચ સૌથી છેડે) પ્લાન ખેંચે તેવા, અંગવિસ્તાર પામેલા નામેમાં (પુરિશ્કૃત અને નપુંસકલિંગના) પ્રથમાના ૩૫માં અક્ર અને અક્રોના વિકાસ, ઓ-ઓ અને ઉ'માં થાય છે, દોઆખમાં પ્રથમાના રથાને આ આવે છે (અને નપુંસકલિંગ રહેતું નથી. દોઆખની દક્ષિણે અને પશ્ચિમે નપુંસકલિંગ ટકે છે-મરાઠી, કોંકણી, ગુજરાતી અને રાજસ્થાનની કેટલીક બોલીઓ) તે છે-તદુપરાંત, દોઆખના પ્રદેશમાં જૂના નપુંસકના બહુવચન (આનિ > આઈ > એ)નો ઉપયોગ સાંપ્રતિક રીતે નામેના બહુવચનના પ્રત્યય તરીકે યોગ્યતામાં આવે છે, જ્યારે પશ્ચિમ અને દક્ષિણના વિસ્તારમાં જૂના પુરિશ્કૃતનો બહુવચનનો પ્રત્યય (અઆ > આ) થોડા વખત સુધી બરાબર આવુ રહે છે.

આવા વૃત્તાંતની સહાયથી અર્વાચીન ભારતીય આર્યભાષાઓની પ્રાદેશિક સીમાઓ ભાગ્યે જ દોરી શકાય. આપણે તો ગાત્ર મોટાં જૂથો ક્યાં લક્ષણોથી છૂટાં પડ્યાં તે તારવી શકીએ. ગુજરાતમાં આમેનિ વસવાટ, ઓઝામાં ઓઝા, અશોકના સમય જેટલો

જૂનો તો ગણી શકાય. આ પ્રદેશ, ભાષાદૃષ્ટિએ અન્ય પ્રદેશોથી ક્રમિક રીતે કેવી રીતે જુદો પડ્યો તેનું વર્ણન આપણી ભાષાના ઇતિહાસની ભૂમિકા રચી શકે. ગુજરાતી, મરાઠી, મેવાતી, માળવી, જયપુરી, એવી બીજી બોલીઓનો વિસ્તાર અમુક સ્પષ્ટ બેદરેખાઓથી દોઆખથી અને દક્ષિણથી જુદો પડ્યા બાદ આ વિસ્તારમાં પણ પ્રવિભાજનની પ્રક્રિયા ચાલી અને એમાંથી વિન્ન વિન્ન બોલીઓ પોતાનું આગું સ્થાન પામી. આ પ્રવિભાજનની પૂર્વે અર્થાત, ગુજરાતી એની સાથે સંકળાયેલી બોલીઓથી જુદી પડી (સંબંધસૂચક પ્રત્યર-ન-/-૨-ની બેદરેખાથી, સહાયકારી ક્રિયાપદ તરીકે જના વપરાશની બેદરેખાથી, અને એરી અનેક બેદરેખાઓથી આ જૂથની બોલીઓનું પ્રવિભાજન થયું હશે.) તે પૂર્વેની ભૂમિકાને, ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસની ચર્ચાના સંદર્ભમાં પ્રાગુજરાતી કહી શકાય. ગુજરાતીની અર્વાચીન સીમાઓ નિયત થયા બાદ એ પ્રદેશમાં જે બોલીબેદો પ્રવર્તે તેને આપણે ગુજરાતીની બોલીઓ કહી શકીએ. ગુજરાતીની પ્રાદેશિક સીમાઓ લગભગ સ્પષ્ટ છે. વાયવ્ય અને ઉત્તરની સીમાઓ ક્ષુબ્ધતા રહ્યું અને અરવલ્લી પહાડોથી નિયત થઈ છે; ઈશાન, અગ્નિ અને પૂર્વની સીમાઓ ભીલી પ્રદેશો અને જંગલોથી નિયત થઈ છે; પશ્ચિમે તો દરિયા કિનારો જ કુદરતી સીમા છે.

પ્રાગુજરાતી કાળથી અર્વાચીન ગુજરાતી સુધીમાં આવતાં જે અનિપરિવર્તનો અને સાદૃશ્ય વ્યાપારો સમગ્ર ભાષાસમાજમાં વ્યાપવાને બદલે અમુક ક્ષેત્ર પૂરતા જ વિસ્તર્યા હોય તેને તપાસીએ તો જુદા પડતા જતા બોલી પ્રદેશોનો ખ્યાલ આવી શકે. વળી એમાંના કેટલાક સાદૃશ્ય વ્યાપારો એક કાળે અમુક પ્રદેશ સુધી જ વિસ્તર્યા હોય પણ કાળક્રમે, ધીરે ધીરે સમગ્ર ભાષાસમાજમાં વિસ્તરતા માલૂમ પડ્યા માટે ત્યારે આપણે અનુમાની શકીએ કે એક કેન્દ્રમાં થયેલું નવ્ય પરિવર્તન (સાદૃશ્ય નવતર જ હોય છે) એ કેન્દ્રના રાજકીય-સાંસ્કૃતિક

વચસ્વને પરિણામે પોતાનો પરિધ વિસ્તારતું વધ્યું જાય છે. આ પ્રમાણે જુદે જુદે કાળે જે પ્રદેશની ખેતી સર્વત્ર ફેલાઈ શકે એટલે કે માન્યભાષા હોય, એવા રાજકીય-સાંસ્કૃતિક કેન્દ્રો ક્યાં હતાં તે તપાસી શકાય. એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે જૂની ગુજરાતી મધ્ય-ગુજરાતી-નવ્યગુજરાતી જેવા બૃમિદાઓનાં અભિધાન વાપરીએ ત્યારે એમ કહેવાનો આશય નથી કે જે ખેતી જૂની ગુજરાતી કાળમાં માન્ય-ભાષા હતી તે જ ખેતી મધ્યગુજરાતી કાળમાં માન્યભાષા બની. એનું પણ બને—અને એનું વારંવાર બને જ છે—કે જુદે જુદે કાળે જુદી જુદી ખેતીએ માન્યભાષા બની હોય.

જૂની ગુજરાતી કાળનું એક મહત્વનું વ્યાકરણી પરિવર્તન તે સ્વરસંક્ષેપ પામેલાં નામોનો નામના રૂપાખ્યાનમાં પ્રવેશ અને અર્થવિસ્તાર પામેલાં નામો (સ્વરસંક્ષેપ ન થયે હોય તેવાં)ની માફક જ એમનું રૂપાખ્યાન. ઉદા. રૂપે—

છોકર - ઉ

પથર ઉ

તેમજ દાથી—ઉ

વાણી—ઉ

તદુપરાંત સ્ત્રીકૃત શબ્દો ('યોગવક્રંજ') સુખી, દુખી જેવાં પણ આ જ રૂપાખ્યાનમાં પ્રવેશે છે.

સુખી—ઉ

દુખી—ઉ

આ—ઉ નરબલિતનું સાક્ષાત્ વિલક્ષિત એક-વચનનું રૂપ છે. શબ્દ નાન્યતર હોય તો—ઉ ના રૂપાખ્યાનમાં પ્રવેશે છે; જેમ છોકર—ઉ તેમજ વાણી - ઉ વગેરે. પરિણામે નવા પ્રત્યય તપરાણમાં આવે છે—ઇ ઉ અને ઈ ઉ. અને મધ્યગુજરાતી કાળ પછી જ્યારે—ઉ ને બદલે—ઓ નરબલિતનો મુલક બને છે ત્યારે એ પ્રત્યયનો આકાર—ઇઓ અને ઈઉ થાય છે.

પહેલાં જે શબ્દો આ રૂપાખ્યાનમાં પ્રવેશ્યા ન હતા તે શબ્દો જૂની ગુજરાતીમાં આ રૂપાખ્યાનમાં પ્રવેશ્યા ને એક નવતર પ્રવૃત્તિ. આજે તો આ નવીન પ્રત્યયો સમગ્ર ગુજરાતમાં માન્ય ગુજરાતી ભાષામાં—વ્યાપ્ત છે; પણ જૂની ગુજરાતી કાળમાં આ નવતર પ્રવૃત્તિ ક્યા પ્રદેશમાં શરૂ થઈ ?

ઉપસર્ગ નજરે અર્વાચીન ગુજરાતનાં સ્થળનામ જોઈએ તો આ ઇઓ, ઈઉ (અને એના સામાન્ય વિલક્ષિતનાં રૂપ ઈઓ) પ્રત્યયવાળાં નામ એક વિભાગમાં પ્રચુર છે અને બીજા વિભાગમાં વિરલ છે. સોરઠ-મધ્યસૌરાષ્ટ્ર અને હાલારમાં આ નામો પ્રચુર છે (જાલાવાડ-ગોહિલવાડમાં થોડાં યોગાં મળે છે); જ્યારે બીજા વિભાગમાં એટલે કે ભરૂચ, સુરત, વડોદરા, પંચમહાલ, ખેડા, સાયરકાંઠા, મહેસાણા, બનાસકાંઠા અને અમદાવાદ જિલ્લાઓમાં આ પ્રકારનાં સ્થળનામો વિરલ છે. થોડાં ઉદાહરણો જોઈએ :

મેારઃ : રાતીવા, વાંકીવા, માળીવા,
નળીવા, પાધણીવા, મદીવા,
વાંકીવા,
લોદવા, બાટવા (આ ઉપક્રિતપ્રત્યયનો
વિકાસ છે, સરખાવો બડોવા, કડડું
વગેરે.)

મધ્યસૌરાષ્ટ્ર : માળીવા, વવાણીવા, વીંછીવા,
ઈતરીવા, ખીજડીવા, પીપરીવા,
ખાખરીવા,
માળીયું, નળીયું,
કુહાડયું, ભાડવા

હાલાર : ભડીવા, દવળીવા, ખંભાળીવા,
ભડીવા, ભારીવા, ગાદીવા, જોડીવા.
ખાખરીયું, કુડડીયું, પીડીયું,
નળીયું

જાલાવાડ : વિમનીવા, કંધારીવા, ચરાડયું,
ખરવા.

ગોલીશવાડ : લીલીયા, ડોળીયા, મહુવા,
માંડવા.

ન્યારે શુજરાતના બાકીના જિલ્લાઓમાંથી :

ભરૂચ : વાલીયા, ઝંઘડીયા, ટંકારીયા.

વડોદરા : બાજવા, ભાદરવા.

મહેસાણા : ઝંઘરવા.

યાણ નકશાઓમાંથી આ નામો લીધાં છે. નકશાઓમાંનાં નામ ઉપરાંત ઘણાં નામ જોવાથી જ એકસ વિધાન થઈ શકે. છતાં ઉપરની યાદી ઉપરથી એટલું કહી શકાય કે સોરા-મધ્યસૌરાષ્ટ્ર અને હાલારમાં આ નામો યોજવાની પ્રવૃત્તિ સૌથી વધુ જોરદાર હતી.

તો એમ અનુમાન કરાય કે જૂની શુજરાતી કાળમાં સોરા-મધ્યસૌરાષ્ટ્ર-હાલારમાં આ—ખઉ, ઠઉ પ્રત્યયો પહેલાં વપરાશમાં આવ્યા અને ત્યાંથી બધે ફેલાયા. આવો ફેલાવો ત્યારે જ શક્ય હોય ને એ પ્રદેશની બોલીની વ્યવહાર ફેલાતા જતો હોય તો—ને એ બોલી માન્યભાષા હોય તો.

આ સ્થળનામોનો ઇતિહાસ તપાસતાં કદાચ એમ પણ જણાય કે આ નામો જૂનાં છે—ઉપશ્રમ્ય શુજરાતી સાહિત્ય કરતાં વધારે પ્રાચીન; તો જૂની શુજરાતીનો કાળ એટલો ખાછગ ઠેક્કો નોંધએ (આમે વ, ક્રિયસ્ત્રન—એટલું માન્ય નવ્ય ભારતીય આયર્ષભાષાઓનો ઉદય લગભગ હાલમાં સૈકાથી થયો છે) એ વિધાન વધુની રીતે નબળું તો છે જ.) મધ્ય શુજરાતી કાળમાં આ વિસ્તારમાંથી હાલાર પહેલાં છૂટું પડે છે. બીજે બધે જ અઇ>એ અને અઉ>ઓ થતાં આફ સ્વરઘટકોની વ્યવસ્થા નિર્માય છે : ઇ એ એ, અ આ, ઉ ઓ, ઓ; ન્યારે હાલારમાં ઇ સ્વરઘટકોની યોજના થાય છે : ઇ એ અ આ ઉ ઓ. હાલાર બહુ જ રહે છે તેનો વધુ પુરાવો આપણને ત્યારબાદના એક પરિવર્તનથી મળી રહે છે (જુઓ નીચે).

મધ્યશુજરાતી કાળ પછી સ્પષ્ટ રીતે માન્ય ભાષાનાં કેન્દ્રો ઉત્તર-શુજરાત, પાટણ-અમદાવાદ વચ્ચેના પ્રદેશ તરફ ખસેલાં માલુમ પડે છે. કેટલાંક મહત્વનાં વ્યાકરણી પરિવર્તનો આ પ્રદેશમાં થાય છે અને ત્યાંથી ફેલાય છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણે જોઈએ કે અઇ>એ અઉ>ઓ પરિવર્તન થયા બાદ ક્રિયાપદના રૂપાખ્યાનમાં—એ પ્રત્યયનો ફેલાવો થાય છે, અને પહેલા પુરુષ બહુવચન માટે જૂનાં રૂપોને સ્થાને કમ્બિ કરી—એ પ્રચલિત થાય છે. સાગરકાંઠા, જનાસકાંઠા, જેવાં વિસ્તારોમાં હજી જૂનો—આં જ વપરાય છે, કરાં, ચાલાં વગેરે. હાલારીમાં જૂનું કમ્બિ જ વપરાય છે. ત્યાં હજી આ—એ પહેાંચો નથી. હરી છી, બોલી છી (કદાચ આ—એ હાલાર ઉપરાંત કાઠિયાવાડના બીજા પ્રદેશોમાં માલવા-મધ્યસૌરાષ્ટ્ર વગેરેમાં પણ ન પહેાંચો હોય). આ—એ હવે ઉત્તર શુજરાતની સરહદો ઉપર પ્રચલિત—આં ને લગભગ સંપૂર્ણ રીતે જૂની નાખીને આગળ વધેલો છે, માત્ર કેટલાંક પ્રદેશોમાં એ અવશિષ્ટ માલુમ પડે છે અને એથી આપણે અનુમાન કરીએ કે જોરદાર કેન્દ્રોમાંથી આ—એ ફેલાયેલો છે.

તે જ રીતે, આજ કેન્દ્રોમાંથી નૂતનીયાના જૂના—એ પ્રત્યયને સામાન્ય વિભક્તિના—આ પછી મૂકવાની શરૂઆત થયેલી છે; કાઠિયાવાડમાં હજી આ અમરે પહેાંચી નથી અને થોડે અને દીકરે જેવા પ્રયોગો યાણ કે ન્યારે ઉત્તર શુજરાતના માન્યભાષાના વિસ્તારમાંથી થોડાંએ જેવા પ્રયોગો પ્રસારિત થયા માંડ્યા છે.

આ જ માન્યભાષાના કેન્દ્રોમાંથી બહુવચનનો—ઓ પ્રસારિત થયો છે. સમગ્ર કાઠિયાવાડમાં તો સિંધી-કચ્છીની માફક નાન્યતરનો ઉં નારીના બહુવચન માટે અને પછી નરનાં બહુવચન માટે પણ પ્રચારમાં આવેલો છે; ઉત્તર શુજરાતના સીમા પ્રદેશોમાં, અને છેક પાટણ-મહેસાણાના પ્રદેશોમાં પણ જૂનો—આનિ—આં હજી નષ્ટપ્રાય રૂપે જોવા મળે છે. બહુવચનના નવા પ્રત્યયના પ્રસારનું.

કેન્દ્ર પાટણની દક્ષિણે આવી ગયું છે અને—ઓ
અમદાવાદ અને એની આસપાસના વિસ્તારથી શરૂ
થઈને કાઠિયાવાડના—ઉં ને હિતરગુજરાતના—આં
ને જૂંસીને આગળ વધતો નજરે ચડે છે. ઐતિહાસિક
પૂર્વભૂમિકાને ખ્યાલમાં રાખીને બોલીઓની ચોક્કસ
તપાસ થાય તો જ આ પ્રશ્નની વધુ આગેચઘના

ચર્ચા શકે. આટલી ટૂંકી માહિતીના આધારે માન્ય-
ભાષાની શક્ય હેરફેર વિશે અટકળ જ કરી શકાય.
પ્રાગુગુજરાતી-જૂની ગુજરાતી કાળમાં માન્ય-
ભાષાનાં કેન્દ્રો કાઠિયાવાડ તરફ હતાં તે મધ્યકાલીન-
નવ્ય ગુજરાતી કાળમાં પાટણ-અમદાવાદ તરફ
આવી ગયાં તેમ સ્પષ્ટ થી શકાય.

(સંકલિત અ યાસિક)

ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય : ઊડતી નજરે

શ્રી ઉમાશંકર જોશી

સાહિત્યની

દૃષ્ટિની દૃષ્ટા શબ્દ અને અર્થનું સહિત-પણું જન્મે ત્યારે અસ્તિત્વમાં આવે છે. સાહિત્ય આદિ લખિત દૃષ્ટાઓ બાહ્ય આકાર અને અંતરંગ વસ્તુના સાહિત્યમાંથી—સાથેપણમાંથી—જન્મે છે એટલું જ નહિ, એક બીજું પણ સાહિત્ય રચાય છે ત્યારે તે અસ્તિત્વ ધાર્ય છે, આરસ કે જસતની મૂર્તિ-તે તે જડ પદાર્થ-એ દૃષ્ટા નથી. એ દૃષ્ટા તો ત્યારે જન્મે છે, જ્યારે ભાવકના ચિત્તમાં એ સૌંદર્યાનુભવરૂપે પ્રતીત થાય છે. આમ સર્જક અને ભાવકના ચિત્તનું સાહિત્ય-સહિતપણું રચીને તે તે કૃતિ દૃષ્ટા તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામે છે ; જલકે તે તે દૃષ્ટાકૃતિનો આસ્વાદ લેનારા તમામ ભાવકોનું પણ, દેશકાળને લીધે તેઓ એકમેકથી અળગા પડી ગયેલા હોય તે છતાં, એકબીજાનું સાહિત્ય-સાથેપણું રચાય છે. સૌ કાળે સાહિત્યધર્મી છે. સાહિત્યદૃષ્ટાદૃષ્ટામાત્ર—ચિત્તોની મિલનબુમિ છે. મનુષ્યની બીજી સિદ્ધિઓ અને પ્રવૃત્તિઓનો ઉપયોગ માણસોથી-માણસોને હુદા પાડનારાં થતો હશે-ભાષાનો પણ એવો ઉપયોગ થઈ શકે છે તે આપણા સમયમાં આપણે જોઈએ

છીએ. પણ સાહિત્યને માણસોના ભાગલા પાડનારો થોડો શક્ય નથી. બીજાં જેને વિભાજનો કર્યા હોય તે કરે, સાહિત્યકારે સંયોજન રચવામાં જ રચ્યાપચ્યા રહે છે. કુર્લાંગે રાજકારણી માણસો ક્યારેક તે તે પ્રગતી ભાષાની મદદથી વિભાજનનું કામ કરતા એવા મળે છે, જ્યારે સાહિત્યકારે ભાષાને એક બુદ્ધ અને સંગીત સંયોજનના કામમાં મોજે છે, કેમકે સાહિત્ય એટલે જ એકતા- (Unity).

ગુજરાતી ભાષા, ઉત્તર ભારતની અર્વાચીન ભાષાઓની જેમ, મધ્યકાલની નીચળ છે. ગુજરાતી ભાષાની કારકિર્દી અંગે બે-ત્રણ હકીકતો ગોંધવાત છે. ગુજરાતી ભાષાની, એના શેષવકાળમાં, પીત-રાગ એવા જૈન સાધુસમાજે મમતાભરી માવજત કરી છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણના અંતભાગમાં અપભ્રંશના ઉદાહરણ રૂપે જે કુદાઓ આપ્યા છે તેમાં ગુજરાતી ભાષાનાં લક્ષણોનો ઉદય જોઈ શકાય છે. હેમચંદ્રાચાર્યના અવસાન પછી પાર વરસમાં ઈ. સ. ૧૧૮૫માં

વખાણેન શાનિલકસુગિત લાગ્નેશ્વર માલ ગનિગસને આ પ્રદેશની ભાષાની પ્રથમ કૃતિ યેષી રાજ્ય બાગમાથી મોગમા સહાસુધી ગુજરાત અને ગજા મ્યાનમા જે ભાષા પ્રચારમા હતી તે ગજપત એક હતી ઇટાલિયન મિત્રાન ડો તેસ્તિમોરીએ એને જૂની પાઠશાળા ગજાગ્યાની (Old Western Rajasthani) એવું નામ આપેલું છે એને મારુ ગુજર જે ઢી રાજ્ય જુદા જગા રચયોની મોલીઓના નિશિષ્ટ ભાષાપ્રભેદો જરૂર હશે, પણ એકદં છે એ બધી મોલીઓનો મારુ ગુજરના માગમામા મમાસ ધતો હતો બારમાથી મોગમા સંક્રા સુધી આ ભાષાને ખાસ કરીને જૈન સાધુઓની મેરાનો ખૂબ લાલ મળ્યો છે

મારુ-ગુજરમાથી નગમગ મોગમા એ મા ગુજરાતી જુદી પડી ક્રમે ક્રમે ગુજરાતી એ-સ્વતંત્ર અર્થાચીન ભારતીય ભાષા તરીકે ખીની તેની પાઠ્ય એક ઐતિહાસિક હમીકને મોગે ભાગ લગ્યો છે, અને તે છે ગુજરાતમા સત્તતતની ન્યાયના પદમા સૈના આ ભથી ગુજરાતમા વિદીરી સ્વતંત્ર એની મુસનમાન ગજાગ્યાની સતતત મ્યાપાર્ક, એથી રાજસ્થાન માથેનો ગુજરાતનો સમય ઘટયો ૧૪૧૨મા અહમદમા નસાનનાર અહમ શાહે મારેક વગમ પડી ઉતરે પચામેક માર્કન ઉપર અહમનગર (હાનુ હિમનગર) વમા પુ હતુ અગ્રવીની કુગમાગાના છે ના પથગ ત્યા વેશરેના છે અને ત્યાથી સખા પ્રદેશ શરૂ થાય છે અહમદમા માની સતતતને માટે અહમનગર એ કુગરોની પાગની મદથી ગજાગ્યાન તરફના ભયને ખાગવા માટેનુ મથન મનુ આત્તાનતા જૈન સાધુઓ દ્વારા રાજાગ્યાન સાથે સમય કાર્ક આનુ રહ્યો એ જ ગુજરાત પ્રદેશ પછીથી એક નોખા પ્રદેશ તરીકે વાટ લેતા રહ્યો અને એનો સમય દક્ષિણ તરફ વધુ ફેલાનો ગયો અમાર સુધીના કવિઓ બધા પાઠલુ આસપાસના-ઉત્તર ગુજરાતના હતા હવે, છેક સત્તરમા શતકમા,

નક્ષિણુ વિભાગમાથી મુગતના માણલક હગિમ, ભગવ નગના તાપીદામ ('અભિમન્યુ આખ્યાન', ૧૬૫૭) આદિ મળે છે

ગુજરાતી મારુ-ગુજરાતમા છૂટી પડ્યા પડી એક અર્થાચીન ભાષા તરીકે ગ્યાના પામી અને મારુ અથવા માનસાડી અગે એનુ કેમ ન મનુ કો અભ્યાસનો એક ગ્રન્થ વિષય મને મુનિનિ છે કે, બીજા ગજાગ્યાની મોલીઓની માથે મા વાડી પણ ક્રમે ક્રમે હિદીની એ. વિભાષા પડી અમા તો નેખાર્ક વિદીના સાન્નિધ્યનો મેમા ફાગે ફગે બીમન પણ કાગેલો હશે ગુજરાતી સ્વતંત્ર ભાષાનુ પદ પામી સખી તેની પાઠ્ય એ મુલગ અસ્માનનો મોગે ફાગે દેના મભર છે સત્તરમા સદમા ગુજરાતમા મે મેટા-વિઓ પાક્યા-જાની કવિ અમે અને આખ્યાનનાર કવિ પ્રેમાન પ્રેમાનદ એ મસારદા, નમના એને ખીનની નલ્યનાગે, અદૂર ભાષાપ્રભુ નગો અગ્રેજ નિ મોમગની યાગીનીની યા અપાવે એવે મશગ પ્રતિભાસાન વિ છે માધુ નાગમણુ ગુજરાતી ભાષા મા 'ગુજરાતી'નો ઉપેષ એને ફાથે થાન છે એટલુ જ નહિ પોતાની કથા પ્રતિભાની પ્રમાદી ઉપ અને આખ્યાનકૃતિઓની ભાષાને એ. સાહિત્યિક ભાષા તરીકે ખીનની અદ્યુન સત્તાની પાપ છે આખા મમાગમા એની કૃતિઓ આનુ મોમપ્રિય રહી છે જાની કવિ અખાના માર્કિંદ દલાલમુત અને અનુબુતિના ઝમમાગ વાગા ખપા પણ ગુજરાતી ભાષાની એરી જ મેમા બગવે છે અમે અને પ્રેમાનદ પોતાની વાકપ્રસાની આપે છે તે પડી ભાષાની સ્વતંત્ર સ્વાયત સત્તા (દસ્તી) વિરે કોર્ શકોને રથાન રહ્યુ નથી નગમિદ અને મીગ (જેમે છનનતા છે ના વિઓ દારકમા તિતાવે ના કહેવાય છે)ની પ્રેમનસણુ ભમિતની પદ-રિના મૂળ તો મારુ ગુજરાતના તેને ભાષાપ્રભેદમા હતી પણ એ ગેય હોઈ મોનાતી ભાષામા રપાતરિન થની આવતી હતી અર્થાચીન ગુજરાતીમા એ ધાગ પગ આરીને લગી, અને ભાષાના નવા સ્વતંત્ર સ્વરપને સમૃદ્ધિ અર્પી રહી

અંગ્રેજોના આગમન પછીના સાહિત્યની દેટલીક વિગતો પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન એવરાની તક લઉં તે પહેલાં મધ્યકાલની કૃતિઓમાંથી, લાક્ષણિક ગાણતંત્રની કાદંબરીના કરેલા રસાવલ પવાનુવાદ પ્રત્યે, નરસિંહ-મીરાંની મુપરિચિત એવી પદાવલિ પ્રત્યે અને અખાના અનોખા પ્રભાવવાળા છંપા તથા પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાંથી નરસિંહ મહેતાની પુત્રી અંગે લખાયેલા-ગુજરાતી સમાજનો પલ્લુ કંઈક ખ્યાલ આપના આખ્યાનકાવ્ય ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’ પ્રત્યે, તેમ જ ૧૮૫૨ સુધી હવંત મધ્યકાલના છેલ્લા કવિ દ્વારામની ગુજરાતજીની લાડીલી મુમુર ગરબીઓ પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન દેવાનું જોઈએ.

પશ્ચિમના સાહિત્યની અસર, હિંદની બધી લાગણ્યોનાં સાહિત્યોની જેમ ગુજરાતીએ પણ અનુભવી છે, અને સાહિત્યનાં વિવિધ સ્વરૂપો ખેંચાં છે. છેક ૧૮૬૬માં નંદશંકરે ‘કરણચૈત્યો’ નામની ઐતિહાસિક નવલકથા આપી હતી. ગુજરાતી સાહિત્યની એ એક શિષ્ટ કૃતિ લેખાર્ષ છે. (મને ડૉ. સુનીતિકુમાર ચાવળનાં એકવાર કહેતા હતા કે પોતે યુવાવસ્થામાં એનો બંગાળી અનુવાદ આરંભેલો.) ૧૮૮૭માં ગોવર્ધનરામે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ મહાનવલનો પ્રથમ ભાગ આપ્યો. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ના ચાર ભાગ લખવામાં કર્તાએ ઔદ વરસ આપ્યાં અને વધતી જતી આવકવાળી સફળ વક્રીસ તરીકેની કારકિર્દી સંટેલી લઈ એનો છેલ્લો ચોથો ભાગ પૂરો કર્યો. ગોવર્ધનરામ આધુનિક ભારતના એક દ્રષ્ટા અને એક પ્રતિભાવંત સજ્જ હતા. પોતાના સમયની ભારતની અવસ્થા, પાશ્ચાત્ય સમાજનો દિગ્વિજયી ઉત્કર્ષ અને ગ્રામીન ભારતની અપૂર્વ આત્મશ્રી, એ ત્રણ સંસ્કૃતિપ્રવાહો ઉપર ગોવર્ધનરામની નજર હતી. એ ત્રિવેણીસંગમ ઉપર બેસા રહીને એમણે ભારતના આત્માનું શોધન ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ નવલકથા દ્વારા કર્યું. કથાનો નાપક પુરતકર્તું નામ સચવે છે તેમ સાહિત્યસેવી મનીષી-Man

of letters છે. હજીના સુક્ષ્મતમ ભાવાવેગોને રમ્મ કરતી પ્રબુધધ્યાના માગખામાં કર્તાએ પોતાના સર્વગ્રાહી જીવનદર્શનને રમ્મ કર્યું છે. ડૉ. આનંદશંકર દ્રુવે એને પુરાણની સંસા આપી હતી અને યોગ્ય રીતે જ કર્યું હતું કે સરસ્વતીચંદ્ર એ અર્વાચીન સમયના હિંદુસ્તાનના સાંસારિક, રાજકીય, ધાર્મિક વગેરે મહાપ્રશ્નોની ચર્ચાનો આદરગ્રંથ છે. કાલની તરેહની પ્રસ્તાવનાને બદલે પ્રાચીન રીતિની એની પ્રસ્તાવના લખાર્ષે હોત તો તે કદાચ આ પ્રમાણે લખાત : “કસિદાકામાં જ્યારે ભરતખંડના મનુષ્યોની બુદ્ધિનો દ્વાસ થયો અને મહાભારતનું રક્ત્ય સમજી શકાયું નહિ ત્યારે વ્યાસજીએ પોતે દયા લાવીને મનુષ્યોને દેશકાકાનુસાર ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ સમજાવવા માટે પ્રાકૃત ભાષામાં આ સરસ્વતીચંદ્ર પુરાણ રચ્યું”. આપણે ત્યાં ૧૮૮૭ સુધીમાં મહાકાવ્યસમી પુરાણની નવલકથાઓનો પ્રચાર ભાગ્યે જ હતો. કર્તાની નજર સામે કઈ કથાનો આદર્શ દર્શો ? ગ્રંથકથે કૃત ‘વિરહેન્ન માર્કંડેય’નો ખ્યાલ હોય એમ જણાય છે. મહાભારત તો સતત એમની બૃહત્ કલ્પકથકિત સામે આદર્શરૂપે છે જ. બંગાળી માસિક ‘પ્રવાસી’ના જે અંકમાં હાગોરની મહાનવલ ‘ગોરા’નો આરંભ થયો તે અંકમાં ગોવર્ધનરામની મૃત્યુનોંધ આપી હતી. જેમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ નાશિકા સ્થાને હોય એવી આપણા દેશની નવલકથાઓમાં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ અને ‘ગોરા’ એ બે મુખ્ય છે.

તે પછી મુનશીએ તાજગીભરી શૈલીમાં રમણીય ઐતિહાસિક નવલકથાઓ આપી છે. રમણલાલ દેસાઈ, મેઘાણી (જેમની મુખ્ય સેવા લોકસાહિત્યસંચયને મળી છે), ચૂનીલાલ વર્ધમાન શાહ, ગુણવંતરાય આચાર્ય, ધૂમકેતુ, સોપાન આદિએ નવલકથાસ્વરૂપને લોકપ્રિય સ્વરૂપે ખેંચ્યું છે. છેલ્લા પંદર વરસમાં પનાલાલ, મગિયા, પેટલીકર, પીતાંગર પટેલ, પુષ્કર ચંદ્રસાકર આદિએ મુખ્યત્વે પ્રાદેશિક નવલકથાઓ આપી છે. તેમાં પનાલાલની

કયમ નંદશંકર, ગોવર્ધનરામ, મુનશીની કળાનું સ્મરણ કરાવે એવી મજાકના ખતાવી ચૂકી છે. ઈ.સ. ૧૯૦૦ના દુષ્કાળની કથા પત્તાવાને મહા વ્રત્યની યાદ આપે એવી હથોટીથી આપેલી છે. મહિષાસૂત 'વ્યાઝનો વાગ્ધ'મા નાપકને રથાને છે 'જેમો' અને લ્યાફકક પણ મહત્વાકાંક્ષી છે 'દર્ગ'ક'ની નવન કથાઓમા જીવનદર્શનની મક્કિતો પરિચય સૌથી વધુ હલ છે એક દરે ગોવર્ધનરામ-મુનશી ૧૯૫૧ કોઈએત્રીજા સ્થાન માટે નિશ્ચય અધિકાર મેળવેલો હજી બાકી છે

કવિતામા મો વરમ ઉપર દલપત-નમંદે નવે આનંદ કર્યો તે ૫૪૧ ૧૮૮૬મા નરસિંહરાવની કુસુમમાળાથી પાનશ્રેણી ગોદાન ટૂંકરીના જેવા બિમ્લિયાઓનીધારા સ્થિર પણે શરૂ થઈ ૨૬ વર્ષની નાનુક બે મરે ગુજરી જનાર, રાજની કવિ કલાપીએ પ્રભાકરકથા કવિતાના અગ્રણી સીમા કાન્તે કમનીય, કંડારેથી આગસ્યતિઓ જેની, કાન્તકથા કૃતિઓ આપી નાનાવાને ઉત્તર લાવનાઓના કથનોથી અને લોકાગીનોના લયમા લખેના, ગુજરાતજોને કે વમી જાય એવા, મીનોથી ગુજરાતના હાથને કાન્તકથાવિન કરી મૂક્યું એમલો ૧૯૫૧ મદીના અતમા એક જાનના લયથી વચાતા મધમા કાન્તકથાઓ આરબી હતી અને દલતરે પકિતઓ એ રીતની (વિવેચકોએ એને વિચિત્ર એવું અપદાભાષનામ આપ્યું હતું) લખી ૧૯૪૦ ૫૪૧ એક વાર એમલો મને હતું હતું "દાગોરે વરમેમા મધનપમા રચનાઓ કરી છે એ જોઈ છે" ખીજી પણ એક વાત અહીં ઉમેરવા જેવી છે વીસમી સદીના આગલથી કવિવર નાનાવાન વસન્તધર્મી કવિ તરીકે આગમ આવ્યા છે. દાગોરના જીવનસંદેશમા પણ વસન્તધર્મનું મહત્ત્વ જોઈ શકાય છે

ત્રો જનતરામ કોકોરે પથનો ત્યાજન કર્યો,
પણ પ્રયત્નિન સમૂન હોને પ્રવાહી બનાવ્યા અને

લાખી કાન્તકથાના માટે મબીર ગોવંધુકત હંદ પ્રવાહની સુવિધા સર્જી, એમલો પેાચની બિમ્લિયાને ખંદે વિચારપ્રાધાન્ય માટે આમદ મેળે. ૧૯૩૦ ૫૪૧ આવેના નનકવિઓને ત્રો કોકોરે નિષ્કલવેલી કાન્તકથા તરત જ કામ આની મર્ગ.

૧૯૩૦ ૫૪૧ની સાહિત્યપ્રગતિમા કવિતા સૌથી મોખરે છે. ગાંધીજીનો પ્રભાવ રવાલાવિક રીતે આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર ખૂબ પડ્યો છે, ૧૯૩૦ ૫૪૧ની કવિતા ઉપર એ સૌથી વિશેષ છે. પ્રગતિવાદ ૧૯૩૫ વગલગ આવ્યો પણ ખીજી વિશ્વયુદ્ધ આવતાતો એમરવા પણ માઝો વિશ્વયુદ્ધના અતપછી નરીનતર કવિઓના કેક સભાવા માઝા, જેમાના કેટલાકને માલગતા એક જ ગાળી લેખકે મને હતું હતું, ગુજરાતી કવિતા સયમ (restraint) થી અકિત છે સાચું હો આપણે એક વ્યવહારપ્રિય પ્રભ વચ્ચે કવિતા ગાન્તિ છીએ, આપણે આપણી લાગણીઓ છૂગી મૂકીને ચાલીએ તો ખરું અગ્વા વાગીએ ગીન્દનાથ પાછા આપણે બીન્દકોઈ કળા ઓજા વેના નથી, પણ આપણી રચનાઓ ઉપર એમની મીધી અમર પડી ગઈ નથી, સિવાય કે આપણા એ સદમ બિમ્લિયાવાળા કવિઓ રનેકરિમ અને રાજેન્દ્ર ઉપર ગુજરાતી ભાષાના એક ઉત્તમકવિ શ્રી મુન્દમ પોરિએની આશ્રમમા કેટલાક મમયથી વમે છે, તેમની ઉપર અને થોડેરત અને અન્ય કવિમિત્રો ઉપર પણ શ્રી અગવિદના વિજિતમત્તવો પ્રમાન પડ્યો છે, પણ દલ એના પરિણામરૂપ ઉત્તમ કવિના ગળી બાકી છે આ ક્ષણે ગુજરાતી રવિનામનાનું મુખ્ય વનજી તે શબ્દ, લય, પ્રતીક દ્વાગ આનરવાનવને મર્ગ હતી અભિનયિન અર કળાનું માર્ગ છે

દૂકી વાર્તા ૧૯૧૦થી શરૂ થઈ ૧૯૨૫ આસ પાસ ધૂમકેનુની અદ્વિતિમ જીવન માટેની જાખના ગુજરાતી વાર્તાઓએ અપૂર્વ મોદિની જાખની ને ૫૪૧ રામનારાયણ પાંડે ઉત્તમ મધાચંદ્રકી અને મનોરિશાનિક વાર્તાઓ આપી. ધનુષ્યનાત, મુન

રમણદાસ, મુન્દરમ્ ઓકર, જ્યાંતી દલાસ, દિશન-સિદ્ધ આચાર્ય, પદ્માદાસ, પેટલીકર, મહિયા, વિનો-દિનીનીકકંઈ, ચંદ્રવાકર, કેનન મુનશી, જ્યાંત ખત્રી, અશોક દર્પ, કુંદનિકા કાપડિયા, શિવકુમાર જ્ઞેશી, રમણદાસ પાંડે, સરોજ પાંડે, લાલુભહેન મહેના, ધીરુભહેન પટસ આદિએ દૂંકી વાર્તાના ક્ષેત્રમાં સફળ રીતે કામ ચલાવી છે. જ્યાંતી દલાસ, મુરેશ જ્ઞેશી અને લક્ષ્મીકાંત ભટ્ટ છેલ્લાં વર્ષોમાં નોંધપાત્ર પ્રયોગો-ખાસ કરીને *stream of Consciousness* ની વાર્તાના-કરી રહ્યા છે.

દૂંકી વાર્તા કરતાંય તે એકાંકીમાં કદાચ ગુજરાતીની સિદ્ધિ વધુ હોવા સંભવ છે. લાંબાં નાટક, રંગભૂમિ ઉપર પણ ભજવાય અને જાણુ સાહિત્ય હોય એવાં, જૂનૂ છે. રમણભાઈ નીકકંઈનું ‘રાઈનો પર્વત’ સાહિત્યિક નાટક છે. મુનશી અને ચંદ્રવર્માનાં નાટકો-ખાસ કરીને પ્રદસનો-સાહિત્ય-કલાદૃષ્ટિએ તેમ જ રંગભૂમિ ઉપરના પ્રયોગની દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે.

જૂની ગુજરાતીમાં પ્રાચલુકત ગદ્યની એક કૃતિ ‘મૃત્યુચંદ્ર-ચરિત’ મળે છે. એ અને બીજા કેટલાક દાખલા બાદ કરતાં ગદ્ય છેલ્લાં સો વરસની સરજત છે. ૧૮૪૪માં દુર્ગારામ મહેતાજી ભારત-વર્ષની નવી સાંસ્કૃતિક દવાને વશ થઈ માનવધર્મ-સજ્જા રચાપે છે એના ગદ્યઅહેવાલો મળે છે. તે પછી નર્મદ, નયદારામ, ગોવર્ધનરામ, મણિદાસ, કન્ત, કલાપી, રમણભાઈ, નર સિદ્ધરાવ, બલચંદ્રરાય, આનંદશંકર આદિ મહાન ગદ્યકારોની નક્ષત્રમાળા જેવા મળે છે. બધાની પોતપોતાની વિશેષતા છે અને તે ગુજરાતીની અભિવ્યંજનાશક્તિને ખીસવતી રહે છે. આચાર્ય આનંદશંકરને મળીને બહાર આવી રવીન્દ્રનાથથી ઉદ્દગાર થઈ ગયો હતો : ‘છંદાર દષ્ટિ મૂલપર્વ’-નગામિની આછે’-આમની દષ્ટિ મૂળ મુધી પહોંચનારી છે. એમણે રચેલ ‘હિંદુધર્મની બાળપોથી’ ઉપર ગાંધીજી ખૂબ પ્રસન્ન હતા. ગુજરાતી ગદ્યને અપૂર્વ સંજીવની પાઠ ગાંધીજીએ. એક સમય આત્માની સરળતા અને ગંભીરતા

ગાંધીજીનાં ગદ્યમાં પ્રતીત થાય છે. ગાંધીજીના સાથી-ઓમાંથી ગુજરાતી ભાષાને અનેક ગદ્યકારોનીઓ મળ્યા છે. દિશોદાસ મહારાજાનું ગદ્ય સૌંદર્ય, વેધક અને આત્મવ્યુક્ત છે. મહાદેવભાઈ દેસાઈનું સંસ્કાર-સૌરભાષ્યું ગદ્ય મહાદેવભાઈની ગયરી’ના ભાગોમાં મળે છે. પ્રભુદાસ ગાંધી એક જ પુરતક-ગાંધીજીની દક્ષિણ આફ્રિકાની ધનરક્ષા ‘જીવનનું પરાદ’-આપીને ગુજરાતી ગદ્યનું એક મનભર ઉદાહરણ પુરું પાડે છે. ચોખ્ખ શબ્દ તળપથી બોલીમાંથી કે અન્ય કોઈ ભાષામાંથી ધસડી લાવતી, બલકે આંતરકૃતિના તાલેનાસે ભાષાને નયવતી સ્વામી આનંદની ગદ્યશૈલી ગુજરાતી ભાષાના વજોરને જેળ આપે છે ગુજરાતી ગદ્યને વિપુલપણે સમૃદ્ધ કોઈએ કહ્યું હોય તો તે જ-મથી મહારાષ્ટ્રીય એવા કાકાસાહેબ કાલેશકરે. સંસ્કારસુખપ્રાપ્ત પ્રવાસ-વર્ણનો, રમતિયાળ અને રમણીય શૈશવ-સ્મૃતિઓ, ભારતની લોકમાતાઓનાં સંસ્કૃતિચિત્રો આદિ રમ્ય રચનાઓને લીધે શ્રી કાકાસાહેબ કાલેશકરનું ઉત્તમોત્તમ ગુજરાતી ગદ્યકારોમાં સ્થાન છે. કાકાસાહેબનું ગદ્યસેખન શી રીતે શરૂ થયું હતું ? એ રહ્યા શિક્ષક. ભણાવે, પણ લખે શાના ? પણ રવીન્દ્રનાથની અમદાવાદ સાહિત્ય પરિષદમાં પદ્યરાગણી થઈ તે પ્રસંગે ગુજરાતીસભાજને કવિગુરુની પ્રતિભાની કાંઈક ઝાંખી તો કરાવતી જોઈએ. કાકાસાહેબે એક ગંભીરસુંદર દીપ્ત લેખ પોતાના સાથી-મિત્રને ઉતારાવ્યો. કવિવરનું ગુજરાતમાં આગમન એ જાણે કાકાસાહેબની ગદ્યગંગોત્રી.

ગુજરાતી ભાષાને પાઠશીઓ તેમ જ મુસલ-માનોએ સમૃદ્ધ કરી છે. મલ્લારી અને ખજાંદાર આપણા મુખ્ય પારસી કવિઓ છે અને શયદા આદિ મુસલમાન કવિ છે. ગુજરાતી કવિતામાં અગ્રણ્ય એક પ્રચલિત અને પ્રતિક્રિત કાવ્યપ્રકાર છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય ગોવર્ધનરામની મહાનવલ-કથા, આનંદશંકર અને મહાત્મા ગાંધીનું ગૌરવ-યુક્ત ગદ્ય, કેટલીક કવિતા, ચોખ્ખ એકાંકી નાટકો, અને કાંઈક કાવ્યવિવેચન વગેરેને લીધે માનવચૈતન્યની એક અનોખી પ્રસાદીરૂપ છે.

ગુજરાતનું લોકસાહિત્ય—થોડી વાનગી

કવિ શ્રી કુલા ભાયા સગ

લોક સાહિત્ય એટલે માનું દૂધ. એને ન વેચાય-
— ગીરો મંગલ. લોક સાહિત્ય એટલે મોતું. જે
દેખે તે ખીસામાં નાખે. આ રહી એની થોડી
વાનગી:—

‘વર્ષાકલ્પની કુમારી કલ્પના’

મેઘ વરરાજ છે. ધરતી કુમારિકા છે. એ
બંનેનાં લગ્ન થાય છે. એની જાન અને માંડવાતું
અદ્ભુત વર્ષાનંદ શિષ્ટ સાહિત્ય કે લોકસાહિત્યમાં
ક્યાંય જોવા નહિ મળે:

બોલ્યા બોલ્યા મધગતુંના મોર,
અરેધાએ દીધાં રે વરનાં વધામણાં રે છ.

ઝળઝી લાખમ લાખ મશામ,
છડીઉં પોકારે રે વનરાના મોરલા રે છ
વરગળનો કાળો બીનો વાન,
જનડીઉં એ આદ્યાં રે કાળાકાળા આદ્યાં રે છ
માથે લીધાં ફેરા જાગતાં કુંભ,
સામેયુ લખદાવીરે મંગાને ગોદાવરી રે છ.
બો રે બોલે પદમ પદમમ બોલ,
કુંગરગની મોટી રે ચંદ્રવો આખા આખનો રે છ

૧. પ્હેલાં પ્હેલાં મંગળિયાં વરતાય,
લાડી ફેરે અંગ રે ઓટી લીધી આદમી રે છ.
૨. બીજાં મંગળિયાં વરતાય,
લાડી ફેરે પગલે રે કુલગંની ફાંટુ જરે રે છ.
૩. ત્રીજું ત્રીજું મંગળિયું વરતાય,
લાડી ફેરે અંગડેરે જનેતાના લાવ ભયાં રે છ.

કોહી

૪. ચોથાં ચોથાં મંગળિયાં વંરતાય,
ખેતરડાંની યાળી રે કંસારે છલી વળી રે છ.

૫. મોઝાવીઓ શરદપુનમનો ચાંદ,
નનુ' ને વળાવી રે હગમળે વાયરે રે છ.

૬. લેવા લેવા મોતીડાં નો દાર,
વરરાગ તો દાદ્યો રે દિવાળીને દારડે રે છ.

‘કોઈ ચોખ્ખું નથી’

ભગવાનની પૂજા કરતો ગાગડીઓ-અભણ
માસધારી ચારણ ભગવાનને વિનવે છે-દામા
માગે છે :-

અંતરનો આરાધ મારોમાની લેજો મહારાજ રે.
દૂધડાં અડાતું વાસા આ દૂધ નથી ચોખ્ખાં રે.
એને ભમરમે અભડાગ્યાં,
કેમ તારી સેવા કરું !

દૂધ તો ધરાતું વા'લા આ દૂધ નથી ચોખ્ખાં રે,

એને વાછડીએ અભડાગ્યાં,
કેમ તારી સેવા કરું ?

મનડાં અરણું વા'લા મારાં મન નથી ચોખ્ખાં રે,

એને માયાએ અભડાગ્યાં,

કેમ તારી સેવા કરું ?

અંતરનો આરાધ મારો માની લેજો મહારાજ રે.

હું કોણ ?

‘હું કોણ ?’ આ અગ્ર મોટા વેદાંતીને તો
સતાવે પણ ટોર ચારતા ચારણને પણ એટલો જ
સતાવે છે :-

૪. આસો (વરકન્યા માટે કંસારની યાળી ખેતરોમાં તૈયાર થઈ.

૫. શરદ ઋતુ આવી અને પૂર્વ તરફનો વાયુ વાવા લાગ્યો. એણે વાદળોં વિખેરી નાખ્યાં. .

૬. દીવાળીમાં સ્વાતિ નક્ષત્ર આવે ત્યારે કોઈકે હેઠાણે વરસાદ પડે તેમાંથી મોતી પાકે.

બસો ત્રણસો બરડાં
સો બસો સાધા;
પણ માંદી પોત માંધા
અંદર યું બેસે છે શામળા.

છવ અને શિવ બંને આપણા શરીરમાં જ
રહે છે-એક સાદી છે ન્યારે બીજો રસ માણે છે.
આ તત્ત્વજ્ઞાન-આ રૂપના આપણાં ધંટીગીતોમાં
પણ છે. રાત્રે ધંટી ફેરવતી ગામડિયણ બહેન
ધંટીના ચૂર સાથે ચૂર મેળવી ગીત ગાય છે :

“આવી રૂડી સરોવરીઆની પાળ,
બગલા બે બેડા રે છ.

બગલા જીડી બજશે એકવાર
પગલાં પગાં રહેશે રે છ.

મરતાં પહેલાં માનવી કંઈક લોકકલ્યાણ રૂપી
પગકુંડાં પાડતો જાય-નેની વાન છે. ચારણી
સાહિત્ય એટલે નદી અને બંધારણી સાહિત્ય
એટલે નહેરુ ભુઆ:-

રાજા ખેંચાર તુલસીરાયની ગીરમાં શિકારે
ગયેલો. અતિપ્રિયી એકલો પડી ગયો અને નદી-
નાળાં ઘૂઘવવાં લાગ્યાં-હાથીચુંદધારી પાણી
પડ્યા લાગ્યાં. ક્યાંય માગ' સૂઝતો નથી. પચીસેક
લેથું ચરે છે અને એક ઝાડ ઉપર ચારણનો વીસ
વરસનો દીકરો બેઠો છે. રાજા પૂછે છે, હે ગોવાળ,
“આ મારગ જૂનાગઢ જવાનો છે ? તો ચારણ
કહે છે, ‘સાંભળ રાજા:-”

દોહો

પાપ કીઓ તીણુ જાગ લગ્ગ
પુણ્ય કીઓ તીણુ સદ્
મેં દીડી દુહિ વાટડી.
(રાગ) ચાહે ધણુ પંથ લગ્ગ

હે શિકારી રાગ, મને જૂનાગઢના મારગની
અમર નધી પણુ પાપ કરે છે તે નરકમાં જાય છે
અને પુણ્ય કરે તે સ્વર્ગમાં જાય છે. તને જે મારગ
પસંદ પડે ત્યાં જા.

એક ચારણુ હળહાંકતો હતો. તેને એક ગૃહસ્થ
વટેમાગુએ પૂછ્યું કે સાથી રાખી ખેતી કરતા હો
તો ગઢવી !

ચારણુ કહે છે કે હે ભાઈ, સાત વસ્તુ પોતાને
જ હાથે કરવામાં આવે છે. સાબળા—

દોહો

ખેતી^૧ પાતિ^૨ વિનતી^૩
ખાજ^૪ ખુજનવજી અંગ,
એટલા પર હથેલ ન મોપીએ
શુરમેવા^૫ ને સતસંગ^૬

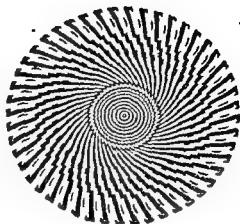
ખેડ કરવી, પગ લખવો, દોહને વિનતી કરવી,
ખાજું, ખજોળજું, શુરમેવા અને સતસંગ—આ
પોતે જ કરવાં નોંધએ.

લોકસાહિત્યના કુલ મળી આઠ અંગ છે. એમાં
ચાણીસાહિત્ય, દોહાસાહિત્ય, ગઢવીઆ સાહિત્ય,
ગસ સાહિત્ય, કહેવન, સુભાષિત, વચન
અને છેવટે ભગન સાહિત્ય આવે છે આ બધા
એક જ અંગના અવયવ છે.

ગુજરાતની લલિતકલાઓ

શ્રી રવિશંકર મ. રાવળ

પ્રત્યક્ષ વર્ણ પહેલાં ભારતમાં ગુજરાત વિશે કહેવાનું કે ગુજરાતીઓ માત્ર વેપાર કરી જાય છે. સાહિત્ય, સંગીત, કલા આદિ સંસ્કૃતિ સ્વરૂપોનો ગુજરાતમાં સંભવ નથી. આવી છાપ કેમ પ્રચાર પામી તેનું કારણ શોધતાં જણાશે, કે આ યુગમાં સામાન્ય ગુજરાતી જન પોતાના દેશવાસીઓના સહવાસથી વિમુખ બની કમાવા માટે દેશદેશાવરનાં ક્ષેત્રો શોધવા નીકળી પડ્યો છે. જ્યારે તેને મંતર પ્રાંતના સમાજોનો પરિચય થાય છે ત્યારે જ, તેની આંખ ઊપડે છે કે નમણી ગુજરાતજુના ગૃહ-સંસ્કાર જેવી સગવડ અને સમજણ બીજે ભાગ્યે જ હશે. ગુજરાતના ગૃહજીવનમાં જે રસિકતાથી આતિથ્ય અને આવકારનો રંગબાલક આપે છે, તેવો ભારતમાં અન્ય સ્થળે વિરલ હશે. “વાળી સમાર્યો ચોક ત્યાં આવો કદી કદી,” “આંગળિયે વેરાનું ફૂલ, મારે ઘેર આવોને” એવાં ભાવનાગીત જ્યાં શું છે છે ત્યાં ભાવનાની સરવણીઓ અનેક પ્રકારે ફૂટે છે.

નવાયુગના નગરજીવનમાં નવા વેશ અને નવાં

નખરાનો નાદ આવ્યો. તે પહેલાં દરેક ધરમાં ધરની નાર ધરની રાણી હતી. દરેક ધરની સ્ત્રીઓ ભાત-ભાતનાં ભરત, આકળા, ઇંદોણીઓ કે ગલીયાપરના ફૂલ હાથે ભરી શકતી. કામ કરતાં ગીતનો કક્કરવ કંઠમાં ગૂંજતો હોય. તે માટે ધરનાં મંગલ પ્રસંગે સ્ત્રીવૃંદમાં નવી હવા અને નવી સ્ફુર્તિ આવતી. સેવ પાપટ કરનારાઓની દરદરમાં મધુમક્ષિકાઓનું સ્મરણ થાય. આ સ્ત્રીજગતમાં મોટી ચર્ચા ભાતભાતની રસોઈની તૈયારી અને સામગ્રીની હોય. અઘાણાં, મસાલા, વધારની તરફભોમાં ગુજરાતે પહેલો નંબર સુરતને જમાનાથી આપ્યો છે. કાશીનું મરણ અને સુરતનું જન્મણ—સુરતની મુદિણીઓની રસોઈની ચીવટ અને આવડતને કારણે કવિ નાનાલાલને મહાંએ તેમને ગુજરાતની રસમધાઓનું અભિધાન અપાવ્યું છે.

ગુજરાતની બોજનયાળની મહેક અને રસાદતા કોઈ પણ ગુજરાતી વર્ગો સુધી દેશાવરમાં રહે તો પણ જૂસી શકતો નથી.

જીવનની પરિતૃપ્તિનો આકાર ખાતા ગ્રામ-જનોની નારીઓ ધરને લીંપીગૂંપી ચાકળા તોડણ અને ભરતભર્યાં વસ્ત્ર પરિધાનોથી રઢિયાળું બનાવી, મનના રંગો ખીલવે છે તે અનોખો કળા-પ્રકાર છે. શાળા કે ઉસ્તાદોની તાલીમ કે દોસ્તવણી વિનાની આ સ્ત્રીઓ, બ.સિકાઓ, અને પ્રૌઢાઓ રેશમમાં, ભરતમાં કે મોતીની કૂત્રલાત કે આકારોમાં રંગોના અને આપોના મેળ સાથે છે ત્યારે અંતરમાંથી ઉભેલ ગણિત છંદ બજતો હશે તે કોણ કહી શકે ?

એ છંદ અને લય સમજવાને ગીતોના ઠાળ લહેરાતા હોય તે સંભાળવા પડે. જીવનવ્યવહાર અને સંબંધોને કેવા રંગભર્યા દમકા તેઓ આપે છે ત્યારે તેમની કલ્પનાનો વિહાર પ્રગટ થાય છે. એની છટા તેમના શ્રમિક હૃદયમાં જોવા દેવા તો અંપટ ચાક્ર ઝડપે અંગ દિલ્લોઝનું નારીવૃંદ ગામના કૂવેથી કે નદી તીરેથી હેલે ભરી લાવતું હોય તે જુઓ. આતું છંદોમય કટિ-દિલ્લોઝ યુરોપના કોઈ શિષ્ટમાં પણ જોવા નહિ મળે.

ગુજરાતમાં દૃષ્ટિને અભિરામ આપનાં અનેક દર્યો અને અંગવિભવોથી લોકસૃષ્ટિ ભરી ભરી પડી છે, પણ તેનું જીવંત કલાસ્વરૂપ તો રાસ ગરબા અને નૃત્યોમાં પ્રગટ થાય છે. રાજના જીવનમાં ધકેલાતા હૃદયોશાતા માનવ હેલો ગરબી કે નાચના તાક્રમાં અને સરવાદનના તાક્રમાં કોઈ સ્વપિન્ન દુનિયાનાં પાત્રો બની જાય છે. લય અને લાવની દ્વામાં તેમનાં દેહકલેવરો અવનવી રૂપવતી અંગ-ભંગીઓનું દર્શન કરાવે છે.

પણ ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રની જનતા માત્ર દૈહિક અને વૈભવી કલામાં જ પર્યાપ્તિ માનતી નથી. સવાર સાંજ મંદિરોની નોખત અને શરણાર્પિતા યુરો તારામંડિત રાતના ગભારમાં તંબૂર, દોશ, મંજરા-માંથી ગેખને સાદ દેતી બજનોની સરવટો સરતાતું પ્યાન જમાવી માનવ-હૃદયને મસ્તીમાં ડોહાવે છે અને દિન-રાતના સંસારના કરાસ વાધુઓ અને

અંગનાતમાં માણસના મનને અજળ તાકાત અને સ્વસ્થતા અપે છે.

જનતાની ભિંગિઓ અને લાવનાઓને સચેત કરનારા પ્રવાસી ગાયકો રાવણદયાઓ, ચાન્સો અને લવાઈના કલાકારો દેશની રસિકતા અને સંસ્કૃતિને આકાર તથા રૂપ આપનારા કારીગરોનાં વૃંદ પણ ગુજરાતમાં આગાદી પામ્યાં હતાં.

માનવ-સમાજોનાં જુથોમાં વ્યવસ્થા અને બંધારણો થયાં તેથી નગરો થયાં તેમ નાની મોટી જરૂરિયાતોમાં કલાની આભા પણ પ્રગટી. વસ્ત્રો, વાહનો, વાસણો, શસ્ત્રો, અન્નકારો, રમકડાં, પેટી-પટારા, હિંડોળા, અંગચામ્પાદનો, તેમજ પુરાણ-કાળથી તેના પર આદરવિકા ચલાવનારા વર્ગો પણ થયા.

પદાર્થ-સૃષ્ટિમાં કલાસ્વરૂપો આપીને ગુજરાતની પ્રભા મૌન રહી નથી. કથાપુરાણથી હરીકૃત મળે છે કે બાણાસુરની પત્ની ઉપાએ કૃષ્ણ પરિવારની પુત્રવધૂ બની સૌરાષ્ટ્રમાં અને ગુજરાતમાં રાસક મંડળ એટલે ગરબા રાસનો પ્રચાર કર્યો. તેની સખી ચિત્ર-લેખા તો માનવ તસ્વીરો કરવામાં કેવી શીઘ્ર શક્તિ-શાળી હતી, તે ઉપાની કથાનું મહત્વનું પ્રકરણ છે. આજે ગુજરાતના ધરેધરની નારીના કંઠમાં ગીતની હલક અને ગરબાના દિલ્લોઝ એક સ્વાભાવિક બહીસ બની છે. રાસરમણ કૃષ્ણ અને રાધાનાં ગીતો કવિઓ અને કલાના રસ-ગર્ભમાં હોય છે, ઇતિહાસના છાયા-પડખામાં સત્તા અને સમૃદ્ધિની ચડતી-પડતી ગુજરાતે અનુભવી છે. તેમાં આગળ તરી આવતાં દૃષ્ટાંતોમાંથી ગુજરાતની કલા સમૃદ્ધિમાં ગણનાપાત્ર કોણે સરળપો છે.

મકાનો અને મંદિરોની બીંતો પરનું ચિત્રકામ, સમૃદ્ધગીતો, ગરબા, રાસ, નૃત્ય, સંગીત વગેરે કલાઓ જીવનવ્યવહારમાં અવિભાજ્ય બન્યાં હતાં. ગુજરાતના ગ્રામજનો ગરબા, ગરબી, ગંડિયારાસ,

લગનગીતો, આરતીઓ અને લજ્જનોથી આ દિવ્ય-કક્ષાની પરંપરાઓ સાચવી રહ્યા છે અને તે રીતે પ્રવનજીવનમાં ચૈતન્ય પ્રગટાવતો આનંદ ને રસ પાંગર્યો કર્યો છે.

પ્રભામાં જ્યારે કળાની ઊર્મિઓમાં ભરતી આવે છે ત્યારે તેની કળાભાવનાઓ વિશાળ દેવ-મંદિરો, મહાસભ્યો, અને પ્રતિભાઓમાં તેનો પ્રસાદ પ્રગટાવે છે. પાપાણુમાં નિર્માણ પામેલાં કલાસ્વરૂપો વધુ ચિરંજીવ અને છે. એ રીતે ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ વર્ષના લોચલના અવશેષોમાં પ્રારંભની કલાકારીગરીના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના જળ્યા છે. ભારતમાં સૌથી પુરાણું ગણાતું બાંધકામનું શિષ્ટ ગોપ-મંદિર જનમનગર પાસે છે. ઇ. સ. ૪૦૦ આસપાસના તવારીખી નમૂના શામળાજી પાસેના દેવની મોરીના વિશાળ સ્તૂપના સંશોધનમાંથી મળ્યાં છે. ઇસ્લામ દ્વાયમતી પ્રદેશમાંથી ઉત્તર ગુપ્તકાળના શિલ્પો-માં સંસ્કારભાસિત્ય અને રસવિભાવનાનું દર્શન થાય છે. વડોદરા પાસેના અંકોરા ક્ષેત્રમાંથી મુંદ્ર ધાટવાળી ધાતુની માનવ કદની જૈન પ્રતિમા અને દેવસુંદરીનાં ધાતુશિલ્પો મળ્યાં છે. વિશ્વરૂપદર્શનની પ્રતિમા શામળાજી આગળ આવેલા અવશેષોમાં છે. તેનો પ્રસ્તાવ ઠેક (પરેશ) મુંબઈમાં મળેલી પ્રતિમાને આંખી લે છે. તે જ પ્રમાણે લકુલીશ સંપ્રદાયની મહેશ્વરની ત્રિમૂર્તિનાં સ્વરૂપો શામળાજી, કલ્યાણ-માંથી આરંભી એશિફંટા જેવા મહાન કેન્દ્રમાં વિરાજે છે. એની શિલ્પકૃતિઓની પરંપરા ઇશુરના કોઝાઈ શિવમંદિર સુધી લંબાય છે.

પશ્ચિમ ભારતમાં અજંતા ઇ. પૂ. બીજા સદીથી મહાન કળાચક્રની ધૂરી બની હતી અને તેની કળાની દીપ્તિ કચ્છનાકેરા, કોઝાઈ અને બીજાં પુરાણાં મંદિરોનાં શિલ્પોમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. ચિત્ર-કળાના શ્રેષ્ઠ નમૂના માળવા અને ગુજરાતની સર-હદ પર આવતી ગુફાઓમાં સચવાયા છે. તે કાળે આજના સીમાડા કોઈ જાણતું ન હતું.

ચિત્રકળાના અવશેષો પાપાણુ જેટલા મુરશિત રહેવાનું અસંભવિત છે. પણ અજંતાના અંત ભાગે ચિત્રકળાની એક પરિપાટી ઊભી થઈ. તેના નમૂના ગુજરાતના નવગી સદીના અંધ, ચિત્રો અને અંધ પાટલીઓ પર મળે છે. તિમેટનો ઇતિહાસકાર તારાનાથ લખી મયો છે કે પશ્ચિમભારતમાં સારંગ-ધર નામનો ચિત્રકાર ભારતમાં થયો. તેને વર્ણબી રાજ્યનો આશ્રય મળ્યો હતો. અને તેની કળા ખૂબ પ્રસાર પામી હતી. વર્ણબી રાજ્યની કળા-સંપત્તિને આજે ખ્યાલ તામ્રપત્રો સાથે જોડેલી નંદીની મુદ્રા આપે છે. બીજા પણ સંસ્કારી શિલ્પના છૂટક અવશેષો મળે છે. તે પરથી માની શકાય કે દેશમાં બહુ જાંચા ખ્યાલથી કલાકૃતિઓનું નિર્માણ થતું હતું.

ચૌકુલ્ય સમયમાં સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધે રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો અને સંસ્કાર-સમૃદ્ધિમાં પણ ઇતિહાસ રચ્યો. મહાન ગુણીજનો, કવિઓ, ને સંતોને આદર તથા આશ્રય આપેલ. કવિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્ર સ્મરિજી પાસે વ્યાકરણગ્રંથ રચાવ્યો. ત્રિશપ્ત-શકાકા પુરુષ નામનું મહાન મંદિર, દુર્ગમહાલય અને બીજાં અનેક સ્થાપત્યસ્વરૂપો અને શિલ્પ-કામો કરાવ્યાં તેની કૃતિના અવશેષખંડો પણ પ્રભાવ અર્પે છે. એના રાજ્ય પછી બસો વર્ષને અંતે જે ગ્રંથપોથીઓ મળે છે તેમાંનાં ચિત્રો તત્કાલીન ચિત્રકળાની સારી ગવાહી આપે છે.

આ ચિત્રકળાએ મહેલોની બીંત પર, વસ્ત્રોપર, શિલ્પો પર સારી ઊપ પાડી હશે. પરંતુ ગ્રંથો સિવાય કવચિતજ તેના નમૂના ઉપલબ્ધ છે. વિદ્વાનો એક મતે હવે માને છે કે એ ચિત્રસૌલી સમગ્ર પશ્ચિમમાં વ્યાપક હતી.

પંદરમા સદીમાં મુગલ સમ્રાટ અકબરે ચિત્ર-કળાની પ્રતિષ્ઠા કરવા ઈરાનથી આવેલા ચિત્રકારો સાથે કામ કરવા પોતાના સામ્રાજ્યમાંથી પ્રવીણ ચિત્ર-કારોને તેડાવ્યા. તેમાં રાજસ્થાન અને ગુજરાતના

અનેક ચિત્રકારો ગયા હતા. તે બધાની ચિત્ર પ્રણલિકા એક જ હતી. ગુજરાતી જૂથમાંના કેટલાકનાં નામો અબુલકાસમે આપ્યાં છે. તેઓ પોતાનાં નામ સાથે ગુજરાતી અભિધાન જોડતા. ગુજરાતમાં તે કાળે જૈન કલ્પસૂત્રના ચિત્રો જેવી શૈલી પ્રચલિત હતી. સજ્જ-શૈલીમાં શ્રીમંતો ધર્મના કે રસિક કાવ્યના કે ભાગવત, દેવી સ્તોત્ર, આક્રમોવિદ્વત્તિ વગેરે ચિત્રો કરાવતાં તેના નમૂના હાથ લાગ્યાં છે.

સોલંકીયુગની ચિત્રકળા અપ્રાપ્ય રહી પણ બોળાભીમના મંત્રી વિમલ શાહે આણુ ઉપર જૈન મંદિર બંધાવ્યું ત્યારે નીચેના પ્રદેશમાં ચંદ્રાવતી નગરની જાહોજલાલી હતી. તેના શિલ્પીઓનું કામ ત્યાં થયું હતું. આજે પણ તે મંદિરો વિષ્ણુની અભયથી ગણાય છે. પછીના સમયમાં વસ્તુપાળ તેજપાળ વગેરે પ્રધાનોએ પણ એવી જ સમૃદ્ધ કારી-ગરીવાળા મંદિરો કરાવ્યાં છે. પરંતુ ઉપર હોવાથી તે પરદેશીઓના આક્રમણથી બચી ગયા છે. પાટણ, રાંઝુળ્ય, પ્રભાસપાટણ, ધૂમલી વગેરે સપાટ પ્રદેશોમાં જે ભવ્ય ઇમારતો હતી તેનો વિનાશ થઈ ગયો. પરંતુ જૈનદેવાલયોનો સમૃદ્ધાર થયો છે. સોમનાથનું મંદિર નું બંધાવ્યું છે જતાં પણ તે અપૂર્ણ રહ્યું છે. પ્રાચીન અમદાવાદ, ઝોઘ, ત્રીશુ-વાડા, ખંભાતમાં ભવ્ય ઇમારતોના ખંડેરો પણ ગુજરાતની નિર્માણ-શક્તિનો ખ્યાલ આપે છે. ગુજરાતના મુસ્લીમ શાસકોએ પણ સોલંકી યુગની શિલ્પકળાથી જામિનારા, મકરાનાનાં મહાન સ્થાપત્યો સરજ્યાં. ઠેક અદારની સદીમાં થયેલ દક્ષિણભાઈનું મંદિર પણ શ્રેષ્ઠ સ્થાપત્ય-નિર્માણ છે.

ગુજરાતના નાગરિક જીવનમાં ભાતભાતની કલા-ઓનો ઉદય થયો તેમાં ગુજરાતનું કાષ્ઠ-સિદ્ધ સુપ્ર-સિદ્ધ છે. જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં સુંદર આકારો, ઘાટો અને ભાતોથી વ્યવહારમાં જે રેખણીયતા આવી તે અન્ય સ્થળે ક્વચિત્ નજરે પડશે. નવા યુગમાં અંગ્રેજ સુધારાને કારણે ઘણી જૂની વસ્તુઓ તરફ

એકવાર પ્રજાને મામડીપણાનો અને અસંસ્કારી-પણાનો ભાવ થયો હતો. પણ આજની પ્રજામાં એમાં સજ્જન કરવાનું ભાવનાબળ નથી. ત્યારે દેશની સંસ્કૃતિનું મૂળ સ્વરૂપ સાચવતી એ જૂની કળાનું સન્માન થવા લાગ્યું છે.

ગુજરાતના કવિઓ, લેખકો, વાર્તાકારો ગત-જીવનના વૈભવ, કલાવૃત્તિ અને ભાવનાનો આદર કરવા લાગ્યા છે.

સૈદ્ધાંતો મામડામાં થતા રાસ, ગરબા, ભવાઈના સાધકોને આજના પ્રજાજીવનમાં અસલ ભારતીય સ્વરૂપ તરીકે નમૂના રૂપ લેખવામાં આવે છે. વડનગર વીસનગરના નાયકવૃદ્ધોએ જ મુંબઈની નાટકમંડળીમાં નવાં નાટકોનો પ્રારંભ કર્યો હતો અને તેમાંથી પણ ઉત્કૃષ્ટ કલાસાધકો તરીકે ઠેકનાં નામ આજે સુપ્રસિદ્ધ થયાં છે. સૌરાષ્ટ્રની આરણી કવિતાઓ, ઇંદો, વાર્તાઓ, દુહાઓ શિષ્ટ મંડળમાં ગાજતાં થયા છે.

લોકજીવનમાંથી લેખી થયેલી મામડાંની રાસ-મંડળાઓ, ટિપણી નૃત્યો, ગરબામંડળો ભારતના પાટનગરમાં સન્માન ધાપ છે. તે સાથે ગુજરાતે ભારતીય સંગીતકળાના સમર્થ સાધકો પણ નીપજાવ્યા છે. જામનગરના આદિ-ચરામ, ભાવનગરમાં દલસુખરામ, દેવરામ, વડોદરામાં કૃષ્ણાખ્યાન, ભરૂચમાં શ્રી આમકારનાથ, સૌરાષ્ટ્રના ભારતર વસંત વગેરે અનેક.

ગુજરાતમાં ચિત્રકળા પણ પાંગરી છે, અને નવી શૈલીથી ચિત્રો કરનારા ગુજરાતી ચિત્રકારોએ ભારતનાં પ્રદર્શનોમાં, પાટનગરોમાં, પરદેશોમાં નામ કરી બતાવ્યું છે. આધુનિકતા તરફ વિશેષ વલણ છે.

સિદ્ધ અને સ્થાપત્યમાં લોકરુચિ આધુનિકતા તરફ વળી છે. તે સાથે વિજ્ઞાન અને યંત્રયુગનાં

ગુજરાતની નાટ્યકલા

શ્રી ભયંતિ દલાલ

સં પાઠકો આ વિષય આપીને શું લખાવવા માંગતા હશે એની તો મને ખબર નથી. એટલે એના જે લુદ્ધ લુદ્ધ અર્થ અને વિભાવો સૂઝે છે તેને જ નોંધું છું.

શું એનો પેઢી દર પેઢી, પરંપરાથી નાટક રૂપે કાંક ને કાંક ભજવતા રહેવાની કળા એવો અર્થ થાય ? ને એવો અર્થ થતો હોય કે અભિપ્રેત હોય તો એમાં ગુજરાત માટે જ કશું આગવું કે વિશિષ્ટ હોય એમ નહિ કહી શકાય. હરેક પ્રજામાં આ વાત હોય જ છે. ધર્મ કે સમાજે નાટક રૂપે સંકેતાત્મક કે પ્રતીકાત્મક કશું ભજવવાની મનાઈ ફરમાવી હોય ત્યાં પણ આ નૈસર્ગિક વૃત્તિ રહી જ હોય છે. અને મન ઈછતાં એ પોતે અભિનયકત થઈને જ રહે છે.

તો શું નાટક લખવામાં, ગુજરાતે કશી અનન્ય ચતુરાઈ બતાવી છે ? અને એવી ચતુરાઈની વાત કરવાની છે ? ગુજરાતીની એક ખાસિયત એ અન્ડર રેટરમેન્ટની-અધોકૃતિની-રહી છે, એવો,

ધણાનું થોડું બતાવતો, ગુજરાતી, આવો લીસોટો પણ ન હોય ત્યાં સાપનો ભારે દેખાડવાનું કામ નહિ કરે. ધણી વાર આનું આનું કહી ગયેલું નાટક હજી ગુજરાતમાં આવ્યું નથી. અને પરિસ્થિતિ તો પેલા લોકગીત જેવી થઈ છે. જે થોડાંક એક-હોડાંક લખાણને આપણા વિદ્વાન વિવેચકોએ નાટક તરીકે ખપાવ્યાં છે—ધૂત યન્ત્રા વિના પણ. સહભાવ અને સન્નિધિથી નાટક તરીકે ખપાવ્યાં છે—એમની ગણતરી કરી કરીને તો આંગણીની રેખા પણ ધસાર્થ ગઈ છે. એટલે જેની હસ્તી નથી એને વિશે લખવાનું કહેવામાં નહિ જ આવ્યું હોય, એમ માની લઈએ.

પણ જે પણ છે, એને જે પણ નામની ચપરખી લગાડતા હોઈએ, તેને વિશે, કાંક વિચારીએ એવો હેતુ હશે ? ને એવો હેતુ હોય તો એક રીતે કામ ધણું સરળ બને છે. એટલા માટે સરળ બને છે કે એ આખો દગલો Derivative છે, નિષ્ઠ પ્રતિમા (પ્રતિજ્ઞાની વાત જ નથી) કે પોતાનો

અનાજ નથી. પ્રતિગિય છે, પડ્યો છે. અને તે પણ ડહોળામેક્કા, મેક્કા પાણીમાં પડેલું પ્રતિગિય. રણજોડભાઈએ લવાઈની સગથી શરૂ કરેલી પ્રવૃત્તિથી તે એપ્સડના અતિ એપ્સડ અનુકરણ સુધીની સર્વ પ્રવૃત્તિ. મૂળનો યુગ હતો પૂરો નથી થયો અને એમાં નાટક ને નિમિત્ત બનાવીને કોકને સંસારસુધારો કરવો છે, કોકને લગ્નમાં બ્રહ્મચર્ય પાળવું છે, કોકને વળી છંદની નવાજેશ કરવી છે, કોકને રાતના બાર વાગ્યે ઘર ખાલી કરવું પડે એની આપવીતી કહેવી છે, કોકને વળી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પોતાનાથી જ થયાની આપમસ્તી છે, આવો પુરુષાર્થ કામિયે તારીફ ખરો. દાદ આપવા જેવો, પણ એમાં નાટક નથી. એક રીતે જોઈએ તો આવાં અનેક પ્રકારના ફાંકા અને ફાંકાએ નાટકને આવનું રોક્યું છે. પણ એનો આક્રોશ પણ શુન્નરાતની નાટ્યકળામાં ન આવે.

તો એક બીજો તર્ક પણ છે. એ છે ભગવણીનો અને અહીં ફાંક વૈશિષ્ઠ્ય વસ્તુ છે એવો થોડો ઘણો સાચુકરો દાવો થઈ શકે. એને શુન્નરાતની નાટ્ય-કલાના રૂપકા નામે ઝોળખાવવામાં દેખીતો આત્મસંતોષ છે પણ અન્ય અર્થો અને તર્કોને મુકાબલે આમાં થોડુંક તથ્ય છે. એનો વારસો અને ઇતિહાસ જરા લાંબો છે. ખડુ આગળ ન જઈએ અને હેમચંદ્રાચાર્યના શિષ્યો રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર લગી જ નજર નાખીએ તો ‘નાટ્યદર્પણ’ જેવો, એક રીતે પ્રચલિત પરંપરા અને મતનું ખંડન કરીને નવીન મત સ્થાપતો ગ્રંથ લખાયો તે પરથી એવાર વાતો તો સ્પષ્ટ થાય જ છે. એક તો સારા પ્રમાણમાં નાટકની પ્રવૃત્તિ આસતી દશે. બીજું એ કે પ્રવૃત્તિ ભરતમુનિના આશિર્વાદ પામેલી પ્રવૃત્તિ સામેની (એ જમાનાના ઝોફ ઝોફ છોડવે જેવી) પ્રવૃત્તિ દશે. ત્રીજું એ પ્રવૃત્તિને સમર્થ સ્ત્રકારો મળ્યા એ એમને એમ નહીં મળ્યા હોય. ચોથો એપ્સડ લખીએ અને ચોથો આ નવોદિતોની પીઠ થાપીએ, એ રીતે નાટ્યદર્પણ નહીં લખાયું હોય; નાટ્યદર્પણના અન્ય મુખેરેનિર્ણિત અંગો

અને સિદ્ધાંતોની વાતને ખાનુએ રાખીએ તો પણ નાટ્યદર્પણ એ એ જમાનામાં ઉપરની આવેલી ભગવણીની પદ્ધતિનું સૈદ્ધાંતિક સમર્થન છે. જૂની અને કદાચ અકર્મણ્ય બનેલી રીતનું ખંડન કરવા સાથે નવી અને સામાજિક અને સામયિક સમર્થન મેળવી ચૂકેલી રીતનું મંડન કરે છે. એટલી વાત સ્વીકારવી જ જોઈએ.

અને આ રીતને મુસ્લિમ આક્રમણે વિખેરી. નાટક જેવો, લખવા, માણવાના સામાજિક આનંદને એક રીતે ભારે ધા વેડવો પડ્યો તો બીજી રીતે આખી પ્રવૃત્તિ જંગમ બની લોક લગી પહોંચી. આ સંક્રમણ બહુ સુખદ હતું એમ નહીં કહી શકાય. માત્ર ગ્રામીણના આવી એટલું નહીં પણ ધરાર ગ્રામ્યતા Grossness પણ આવી. વ્યક્તિની રિક્તતા અને એકલતા હતી આવ્યાં ન હતાં. કોક ધન્ય ક્ષણને માટે એને અનામત રાખ્યાં હશે ભાવિએ. પણ સક્ષાત્તીની શોધમાં જ રાત દિવસ શુન્નરાતનું મળ્યું દશે એ સમાજને. અને એ સદોદિત ભયના ઝોળા આ ભગવણીની રીત પર પણ પડ્યા છે.

પહેલું પરદેશી નાટક અકબરના દરબારમાં ફિરંગીઓએ ભગ્ન્યું હતું સોળમા સૈકાના છેલ્લા દસકામાં, એમ ફિરંગી તોંધેા પરથી જણાય છે. આ પરથી અનુમાન તો એમ થઈ શકે જો અકબરના દરબારમાં ફિરંગી નાટક ભજવાયું દશે તો ભારતના પશ્ચિમ કિનારે, જ્યાં એમણે કોહીઓ તોંખી વસવાટ કર્યો હતો ત્યાં તો, બીજું કશું નહીં તો પોતાના ધર્મના પ્રચાર માટે પણ ફિરંગીઓએ નાટકો પોતાની રીતે જરૂર ભગ્ન્યાં દશે. મલ્લખાર, ગોવા, દીપ અને મુરતમાં તો આમ થયું દશે. જો આમ થયું હોય તો એના કરા જ સંસ્કાર છાપ, આદર કે નફરત, કાંઈ એ સમયની ચાલુ ભગવણી પર નહીં પડ્યાં હોય ?

ફિરંગીઓના અનુસંધાનમાં જ અંગેને આવ્યા અને જમ્યા. મુંબઈમાં રિથર થયા. પહેલાં

તો સુરત-ગુજરાતમાં એ સારી પહે પગભર મળેલા. એમણે પણ નાટકની પ્રવૃત્તિ કરી જ હશે. અને એની અસર જરૂર ત્યારની જેની પણ, જેવા પણ પ્રકારની હોય એવી ભગવણી પર પડી હશે.

આ વાતનો ઉલ્લેખ અહીં એ વાતે જરૂરી છે. એક તો આ અવસામાં નાટક અને નર્તન આમ જુદાં પડ્યાં હતાં છતાં ભગવણીમાં બેળાં હતાં અને એકજ દાણે સાથેસાથ પ્રયોજતાં હતાં, એ વાતની ઘેરી અસર પડવા માંડી હતી. અને બીજું રંગભૂમિમાં પદ્ધતિમાં પશ્ચિમી ઢંગનો રંગમંચ પ્રેક્ષક અને નટને અલગ પાડતા દર્શન (પ્રિસ્ટીની-અમ) વાળો આવતો હતો. આ ઉમેરણે ભગવણીની રીતમાં ઘણા અવનવા ફેરફાર કરવાની અને તરત ઉકેલની (રીસોસંકુલનેસની) સુધુષ્ઠ શક્તિને ખૂબ જ નિકંસાતી તો સાત આઠ સૈંકા નબેલી ભગવણીની રીતમાંથી વાચિક અભિનય એ જ મુખ્ય અંગ છે એટલી વાતને ભારપૂર્વક (ક્યારેક કંઈક લાગે એવા ભારપૂર્વક) જણાવી.

જો કશી વાતને ગુજરાતની નાટ્યકલાના રૂઢ નામે ઓળખવી હોય તો એ આ ગુજરાતના નટોને કાવી ગયેલી વાચિક અભિનયની રીતને જ ઓળખાવી શકાય. જેને આપણે ઉર્દૂ તખ્તો કહીએ છીએ અને જેને ઉત્તર હિંદના નાટ્યવિવેચકો 'બાઅઈયા' કે 'પારસી મંચ' કહે છે તે વાસ્તવમાં તો ગુજરાતીઓ (પારસી, તરગાળા, ખીર, ખીરાસી, રાવળીયા)ની વિસિદ્ધ દેણી છે. અને એમાં પણ

એમણે અભિનયની અન્ય છાયાઓ અને પ્રકારો દેખાડવા સાથે ખાસ તો વાચિક અભિનયની ખૂબીઓ જ બતાવી હતી.

બહુ વાજળી રીતે, આજે શું કાલન છે એવો સવાલ પૂછાય. જો ગુજરાતીની જ વાત કરીએ તો આજે વાચિક અભિનય આંખે જોવો પડે છે અને પ્રકાશ અધિકાર વગેરે સાંભળવા પડે છે. મીઠી ગુજરાતીનો કથ, લહેકો, કે મધુર રણકો, ભયંકર ઉચ્ચારોમાં ક્યાંય ગુમાઈ ગયો છે અને એટલું ઓછું હોય એમ માઇક્રોફોન કંઈકનાનો શુભાકાર કરીને, મધુરતા, અને નિકટ આવવા જવાની શક્તિનો ભરખેસકાક લાગાકાર કરે છે. પ્રકાશ-યોગ્યતાને નામે ઓળખાતી અધિકારવિસ્તરણ કયાના આવવા જવાની ખજાર રંગીઓના ઉચાટ-વાસના અવાજથી પડે છે. કુદરતે બક્ષેલ સ્વરમાધુર્ય તો બીખકમે નામશેષ કપુર છે.

એકજ માત્ર માર્ગ છે જીવતા રહેવાનો. તે નાનકડા, સ્વચ્છ જેવા ઈન્ડિમેટ થીએટરનો, અને પૈલા ઘસી ભૂરી નાખેલા વાચિક અભિનયને શુદ્ધ રૂપે પ્રસ્થાપિત કરવાનો. અન્ય સર્વ અભિનય, અભિવ્યક્તિનાં અન્ય સાધનોનો સમુચિત ઉપયોગ, એ બધું આ પાયા પર જ શોભશે.

ગુજરાતની નાટ્યકલા એ શીર્ષકનો અહીં તારવેલો અર્થ યોગ્ય છે કે નહીં; સંપાદકોના મનમાં એનું કશું અભિપ્રેય હતું કે નહીં એ કહેવાનું મારી પાસે તો કશું સાધન નથી.

ગુજરાતનું સંગીત

શ્રી નરેન્દ્રરાય શુક્લ

“ગુજરાતનું સંગીત” એટલે માત્ર ગુજરાતી ભાષાની જ દૃષ્ટિએ નહિ, પણ લગભગ બે દહાસ વાંચી “સંગીત” એટલે “ગીત વાદ્ય ને નૃત્ય” એમ જે વ્યાખ્યા ચાલી આવી છે, તે વ્યાખ્યાની દૃષ્ટિએ “ગુજરાતનું સંગીત” એ વિષયની હું દૂંઢમાં સમીક્ષા કરું છું.

સંગીતના જે બે માન્ય પ્રકારો—માર્ગી અને દેશી છે—તેની મર્યાદામાં જ સંગીતની સમાવેશના થવી ઘટે. ધણા લેખકો માર્ગી એટલે દેવી અને દેશી એટલે ગ્રામ્ય એમ ધટાવે છે તે ઠીક નથી. સંગીતના શાસ્ત્રમાં જેને વ્યાપજી આજકાલ શાસ્ત્રીય સંગીત કહીએ છીએ તેને જ “માર્ગી” એમ કહ્યું છે. અને સાધારણ જનસમૂહમાં પ્રચલિત છે તેને ‘દેશી’ સંગીત એમ કહ્યું છે. આમાં ઉચ્ચ નીચનો ભેદ નથી. એક બીજી વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે અને તે આ: મતંગ ઋષિએ બૃહદદેશીમાં એમ મત આપેલો છે કે માર્ગી સંગીતનું મૂળ મોટે ભાગે દેશી સંગીતમાં છે. આ કારણથી માર્ગી અને દેશી વચ્ચેનો ભેદ એક રીતે ટળી નય છે અને જે જે પ્રદેશોમાં દેશી સંગીત

વિશેષ સમૃદ્ધ અને વિશેષ પ્રચલિત છે ત્યાં ત્યાં તે તે પ્રદેશની પ્રભવનું વસ્તુ દેશી સંગીત પ્રત્યે વિશેષ હોવાથી, માર્ગી સંગીત ઉપર કેંઈક આકર્ષ રહે છે. ગુજરાત, રાજસ્થાન, માળવા, હિમાચલપ્રદેશ વગેરે પ્રદેશો માં દેશી સંગીત ધણું જ સમૃદ્ધ છે જ્યારે મદારાષ્ટ્રમાં, દાખલા તરીકે, પ્રભવનું પોતાનું સંગીત-દેશી સંગીત-ધણું જ મર્યાદિત હોવાથી ત્યાંની પ્રભવનું વસ્તુ માર્ગી સંગીત તરફ વિશેષ ઢળે છે. છેક દક્ષિણમાં—એટલે આંધ્ર, કર્ણાટક, તામીલનાડ, કેરલ-વગેરે પ્રદેશોમાં દેશી સંગીત નહિવત, હોવાથી ત્યાંની પ્રભવના વસ્તુનો એક મુખ્યત્વે માર્ગી સંગીત ઉપર જ રહ્યો છે. આ દક્ષિણની પ્રભવના લોકસંગીતમાં—દેશી સંગીતમાં તેઓને પ્રેરણા પણ માર્ગી સંગીત તરફથી મળે છે અથવા આદિવાસીઓના સંગીતમાંથી મળે છે. કર્ણાટકનું માર્ગી સંગીત ઉત્તરની જેમ લોકસંગીતમાંથી ઉદ્ભવેલું નહિ હોવાથી અને માત્ર ગણિતજન્ય હોવાથી આપણા ઉત્તરના સંગીતથી જુદું તરી આવે છે.

આ પ્રારંભિક વિવેચનની જરૂર એટલા માટે લાગી છે કે ઘણા ગુજરાતીઓ એમ માને છે કે

ગીતોના મૂળમાં મુખ્યત્વે ગુજરાતનાં જ લોક-ગીતોનાં, ચાલો, ધૂનોનાં ગીતાવયવો (Musical phrases) છે. ભારતનાં ગીતો, ભજનનાં પદો, દાળીઓ, ધોળ, લગનગીતો, રાસ, વગેરેનાં દાળોનાં અવયવોનું એક સુંદર, સુઘડ અને સંસ્કૃત, સંકલન આપણા રંગભૂમિનાં ગીતોના મૂળમાં છે. નાટકોની નાન્દીમાં, ઉત્કૃષ્ટ દ્રુવપદ અને ધમારનાં ઉદાહરણો ગળી શકે છે તેમજ ગરજ કંવાલીથી માંડીને હુમરી, તરાના, ખ્યાલ સુધીનાં પ્રકારો પણ ગુજરાતની રંગભૂમિએ આપ્યા છે. આ ઉપરાંત મહારા'ટ્રની લાવણી, ઝાળી, સાખી કે ખંગાળની બાઉલ વગેરે કેટલીક ધૂનો, ઉત્તર પ્રદેશનાં ચેતી કઝરી, હાલેજ સાવન કે વજનાં રસીઆ ફાગ વગેરેનાં સુંદર નમૂનાઓ પણ રંગભૂમિના ગીતોમાં મળી આવે છે. વધુમાં આ પ્રકારોને ગુજરાતી ઓપ આપવામાં રંગભૂમિ સફળ થઈ છે. ગુજરાતના ગરબા વગેરે પ્રકારોને આ જ રીતે રાજસ્થાનના કુમર વગેરેમાં સુંદર રીતે વણી લેવામાં આવ્યા છે.

સંગીતમાં આ પ્રકારની આપલે થતી જ આવી છે અને ગુજરાતે ઘણા પ્રદેશોમાંથી ગીતોના દાળો લઈને તેને ગુજરાતી ઢંગના બનાવ્યા છે. આદાન-પ્રદાનનાં આવાં ઉદાહરણો માર્ગી સંગીતમાં તો ઘણાં જ છે અને માર્ગી સંગીત આવાં કારણોથી સમૃદ્ધ થતું આવ્યું છે. (આવી ક્રિયાઓમાં વિવેક જળવાવેા જોઈએ. એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. આજ સુધી ગુજરાતમાં સંગીતનો આ વિવેક જળવાયો છે.) ગુજરાતનાં, માંડ, માલવ, મેવાડો, બીસવાડો, બીલાવડોના રામગિરી, શુકલ બીલાવડ જેવા પ્રકારો માર્ગી સંગીતે અપનાવ્યા છે. ગુજરાતની સીમા, સમયે સમયે ફરતી રહી છે પણ એટલું તો કહી શકાય કે માંડ, માલવ, મેવાડ, રામગિરી, બીલાવડ અને વીસાવડ વગેરેના પ્રકારો જેટલા ગુજરાતના દેશી સંગીતમાં મળે છે તેના દશાંશ પણ બીજે મળતા જેવામાં આવતા નથી. અહીં અને એક ઉદાહરણ કરવો કીક લાગે છે. મારા સ્વર્ગસ્થ મિત્ર શંકર

લાલ નાથુભાઈ નાયક જેઓ મુદંગવાદક તરીકે ઘણાજ પ્રસિદ્ધ હતા તેમણે માત્ર માંડની જ જુદા જુદા ઢંગની ૩૫૦ ચાલોનો સંગ્રહ કર્યો હતો અને આને પુસ્તક રૂપે અમદાવાદના શેઠ રા. રા. રામચન્દ્ર (બાણુભાઈ) શાસ્ત્રભાઈ બેન્કર ઇલાવવાના હતા તે પહેલાંજ ભાઈ શંકરલાલનું અવસાન થયું. હવે આ સંગ્રહ ક્યાં હશે તે શોધવું રહ્યું.

સમયના પરિવર્તનને લઈને અને આજનો જમાનો જેનાં એમ લાગે છે કે ભવિષ્યમાં લોકગીતો રચવાનો ગાવાનો કે એ રીતે જ એને સાંભળવાનો આપણી પ્રાચીન સમય નહિ રહે. તેથી અત્રે બે ત્રણ સૂચનો કરવાં જરૂરી લાગે છે.

(૧) કલ્યાંટકસંગીતને જેમ મુખ્યત્વે સંગીત રતનાકરનો આધાર છે તેટલો આધાર, હાલના કલ્યાંટક સંગીતને સતરમા સૌદામાં લખાવેલી ચતુર્દશિ-પ્રકાશિકાના કર્તા પંડિત વ્યંકટમણિના મતને ગુજરાતી પરિત થીકવડે લખેલી રસકૌમુદીમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં (આધાર) છે. જનમનગરના શ્રીશત્રુ-શંકરસિંહજીના દરબારના આ ગુજરાતી પંડિતનું આ વિષયમાં ધણું જ મહત્ત્વ છે. શ્રી કવડ પંડિત ગુજરાતનો જ હતો તેનાં પુષ્કળ પ્રમાણો છે.

(૨) હવેલી સંગીતમાં ગુજરાતનો એક વિશિષ્ટ ફાળો છે અને સ્વર્ગસ્થ વિદ્વાન આદિયમનની કૃતિઓ અને ક્રિયાંગો આ વિષયમાં ઘણાં તત્ત્વિક છે.

(૩) “લોકસંગીત”ને નામે લોકગીતોના સાહિત્ય ઉપર આજ સુધી ગુજરાતી ભાષામાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો લખાયાં છે. પણ લોકસંગીત એટલે લોકગીતોના સંગીતના સંગ્રહ ઉપર એક પણ પુસ્તક લખાયેલું નથી (ચોડાનાટકનાં ગીતો કે એક બે ગરબાનાં ગીતોનાં સ્વરાલેખનનાં પુસ્તકો બાદ કરતાં) એમ કહી શકાય.

ગુજરાતનું સંગીત ધણું જ સમૃદ્ધ છે છતાં આ વિષય ઉપર ગુજરાતની એક પણ યુનિવર્સિટીએ ધ્યાન આપ્યું નથી. આપણે ત્યાં યુનિવર્સિટીઓમાં ક્યારેક સંગીતનાં સિદ્ધાંતો વગેરેનું શિક્ષણ અપાય છે પણ ગુજરાતના સંગીતના વિષયને કોઈ પણ

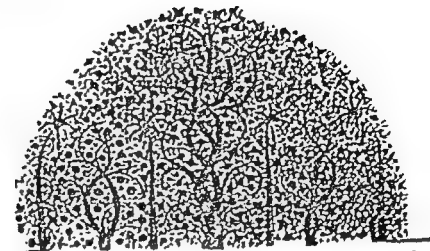
યુનિવર્સિટીમાં સ્થાન નથી.

ગુજરાત રાજ્યે ગુજરાતના લોકસંગીત (લોક-ગીતોનું સાહિત્ય માત્ર નહિ) અને ગુજરાતના માગીસંગીત વિષે સભાન રહી તેને વિશે યોગ્ય પગલાં ભરવાં જોઈએ.

ગુજરાતનું સ્થાપત્ય

ડૉ. પનુભાઈ ભટ્ટ

ભા. રતનુ આઘ નગર લેયલ ગુજરાતમાં અમદાવાદથી ત્રીસ માર્ગસ દર આવેલું છે. દરખીય સંસ્કૃતિયુગના આ નગરથી ગુજરાતનો સ્થાપત્ય-કાળ શરૂ થાય છે. અહીંની નગરરચના દરખીય સંસ્કૃતિનાં નગરો જેવી છે. આ સ્થળેથી તે યુગની સંસ્કૃતિના અવશેષો પ્રાપ્ત થાય છે અતરંગની રમતના ખેડ જેવી નગરરચનાવાળું આ નગર વ્યવસ્થિત રસ્તા, મદરચોળના, ગલીઓ, સ્નાનગૃહ વગેરેથી સજ્જ હતું. પ્રત્યેક મહાનગરથી મંદા પાણીના નિદાસની સગવડો હતી. મહાનોની આંધણી સાદી છતાં સુધ્ધ આને પાકી છટેલી હતી. લુદ્ધા લુદ્ધા ઘરના લોહો માટે ઓરડાઓની સંખ્યા તથા વ્યવસ્થામા ફેર પડતો. આમ આ યુગમાં નગર આયોજન પદ્ધતિ સુવિદસિત હશે.

આયંદાગની નગરરચના કે સ્થાપત્યના નમૂના પ્રાપ્ત નથી. ગુજરાતમાં સ્થાપત્યનો ઐતિહાસિક યુગ શરૂ થાય છે ઉપરકોટ અને ખંભાતીડાની શુદ્ધ

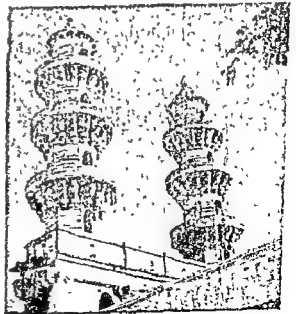
ઐથી. આ શુદ્ધમંદિરો બૌદ્ધ છે. આ શુદ્ધમંદિરો ક્ષત્રપકાળનાં અર્થાત્ મ. સ. ની બીજી સદીની આસપાસનાં છે. (જુઓ ચિત્ર ૧). તાજેતરમાંભરૂચ પાસેથી પણ આ યુગની શુદ્ધાઓ મળી આવી છે. બૌદ્ધસ્થાપત્યનું બીજું સુંદર ઉદાહરણ ગામળાજી પાસે આવેલા દેવની મોટી ગામ પાસેનો બૌદ્ધ સ્તૂપ પૂરું પાડે છે. આ સ્તૂપ ક્ષત્રપકાળનો છે અને છટેરી છે. આખોય સ્તૂપ પકવેલી માટીનો છે. ભગવાન શુદ્ધની મુર્તિઓ, અક્ષરંગો, મુશોભનો વગેરે અધુરું પકવેલી માટીનું છે. ભગવાન શુદ્ધની ૨' x ૨' x ૧' કદ જેટલી મુર્તિ કેટલી કાગજથી પકવી હશે તેની કુશળતાનો ખ્યાલ આ મુર્તિઓ આપે છે. વલ્લીમાં મોટી બૌદ્ધવિદ્યાપીક હતી. વિદ્યારો હતા તથા ચૈત્યો પણ હતા એમ કહેવાયું છે પરંતુ સ્તૂપનો નમૂનો ત્યાંથી હજી મળ્યો નથી. એ દૃષ્ટિએ પણ આ સ્તૂપનું મહત્વ સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં છે જ. આ સ્તૂપના અવશેષો વડોદરા મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલયના પુરાતત્ત્વ વિભાગ પાસે છે.

નેમિનાથનું મંદિર-કુભારિયા

બાંધકામને મદત્વ આપીએ તો દેવની મોરી પાસેનો બૌદ્ધસ્તૂપ ઇપયોગ દ્વારા થયેલા બાંધકામનું પ્રથમ ઉદાહરણ છે. જ્યારે દેવાવધના બાંધકામની દૃષ્ટિએ પથ્થરમાં કરેલા બાંધકામનું પ્રથમ ઉદાહરણ જનનગર ગિરધાના બાણવડ તાલુકાના ઝીણાવારી ગ્રામમાં આવેલું મંદિર છે (ભુજો ચિત્ર ૨). આ મંદિરમાં ગળગુહ છે, પરંતુ ગુફામાં ડાબી નથી. તેની જગ્યાએ ખુલ્લો ઓટલો છે અને ઓટલાની ફરતે પીંડના ભાગમાં ચુપ્તકાલીન શિલ્પમાલા છે. મંદિરસ્થાપત્યનો નિદાસ સમજાવતાં આ મંદિર આવીરૂપ છે. ચુપ્તોનો રાજકાવ ચુજરાતમાં ઘણો થોડો વખત રહ્યો છે. પરંતુ અહીં નો કલા વિકસી તેણે સમગ્ર ભારતીય સ્થાપત્યમાં આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. મૈત્રકયુગમાં ચુજરાતે મંદિરસ્થાપત્યને વેગ આપ્યો છે એની પ્રતીતિ વીજાવાડ, ત્રિલેશ્વર, સુત્રાપાડા, કદવાર વગેરે અનેક સ્થળોનાં મંદિરો પરથી થાય છે. સુત્રાપાડાના મંદિરમાં ગળગુહ ફરતે પ્રદક્ષિણાપથ અને મંડપ

ચુપ્તતા મિત્રાના-અમદાવાદ

બને જેવા મળે છે. તે બીજે લ'બયોરસ દેદવાળાં મંદિર પણ જેવાં મળે છે. વળી શિખરાકૃતિમાં સાત સ્તર અને તેથીય વધુ તથા વ્યવસ્થિત વિકાસ પણ દેખાય છે. આ શિખરોમાં ત્રિદલ ચૈત્યવાતાપનો તથા આમલકો જેવામાં આવે છે.

પ્રાકૃ સોમકા કાકનાં ઘણાં મંદિરો સૌરાષ્ટ્ર તેમ જ કચ્છમાં શોધાયાં છે, જેવાં કે કિન્નરખેડ, સોનકસગી, પાતા, પુવરોગઢ, ખીનકી, ખીમરાણા વગેરે. ભાણુસરા અને ખીમેશ્વરથી તો મંદિરસમૂહ પ્રાપ્ત થયા છે. આ મંદિરો મંદિરસ્થાપત્યનો ક્રમિક વિકાસ દર્શાવવામાં મોટો ભાગ ભજવે છે, અને શબ્દાત્મક મંદિરસ્થાપત્ય આગવી રીતે વિદ્યસ્થ છે તે દર્શાવે છે, તેમ જ આકાશીય દસમી સદી સુધીના ગાળામાંનાં મહત્ત્વનાં મંદિરોનો ઉમેરો કરી સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ સળંગ બનાવે છે. મળરાંજ સોમકાથી શરૂ થતો સોમકાધુગ ભૌતિક સમૃદ્ધિ અને સ્થાપત્ય, શિલ્પ વગેરે કલાઓને ચરમ સીમાએ પહોંચાડનારો યુગ છે. આ યુગમાં મંદિરોમાં નૃત્યમંડપ ઉમેરાયો એટલું જ નહીં પરંતુ મહોવર, પીઠ, શિખર વગેરેનું આગું સ્થાન અને આયોજન પણ નિશ્ચિત થયું. સ્થાપત્યને આવરતાં શાસ્ત્રોની રચના થઈ અને તે શાસ્ત્રોને તત્કાલીન સ્થાપત્યકૃતિઓએ સાધ કરી બતાવી. આમાં સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે તેનું પ્રભાસપાટણનું સોમનાથનું મંદિર છે, જેનો અનેકવાર હર્ષોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો છે. આ મંદિરને ભીમદેવે સુંદર બનાવ્યું હતું પરંતુ મહમૂદ ગઝનવીએ તે તોડ્યું. પાછળથી કુમારપાળે સુંદરતમ બનાવ્યું અને ફરીથી તેને મુસલમાનોએ તોડ્યું. પરંતુ તેના ભગ્નાવશેષોમાંથી પણ તેની ઉત્કૃષ્ટતા સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

સોમકાધુગનાં ખીન્ન મંદિરોમાં મહત્ત્વનું મંદિર તે મોદેરાનું સૂર્યમંદિર. આ મંદિરની ચારે બાજુ ખીન્ન નાનાં મંદિરો હતાં ને પાસે સૂર્યકુંડ પણ છે. મંદિરનો વિસ્તાર ઘણો મોટો હતો-તે અંદાજે તેની આસપાસ થયેલા ખોદકામ દ્વારા

ભણી શકાય છે. ખીન્ન અગ્નિનાં મંદિરો-ત્રિદલપુરનું રુદ્રમહાકાય, ગળતેશ્વર, દ્વારકાનું દુર્ગભણી મંદિર, જળતમંદિરનું પ્રથમ રૂપ, ત્રિવિક્રમનું મંદિર, ધૂમલીનો મંદિરસમૂહ, કચ્છના ટોટકાં વગેરે અને ખીન્ન ધણુનો સમાવેશ થાય છે. શામળાઇનું મંદિર પણ આ યુગમાં ભણી શકાય. વાયેસાધુગનાં મંદિરોમાં મુખ્યત્વે કુંભારિયા, દેસવાડા (આશુ) વગેરેનાં મંદિરો યુગરાતની સ્થાપત્યસમૃદ્ધિનાં ઉત્તમ ઉદાહરણો છે. મુસલમાનોના રાજ્યકાળે દરમ્યાન મંદિરો બાંધવાની પ્રવૃત્તિ મંદ પડી ગઈ. પરંતુ વચ્ચેના ગાળાના કેટલાક સુંદર નમૂના ઈરની રણમઝ ચોટી તથા પોળોનાં કેટલાંક મંદિરોમાંથી જેવા મળે છે. પોળોનો મંદિરસમૂહ પાછળથી નિકસિત થયેલી જૈનમંદિરસ્થાપત્યશૈલીનું પૂર્વરૂપ પૂરું પાડે છે. ખાસ કરીને તેનું જૈન મંદિર.

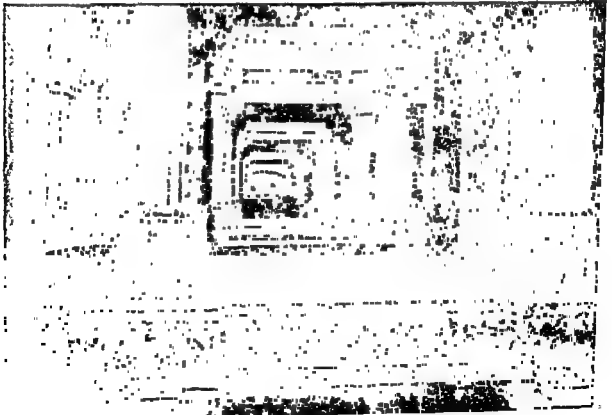
આ મંદિરોના બહિર્ભાગમાં તોરણ દરવાની પ્રથા મૈત્રકાળથી આશુ થઈ હતી. મંદિરના અગ્રભાગ સ્થિત તોરણના યુગરાતમાં ઉત્તમ નમૂના જેવા મળે છે. શામળાઇ પાસે હરિચંદ્રની ચોટીના નામથી ઓળખાતું તોરણ પછીથી વિદેસેત્રા તોરણપ્રકારનું પૂર્વજ છે. આના પહેલાંના તોરણોના નમૂના પ્રાપ્ય નથી. આ તોરણ નવમી અથવા દશમી સદીનું માનવામાં આવે છે. આ મહત્ત્વ તોરણના સુશોભનનું સ્વરૂપ આદેશ પ્રદારના તોરણનું દેખાય છે. તેમાં મગરના મુખમાંથી સર્પાદાર લેતી વક્ત્રી (વેદ)નું વક્રગતિવાળું સુશોભન સ્પષ્ટ છે. અગિયારમી સદીથી તોરણસ્થાપત્યને ખૂબ વેગ મળ્યો છે એવું જેવા મળે છે. આ સદીનાં તોરણોનું પુરાણમાં ઓસિયાના મહાવીર જિનાવધના મંડપ પાસેનું તોરણ છે એમ ડૉ. ગૌધરી માને છે પરંતુ યુગરાત માટે તો પ્રેરક તોરણ મોદેરાના સૂર્યમંદિરનાં તોરણજ ગણવા જોઈએ. આ ઉપરાંત સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમહાકાયનું તોરણ વડનગર, કપડરણજી વગેરેનાં ઉત્તમ પ્રકારનાં તોરણો છે. તેમનો ઉલ્લેખ સ્થાપત્યશાસ્ત્રના ગ્રંથ અપરાન્નિતપુષ્પમાં થયેલો છે. આ જ યુગનાં તોરણો પીણદા, વાલમ તેમ જ અસોડામાં છે

પ્રભાસ પાટણમાંનાં તોરણો પણ મોંઘપાત્ર છે. નેરમી સદીમાં તોરણના રૂપમાં વર્ગાકારની પદ્ધતિમાં ફેરફાર થયેલો સ્પષ્ટ નજરે પડે છે, જેનો નમૂનો લુણવસદી પૂરો પાડે છે.

તોરણોની સાથે સાથે મંદિરના ભાગ તરીકે અને પુનર્વિચિત્રમાં સહેલુક સદાયરૂપ ચર્મ શકે તે માટે પાણીના કુંડ બનાવવામાં આવતા. આ કુંડ ચોરસ, ભદ્ર (અષ્ટકોણ) વગેરે આકારના બનતા. તેની આરેખાણ દેવાયતનો રહેતાં. અને મંદિરના સમગ્ર વાતાવરણને સુરુચિર બનાવતાં એટલું જ નહીં પરંતુ તેનું આગનું સ્થાપત્ય પણ ધરાવતાં. સાથે સાથે સ્વતંત્ર સરોવરો પણ બંધાવતાં જે જનતાની પાણીની જરૂરિયાત પૂરી પાડતાં તથા અન્યગૃહીય વાતાવરણને ઠંડક આપવાનું હાય

હરતાં. જનતા આ સરોવરોના કિનારે ફરવા જઈ શકે તેમ જ તેની આસપાસનાં મંદિરોમાંના દેવોનો ઈર્ષાનન્દાત્ર મેળવી શકે તે દૃષ્ટિએ તે સ્થાતાં. સરોવરની દૃષ્ટિએ ક્ષત્રપકાળના સુદર્શન સરોવરથી શરૂઆત થાય છે. પરંતુ સુંદર સરોવરોમાં તો તે પાટણનું જીવન તેમજ પ્રમોદસ્થાન, ધર્મસ્થાન ને ઉદ્યાનગૃહ પણ હતું અને તેની સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ સ્થના પણ અદ્ભુત હતી. બીજું સરોવર તે વીરમ-આગનું સુનસર. આજે પણ તેના સ્થાપત્યના અવશેષોરૂપ બે નાનાં મંદિરો અને કિનારા મોલુદ છે. પછી આવે ધોળકાનું મીનમ્મ સરોવર. આવાં ઘણાં સરોવરોએ શુભરતના સ્વાસ્થ્યને સાચવ્યું છે. કુંડોમાં મોદેરોના સૂર્ય મંદિરો કુંડ, કપડવણજ, વડનગર, ત્રિહોર વગેરે અનેક સ્થળોએ કુંડ બંધા મળે છે.

અરણ્યકની વાવ

આ દિષ્ટિએ મુસ્લીમયુગનાં તળાવોમાં ધોમકાનું મકાવ તળાવ પણ ખ્યાન ખેંચે તેવું છે.

સરોવરોની સાથે સાથે કૂંપ તેમજ-વાવ પણ હિંદીપૂર્વ કાલમાં ગણાતી શકાય. ગુજરાતનું વાવ-સ્થાપત્ય વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે. એટલું જ નહીં. પરંતુ તેની સાર્થકતા હલુમુધી સિદ્ધ થયા કરે છે. આ વાવો મોટેભાગે ગામની ભાગોળે રાષ્ટ્રીય ધોરી માર્ગ પર ગાંધવામાં આવતી. તેમાં કૂવા ઉપરાંત પગથિયાદ્વારા છેક પાણી સુધી પહોંચવાની આયોજના હોય છે. આ ભાગને મંડપોથી અલગ કરવામાં આવે છે. તેમાં ધોમધંખતા તાપમાં આરામ લેવાની વ્યવસ્થા હોય છે. તેમજ દોરને પાણી પીવડાવી શકાય તેવી વ્યવસ્થા પણ હોય છે. આવી વાવોમાં ઉત્તમ વાવ પાટણની રાણીવાવ છે. આ વાવમાં અસાધારણ સંખ્યામાં દેવદંપતીનાં શિલ્પો તથા વિદ્યાધરો, નર્તકીઓ વગેરેનાં શિલ્પો કલાત્મક રીતે કોતરીને મૂકેલાં છે. અત્યારે તેના અવશેષો પણ એટલા જવા કલાત્મક અને મુરુચિકર લાગે છે તો એ વાવ જ્યારે અંખડ દશે ત્યારે કેટલી અદ્ભુત લાગતી દશે તેની

દરખના જ માત્ર દરવી રહી. આ ઉપરાંત વડવાણીની માધાવાવ, ભાલેજમાંની વાવ, અમદાવાદમાંની નેરમી સદીની માતા લવાનીની વાવ તથા ૧૧મી સદીની બાર્ડ દરિરની અસારવા અમદાવાદમાંની વાવ તથા બીજા ઉત્કૃષ્ટ નમૂના તરીકે અગસ્ટમની વાવ નોંધપાત્ર છે.

ઉપરાંત ગુજરાત તેના ઉત્તમ દિલ્લાઓ તથા કલાત્મક દરવાજાઓ માટે પણ જાણીતું છે, નગરે નગરે સામાન્ય દિલ્લાઓ બેલા મળે જ પરંતુ કલાત્મક દરવાજાના ગુજરાતના જ. સોલંકીયુગના ઝોંપાના દિલ્લાઓથી કોણ અજાણ છે ? તેમાં ય હીરા દરવાજો તથા વડોદરા દરવાજો તો શિલ્પાભિ-અક્રિતનાં ઉત્તમ ઉદાહરણો ગણાવી શકાય. બીજાં એવો દરવાજો ત્રીજાં વાગરો છે. આ દરવાજો પણ એવો જ કલાત્મક છે. પાટણ અને એવાં પ્રાચીન નગરોના દરવાજા અને દિલ્લા અનેક હુમલાઓને કારણે નષ્ટ થઈ ગયા હોઈ વધુ વિગતે માહિતી મળતી મુસ્લેક છે.

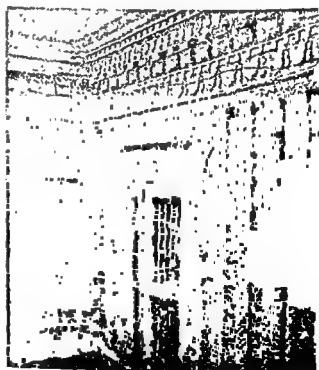
ચાલેલા વંશના રાજ કરણુ પેલાના હાથમાંથી મુસલમાનોના હાથમાં સત્તા જતાં યુજરાતમાં મુસ્લિમ સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ અને પ્રચાર થયો. મુસલમાનોએ શરૂઆતમાં મંદિરા તોડીને મસ્જિદો કરવા માંડી. પાછળથી મસ્જિદો માટે વિશિષ્ટ કાળજી લઈ રીતસર બંધાવવા માંડી. શરૂઆતમાં હિંદુ મંદિરોનાં સ્તંભ, છત વગેરે યથાવત્ રાખી મુર્તિઓ હોય ત્યાંથી કાઢી નાખી તેનો ઉપયોગ ક્યોં પરંતુ જ્યારે સ્વતંત્ર રીતે બંધાવવાનું શરૂ થયું ત્યારે હિંદુ કારીગરો જે ઉત્તમ પ્રકારની કૌતુક્શીલી કારીગરીમાં નિપુણ હતા તેમની પાસે કાંમ કરાવ્યું. પરિણામે મસ્જિદો આયોજન ઇસ્લામી હોવા છતાં તેનાં મુશોભનોમાં તથા વાતાવરણમાં હિન્દુ છાપ દેખાવા માંડી. આ કાળનું સ્થાપત્ય ભારતભરનાં તો શું પણ જગતભરના મુસ્લિમ સ્થાપત્ય યુજરાતમાં અનેહાં છે. અહીં જે રીતે હિંદુ અને મુસ્લિમ કલાનાં અંગોનો સુભગ મુમેજ અને સંવાદિતા સંધામાં છે તે બીજે કયાંય સંધામાં નથી. પાલીતાણા, તારંગા વગેરે સ્થળોએ આવેલ મંદિરો ખાસ નોંધપાત્ર છે. અકબર જેવા મહાન સંયોજક રાજાના ફતેહપુર સિક્રીમાં પણ આવી સંવાદિતા નથી. આવું ઉત્તમ સુસંવાદિતાવાળું સ્થાપત્ય આપણને મુખ્યત્વે અમદાવાદ શહેરમાં જોવા મળે છે. તદુપરાંત ખંભાત, ધોળકા, પાટણ ભરૂચ, સિદ્ધપુર, માંગરોળ, જૂનાગઢ, આંખાનેર વગેરે સ્થળોએ પણ આ સ્થાપત્યના ઉત્તમ નમૂના છે. અહમદશાહે ઈ. સ ૧૪૧૧ માં અમદાવાદ વસાવ્યું ત્યારે કેટલાંક ઉત્તમ મકાનો પણ તેની સાથે કરાવ્યાં. તેમાં લુંભા મસ્જિદ અને અહમદશાહની મસ્જિદ મુખ્ય છે. મદમુદ બેગડાના વખતમાં થયેલાં મુંદર મકાનોમાં સરખેજનો રોળે, રાણીસીખી ની ઉત્તમ કારીગરી અને સપ્રમાણતાવાળી મસ્જિદ, રૂપમતીની મસ્જિદ, જૂવના મિનારા વાળી બીબીજી ની મસ્જિદ, શાહઆઝમ વગેરે ઉત્તમ મકાનો થયાં. મદમુદે આંખાનેરમાં રાગધાની ફેરવી તો પણ અમદાવાદની મકાનોની કલામાં ઉત્તરોત્તર યદતી જ

થતી રહી. પંડીના માળામાં સીદી સૈયદની મસ્જિદની મશહૂર જળણ બની. અમદાવાદનાં મુસલમાની રોળ કે કબરોમાંની જળણોનું વ્યક્તિત્વ સ્થાપત્યમાં તદ્દન આગવી છાપ પાડે છે. સરખેજના રોળની જળણ લોં કે શાહઆઝના રોળની લોં કે રાણી રૂપમતીની જળણ જુઓ જળણોના સ્થાપત્યમાં અમદાવાદની હરીફાઈમાં લાગ્યે જ કોઈ જીતું રહી શકશે. આ જળણોમાંનાં મુશોભનોની સંખ્યા ૧૦૦ કરતાં વધુ થાય છે. આ ઉપરાંત બીજી વિશેષતા છે મિનારામાં, ત્રણ બાજુનાં વાતાવરણમાં ફૂલપાન અને વૃક્ષનાં મુશોભનો હોય છે. આ મુશોભનો કલાત્મક રૂપે તુલનાત્મક અભ્યાસ મળી શકે તેવાં છે. એકંદરે તે પારદર્શક નહોતાં જળણો નથી છતાં તેનું કૌતરકામ જળણ કૌતરવાની કળાને ખૂબ જ મળતું આવે છે. તેનું વૈનિધ્ય પણ અદ્ભુત છે. ઉપરાંત હિંદુ પ્રતીકોમાંથી ઇસ્લામી પ્રતીક તરીકે વપરાયેલાં કમલ અને કુંભનું મુશોભન છેક મિહરાબના ઉત્તમ અંગ તરીકે શોભતું થઈ રહ્યું મિહરાબોની કૌતરણી પણ હિન્દુ પદ્ધતિ પ્રમાણે કરી. તેમાં કમાનો ઉમેરેલી હોય તેનું જોવા મળે છે. આ તો પર્યટકો અને કલા મહાનોની વાત થઈ. પરંતુ અહીં ઇંદ અને ચૂનામાં પણ કેટલાંક ઉત્તમ મકાનો જન્યાં છે. તેમાં નોંધપાત્ર મકાનોમાં આઝમ મુઆઝમનો સરખેજના રસ્તે જતાં આવતો રોળે, દરિયાખાનનો હુમટ, ધોળકાની ખાન મસ્જિદ મુખ્ય છે. આ મકાનોમાં ચૂનાવા પ્લાસ્ટરમાં કૌતરણી કરીને જે મુશોભનો ક્યાં છે તે ખરેખર અદ્ભુત છે. આ અંગે ધોળકાની ખાન મસ્જિદ ખૂબ જ મુંદર છે. આ યુગની મુઅકદ્દત અને સુદક, સુંદર વાવોમાં અસહજ અને બાઈ હરિરની અસરવામાંની વાત આ પ્રકારના મિશ્ર સ્થાપત્યનું ઉદાહરણ છે. ૧૫મી અને ૧૬મી સદીમાં અહીં વિશિષ્ટ પ્રકારનું સમિશ્રણ જોવા મળે છે જેનું વ્યક્તિત્વ પણ તેટલું જ અસહકારક અને આગવું છે. અહીં જૂવના મિનારાએ જે ઉપર ચડી છેક ઉપરથી હજારતાં હાલે છે તેની અસંકારિતા

અને સુંદરતા પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. દકાચ આખા ભારતમાં આવી સુંદર દેાતરણીવાળા મિનારાઓ ખીન્ને નદી હોય. કુતુબમિનાર દેાતરેથી જરૂર છે પણ મરહુદેાના આ મિનારાઓમાં જે યેનિય અને મુશોબનની ઝલુતા છે તે ખીન્ને કયાંય જોવા મળવા સંભવ નથી. મુસલમાનોના ધર્મ-ઝનૂનને કારણે નેંધપાત્ર મદિરા અંધારાનાં બંધ થયાં. પણ તેથી કંઈ તક્ષણની શિલ્પની કળા અત્યુ ન પામી. તેણે દિશા બદલી. અને ને ધનિક માણસોના આશ્રયે ખીલવા માંડી. દેવોના પ્રાસાદોને બદલે હવે તેણે નગરપતિ નેમજ અને ધનિકોના પ્રાસાદોમાં કલાને અભિવ્યક્ત કરવા માંડી. અને ધીમે ધીમે તે જનભોજ્ય કલા તરીકે છેક સામાન્ય આવાસો સુધી પહોંચી શકી. ખીજા બાલુ શાસ્ત્રીય પ્રથેત્યે તેને સાચવી રાખવામાં ઘણે અંશે મદદ કરી. અલગત મુસલમાન યુગમાં પણ આ પ્રમાણે શાસ્ત્રીય પ્રથેા અનુસાર ઘર બંધાતાં હશે પરંતુ તેના નમૂના મળતા નથી. ભારતીય શૃદ્ધનિર્માણકલા ભૌગોલિક, સાંસ્કૃતિક, સામાજિક તથા ધાર્મિક પરિબળોને પૂર્ણ તથા ગણતરીમાં લાઈને જ વિદ્યમાની છે. તેથી જ ઘરની વચ્ચે ચોક અગિયાર્થ બન્યો. વળી ઘરના બહારના લાગમાં ગરમીથી બચવા અને ઘરને સુંદર દેખાડી શકાય તે માટે દારૂગર્ અંટલે કે લાકડાનું દેાતરકામ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી શક્યું. ભૌગોલિક પરિસ્થિતિએ ઝડુખાનું વિશિષ્ટ સ્થાપત્ય સર્જ્યું. ખીજા બાલુ આખું જ ઘર અત્યારે તો આર. સી. સી. ની ફેમમાં ઇંગ્લેન્ડની દિવાલને પડકારી તરીકે મુકીએ છીએ તેમ લાકડાની ફેમમાં તે સમયે ઇંગ્લેન્ડની દિવાલને સ્થાન મળ્યું. લાકડું ગરમ-વિરોધક હોવાથી તે ઘરને કંડું રાખવામાં ખૂબ મદદરૂપ થતું. તેથી જ આપણે ત્યાં લાકડાનું આટલું બધું મહત્ત્વ રચીકારણું છે. જ્યાં લાકડું ન મળે ત્યાં પથ્થરને સ્થાન મળ્યું છે. આમ શૃદ્ધનિર્માણકલાનો અને તેમાં કાષ્ટકલાનો ખૂબ વિકાસ થયો. અલગત આપણને પ્રાચીન ઘરોના નમૂના ખૂબ જ ઓછા મળે છે. પરંતુ તદ્દન શાસ્ત્રોક્ત નમૂનારૂપ એક ઘર પ્રભાસપાટણમાં અત્યારે

પણ જોવા મળે છે. પરમાશુ-મંજરી નામના પ્રથે વલ્લુવેશ્વરે અંધા અંગો આ ઘરમાં જોવા મળે છે. અત્યારે તો જે જોવા મળે છે તે ઘરો મોટે ભાગે ક્રિશ્ચિયન દરમ્યાન થયેલાં છે. અલગત આપણી પરંપરા-પદ્ધતિને લીધે ને આરી રીતે પાછલીલાવના અને શાસ્ત્રીયતા સ્પષ્ટ કરે છે. એવાં ઘરોમાં કેટલાંક ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે. અમદાવાદમાં દેશીવાડાની પોળ, દહશાની પોળ, શેડની પોળ, સાંકડી શેરીમાં દિવે-ટિયાનાં ઘરવચેરે અનેક ઘર છે. ઉપરાંત પાટણમાં ઘણાં ઘર આ પ્રકારનાં છે વળી નડિયાદ, ધોળકા, ઉમરેક, ખેડ, ખંભાન અને ખીલ્ત અનેક સ્થળોએ આવાં ઘરોના નમૂના જોવા મળે છે. આ ઘરોમાં ચોકમાં કંડું હોવાથી ઘરમાં ભાગે જ ગરમી કાગની ઉપરાંત આપણે ત્યાં એકીસાથે ઘરો બાંધવાની પદ્ધતિના કારણે જે ગાલુથી તાપ પણ કાગતો નડી. હવે વ્યક્તિગત બંધકામે અને આર. સી. સી. ના ધાર્યાં થતાં ગરમી વધારે લાગે છે.

દેશીવાડાની પોળમાનું દેાતરણીવાળું શકાન

મુસલમાનો પછી મરાઠાઓ આવ્યા. તેમના સમયમાં સ્થાપત્યનો વિકાસ થયો નથી. પરંતુ બ્રિટિશરોએ અહીંથી પ્રભુત્વ હાંસિયું બદલી નાખવામાં ઘણો મોટો ભાગ ભજવ્યો. બ્રિટિશ વાવટો અમદાવાદ પર ઇ. સ. ૧૮૧૮માં ફરક્યો. આ સમય પહેલાં સારા ય ભારતમાં તેમની સત્તા બમણા લાગી હતી. અંગ્રેજોની સત્તાએ ભારતની વિચારધારાને ઘણું નુકસાન કર્યું છે. તેઓ જેટલું ભારતીય તેટલું નકામું અને વિદેશનું એટલું સારું એવું ઠસાવવામાં સફળ થયા. તેમાં વળી ઔદ્યોગિક ક્રાંતિએ ભારતીય ક્ષેત્રને અને હસ્તકારીગરીને અશ્વત્થૂર્વ નુકસાન કર્યું એટલું જ નહિ પણ જીવનની રીતભાત પર પણ બ્રિટિશરોએ પૂર્ણ પકડ જમાવી. પરિણામે બ્રિટિશરોની નકલ કરવામાં જ સાથેકતા દેખાવા લાગી. મોટા ભાગનાં જાહેર મકાનો, એડિફિસો વગેરે બ્રિટિશ સ્થાપત્ય અનુસાર થવા લાગ્યાં. તેની અસર નીચે પૈસાદારવર્ગે પણ પોતાના મકાન લેખે બ્રિટિશ સ્થાપત્ય અનુસાર કરાવ્યાં. ઇંગ્લેન્ડની અસર અહીં વ્યાપક બની અને નૂતન પરિપાટી શરૂ થઈ. મહાકથોની નામકણરવિધિમાં પણ ફરક પડવા માંડ્યો. વિદ્યા, મેન્શન, હાઉસ, બંગલો આવાં અંગ્રેજી નામો જોવાનું વ્યાપક બન્યાં. તેના સામે થોડાં દેશભાવનાથી પ્રેરાયેલાં પરિણામો સદન, ભવન, નિર્વાસ, નિકેતન તથા અન્ય સંસ્કૃત નામ પાડવાની પદ્ધતિ શરૂ કરી. રહન-સહન પર થયેલી અસરને કારણે આ દેશના વાતાવરણને અતિ અનુકૂળ નહીં એવી મોટી બારીઓ, વસ્ત્રોના ચોકનો અભાવ તથા હુદદ લીવીંગ અથવા ફ્રોઈગરૂમ બનાવવાની પદ્ધતિ શરૂ થઈ. જાહેર મકાનોમાં સ્થાપત્ય વ્યાપક રૂપે દેખાવા માંડ્યું. તેના પ્રચારમાં રાજવીઓના ફાળો ઓછો નથી. વડોદરાના મહારાજા શ્રી સયાજીરાવે તેમનો લક્ષ્મીવિજ્ઞાસ છટાલિયન સ્થપતિ પાસે ડિઝાઇન કરાવ્યો. અને તેમણે બંધાવેલાં વડોદરા કોલેજ કેમ્પસ, ક્રીસ્ટિયનિટી વગેરે તથા હોસ્પિટલ વગેરેમાં મિશ્ર સ્થાપત્યને અગત્યનું સ્થાન આપ્યું. જેના પરિણામે આપણને ગ્રીક અને

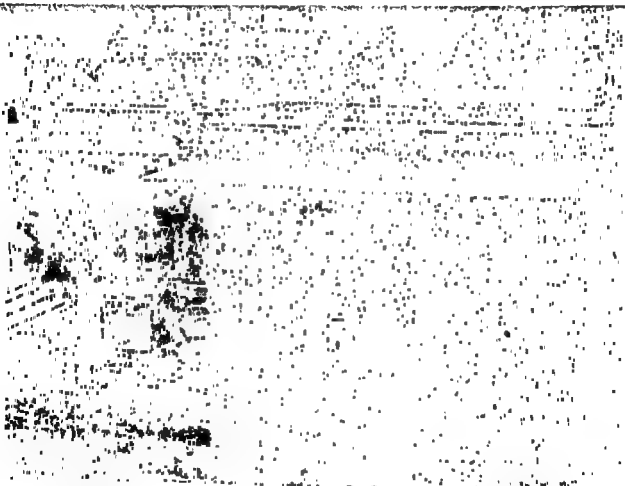
રોમન ક્ષીઝ જેવા મળે છે. ક્રીસ્ટિયનિટીને તેમણે ભારતીય બનાવડાવ્યું. આમ બંને પરિપાટીઓને ઉત્તેજન આપ્યું. સૌરાષ્ટ્રના મોટા ભાગના રાજવીઓના મહેલો પણ આવા પ્રકારનું મિશ્રણ હતા. બ્રિટિશ સ્થાપત્યે થોડા જ વખતમાં ઉચ્ચ મધ્યમ વર્ગ અને ઉચ્ચ શિક્ષિતવર્ગ પર આધિપત્ય મેળવ્યું. અને યુગ્મની સ્થાપત્યશાળાએ એના પ્રચારમાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો આ સ્થાપત્યની અસર નીચે વિક્ટોરિયા યુગનું સ્થાપત્ય અને ફરનિચર ખૂબ સ્થાન પામ્યાં. બપોરે પરિવર્તન આવ્યું ત્યારે પણ ગોળાકાર ટેરેસ અથવા વર્ગ તથા મકાનના મુશોભન માટે આડી સળંગ રેખાવલિ કરવાની તથા કેટલાંક ભૌમિતિક વિશિષ્ટ રૂપો મૂકવાની પદ્ધતિ શરૂ થઈ. કાચની બારીઓનું મહત્ત્વ ઘણું વધી ગયું. અને પછી તો તે સ્થાપી અંગ બની ગયું.

બ્રિટિશ યુગનાં નોંધપાત્ર મકાનો તો ઘણાં છે પરંતુ અત્રે કેટલાંક જ નોંધી શકાશે. જેમાં અમદાવાદનો ટાઉન હાઉસ, યુનિયન કોલેજ, સૌરાષ્ટ્રના રાજવીઓના મહેલો તેમ જ કેટલાંક પૈસાદાર શેડિયાઓના બંગલા જેવા કે અંબાલાલ સારાભાઈ, ચીનુભાઈ, બકુભાઈ શેઠ વગેરેના. ઉચ્ચ મધ્યમવર્ગમાં સ્ટીમર જેવા આકારનાં ગોળાકારમાં મકાનો પ્રચલિત થયાં. બારીઓમાં વેન્ડીએશન મૂકવાની પ્રથા અમલમાં આવી. ઉપરાંત ડેકોરેશનમાં રોકોકો પદ્ધતિ પૂરી ખીલી બી. પંથરની કોતરણીની નકલ થવા લાગી. તેમ જ રીનેસાં યુગની તથા પછીના યુગની નકલ કરતાં મુશોભનો વગેરે વ્યાપક બન્યાં. ચાંલકાઓમાં પણ શીષમાં (કેબીટલમાં) કોરીન્થીઅન, કોપીગ્રીટ કે મિઝને સ્થાન મળવા માંડ્યું અને ફૂલ્યુટને સ્તંભમાં મહત્ત્વ મળ્યું. આમ તેજે બધાં અંગોમાં પરિવર્તન લાવી દીધું તો ક્યાંક આગળ હતું તેમ મુદર ભારતીય કોતરણીવાળાં મકાનો પણ બનતાં રહ્યાં. આ ભારતીય આંધણી સાથે તો રહી પણ પ્રાણવિહીન અવસ્થામાં. ખીલ નિયમુષ્પે ભારતને એ રીતે અસર કરી. એક તો સ્થાપત્ય

મહાનુ' અને જીલુ' સાંસ્કૃતિક રીતે ભારતના સંજોગો દુનિયાના અગ્રિમ દેશો સાથે શરૂ થયા. તેમાં બે પરિમળો ખૂબ અસરકારક નીવડ્યાં અને ભારતમાં અમૃતપૂર્ણ પરિવર્તન લાવી દીધું. તે છે સમાચાર-પત્રો અને વિમાનવ્યવહાર. મન અને તનનાં અંતર ઓઝાં થઈ ગયાં. ભારતની જ્ઞાનપિપાસા જાગ્રત થઈ.

હીન્દીસિંગનું મંદિર

મ્યુનિસિપાલિટીએ સંસ્કાર કેન્દ્ર માટે ત્યાં મીલ-માલિકમંડળે પોતાના મંડળનું મકાન રીઝાઈન કરવા બોલાવ્યા અને ત્યારથી શુભચિંતામાં નૂતન સ્થાપત્યો શરૂ થયા. પછી તો તેમણે શોષન-દાઉસ આદિ સારામાર્ગ લાઉસ જેવાં વ્યક્તિગત નિવાસો પણ રીઝાઈન કર્યાં. તેમની વિચિત્રતાએ છે કે

હીન્દી અને ભારતીય સ્થપતિઓ વિદેશમાં કેળવણી લેવા જ્યાં માંડ્યા અને ત્યાંથી જે કંઈ મેળવ્યું તેનો પ્રયોગ અહીં કરવા લાગ્યા. ભારત સરકારે વિશ્વ-વિખ્યાત સ્થપતિ લકોર્ણિએને ચંદીગઢનું આયોજન કરવા બોલાવ્યા. અને સતત જગતરુક શુભચિંતાની નગર ઝોમના પર પડી. અને તેમને અમદાવાદ

તેમણે સન એકસ વાપર્યાં. ઉપરાંત બીંતને પ્લારટર ન કરતાં ઈંટ કે સીમેન્ટ ને કંઈ પદાર્થ વાપર્યો હોય તેને તેવો જ રાખ્યો. ઉપરાંત સીમેન્ટના પાટા કે સ્ટ્રેચમાં પણ તેમણે લાકગના ફોર્મની કે લોખંડના ફોર્મની જાપ ચલાવત રાખવાની પદ્ધતિ પ્રયોજી. હાળનો ઉપયોગ મીલમાલિકમંડળના મકાનમાં કર્યો.

શોધન હાઉસમાં સુંદર સ્નાનાગાર ક્યું. આમ વિવિધ તરવો પ્રચલિત થયાં. તેમની અસર ગુજરાતના વર્તમાન સ્થાપત્ય પર સૌથી વધુ પડી. પરિણામે અહીંની જનતા નૂતન પ્રકારનાં ઘરનાં આયોજનોમાં રસ લેવા લાગી. વ્યક્તિગત પ્લાનીંગને મોકો મળ્યો અને સ્થપતિઓને આ આયોજન માટે નિમંત્રણ મળવા માંડ્યા. કોણીઝિયેને ત્યાં કામ કરી આવેલા શ્રી બાલકૃષ્ણ દોશી અને શ્રી અરવિંદ તક્તારી અહીં સ્થિર થયા. જે કે અહીં પહેલાં પણ સ્થપતિઓ હતા પણ શ્રી દોશીની વિશિષ્ટ પ્રકારની ડીઝાઇનિંગે આગવું સ્થાન જમાવ્યું. શ્રી દોશીએ અટીરા ક્વાર્ટર્સ, તેમનું પોતાનું મકાન, ઈન્ડોલોજીનું મકાન, શ્રેયસ સ્કૂલ, ટોગેર થિયેટર, ગુજરાત યુનિવર્સિટીની ફિઝિકલ લેબોરેટરી, લાયબ્રેરી તથા સ્ટોફ ક્વાર્ટર્સ વગેરે ડીઝાઇન કર્યાં. દરેકમાં તેમની વિશિષ્ટતા જોવા મળે છે. શ્રી દોશી પછી શ્રી હસમુખ પટેલે અમદાવાદમાં વસવાટ કર્યો. તેમની ડીઝાઇનમાં સાદાર્થ વધુ જોવા મળે છે. તેમનું સ્ટેટ

મેન્ટલ બીલ્ડીંગ તથા કામસ હોસ્ટેલ નોંધપાત્ર ગણાય. શ્રી દોશીએ અમદાવાદમાં સ્કૂલ ઓફ આર્કિટેક્ચર શરૂ કરી. શ્રી બર્નાડ કોહન અહીં સ્થિર થયા. તેમણે અંધ કન્યા પ્રકાશમુદ્ત તથા શ્રી દવેના ઘરની સુંદર ડીઝાઇન કરી છે. અહીં બીજા નિશ્ચયિષ્યાત સ્થપતિ શ્રી લુઈસ કાહને ઈન્ડીઆ ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ મેનેજમેન્ટનું કેમ્પસ ડીઝાઇન ક્યું છે. વળી બક મીન્સ્ટર કુલરની અસર નીચે ઠેલીકાનો ડોમ બંધાયો છે જે નવા સ્થાપત્યનો સારો નમૂનો છે. ઉપરાંત બહારના ભારતીય સ્થપતિઓ જેવાકે શ્રી ચાંસ કોટિઆ તથા શ્રી અચ્યુત કાનબિન્દેએ અહીં અનુક્રમે સ્ટેડિયમ અને અટીરા, રામકૃષ્ણ હાઉસ અને બાલકૃષ્ણ હાઉસ વગેરે કર્યાં છે. શ્રી કાનબિન્દેની મેજર ડેરી સુંદર સ્થાપત્યકૃતિ છે. છેલ્લે છેલ્લે ગુજરાતે પાટનગર-ગાંધીનગર બાંધવાની શરૂઆત કરી છે. તેમાં આશા છે કે આધુનિક સ્થાપત્યનાં સુંદર ઉદાહરણો જોવા મળશે.

ગુજરાતનું પુરાતત્ત્વ

શ્રી હસમુખ ડી. સાંકળિયા

પુરાતત્ત્વની ૩૬ વ્યાખ્યા પ્રમાણે માનવે બનાવેલી ઓછામાં ઓછી એક સો વર્ષથી જૂની બધી વસ્તુઓને; પુરાતત્ત્વમાં સમાવેશ થઈ શકે. આ થઈ શકે કાગમણનાની નીચલી ૬૬. ઉપલી ૬૬ માનવે બનાવે આ પૃથ્વી ઉપર જન્મ લીધો તે. એટલે હમણાં પ્રચલિત કાગમણના પ્રમાણે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦ લાખ વર્ષથી માંડી ઈ. સ. ૧૮૧૫ સુધીના સમયે કાગ પુરાતત્ત્વમાં આવી શકાય.

પુરાતત્ત્વની આધુનિક વ્યાખ્યા (સાંકળિયા) પ્રમાણે માનવે બનાવેલી વસ્તુઓ ઉપરાંત માનવ સાથે સંકળાયેલી વસ્તુઓ—જેવી કે નદીના પ્રાચીન પટો, અશ્વગીભૂત પ્રાણી અને વનસ્પતિ અને આવાજ પ્રાણી અને માનવના મળ પણ—પુરાતત્ત્વમાં ગણાવી શકાય. કારણ કે આ બધાના અભ્યાસ પરથી માનવ ઇતિહાસ આપણે જાણી શકીએ છીએ.

માનવઇતિહાસના આટલા લાંબા કાળને આપણે બે મુખ્ય વિભાગોમાં વહેંચીએ.

(૧) પ્રાગૈતિહાસિક, (૨) ઐતિહાસિક.

આ બંને વિભાગોના પેટા વિભાગો પણ પડી શકે છે પ્રાગૈતિહાસિકના છ યુગો:—

૧. આદિપાયાણ, ૨. મધ્ય પાયાણ, ૩. અંત-પાયાણ ૪. નવપાયાણ, ૫. તામ્ર-પાયાણ અને ૬. આદિ લોહ યુગ છે.

ઐતિહાસિક કાળના ત્રણ યુગો નીચે પ્રમાણે છે:

૧. પ્રાચીન યુગ, ૨. મધ્ય યુગ, અને ૩. અર્વાચીન યુગ.

ગુજરાતના પુરાતત્ત્વની વિશિષ્ટતા એ છે કે આદિ-જૂનના પર માનવના આગમન કાળથી માંડી છેક આધુનિક કાળ સુધી—માનવના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની આજે પણ જાંખી કરી શકીએ છીએ. એટલે બીજી રીતે જોઈએ તો—અને આજ મહત્ત્વનું છે—માનવે સંસ્કૃતિનાં જે જે પગલાં માંડ્યાં તે આપણે નિહાળીએ છીએ.

ત્રણેય પાપાણુ યુગોમાં માનવનો મુખ્ય ધ્યવ-
સાય કોઈ પચુરીતે અન્ન મેળવવાનો કે પેટ ભર-
વાનો હતો. અંગ્રેજીમાં આને Food Gathering
stage કહે છે. લાખો વર્ષના આટલા લાંબા
કાળમાં પણ માનવે જે વિકાસ સાધ્યો તે આપણે
નજીવી શકીએ છીએ. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષો પહે-
લાં પથ્થરના નાનાં પાનાં કે ટોચોને હાથમાં ભરાવી
—પાના અને હાથવાળા હથિયારોની—જેને Com-
posite હથિયાર કહે છે—તેની શોધ કરી, અને શિકાર
અને લડવાની તેમજ ઉગેતોં ધાસને લણવાની કળા-
માં મોટી પ્રગતિ કરી. ઇ. સ. પૂર્વે આશરે ૨૫૦૦
માં માનવ શહેરોમાં વસતો થયો. આ સમયે લખવા-
વાંચવાનું, ખેતીવાડીનું અને આગ અને તાંબાનાં
વાસણો બનાવવાનું જ્ઞાન પણ હતું. ઇ. સ. પૂર્વે
૫૦૦-૧૦૦૦માં જ લોકોનો પહેલીવાર બહોળા પ્રમાણ-
માં ઉપયોગ થવા માંડ્યો. ત્રણસે વર્ષ રહીને એટલે
ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૦માં, હમણાંની ગણતરી પ્રમાણે,
ભારતે ઐતિહાસિક કાળમાં પ્રવેશ કર્યો.

માનવના અસ્તિત્વ સૂચવતાં આદિપાપાણુ
યુગના પથ્થરના ત્રણ—ચાર હથિયારો રાખતે જુસ
ફૂટને સાબરમતીને તીરે પેઢામલી ગામ પાસે મળ્યા
હતા. ત્યારપછી ઇ. સ. ૧૯૪૧માં ગુજરાત પ્રાગૈતિ-
હાસિક સંશોધન જૂથે આવા પથ્થરનાં હથિયારો
સાબરમતીમાં ઘણે ઠેકાણે મેળવ્યાં. આવી જ શોધ
ઓરસંગ પર સંખેડા—બહાદુર પાસે, અને કરજણ
પર રાજપીપળા પાસે પણ કરી. વચ્ચે રહી મહી.
આને તીરે પણ થોડાંક સ્થળો પર આવાં હથિયારો
લાખ્યાં છે. તાજેતરમાં સૌરાષ્ટ્રમાં બાદર નદીને
તીરે રોજડી પાસે અને જસદણ પાસે, અને પશ્ચિમ
કિનારે પિંડારા સ્થળે અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં વડ-
સાડ જલધામાં દમણગાંને તીરે સેલવાસા ઈત્યાદિ
સ્થળોએ મળ્યાં છે. કચ્છમાં હંબુસુધી આવા
અવશેષો મળ્યા નથી, પણ મળવાનો સંભવ છે,
જે શાસ્ત્રીય રીતે સંશોધન થાય તો.

આમ આખાં જુગરતમાં આદિ માનવના

અવશેષો મળ્યા છે. અઃ અવશેષો હંબુસુધી માનવે
બનાવેલાં પથ્થરનાં હથિયારો જ છે. માનવના
પોતાના અવશેષો કે એના સમકક્ષીન પ્રાણીઓ
અને વનસ્પતિના અવશેષો હંબુસુધી સાંપડ્યા નથી
સાબરમતી અને મહીમાં આ હથિયારો Quartz-
se નામના ખડકના, ઓરસંગમાં Quartz-
ને અને Quartz ના અને કરજણ અને દમણ-
ગાંમાં Bassalt નાં બનાવેલાં છે. એટલે જ્યાં
જે “કચ્છો” માત્ર મળે, તે જ માનવે ઉપયોગમાં
લીધો.

આ ત્રણ—ચાર જાતના ખડકોનાં ઉપલો જે
નદીમાં સડેલાઈથી મળતાં તેમાંથી માનવે હથિયારો
બનાવ્યાં છે. મુખ્યત્વે ત્રણ—ચાર જાત દેખાય છે.
(૧) પીપળાના પાન જેવા, તદ્દન સપાટ અને ચારે
તરફ ધારવાળા કે ફક્ત ટોચવાની બાજુજ ધારવાળી
અને હાથો ગોળાકાર. (૨) અંગ્રેજી ના જેવા,
ધારવાળો ભાગ કુદાડાના જેવો સીધો, અને હાથા-
વાળો ભાગ જોડો અને અધગોળાકાર. (૩) એક
ધારી માંસ કાપવાના હથિયાર Chipper જેવું.
(૪) ચક જેવા ચારે તરફ ધારવાળાં કદમાં આ હથિ-
યારો ૪-૫ ઇંચથી એક ફૂટ સુધી લાંબા, અને
જડાઈમાં ૧ ઇંચથી ૪ થી ૮ ઇંચ સુધી અને
પહોળાઈમાં ૪ ઇંચથી ૬ થી ૮ થી ૧૦ સુધી જેવામાં
આવે છે. બહુજ મોટા અને વજનમાં બહુ ભાર હોય
છે. સાધારણ માણસથી તો વપરાય પણ નહિ.
નેધિવાનું એટલું જ કે આ નાનાં-મોટાં બધા હથિ-
યારો કોઈપણ ધાતુના હથિયારની મદદ વગર
માનવે એક ઉપલ બીજા ઉપલ ઉપર પછાડીને કે
હાથમાં રાખીને અફાળીને બનાવ્યા હતા. આથી જ
આપણે આ યુગને પાપાણુયુગ કહીએ છીએ.

બીજું હથિયારોમાં ઘણા ઓધા બોધ દેખાય
છે. જ્યારે થોડાકમાં લગભગ સપાટ એક સરખી

અને સીધી ધાર જેવામાં આવે છે. આવા
પ્રમાણુબદ્ધ હથિયારો સુદરતાના નમૂના બને

રહે છે. ન્યારે ભુદા ભુદા ઘરોમાં આવાં હથિયારો મળે છે ત્યારે તે સમયમાં પણ માનવે કાળાનુક્રમે જે કુશળતા અને કળા કેળવી હતી તેનો આપણને સહેજ ખ્યાલ આવે છે.

ભારતમાં ખીન્ન ધણાં રાજ્યોમાં આવા વિકસિત આદિપાષાણયુગનાં હથિયારો મળે છે, ન્યારે પૂર્વ આફ્રિકામાં આવાં હથિયારો આદિપાષાણયુગના મધ્યમાં મળે છે. યુરોપ અને એશિયામાં પણ આજ સમયનાં મળે છે, એટલે આપણે હદી શકીએ કે આદિમાનવ ગુજરાતમાં એકથી-દોઢ લાખ વર્ષો પહેલાં વસતો હશે, અને માનવનું પોતાનું કે આ આદિ અશ્વયુગી સંસ્કૃતિનું આગમન પૂર્વ આફ્રિકામાંથી હોય. આવા અનુમાનને અત્યાર સુધી બહુ સ્થાન ન હતું. પણ સૌરાષ્ટ્રમાં-ખાસ કરીને પિંડારા સ્થળે જે શોધ થઈ તેથી આ અનુમાન આપણે કરી શકીએ.

આ કાળની આશોદવાનો થોડોક ખ્યાલ પથ્થરોમાં હથિયારો મળે છે તેના પરથી આવે છે. માનવના અસ્તિત્વ પહેલાં ઉત્તર ગુજરાતમાં હીક હીક વરસાદ પડતો હોવો જોઈએ. માનવના આગમન વખતે હમણાં પડે છે તેટલો જ વરસાદ હોવો જોઈએ. ત્યાર પછી એમાં ઘટાડો થયો હશે, જેથી નદીના પટો, રેતી અને ઉપલોથી ભરાવા લાગ્યા. અને નદી હમણાં વહે છે તેનાથી લગભગ ૩૦-૪૦ ફૂટ ઊંચે વહેતી હશે.

મધ્ય પાષાણયુગ

આ યુગના અવશેષો ઉત્તર ગુજરાત સિવાય ગુજરાતના ખીન્ન ભાગોમાં ઘણી જગ્યાએ મળે છે. દરજ્જામાં પણ હમણાંજ આવી શોધ થઈ છે. આ યુગનાં કદમાં નાનાં, ૨ થી ૪-૫ ઇંચ વાળા અને ૧ થી ૪ ઇંચ પહોળા અને અડધા ઇંચ રમ્પિય નાના અને બહુજ Fine grained (ધટ, સારા પોતના, ખડકોના ઉપલો કે કટકાઓમાંથી બનાવેલાં

નેવામાં આવે છે. હથિયારનું કદ હોવાથી માનવ લાંબે સ્થળેથી લાવી શકતો. હથિયારોમાં ત્રણજ પ્રકાર મુખ્યત્વે દેખાય છે. (૧) અધૂંદાર પાનાંઓ (Points) (૨) ભુદીભુદી નતના એક કે વધારે ધારવાળા, કાપવા ધસવાને આવતાં Scrapers (૩) નાનાં, પણ નાનાં રોચવાળા પાનાં અને Scrapers

આ યુગમાં માનવ રાની અવસ્થામાં હજી હતો. જતાં હથિયારોનાં કદ અને નતમાં થતો ફેરફાર નોંધને એમ લાગે છે કે આ માનવ પહેલાના માનવ કરતાં ભુદો હોવો જોઈએ. શિદાર દરવાની રીતમાં થોડા ફેરફાર થયા હતા.

આ યુગની શરૂઆતમાં વરસાદ વધારે હોવો જોઈએ, પછી એનામાં ઘટાડો થવા લાગ્યો.

આમ ન્યારે મધ્ય અને દક્ષિણ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં ખીન્ને પાષાણયુગ શરૂઆત હતો ત્યારે ઉત્તર ગુજરાતમાં ખીજી નતની આશોદવા આજી હતી. અહીં હવા બહુ સૂકી હતી, અને રેતીનાં થરોનાં થરો ભૂસ્તર પર પથરાતાં હતાં, એટલે સુધી કે આઘ સાગરમતીનાં ઉપસ-રેતી અને માટીનાં થરો ઉપર લગભગ ૨૦-૪૦ પૂટ નાનાં રેતીના થરો આવી પડ્યાં.

ત્યારપછી હવાગાનમાં ન્યારે ફેરફાર થયો અને વરસાદ વધ્યો ત્યારે ઉત્તર ગુજરાતમાં હમણાં દેખાતું ભૂસ્ત્ર સ્થાવા લાગ્યું. પહેલાં તો નદીઓએ પોતાના પ્રાચીન પટો પાછા કાપવા માંડ્યા, અને ધીરે ધીરે છેક ૧૦૦ ફૂટ ઊંડે ઉતરી ગઈ. આમ શ્વેતવતી એટલે “જોડાં કોતરવાળી” નદી ધર્મ. સપાટી પર ઠેર, ઠેર, એ—ત્રણ રેતીના ટિંબાઓ વચ્ચે નાનાં નાનાં તળાવો થતાં લાગ્યાં. આવા વાતાવરણમાં જંગલ પણ આજાં ખાસ કરીને બારળનાં ઝાડોવાળાં હોવાં જોઈએ. અને એની અંદર જંગલી કુચર, નીલગાય, વઘ, અને ગેંડા જેવા પ્રાણીઓ વિચરવા લાગ્યા.

આના એક વિશિષ્ટ વાતાવરણમાં અતિમ અથવા નીચ પાયાણુ યુગનો માનવ ઠેર ઠેર વસેલો જોવામાં આવે છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં લગભગ એકસો ટિંબાઓ પર જોનાં અતિશય નાનાં પથ્થરના નાનાં હથિયારો મળ્યાં છે. અત્યારે લાંધણજ, આગજ, હિરપુરા અને વળાસણના ખોદકામમાંથી આવાં હથિયારો સાથે હાડ-પ્રાણીઓના અસંખ્ય હાડકાં અને વાટું જેવાં જીવંતો મળે છે. લાંધણજમાં ખાસ કરીને બધું મળીને સાતવાર ખોદકામ થયું છે. આની પરથી આ અતિમપાયાણુ યુગની સંસ્કૃતિનો બહુ સારો ખ્યાલ આવે છે.

લાંધણજનો પ્રાચીન માનવ રાતની અવસ્થામાં હોવા છતાં સ્થાયી રૂપે એક ઠેકાણે રહેવા લાગ્યો હતો. જેડા, નીલગાય, હુકર, ઇલાદિ જંગલી પ્રાણીઓ અને માછલી અને મોટા દાઝખાઓનો શિકાર કરી એને ટિંબાઓ પર લાવવામાં આવતાં. અહીં એમને કાપી માંસ ઉપરાંત હાડકાંઓ પણ કાપવામાં આવતાં અને એમાંથી ચરખી કાઢી લેવાતી. આવાં અસંખ્ય હાડકાંઓના ટગલાઓમાં માનવ રહેતો અને ત્યાંજ મરેલા માનવને દાટવામાં આવતા. આમાં એક ખાસ પદ્ધતિ જોવામાં આવે છે. સ્ત્રી-કે પુરુષના શબને હુડીયું વાળીને માથું પૂર્વ તરફ અને પગ પશ્ચિમ તરફ રાખી દાટવામાં આવતું. માનવની સાથે ખેતર વરના આખાં શેષો મળ્યા છે એટલે આ જંગલી પ્રાણીને માનવ સાથે દાટવામાં આવતા એમ કહે છે.

આ સમયના ઉત્તરાર્ધમાં માનવ માટીનાં વાસણો વાપરતો હોય છે, કારણ કે ઉપલા થરમાં માટીનાં નાનાં વાસણોનાં થોડાં જ કીકરાંઓ મળે છે.

લાંધણજનો આ માનવ સમુદાયનારે મળતાં-કદમાં બહુજ નાનાં, પણ હાથીદાંતના આકાર જેવા છીપકાંઓને કાપી, એના મજ્જકાઓનાં ઘરેણાં વાપરતો. લાંધણજનો માનવ કયા માનવવંશનો હતો તે પણ નક્કી થઈ શક્યું નથી. એ સાધારણ

જિંદો, પાતળા પગો, લાંબું, મોટું માથું, ઉપસેલાં જડમાં, નીચેલો હોડ સહેજ ખદાર આવતો અને કદાચ ચીમો હતો. આ લાક્ષણિક લક્ષણો સિલોનના આદિવાસી વેદા અને બૂમધ્ય સમુદ્રમાં વસતી ભૂત-ખતેમાં જોવામાં આવે છે. પણ કોઈ એક જ માનવવંશમાં જોવામાં આવતાં નથી.

આ અંત પાયાણુયુગનો કાળ હજી તદ્દન યોક્ષ્ણ રીતે નક્કી થયો નથી, પણ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ પહેલાંનો હોવા જોઈએ.

નવ પાયાણુયુગ

આ યુગમાં માનવ એક જગ્યાએ કરીદામ રહેવા ઉપરાંત માટીનાં વાસણો બનાવી, પકવવા લાગ્યો. ગાય-બકરાંઓ પાળતાં, અનાજ પકવતાં શીખ્યો અને પથ્થરના હથિયારોને ધસીને એને વાપરવા લાગ્યો. આ યુગના આવાં ત્રણ-ચાર લક્ષણોમાં ગુજરાતમાં હજી એક-એક લક્ષણો લાંધણજનાં ઉપલાં થરોમાં નહિ જેવા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. અહીં બે Chrolit cheat નામના પથ્થરને ધસીને નાના, ચપટા, ભડા ભુટ્ટા અણીવાળાં બે હથિયારો અને એક Quartzite પથ્થર કે ઉપકરણો તરીકે તરફથી એને ધસીને ગોળ ચક્ર જેવું બનાવી, વચ્ચે બે બાલુઓથી મોટું ગોળ કાણું પાડવામાં આવ્યું છે. આવા ભડી, મોટી વીંટી જેવા હથિયારોના નજીકજો મધ્ય અને દક્ષિણ ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં ઉપલબ્ધ થયા છે. (સાંકળિયા-ગુજરાતની ગૌરવકથા) મદા તરીકે ઉપયોગ ઉપરાંત આ હથિયારોને એક બાલુ અણીવાળા લાકડાંના દાંડામાં લગાવી પ્રારંભિક ખેતીનાં ઉપયોગમાં લેવાનો એટલે આવા વીંટી જેવા પણ ભડા, અને મોટા હથિયારોનું અસ્તિત્વ ખેતીવાડીની શરૂઆત સૂચવે છે.

તામ્ર-પાયાણુ યુગ

ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં તામ્ર-પાયાણુયુગમાં હા. પા. અથવા સિંધુ-સંસ્કૃતિના અવશેષો સારા પ્રમાણમાં

મળ્યા છે તેમાં એક રીતે નવાઈ જેવું નથી. ગુજરાત સિંધુનું પાડોશી છે એટલું જ નહિ પણ એનો સમુદ્ર કિનારો અને રંગો, એને પાશ્ચાત્ય દેશો સાથે સહ-લાઈથી સંપર્કમાં લાવે છે. સુરત-ભરૂચ આગળ, કન્હ અને આખાએ સુરાપૂરમાં આ સંસ્કૃતિના અવશેષો મળ્યા છે. રંગપુર, એનાથી ૩૦ માઇલ દૂર સરગવાળા ગામના લોથકા નામનો હવે જગ-વિખ્યાત ટિંબો તેમજ રોઝડી-રાજકોટ પાસેના ઉત્ખનનો ખતાવે છે કે અહીં બહુજ વિસ્તૃત શહેરી સંસ્કૃતિ ઇ. સ. ૨૬૦૦ વર્ષો પૂર્વે-એટલે ૪૦૦૦ વર્ષો પહેલાં-હયાતી ધરાવતી હતી. લોથકામાં પાટી ઇંટોનાં મકાનો, કુવાઓ, ગરેશ, સ્નાનગૃહ ઉપરાંત એક અતિશય વિશાળ જગાશયના અવશેષો પણ મળ્યા છે. એમ માનવામાં આવે છે કે આ જગાશય જે કલબ ૭૧૦ ફૂટ લાંબું, ૧૨૦ ફૂટ પહોળું અને ૧૪ ફૂટ ઊંચું છે-તે તે સમયની ગોદી હોતી જેઠાએ ન્યારે સમુદ્ર પાસે હતો અને બોગાવા સાબરમતીના સંગમ પણ એ માઇલથી દૂર નહોતો, ત્યારે ત્યાં પ્રાગૈતિહાસિક સમયનું અંદર હોવાનો સંભવ છે.

આ સંસ્કૃતિમાં સિંધ-ખંભતની માફક મંદુર પછી શબ્દે દાટવાની પ્રથા હતી અને શબની સાથે મરેલા મનુષ્યની લાલકાત સંપત્તિ પ્રમાણે માટીનાં વાસણો પણ ખાડામાં મૂકવામાં આવતાં.

સિંધુ સંસ્કૃતિના નાશ પછી સૌરાષ્ટ્રમાં કેરકેર, અને તાજેતરમાં સુરત પાસે બીજા તામ્રપાયા સંસ્કૃતિઓના અવશેષો મળે છે. એમાં સૌથી જાણીતી રંગપુરની અને સોગનાથ અથવા પ્રભાસની સંસ્કૃતિઓ છે. બંને જગાએ એક બહુજ વિશિષ્ટ જાતના રંગીન ચિત્રામણવાળાં વાસણો મળે છે. ખોદકામ બહુજ નાના પાયા પર થયાં હોવાથી, ધરો ઇત્યાદિનો ૨૫૫૮ ખ્યાલ આવતો નથી, પણ એમ લાગે છે કે ધરો માટીનાં જ હતાં, અને આ સંસ્કૃતિના લોકોને વાંચવા લખવાનું જ્ઞાન ન હતું.

આદિ લોહ યુગ અથવા પ્રાચીન ઐતિહાસિક કાળ

આશરે ૧૫૦૦ વર્ષના કાળમાં સમય પછી મૌર્ય સમયમાં (ઇ. સ. ૩૦૦ પૂર્વે) દ્વાપર ન્યાં જૂનાગઢ છે, ત્યાં ગિરનારની તળેટીમાં ગિરિનગર વસેલું જેવામાં આવે છે. અહીં સમ્રાટ અશોકના શિક્ષાવેષ ઉપરાંત શક રાજા દુરદામનના અને શમવંશીય રકન્દ્યુમના ભેગો પણ કોતરેલા મળે છે. ગિરિનગર, ઉપરાંત વડનગર, વડોદરા-અંકેટક, ખંભાત અને બીજા અનેક નગરો અને ગામો મૌર્ય અને ક્ષત્રપ સમયજૂના નો છે જ એમ ત્રણ-ચાર સાસ્ત્રીય ખોદકામે પુરવાર થયું છે. જે આ કામ મોટા પાયા પર થાય તો ગામ કે નગરની તે વખતની રચનાનો ખ્યાલ આવે. જૂનાગઢ, અને કન્હ-સૌરાષ્ટ્રમાં પણ અન્ય સ્થળોએ શક-ક્ષત્રપોના ઘણા અવશેષો મળે છે. તાજેતરમાં અષ્ટેક દ્વારકાનું ખોદકામ ખતાવે છે કે “દાકનું દ્વારકા” આજ સમયમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યું હતું.

અશોકે બૌદ્ધધર્મને ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રસાર્યો. શક-ક્ષત્રપોએ આ ધર્મને અપનાવ્યો નહિ, પણ પૂરેપૂરું પ્રાસાહન આપ્યું. આવા અનુકૂળ વાતાવરણમાં ઇંટોના સ્તુપો, ચૈત્યો, અને વિહારો બંધાવા લાગ્યા, તેમજ કુબેરામાં કોતરાવવા લાગ્યા. આના થોડાક અવશેષો જૂનાગઢની પાસે તેમજ સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ કિનારે સાના, તંગાળ ઇત્યાદિ ગ્રામ્યોમાં જેવામાં આવે છે. ઉત્તરમાં તારંગાની ટેકરી પર તારાની મૂર્તિ આજ સમયની છે એ નોંધવા લાયક છે. પણ સૌથી વધારે અને સાચી અવસ્થામાં અને જાણવા લાયક હોય તો શામળાજીની પાસે દેવની ચોરીના સ્તુપો અને વિહારો છે. હમણા જ વડોદરાની ત્રિલોચી ખોદકામ કરી આના અવશેષો બહાર આણ્યા છે, જેમાં જુદાના ઘાતુ-ગર્ભાળી વેલથી કોતરેલી પેટી અને બુદ્ધની સુંદર મૂર્તિઓ મળી છે. આ સ્તુપ અને વિહાર દુરસેન રાજાએ કથિક સંવત્સર ૧૨૭માં બંધાવ્યા કે

વધરાખ્યા હતા. આ રાજ્યો અને સંવત્સર વિશે ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી પણ કળા અને સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ ઇ. સ. ૪થા સૈકાના આ અવશેષો છે.

બુદ્ધ ધર્મને વસંતીના મૈત્રકાએ પણ આશ્રય આપ્યો હતો અને અહીં મોટા મંદિરો, સંધારાઓ ઇત્યાદિ બંધાયા હતા. અહીંથી મળેલી બુદ્ધની ધાતુની પ્રતિમાઓ દમણાં પ્રિંસ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ, મુંબઈમાં છે.

શુભ રાજ્યોના સમયમાં વૈષ્ણવ ધર્મ બહુ પ્રચાર પામ્યો. ગિરિનગર (જૂનાગઢ) માં વિષ્ણુનું ચક્રપાશિત નામનું મંદિર હતું. પણ આના કોઈ અવશેષો હજી મળ્યા નથી. જૂનામાં જૂનું મંદિર, ઈ. સ. ૪૦૦-૫૦૦ જૂનું, ગોપનું મંદિર મનાય છે. ત્યાર પછી સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ-પશ્ચિમ કિનારે ધણાં નાનાં મંદિરો આવેલાં છે, જે પણ ઈ. સ. ૫૦૦-૭૦૦ નાં છે. આવા એક મંદિરનો આમલક-દ્વારકાના જોદ્ધામંથી ત્રણ સમયોના ઘરોના પાખાની નીચે ૧૨ ફૂટ નીચે મળ્યો હતો. જ્યારે આવા નાના મંદિરોમાં સૂર્યનાં પણ ચોરાં છે, ત્યારે કરંવાર ગામમાં આવેલું મંદિર વરાહનું છે, અને ગુપ્ત કાળના અત્ત સમયનું હોવાનો સંભવ છે.

ધારેધારે મંદિરો વિસ્તારમાં મોટાં અને જાંઘાં થવા લાગ્યા. બહાર અને અંદર ભીતી, ચાંભણાઓ ઇત્યાદિ નાના મોટા મંદિરોના અવયવો ભૂત-ભૂતના શિલ્પો અને મૂર્તિઓથી વિભૂષિત થવા લાગ્યા. આની અસર બધા ધર્મો પર થઈ અને આખા ગુજરાતમાં મંદિરો બંધાવાં લાગ્યાં. અત્યાર સુધી ચોરંગી કે ચૌકુલ્ય સમયનાં જ મંદિરો, તોરણો, વાવ ઇત્યાદિ બાંધીતા હતા. ચોરંગી જ વર્ષો પર પહેલાંના ઈસવી રાજ્યમાંથી ૯-૧૦માં સૈકાનાં મંદિરોનાં ખંડિયેરો પ્રકાશમાં આવ્યા. આજ લાગમાં ચૌકુલ્ય સમય પછીનાં મંદિરો-પોલો-નામના ગામમાં જંગલોથી તદ્દન ઢંકાઈ ગયેલાં તાજેતરનાં મળી આવ્યાં છે.

એટલે સ્થાપત્ય અને શિલ્પ કલાના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરવાને સૌરાષ્ટ્રનાં મંદિરો, ત્યાર પછીના ઇસવી અને ગુજરાતના સુવર્ણયુગનાં મંદિરો તોરણો જેવાં કે સિદ્ધપરમાં રૂદ્રમહાલય, મોદેરાનું સપ્તમંદિર, ધુમલીનું મંદિર તેમજ ગિરનાર અને અને પાણીતાણામાં જૈન મંદિરો અને પોતોનાં મંદિરો બહુ સારો અવકાશ આપે છે.

મંદિર બાંધવાની અને વિભૂષિત કરવાની કળા હજી ગુજરાતમાં જીવંત છે. તેના ત્રણ ઉત્તમ નમૂના સોમનાથનું નવું મંદિર, અમદાવાદનું જૈન મંદિર અને મુંબઈમાં માધવભાગની પાસેનું જૈન મંદિર છે.

શિલ્પ સ્થાપત્યનું એક અવિભાજ્ય અંગ હતું એટલે શિલ્પનો જુદો ઇતિહાસ મળતો નથી. છતાં એક સમયે કાંસાની મૂર્તિઓ બનાવવામાં ગુજરાતે પૂર્વહિંદના નાશંદા જેવી જ પ્રગતિ કરી હતી તેનો બહુ સારો પુરાવો પ્રાચીન વડોદરામાંથી મળેલી કાંસાની જૈનપ્રતિમાઓનો જલ્દી છે. આમાં કેટલીક પ્રતિમાઓ અપ્રતીમ છે.

જ્યારે ૧૨૯૭માં અક્ષાઉદ્દીન ખીલજીએ ગુજરાત છત્તું ત્યારથી ઇસ્લામે પ્રવેશ કર્યો. હવે મંદિરોને બદલે, મસ્જિદ, મકબરા, અને મિનારા બંધાવા લાગ્યા. આ ખંડિયેરો હજી ખંભાત, ધોળકા, અમદાવાદ, ચાંપાનેર, જૂનાગઢ, ઇત્યાદિ સ્થળો-કોઈકે તે બહુ સારી રીતિમાં હયાત છે. આ Monuments ઇસ્લામી ધર્મ કે એના પોષક તુર્કી કે ઇરાની રાજ્યોની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિને દર્શાવે છે એટલું નહિ ગુજરાતી હિંદુ અને ઇસ્લામી કલાનો પૂર્ણ સમન્વય દર્શાવે છે. જેટલો સમન્વય ગુજરાતની ઇસ્લામી સ્થાપત્યકલામાં દેખાય છે, તેટલો ભારતમાં ક્યાંય પણ દેખાતો નથી. આ ઇસ્લામના આગમન પહેલાં ગુજરાતી કલાનાં જિંડાં મૂળો અને પ્રાણ્ય અને ઇસ્લામી રાજ્યકર્તાઓનું મોહું મન-અનેની સાક્ષી પૂરે છે.

સૌથી જૂનામાં જૂની (ઈ. સ. ૧૩૨૫) ખંભાતની જામા મસ્જિદ છે. ત્યાર પછી અમદાવાદની રજાપુતા થઈ. અહીં અહમદશાહે ખંભાત જામા મસ્જિદ, કોઈ મહેલનો પ્રવેશદ્વાર—ત્રીન દરવાજા—ગુજરાતી ઇસ્લામી કલાના સુંદર નમૂના છે. આમાં ઇસ્લામ ની વિશાલતા અને હિંદી કારીગરોની ખારીક નકશી કામનો અહુ સુંદર મેકાપ થયો છે. સરખેજમાં મુહમ્મદશાહ ખીજાએ બંધાવેલી કબરોમાં આવી જ કલા જોવામાં આવે છે. મહમ્મદ બેગડાના સમયમાં ગુજરાતી ઇસ્લામી કલા કાળેને શિખરે પહોંચી. બેગડાએ જૂનાગઢ, મહેમદાવાદ, ચાંપાનેર અને અમદાવાદમાં કિલ્લાઓ બાંધ્યા કે મુધારાવ્યા વધરાવ્યા. ચાંપાનેરની જામા મસ્જિદ પણ વિશ્વવિખ્યાત છે. તેટલી જ વિખ્યાત સરખેજની વાવ, અને અગાધજની વાવ છે. પરંતુ સૌથી સુંદર અને નાણુક છે મુજફરશાહ ખીજાના સમયની રાણી સિપ્રીની મસ્જિદ, અને સિદ્ધિ સમ્પદની મસ્જિદ એકની કલામાં બહુ નાણુક મિનારો, અને ખીજાની કલામાં અતિશય નાણુક જાળીકામ જોવામાં આવે છે. ગુજરાતના કહીબંધ ઇતિહાસમાં આ બંને વર્ષ કલા અને જાહેરાતલાલીની દૃષ્ટિએ બહુ મહત્વનાં છે.

આ પછી આવે છે બિટીશ અને દેશી રાજ્યોનો લગભગ, આધુનિક સમય. વડોદરામાં આ સમયના વાગ્યોમાં ભીતિચિત્રો હાલુ પણ પુરાતત્ત્વખાતું સાચવી રહ્યું છે. આ સમયના અને એનાથી પણ જૂના કાલકાળની બારી, બારણાં, બટારીઓ એટલાં બારીકાઈથી કોતરેલાં જોવામાં આવે છે કે ઘરનું

દરેક દરેક અંગ, કલાનો અપ્રતિમ નમૂનો ચર્ચરહે છે. આ પણ સાચી રાખવા કાયક વારસો છે.

ગુજરાતમાં પ્રાચીન તથા મસ્લામી રાજવંશોના તેમજ સમકાલીન દેશી રાજ્યોના તાંબા અને ચાંદીના સિક્કા સારા પ્રમાણમાં મળે છે. સિક્કાઓની માફક શિક્ષણ અને તામ્રપટો પણ હીક પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થયા છે. આ લેખો પણ અશોકથી મહમ્મદ બેગડા સુધીની ઇતિહાસની રૂપરેખા જાણવાને તેમજ જુદા જુદા સમયોની સંસ્કૃતિનાં દર્શન કરવાને ઉપયોગી નિવડ્યા છે.

આ બહુ દૃઢ પુરાતત્ત્વના પરિચયમાં પણ ગુજરાતના મધ્યયુગીય તામ્રપટો અને કાગળોની પ્રાચીન પ્રતોનો ઉદ્ભવ કરવો જોઈએ. આ પ્રતોની સાચવણી માટે આપણે સૌ જૈન ભંડારોના આભારી છીએ. જેમ જેમ એ પ્રતો છપાતી જાય છે, તેમ તેમ ગુજરાતના સર્વદેશીય ઇતિહાસ લખવાનાં સાધનો વધતાં જાય છે. વળી આ પ્રતોમાં જ ગુજરાતની ચિત્રકળાનાં મૂળ જોવામાં આવે છે.

દૃઢમાં ગુજરાતનું પુરાતત્ત્વ બહુ સમૃદ્ધ છે. એમાં પાપાણુ યુગોના ચારે પેટા વિભાગોના, તામ્ર-પાપાણુ યુગના અને ઐતિહાસિક યુગના છેક અશોકથી માઢી આધુનિક કાળ સુધીના અવશેષો મળે છે. આ બધાનો વિગતવાર અભ્યાસ માનવ ઇતિહાસ રચવાના બહુ સારાં સારાં સાધનો છે.

૧. આ લેખ બે વર્ષ પર ગુજરાત વિશ્વકોષને માટે લખ્યો હતો. તેમાં થોડોક વધારો-નબી રોધોનો ઉદ્ભવ કરીને-વિશ્વકોષના અધિકારીઓના સૌજન્યથી અહીં ફરીથી છપાય છે.

ગુજરાતની સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ

પુષ્પાબહેન મહેતા

બારતનો છેલ્લા સૈકાનો ઇતિહાસ એટલો પથરાતો છે કે પ્રગ્નજીવન પર એની કેટલી, કંઈ અને ક્યારે અસર થઈ એ વિચારતું પડે તેમ છે. ૧૮૫૭ સુધીનું ભારત જીવું હતું. અનેક આપત્તિમાંથી, આક્રમણોમાંથી અને અયશ્વર્યમાંથી રાષ્ટ્ર પસાર થઈ રહ્યું હતું. નજીગી પડતી રાજ્ય સત્તા, પરસ્પરના ઝગડા અને યુદ્ધો, અવ્યવસ્થિત રાજવતંત્ર અને અનિશ્ચિત જીવનની અસર પ્રગ્નજીવન પર થઈ હતી. શિક્ષણ ઘટ્યું હતું, અધઃશક્તિ અને અજ્ઞાને પ્રગ્નજીવનને ઘેરી લીધું હતું. સંસ્કારને બળે પ્રગ્ન ટકી હતી પણ એની સંસ્કૃતિ પર આવરણ આવી રહ્યું હતું.

૧૮૫૭ પછી પરતંત્રતા આવી-પરરાજ્ય આવ્યું. પણ નવા રાજ્યે કચરતા અને શાંતિ આપ્યાં. પરિણામે પ્રગ્નનો એક વર્ગ સ્વચ્છ થયો, શિક્ષિત થયો અને વિચારતો થયો. ભૂતાથેલી ભૂતકાળની સંસ્કૃતિ સજીવન થઈ અને સમાજ ક્યાં છે, ક્યું બળ પ્માન માગે છે, ક્યાં શું કરવું આવ-

શ્યક છે એ વિચારે બળ પકડ્યું. યુદ્ધો, રાજ્યકાન્તિ અને રાજ્યપદ્ધતીની ઘેરી અસર પ્રગ્નજીવન પર પડે છે. આ અસર વર્ષો સુધી રહે છે. કેટલીક પ્રણાલિકા અને આચાર-વિચારનું જન્મસ્થાન આવી અસર જ હોય છે. પ્રગ્નજીવન ધણીવાર આવી અસરમાંથી યુગો સુધી મુક્ત થતું નથી.

ધણીવાર એવું પણ બને છે કે પ્રગ્નની શક્તિ આગળ જીવી થયેલી અસરનાં પરિબળોને ખસેડવાની રહેતી નથી અને સામાન્યતઃ તે આ પરિબળોનાં બળને પણ પ્રગ્ન ભૂલી ગઈ હોય છે. આ ઉપરાંત ધણું સમજવા છતાં એ ભૂલવા-છાડવા માટે પ્રયત્નશીલ હોવા છતાં તેમાંથી નીકળી શકાય એવી શક્તિ અને વાતાવરણ હોતું નથી.

ગુજરાતના સામાજિક કામનો ઇતિહાસ જ્ઞેતાં ગુજરાતનાં સમાજજીવનમાં આવાં ધણાં પરિબળો એ ધણાં માર્ગસૂચક વિધાનોનું નિર્માણ કર્યું છે, છેલ્લા સૈકાનો જ વિચાર કરીએ તો સમાજજીવન

જે જે પરિસ્થિતિ જોઈ એની ઘેરી અસર જનતા પર પડી છે. સમાજનું ધડતર અને ચલુતર બંને ઉપસ્થિત થનાં બળોને પરિણામે થાય છે.

૧૮૫૭ની રાજ્યક્રાંતિ પછીની પ્રબળજનની વિચારધારા પશ્ચાત્ત. જૂનાં બળો, વિચારસરણી અને વ્યવહાર પર જુદી અસર થવા માંડી. સંકેદપ-વિકેદપ અને દ્વિધામાં સમાજજીવન અટવાયું. સમાજનો એક વર્ગ પશ્ચિમી વિચારસરણી ધરાવતો થયો. એક વર્ગ બંને બળોમાંથી હેતુ લેતું, શું કરવું એ અનિશ્ચિતતામાં રહ્યો અને એક વર્ગ 'જૂનું એ જ મોનું'—એ દંડ નિયુક્તિ પર સ્થિર રહ્યો. પરિણામે સમજિતું સ્વરૂપ 'બહુ' વિચારસરણી ને અનુસરતું રહ્યું. સમગ્ર સમાજની કલ્પના, માનસ અને ધડતર ભિન્નભિન્ન થતાં સમાજમાં સંઘર્ષ વધ્યો, અસહિષ્ણુતા વધી અને એ અશાંતિભર્યા સામાજિક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયાં.

સામાજિક ક્રાંતિની અસર પ્રબળ પરપડવા માંડી. સતી થવાની પ્રથા દામદારી બંધ થઈ. ધાર્મિક તાસમાંથી થોડી મુક્તિ મળી અને સામાજિક ક્ષેત્રે અનેક વિચારો પર ચર્ચા થવા માંડી. વિધવા વિવાહ કરી શકે, બાળશગળ એ અયોગ્ય પ્રથા છે, કન્યા-વિક્રય, વરવિક્રય અને એવા અનેક પ્રશ્નો વિચારાતા થયા. લગ્નની વય વધવા માટેની વિચારધારા પણ બહેતી થઈ. કવિ નમદે વિધવાવિવાહ માટે સ્પષ્ટતા-પૂર્વક વિચારો રજૂ કર્યાં. પરિણામે એને સમાજમાં ધણું સહન કરવું પડ્યું. સામાજિક ઉત્થાનના સુધારાનો ઇતિહાસ લાંબો અને માહિતીપૂર્ણ છે.

શુદ્ધરાતમાં અન્ય સુધારા સાથે સ્ત્રીઓની પરિસ્થિતિ સુધારવા, વિધવાઓ માનભર જીવી શકે એ વ્યવસ્થા કરવા તથા ફસાયેલી માતાઓ માટે આશ્રયસ્થાન અને અનાથાશ્રમો શરૂ થયાં. વિધવાઓ બાણીને સ્વાવસ્યની થાય એ જરૂરી મનાયું, પરિણામે શ્રી શિવગૌરી અને નાનીબહેને વર્તનતા

વિશ્રામની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. એ રીતે મુરત, અમદાવાદ, મુંબઈ, રાજકોટ વગેરે સ્થળે સ્ત્રીઓને શિક્ષિત કરવા માટેની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ. અમદાવાદનું મહિપતરામ ર. અનાથાશ્રમ સ્થપાયું અને એ સંસ્થાની સ્થાપના પછી મુરત, વડોદરા, રાજકોટ વગેરે સ્થળો અનાથાશ્રમો શરૂ થયાં. ધણું રાજ્યોમાં પણ આવી સંસ્થાઓ સ્થપાઈ હતી. એ રીતે સ્ત્રીઓ અને બાળકોની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ.

મધ્યમવર્ગની સ્ત્રીઓ માટે મહિલા મંડળો ધણું ગામેમાં શરૂ થયાં. કુરસદ હોય ત્યારે સ્ત્રીઓ ત્યાં જાય. સીવણ, ભરત અને ધાર્મિક વાચન એની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ હતી. વ્યવસ્થિત અભ્યાસક્રમ જેવું હતું નહિ પણ ઘણી સ્ત્રીઓ સીવણ શીખતી અને કુટુંબની આવકમાં પૂરક બનતી. આ પ્રવૃત્તિથી સંસ્કાર મળતા અને ઉદ્યોગ શીખી શકતા. આ ઉપરાંત સ્ત્રીઓને લગવા મળવાનું મળતાં કંઈક ઓળખાણ વધતી અને મુક્ત વાતાવરણ મળતું.

પરંતુ ધણીવાર આવાં મંડળોએ પૈસાવાળાં અને શામલ ધરાવતાં મહત્ત્વ વધારતાં એવાં કુટુંબની સ્ત્રીઓ જ્યારે મીટીંગમાં આવતી ત્યારે કપડાં, દાગીના અને ભવ્યતાથી મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓને પ્રભાવિત કરતી. આવાં જ કુટુંબની સ્ત્રીઓ પ્રમુખ અને મંત્રીઓ થતી. પરિણામે મધ્યમવર્ગની સ્ત્રીઓ માટે પ્રભાવિત થતું અને જે બને તે શીખતું એ જ પ્રવૃત્તિ રહેતી.

સ્ત્રીઓ, સ્ત્રીજીવન અને સુંદરીસુઓ જેવાં માસિક પ્રસિદ્ધ થતાં જેમાં સ્ત્રીજીવનને સ્પર્શતા પ્રશ્નો આવતા અને ધણીવાર ઉપયોગી માહિતી પણ આપવામાં આવતી.

ધીમે ધીમે સ્ત્રીશિક્ષણ વધતું હતું. સ્વ. મુ. વિદ્યાળેન તથા મુ. શારદાળેન પ્રથમ ગ્રેજ્યુએટ થયા પછી એ દિશામાં ધણીએ પ્રગતિ કરી અને સ્ત્રી શિક્ષણ ઉચ્ચ કક્ષાએ પણ વધ્યું અને વિકસ્યું.

ધીમે ધીમે પ્રગતિ થતી હતી. કન્યાશાળાઓ વધતી હતી. સ્ત્રીઓ શિક્ષક, નર્સ અને ડોક્ટર તરીકે શીખીને કામ કરતી હતી. પણ દમિયાન ભારતભરના જીવનમાં નવો પક્ષડો આવ્યો. પૂ. ગાંધીજીએ ભારતના રાજકારણમાં પ્રવેશ કર્યો અને એ પછીનો ઇતિહાસ એટલો જડબી અને એટલો વિવિધ છે કે એ ભવિષ્યના ઇતિહાસકારોને પડીભર વિચાર કરતા કરી મૂકશે.

રાજ્યક્રાંતિની અસર સમાજજીવન પર થતી આવી છે. રાજ્યક્રાંતિ સર્જનાર-ક્રાંતિના સૂત્રધાર અને સળંગની અસર માત્ર રાજકારણ પર નથી હોતી પણ સમગ્ર સમાજ જીવન પર હોય છે. એવું કથન આજા જેવું હોય છે. અને સમગ્ર રાષ્ટ્ર- વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ-એની અસર નીચે આરતી યુગોના પ્રયત્નથી ન થયું હોય એ દૂક સમયમાં સદૃશ અને છે.

ગાંધીજીની ભારતના જીવન પર ઘેરી અસર પડી. સ્ત્રીઓની જે મર્યાદિત પ્રગતિ અને પ્રગતિ હતી એમાં સખળ પક્ષડો આવ્યો. જાણે સમાજે કદવટ ખદડી. સ્ત્રીથી ઘર બહાર નીકળાય નહિ- એકલા જવાય નહિ. રક્ષિત હોવી જ જોઈએ. એ માન્યતાઓ ડોલી બેઠી. સ્ત્રીઓએ દારૂની દુકાનો પર પીકેટીંગ કર્યું. સરઘસમાં જઈને-સરઘસ દોરીને માર ખાધી. જેલ ભોગવી અને પુરુષસેવાવી કામ કરતી થઈ. અબળા મટીને એ વ્યક્તિ બની. ઘરની બહારની દુનિયા એણે જોઈ અને મર્યાદિત ક્ષેત્રમાંથી સ્ત્રી બહાર આવી.

માત્ર યુગરાતની નહિ પણ ભારતભરની સ્ત્રીઓના વિકાસ અને સામાજિક કામમાં નવો યુગ ખેડો. જૂની પ્રથા ને પ્રણયિકા બદલાયાં.

પણ સમાજ એ અતિ અદ્યુત માનસ ધરાવનાર સમૂહ છે. રાજ્યક્રાંતિ કરનાર, રણભેરચે મુલ્યના મેમાં હોમાઈ જનાર અને વિદ્વાન કે શક્તિ-

શાળી વ્યક્તિ પણ સમાજજીવનમાં ક્રાંતિ લાવતાં અચકાય છે. સમાજમાનસનું બળ, માન્યતાનું બળ અને ભીરુતા એટલાં બેંડાં છે કે જીવનમાંથી એને ફગાવી દેવાનું બળ વ્યક્તિ કે સમષ્ટિમાં હજી જોઈએ તેટલું આવ્યું નથી. પરિણામે રાજ્યક્રાંતિ પછીની અસર સમાજ જીવન પર પડતી જોઈએ એટલી નથી પડી અને જે દુણો તથા અનિદો પ્રચલિત અને પ્રબળ હતાં એ થોડાં દિનાં પછાં છે પણ નહીં થયાં નથી.

સ્ત્રીઓને સમાન મતાધિકાર મળ્યો. જેનું ઘરમાં જ રથાન હોય એ સ્ત્રી રાજકારણમાં સમાન દરજ્જે આવી. ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરતી થઈ. શિક્ષણ વધ્યું. સ્ત્રીઓ માટે કામક્ષેત્ર વધ્યાં અને એકંદરે સમાજમાં સ્ત્રીનું સ્થાન સ્વીકારાયું. પણ સંસારમાં-વ્યાપકરિતે એવું સામાજિક સ્થાન હજી બેંડું આવ્યું નથી. હજી લાજ કલાવાય છે. હજી વ્યવિધ અને કન્યાવિકલ યાય છે દહેજ ને વાંકડો લેવાય છે. સમાન અધિકાર ભોગવતી સ્ત્રીને ઘર બહાર કપારે કાઢી મૂકવામાં આવશે એ ચિંતાનો પ્રશ્ન છે.

૧૯૩૦ની લડત પછી યુગરાતમાં જે સ્ત્રીઓએ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં કામ કર્યું હતું તેઓને કંઈક કરવાની મનોરતિ થઈ અને પ. ગાંધીજીના આશીર્વાદથી સ્ત્રીઓના પ્રશ્નો પરત્વે લક્ષ કેન્દ્રિત થયું.

સ્ત્રી એ વ્યક્તિ છે. વ્યક્તિ તરીકે તેને બધાજ અધિકાર મળવા જોઈએ એ માગણી સ્ત્રીઓની હતી અને એ દષ્ટિએ સ્ત્રીને સ્વાવલંબી કરવા, તેનામાં જાગૃતિ-શક્તિ લાવવા માટે યુગરાતમાં કામ થયું. જ્યોતિસધે ૧૯૩૪માં ઉપરના કથનાનુસાર કામ ચારંબું. સમાજનો વિરોધ હતો છતાં કામ ચાલુ રહેતાં ધીમે ધીમે સૌને સંસ્થાની અગત્ય સમજાઈ અને વિરોધ થયો.

સ્ત્રીઓને રહેવા માટે, શિક્ષણ લઈ પગભર થવા માટે એવી સંસ્થાની જરૂર હતી જેમાં સ્ત્રીનું વ્યક્તિત્વ

વિકસે. એ દૃષ્ટિએ ૧૯૩૭માં અમદાવાદમાં [વિકાસ-ગૃહની શરૂઆત થઈ. આ સંસ્થામાં માત્ર સ્ત્રીઓ જ નહિ પણ નિરાધાર અને અનાથ બાળકોને પણ સ્થાન હતું. બાળકો માટે પણ સ્વપ્ન મંતવ્ય સંસ્થાને હતું કે 'બાળક એ રાજ્યનું—સમાજનું બાળક છે'. એ અનાથ નથી પણ રાષ્ટ્રની સંપત્તિ છે. શરૂઆતમાં આ સંસ્થા સામે પણ વિરોધ હતો પરંતુ સંસ્થાની જરૂરીયાત સ્વીકારાઈ અને હળવદ, વડવાણ, રાજકોટ, જામનગર તથા ભારતનગર અને અમરેલીમાં ૧૯૪૫થી ૧૯૫૫ સુધીમાં આવી સંસ્થાઓ શરૂ થઈ. રેસકયુ હોમ માત્ર રેસકયુ ન હરે પણ શિક્ષણ અને સંસ્કાર આપી પગલર કરે એ માન્યતા સ્વીકૃત થતાં દુરંદેલીમાં મુકાયેલી સ્ત્રીઓ માટે ક્ષેત્ર ઉપજી. મોટી સંખ્યામાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો આવી સંસ્થાનો લાભ લે છે.

૧૯૪૫માં મુ. મેરારજીભાઈ તથા સ્વ. મુ. દરબાર સાહેબે અનાથાશ્રમે પરત્વે નરિયાદમાં અધિવેશન યોજાવ્યું. અનાથાશ્રમેની કાર્ય-પદ્ધતિ સુધરે તથા બાળકોનો વિકાસ થાય એ દૃષ્ટિ હતી. આ પ્રવૃત્તિ સાથેસાથે ૧૯૪૫માં અમદાવાદમાં ગુજરાતની સંસ્થાઓનું એકીકરણ કરી મહિલામંડળો, અનાથશ્રમે વગેરે પ્રવૃત્તિને વ્યવસ્થિત કરવા સમેલન મળ્યાં. આ સમેલનની ફલશ્રુતિ એ સમસ્ત ગુજરાત સામાજિક સંસ્થા મધ્યસ્થ મંડળ. આ સંસ્થાદ્વારા મંડળોમાં વ્યવસ્થિત અભ્યાસક્રમે દાખલ થયા અને આગે સીવણ, ભરત તથા શાળા-નંતના વર્ગો ગુજરાત રાજ્યનાં લગભગ ૪૦૦ મંડળોમાં ચાલે છે. ધણાં મંડળો બાલમંદિરો પણ સાથે ચલાવે છે.

શિક્ષણક્ષેત્રે સુરત વનિતા વિશ્રામ, વિદ્યુલ કન્યા કેળવણીમંડળ નરિયાદ, વડોદરાની સંસ્થાઓ, કુલોદલભિનીમંડળ વગેરેની પ્રવૃત્તિ ધણી વિકસી છે અને અત્યારે સારું કામ ચર્ચિત્વું છે.

વિકાસવિદ્યાસય વડવાણ, દાન્તા સ્ત્રી વિકાસ-ગૃહ રાજકોટ. કસ્તુરબા સ્ત્રી વિકાસગૃહ, શિશુમંગળ જૂનાગઢ વગેરે પણ આશ્રમગૃહ ઉપરાંત શૈક્ષણિક-ક્ષેત્રે કામ કરી રહ્યાં છે.

સામાજિક કામમાં સમાજ-કલ્યાણમોડની પ્રવૃત્તિએ સારો સાથ આપ્યો. ગામડાંનું કામ અત્યાર સુધી ઉપેક્ષિત હતું એ કામ કરવા એ મહિલામંડળોને તક મળી અને એ રીતે દરેક જિલ્લામાં ભેંથી ચાર સુધી પ્રોજેક્ટ શરૂ થતાં લગભગ ૫૦૦ ગામડાંમાં બાલમહિલા-કેન્દ્રો શરૂ થયાં. ગામડાં માટે આ પ્રવૃત્તિ નવી હતી પણ એને સારો સહકાર અને વેગ મળ્યો. સૌથી વધુ તે સ્ત્રીઓને કામ કરવાની તક મળી અને ગ્રામસંવિકાઓમાં દિંમત અને આત્મ-વિશ્વાસ વધ્યો.

ગુજરાત રાજ્ય હસ્તક કેન્દ્રીય સમાજ-કલ્યાણ ખાતોની આનંદથી આશ્રમગૃહો તથા રાજ્યકક્ષાનાં ગૃહો, સ્ત્રીઓ અને કુમારો માટે ચાલે છે. આ ગૃહો આશ્રય આપે છે અને ઉલ્લેખ શીખવી તથા શિક્ષણ આપી પગલર કરે છે.

ગુજરાતની સ્ત્રીપ્રવૃત્તિના વિકાસમાં અંતરાયો ધણા નડે છે પણ સમાજનો વિકાસ એમ જસદી થતો નથી. આત્મહત્યા, અપહરણ અને ખૂનની સંખ્યા પણ ઓછી નથી. સ્ત્રીઓને અનીતિના વ્યવસાય તરફ ખેંચવાના અથવા તેની નિરાધારીનો લાભ લઈ ફસાવવાના પણ બનાવો અને છે. છતાં સળગ સામાજિક કાર્યકરોદ્વારા રક્ષણ અને રાહત મળે છે.

અન્ય રાજ્યો સાથે સરખાવતાં ગુજરાતની સામાજિક પ્રવૃત્તિ કીક વિકસી ગણાય. મહિલા મંડળો, આશ્રમગૃહો, અનાથાશ્રમે તથા શિક્ષણ-સંસ્થાઓ સારી સંખ્યામાં સામાજિક ઉત્થાનનું

કામ કરી રહી છે. આર્થિક બીંસ દરેક સંસ્થાને હોય છે છતાં કામ ચાલુ રાખવા માટે આગ્રહી પણ છે.

સમિતિ પણનીમી હતી. એ રીતે સમાજને સ્પર્શતા પ્રશ્નો પરત્વે રાજ્ય, સંસ્થાઓ અને કાર્યકરો સન્નગ છે અને કાર્યરત છે.

ગુજરાત રાજ્યમાં પહેલાં સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યે અને દમણમાં બીજી ગુજરાત રાજ્યે આત્મહત્યા તપાસ

છે. ગુજરાતનું ભાવિ સામાજિક ક્ષેત્ર બિજળું ભાસે છે.

ગુજરાતનાં રચનાત્મક કામો

શ્રી ગુજરાતરામ દવે

બાપુને કીમતી વારસો:—

હિંદુસ્વારાજ એ જેમ આપણા બાપુ તરફથી મળેલો વારસો છે તેમ રચનાત્મક કામો પણ તેમનો જ વારસો છે. ખરેખર તો આ રચનાત્મક કામો સ્વારાજ કરતાં પણ વધારે કીમતી વારસો છે, અને હમણાં હમણાં સ્વારાજ અથવા સ્વતંત્રતામાં કંઈક મેકા રંગો ભળેલા નોંધએ છીએ તેનું કારણ પણ વિચારનાં કબૂલ કરવું પડશે કે આપણે આ તેમનો રચનાત્મક કામનો વારસો તેઓની પાછળ સાચવી શક્યા નથી અને દીપાવી શક્યા નથી તે જ છે.

પહેલું રચનાત્મક કામ-રેડિયો: તે ક્યાં છે ?

રચનાત્મક કામોના ગ્રહમંડળમાંજને બાપુએ સ્થાન આપ્યું છે તે રેડિયો અથવા ખાદી છે આપણે ઘેર ઘેર, ગામડે ગામડે અને નગરે નગરે હાથે કતિલા સતરતું હાથે વણેલું કપડું-ખાદી જ

પહેરીએ એ નેનો પ્રથમ અર્થ છે. પશિત જવાહર-લાલજીએ તેને સ્વારાજના સૈનિકોના ગણવેશ કહ્યો હતો એ તેનો ગ્રીષ્મ અર્થ છે. ખેડૂતવર્ગ માટે તે ખેતીમાંથી બચતા વખતને કામે લગાડવાનું સાધન છે, તો શહેરોમાં વસનારાઓ માટે તે નોકરચાકરો, મરીમવર્ગો સાથે તેમજ હિંદના દક્ષિત અને શોષિત ગ્રામસમાજ સાથે જીવનું અનુસંધાન કરવાનું સાધન છે. આપણામાંથી જેઓ રેડિયા પ્રત્યે અને ખાદી પ્રત્યે પ્રેમ અને વફાદારી ટકાવી શક્યા નથી તેઓ માત્ર કપડું ગુમાવતા નથી, પણ સેંકડો વર્ષ પછી મળેલા મોંઘા સ્વારાજને દીલું કરી રહ્યા છે, એ ખુશ્લી આંખે પણ આપણને દેખાતું નોંધએ.

ગુજરાતમાં રેડિયા ખાદીનું કામ રાજકોટ, ચણાળા, ભાવનગર અને સાવરકુંડલામાં સરસ ચાલી રહ્યું છે. બીજી દિશામાં ખારડોલી, વેઝી, કરાડી, દાંડી, બોચાસણ, વડોદરા, અમદાવાદ, મુઠી ને શિયાળામાં તેમજ વાલ્લભ, પાટણ, વડનગરમાં પણ ચાલી રહ્યું છે. વળી ગુજરાત રાજ્યના ધણા

ખરા જિલ્લાઓમાં ખાદી અને ગ્રામોલોગસહકારી સંઘો ચાલુ થયા છે, અને આ કામોને આગળ વધારી રહ્યા છે. આમ છતાં કબૂલ કરવું પડશે કે દેશના મોટા દરિયાની ઘુસનામાં આ યાદી સાત નજીવી જ છે.

ગ્રામોલોગો કેટલે પહેાંચ્યા છે ?

ખાદીનું જ વધારે વિસ્તારેલું સ્વરૂપ તે આપણા ગ્રામોલોગો છે. પચાસ-સો વર્ષ અગાઉ આપણા ગામડામાં અગાઉ ધમધાકાર ચાલતા હતા, તામ તામ જ એ તૂટી ગયા છે. તેમને ફરી જીવંત કરવા તે એક અગત્યનું રચનાત્મક કામ છે. ખાંડવા, ઊંઘા, હળવાનાં કામો તેમાં સૌથી મોખરે છે. એક વાર આ ઉલોગો ઘેર ઘેર ચાલતા હતા. ખાદી અને ગ્રામોલોગો મળાને મોણા ભાગની ગ્રામવસ્તીને આજીવનનો ધંધો પૂરો પાડતાં. આપણી અન્નને લગતી રાજનીતિ રાષ્ટ્રની કમર લાંબી નાખનારી આજકાલ ચાલી રહી છે. ગુજરાતમાં ક્યારેક ન્યારે રાજ્યની નીતિ જરા સારી હતી ત્યારે વસસાક, ધનુષુર, વાંસદા જેવાં ગંભીરનાં કામો ખાંડવા ભરકવાના હાથઉલોગોથી ધમધમતાં ચર્મ ગયાં હતાં. તેમજ ખેડા-અમદાવાદનાં ગંભીરનાં કામોનાં પણ તેવો જ અનુભવ હતો તેમજ ધુણીઓ ગામેગામ આખા ગુજરાતમાં ચાલતી હતી અને ચોકોને તેનું હાથ-ધાણીનું તેમજ ખાવાનો શોખ પણ હતો. પરંતુ આજે રાજ્યની નીતિમાં મગફળાને ઉત્તેજન મળતું થયું છે અને ઉલોગમાં યંત્રધાણને ઉત્તેજન મળે છે, તેથી હાથધાણીઓ જોતાંજોતામાં અદસ્ય થવા માંડી છે. આમજ આગતમાં પણ રાજ્યની નીતિ અમજવરતની થઈ. કાચાં ચામડાં પરદેશ મોકલવાનું ચાલ્યું તેથી ગામડે ગામડે મેલીઓ અને ચામડિયાઓ ખેડાર થયા છે, અને ક્યાંક કોઈ કોઈ તે કામને વળગી રહ્યા છે તો તે કસાઈખાનાનું અને પરદેશથી પાકીને આવેલું ચામડું લાવીને ચલાવે છે અને છતાં હજુ ચામડિયાઓ પોતાને ધંધો બૂંધ્યા નથી તેથી, ગુજરાતમાં કોઈ કોઈ જગ્યાએ

ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે તો મરેલાં ટોરનાં ચામડાંનું કામ બહુ મહેનત વગર ચાલુ થઈ શકે છે.

અસ્પૃશ્યતા-નિવારણનો વિકાસ થ'લી ગયો છે.

ગાંધીજીનાં રચનાત્મક કામોમાંનું ત્રીજું મહત્ત્વનું કામ તે અસ્પૃશ્યતા-નિવારણનું છે. અસ્પૃશ્યતા ગુજરાતમાંથી સંપૂર્ણ નાશ્વર થઈ ગઈ છે એમ તો નહીં કહી શકાય. અવારનવાર કોઈને કોઈ ખૂણામાંથી અસ્પૃશ્ય વર્ગ પ્રત્યે જુદમ થયાના સમાચાર વાંચી માથું શરમથી નીચું નમાવવું પડે છે. છતાં શાળામાં તેમનાં બાળકો સૌની સાથે બેસે છે, સલાઓમાં કે રેલ બસોમાં બેઠ રહ્યો નથી. કૂવા અને મંદિર વિષે કીક કીક કામ થયું છે, પણ તેમાં ઘણી કચાશ છે. હરિજનોને હજુ ગામમાં સૌની સાથે નિવાસ ક્યાં મળે છે ? હરિજનોનું કસપાણુ કરનારું રાજ્યનું ખાનું ત્રિવિધ કામો કરતું રહે છે. તેનું કામ કરનારી સેવા-સંસ્થાઓ પણ ગુજરાતમાં કીક કિયાશીક છે અને તેમાં સન્માન્ય સેવકો કામ કરી રહ્યા છે.

અસ્પૃશ્યનો પ્રશ્ન સ્વરાજના જમાનામાં પણ પહેલાંના જેવો ટેલંગી પૂડેતો રહે તે કેમ ચાલે ? તે વધારે વ્યાપક થવો જોઈએ. ઉચ્ચનીચના બેઠ ઉપર રચાયેલી જાતિઓ વચ્ચે, જુદાજુદા ધર્મોના બેઠ ઉપર રચાયેલી કેમો વચ્ચે એક જીવ બીલો થાય નો જ અસ્પૃશ્યના નાશ્વર થઈ જાય. તેમાં રાટીબેઠ તો ગયો છે, પણ બેટીબેઠ હજુ પણ તેવો જ સમાજને દુબી રહ્યો છે. હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી આદિ કેમો વચ્ચે બેટીબેઠ ખૂંસાયાના દાખલા આંગળીએ ગણાય તેટલા જ આખા ગુજરાત રાજ્યમાં બતાવી શકાય તેમ છે.

બગીચોને અતિહીન રીતે તેમનું કામ કરવાની સ્થિતિમાં હજુ જીવું પડે છે. જે સુદેશમાં ગરેરા

થઈ નથી ત્યાં મેસાના ટોપલા માથે ઉપાડીને હજુ તેમને કામ કરવું પડે છે. તે માટે જનજર સુધારવાના, ઠેસણ ગાડીઓ દાખલ કરવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા છે. મેસોપોટામિયા પણ લોકપ્રિય થવા લાગ્યા છે. પણ આ સુધારા પાછળ મુખ્ય હેતુ કયો હશે? પોતાને ગંદા પાવખાનામાં મેસું ન પડે એ જ ને? ભંગી મુક્તિનો વિચાર પણ છે તો ખરો. આશ્રમો અને નર્મ તાલીમ સંસ્થાઓમાં સફાઈનું કામ શાસ્ત્રીય રીતે કરવાનું અને સફાઈ કામનું ગૌરવ-જીવનમાં ઉતારવાનું તથા સભામહાસભાઓમાં સફાઈ કામ સેવકોએ જાતે કરવાનું ગુજરાતમાં ક્યાંક ચાલી રહ્યું છે, પણ તે હજુ અત્યંત અદ્ય પ્રમાણમાં છે.

સ્વદેશી ભાવના ક્ષીણ થઈ છે.

સ્વદેશીની ભાવના ગુલામીના દિવસોમાં ઠીક વિદાસ પામી હતી. તેણે ખાદી અને મામોલોગોનું રૂપ પણ ધારણ કર્યું હતું. અ.જે સ્વરાજના જન્મનામાં આખા દેશમાં આ ભાવના વધવાને બદલે અત્યંત ક્ષીણ થઈ ગઈ છે. ગુજરાતમાં પણ એ જ દશા પ્રવર્તે છે. કાપડમાં ખાદીભાવના ગુજરાતમાં કોઈ કોઈ આશ્રમોમાં તથા ગણતંત્રનાં ગામોમાં અને કુટુંબોમાં જ જોવા મળે છે. અન્યની બાબતમાં અગાઉ દેશ પણ કંપના નહોતી તેવી દશા આખા દેશમાં ચાલી રહી છે. અનાજ પણ પરદેશનું ખાધ છે ત્યારે પ્રજા છત્રી શકે છે. તે સ્થિતિમાં ગુજરાત અપવાદ રૂપ નથી. કદાચ બીજા કેટલાક પ્રાંતો કરતાં તે વધારે દુઃખજનક દશા ભોગવે છે. ખેતીમાં અન્નસ્વાવશ્યની રહેવાની દૃષ્ટિ રહી નથી. વ્યાપારી દૃષ્ટિ જ પ્રવર્તે છે. આ રાજ્યની નીતિ આખા ભારત રાજ્યની નીતિ સાથે ગૂંથાવાયેલી છે, તેથી ગુજરાતનું રાજ્ય ધારે તો પણ પોતાના લોકોને અન્ન-સ્વાવશ્યની ખનવાની પ્રેરણા આપી શકે તેમ નથી.

મજૂર સમસ્યા :

આ સ્થિતિને લીધે મજૂરો અને ખેડૂતો વચ્ચેના સંબંધો સારા, ઉદાર અને કુટુંબભાવ જેવા ક્યાંથી રહે? કારખાનામાં મજૂરોને પોતાના હક્કો માટે લડવાની સત્ય અહિંસામય રીત ગાંધીજી એક જમાનામાં બતાવી ગયા છે તેની શુભ અસર ગુજરાતમાં ચાલુ રહી છે અને દેશ આખામાં પણ ઠીક ઠીક વ્યાપી છે, પરંતુ ખેતીના મજૂરોના સંજોગો લુદ્ધ હોવાથી તેઓ આ પદ્ધતિએ પોતાના પ્રશ્નો ઉકેલી શકતા નથી. છતાં ગુજરાતમાં કોઈ કોઈ સ્થળો જોવામાં આવે છે કે જ્યાં આદિવાસીઓ, હળપતિઓ સારી રીતે પોતાનું સ્વભાવ સાચવીને આગળ વધી રહ્યા છે. તેમની વચ્ચે ખાદી, નર્મ તાલીમ, નસાળધીનું કામ કરનારાં અને ક્યારેક હક્કો માટેની અહિંસક લડતો કરનારાં આશ્રમો અને સંસ્થાઓ ક્યાંક ક્યાંક જોઈને આંખ ફરે છે. સરકાર પણ જિલ્લેજિલ્લે તેઓની વચ્ચે સર્વોદય યોજનાઓ ચલાવવા લોકસેવકોને સગવડો આપે છે તેમ જ જંગલોમાં વસનારાઓને પોતાની સહકારી મંડળીઓ મારફત કામ કરવાની સગવડ આપે છે. મહેસાણા, અમદાવાદ જેવા ભાગોમાં ભરવાડ રજારીઓ જેવા ગોપાલકોની સહકારી મંડળીઓ કાઢી તેમને ખેતીયુક્ત ગોપાલનને રસ્તે ચલાવવામાં આવે છે. આ બધાં કામો જ્યાં ચાલી રહ્યાં છે ત્યાં આદિવાસીઓમાં સંસ્કાર વિકસે છે, શિક્ષણ આગળ વધે છે, દારૂ જેવાં વ્યસનો હટ્ટે છે અને એકંદરે તેમનામાં વ્યવસ્થા શક્તિ ધરાવનાર અને રાજ્યનીલિ સમજનાર નેતાવર્ગ જોવા થવા લાગ્યો છે.

સોનેરી હુમખાંઓ

ગુજરાતમાં ચાલી રહેલાં રચનાત્મક કામો કેવાં પ્રકારનાં છે તેની કંઈક કલ્પના આ લેખમાં આપવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. આવાં આવાં અનેક રચનાત્મક કામો કરનારા હુમખાંઓ ગુજરાતના નકશામાં

લુદા લુદા નિવ્વસાઓમાં સોનેરી રંગેમાં ચળકી રહ્યાં છે. સાયરમતી હરિજન આશ્રમ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, મન્દૂર મહાજન, ભાલ નગકાંઠા વાલસદ્ય મંડળ, ભરવાડ રમારીઓમાં કામ કરનારા સંધો, સૌરાષ્ટ્રમાં સૌરાષ્ટ્ર રચનાત્મક સમિતિ, લોકભારતી સંસ્થાસરા, સાવરકુંડલા ખાદીમંડળ, ભાવનગરમાં ગાંધી-સ્મૃતિ, જૂનાગઢ તરફ શાહપુર સર્વોદય આશ્રમ, અસિયાખાડામાં ગંગાજળા વિદ્યાપીઠ, માંગદોળ તરફ શારદાશ્રમ, મહેસાણા નિવ્વસામાં સર્વોદય આશ્રમ અને મામ ભારતી, સાયરકાંઠામાં શામળાજીની સંસ્થા, વડોદરામાં રંગપુર અને સાંઢાસાલના આશ્રમો, બનાસકાંઠામાં પણ તેવું જ કેન્દ્ર, ખેડા નિવ્વસામાં બોચાસણ વસ્ત્રલ વિદ્યાલય અને નડિયાદમાં ચિત્રક કન્યા વિદ્યાલય, પંચમહાલમાં બીજ સેવા મંડળ, મુરતમાં કરાડી, ગાંધી કુટિર, ખારોદાસી અને મરોદાસી આશ્રમો, વેઢીમાં રાની-પરજ સેવા સમા-આમ આ સોનેરી ટપકાંઓની યાદી ઉતાવળે ઉતાવળે ચીતરી દીધી છે. સંપૂર્ણ યાદી બનાવવાનો આ પ્રયત્ન સમજવાનો નથી. તેથી જે અનેક નામો આમાં આપ્યાં નહિ હોય ત્યાંના કાયકતાંઓની ક્ષમા માંગી શકું છું.

આવાં આવાં બધાં આશ્રમો અને સંસ્થાઓ એ માત્ર ટપકાં જ નથી. દરેકનાં ઉદરમાં પાંચપચાસ શાખાઓ અને પ્રશાખાઓનાં કુખમાં રહેલાં છે એમ સમજવાનું છે.

જમીનો અંગે શું થયું ?

સ્વરાજ્ય થયું કે તરત દિંદનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોની ધારાસભાઓમાં ખેડૂતોને બાજબીરોથી રક્ષણ આપતા તેમ જ અન્યાય ભરેલી જમીનદારી પદ્ધતિથી રક્ષણ આપતા કાયદાઓ ઉત્સાહથી પસાર કરવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ તે કાયદાઓનો અમલ કરવા જતાં શાહુકારો અને જમીનદારો કે જેઓ પોકાર ઊઠાવી શકે તેવા લર્ગનાહતા તેમનાથી રાજ્ય સરકારો ગભરાઈ અર્ધ અને કાયદાઓ કાયદાપ્રાપ્તિમાં-

જ દાદી યુક્યા. ગુજરાતમાં પણ આવા જ કાયદાઓ કરવામાં આવ્યા હતા, અને તે કે જમીનદારોનો સારી પેઠે વિરોધ હતો અને જૂની ધરડના અમલદારોની મદદથી તેઓએ કાયદાને નિષ્ફળ બનાવી દેવાની યુજ્જ જ ખટખટ કરી હતી, અને મણોતિયા ખેડૂતો સારી સંખ્યામાં એ કાયદાથી પોતાની મૂળ જમીનોના માલિકો થયા છે.

એક તરફથી કાયદો આ પ્રમાણે જમીનદારોનો થોડો થોડો જમી આપી રહ્યો હતો તે જ દિવસોમાં આચાર્ય વિનોબાનું જૂદાનું આદિત્યન ચાલવા લાગ્યું. ગુજરાતમાં આશરે ૧,૦૫,૦૦ એકર જમીન જૂદાનમાં અપાઈ, પણ બિહાર-ઓરિસ્સા જેવાં કેટલાંક રાજ્યોના પ્રમાણમાં આ રાજ્યમાં આ આદિત્યન ઘણું ઓછું જ ઝીકાયું.

ગુજરાતની આમપંચાયતો

આગળ જતાં ભારતનાં ધણાંખંડ રાજ્યોમાં પંચાયતરાજ્ય દાખલ કરવામાં આવ્યું. જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં તે કાયદાનું સ્વરૂપ જુદું જુદું હતું અને તેના અમલમાં પણ સરખાઉત્સાહ અને પ્રભાવિત્ક-પણું નહોતું. ગુજરાતમાં એ પંચાયતનો કાનૂન પ્રમાણમાં સારો થયો છે. તેની સફળતાનો આધાર પંચાયતોની ચૂંટણીઓમાં પાછળ પડેલા લોકોને ઉદારતાથી આગળ લાવવામાં આવે છે કે નહીં, તથા પંચાયતોની સર્વ સત્તાઓ અને તેનાં સર્વ સાધનો તેવા લોકોને મજબૂત અને આત્મવિશ્વાસ-યુક્ત બનાવવાના કામમાં વાપરવામાં આવે છે કે તેમને ઉચ્ચ વધારે દળાવવા અને ચૂસવામાં કરવામાં આવે છે એના ઉપર રહેલો છે. એ અર્થમાં ગુજરાતના સઘળા નિવ્વસાઓમાં પંચાયતો સફળતાથી ચાલે છે એમ તો નહીં કહી શકાય, પરંતુ અરધા નિવ્વસાઓમાં આપણને કાંઈક સતોષ લેવાને કારણ મળે છે.

આમદાન અને આમસ્વરાજ

પંચાયતી રાજ્યની હીજ્યાલ આઢી રહી હતી તે જ વર્ષોમાં શ્રી વિનોબાજીએ પેતાના આદેશનને ભૂમિનાં દાનો મેળવવામાંથી ફેરવી આમદાનના આદેશનનું સ્વરૂપ આપ્યું—ખરું જોનાં આ આદેશન ગામડે ગામડે સાચા આમસ્વરાજની સ્થાપના કરવાનું જ આદેશન હતું. છતાં ગુજરાતમાં તે ઉત્સાહ સાથે ગ્રીક્ષાયું નથી. આમપંચાયતોથી એક ભતતની નીચી કોટિનું આમસ્વરાજ ઊભું કરી શકાયું છે, તેનાથી અહીંના કાર્યકર્તાઓને જાણે અદ્યપસંતોષ થઈ ગયો હોય એમ જોવામાં આવે છે.

ગુજરાત સર્વોદય મંડળ

પરંતુ ગુજરાતમાં વિનોબાજીની સીધી પ્રેરણા નાચે આમદાનનું કામ કરી રહેલા આઢીસ-પચાસ મેનકોનું અનેકું ગુજરાત સર્વોદય મંડળ આઢી રહ્યું છે. તેના કાર્યકર્તાઓ વડોદરામાં અને ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગોમાં તીવર રીતે કામ કરી રહ્યા છે. લોકો વચ્ચે પદયાત્રાઓ કરીને આમદાનનો સંદેશ પહોંચાડી રહ્યા છે. ગુજરાતનાં સર્વ રચનાત્મક કાર્યોમાં આનાની સરખી ટોળીનું કાર્ય તેજસ્વિતામાં અને પ્રતિષ્ઠામાં સૌથી આગળ પડ્યું છે.

ગુજરાત નર્મ તાક્ષીમ રાંધ

બીજી તરફથી નર્મ તાક્ષીમનાં ઘણાંઓ ગુજરાત રાજ્યમાં દેદેકાણે જામેલાં જોવામાં આવે છે અને તેની પૂર્વ જુનિયાદી બાલવાડીઓ, જુનિયાદી શાળાઓ, અને ઉત્તર જુનિયાદી વિદ્યાલયો દિવસે દિવસે વધી રહ્યાં છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અને સર્વોસદ લોકભારતી વર્ગોથી ઉચ્ચ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં કામ કરી રહ્યાં છે. અને તાક્ષીમજ્ઞ શિક્ષકો અને કાર્યકર્તાઓ આખા ગુજરાતને પૂરાં પાડતાં જાય છે. તેમને પગલે વેદઙ્ગીમાં ગાંધી વિદ્યાપીઠ તાલુ તાલુ જ અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે—અને તેવાં બીજાં પણ એક એ વિદ્યાપીઠોની સ્થાપના કરવાની દેવારીઓ જાળમાં રહી છે. જ્યારે દેશના અનેક ભાગોમાં નર્મ તાક્ષીમ માટે અથ્રહા બતાવવામાં આવે છે ત્યારે ગુજરાતમાં આ બધાં કામો શ્રદ્ધાથી ચલાવવામાં આવે છે. જ્યારે દેશમાં અંગ્રેજ વગર ભારત જાણે ઢૂંધી રહ્યો હોય એવા વિચારો લોકોમાંથી અને રાજ્યોમાંથી પણ સંભળાયા કરે છે, ત્યારે ગુજરાતમાં લોકોમાંથી તેમજ રાજ્યમાંથી પણ સ્વભાષા ખાટોનો વિશ્વાસ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામી રહ્યો છે, અને આ નર્મ તાક્ષીમને પરિણામે અહીંનાં સર્વ વિવિધ રચનાત્મક કામોમાં રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીપુના આત્માનો પ્રકાશ કંઈક અંશે જોઈ શકાય છે.

ગુજરાતમાં કેળવણીના પ્રયોગો

શ્રી મનુભાઈ પંચોળી

કેરેક સાચા શિક્ષણે એકસાથે બે કામ કરવાનાં હોય છે. એક તો એનો લાભનાર સમાજમાં જે કાયમી કે ઇષ્ટ મૂલ્યો તથા વર્તનો આવશ્યક છે તેને અનુકૂળ થાય અને સાથોસાથ સમાજમાં જે અમુક સંજોગોમાં અમુક કાળ માટેની માન્યતાઓ અને વર્તનો હોય તેમાં તે કાળ પૂરો થયે ફેરફાર કરવા માટેનું મન ખુલ્લું રાખે.

સમાજમાં બહુ જ સનાતન નથી. કેટલુંક તો તે કાળપરતું જ હોય છે. આની વસ્તુઓ કાળ-વીત્યે કાળમરત થવી જોઈએ; છતાં પણ રૂઢિ કે પરંપરાગત માન્યતાને પરિણામે સમયસર ફેરફારો થતા નથી. આ ફેરફારો ન થાય તેથી સમાજ બંધીવાર અને કીંગરાએસો રહે છે અને છેવટે રફોટક પરિસ્થિતિ પેદા થતાં ક્રાંતિ થાય છે. રાજ્યોની સંસ્થા, ગ્રહો પર જ વર્ચસ્વ ધરાવતી ધર્મસંસ્થા, આમન્યાને જ મર્ચન્ડ મજ્જની વડીલ-પૂજા, આ એક કાળે આવશ્યક હોય પણ સમાજ

જેમ જેમ સગીર અવસ્થામાંથી નીકળતો જાય તેમ તેમ આ સંસ્થાઓમાં પરિવર્તન થવું જોઈએ.

પરિવર્તન શાંતરીતે તો જ થાય જે યુગાનુકૂળ ફેરફારો શિક્ષણમાં થયા કરે. આવા ફેરફારવાળાં શિક્ષણમાં તૈયાર થએલા સૌ કે.ઈ. પરિવર્તનમાં સંમતિ આપે અને તો શાંતક્રાંતિ કે ઉત્ક્રાંતિ દ્વારા પ્રગતિ થયા કરે. આ અર્થમાં શિક્ષણમાં પ્રાયોગિકતા એ ઉચ્ચપાયે સમાવેની મોટી બાંહેધરી છે.

ગુજરાત એ બાળકમાં ભાવ્યશાળી ગણી શકાય તેમ છે કે તેમાં સમાજની જરૂરિયાતને લક્ષમાં રાખીને કેળવણીમાં નવા નવા પ્રયોગો થતા રહ્યા છે; અને ધીમે ધીમે આ પ્રયોગો સામાન્ય કેળવણીના સ્વરૂપમાં સ્વીકાર પામતા ગયા છે.

ગુજરાતના શિક્ષણના ઇતિહાસમાં પહેલું પ્રાયોગિક પગરણ હતું “સ્ત્રી કેળવણી ઉપર ગોડ”. દુર્ગારામ મહેતાદાદશી માંડીને રમણભાઈ નીલકંઠ

સુધી સૌએ પહેલા સમાજસુધારા ઉપર ઝોક દીધો હતો. અને આ સમાજસુધારાનું મુખ્ય પગરણ સ્ત્રીઓની કેળવણીને મળ્યું હતું.

૧૮૫૭નાં બળાવામાં જે નિષ્ફળતા મળી તે નિષ્ફળતા શા માટે મળી તે શોધવાનું વિચારમંથન તરત શરૂ થયું. દેશ સ્વતંત્ર થયો નોંધ્યો. અંગ્રેજોનું રાજ્ય જરૂં નોંધ્યો પણ તે ત્યારે જ જશે કે જ્યારે જે સામાજિક દોષોને પરિણામે આપણે સમાજ દુર્બળ રહ્યો છે, તે દુર્બળતાઓ ચાલી જશે. શરીરમાં ધારૂં હોય ત્યાં સુધી માખીઓ આવે. પ્રથમ ઉપાય માખીઓ સાથે ઝઘડવાનો નથી. પણ આપણું ધારૂં દૂર કરવાનો છે. દેશી સમાજની દુર્બળતાનું મોટું મૂળિયું સ્ત્રીઓમાં પડેલા વહેમો શ્લેષ્મરતના અને ગતાનુગતિકતા છે, તેવું તે સુધારકોએ માન્યું. બાળક જે માતાના ખોળામાં ઉછરે છે, તે માતા જ્યાં સુધી આવી છે, ત્યાં સુધી બીજે હક્ક કરવા તે એટલા કારગત નહીં નીવડે એટલે તે વખતના બધા ગુજરાતી આગેવાનોએ પછી તે કવિ નર્મદાશંકર હોય, નવલરામ હોય, દિવાન બહાદુર અંગાદાસભાઈ હોય કે ધીમે ધીમે સુધારામાં માનનાર દક્ષપતરામ હોય-સૌએ વિવિધ રીતે આજ વાત કહી કે:-

“કહે નેપોલિયન દેશને કરવા આખાદાન;
સરસ રીત તો એ જ છે, છો માતાને શાન.”

આમાંથી વિવિધવનિતા-વિશ્રામો -અને સ્ત્રી-શિક્ષણની હિલચાલ વિસ્તરી. ગુજરાત તેને માટે તે સમાજસુધારકોનું ખરે જ ત્રણી છે.

ગુજરાતનાં શિક્ષણમાં બીજે તગલો આર્થ-સમાજનાં ગુરુકુળોએ દાખલ કર્યો છે. સ્વાભિમાન વિનાનું શિક્ષણ દેશોદ્ધાર કરનારું નિવડી શકે નહીં. જેને સ્વમાન નથી તેને સ્વાતંત્ર્ય કેવી રીતે હોય? આર્થસમાજનો ફાળો આ દેશની રાષ્ટ્રીયતામાં આ સ્વમાનભાવના પેદા કરવામાં રહેલો છે.

તેમણે પોતાના ગુરુકુળોદ્ધાર એકવાત શિક્ષણ-માં જોરપૂર્વક કરી.

ભારતનો જૂતકાળ અત્યંત ગૌરવવંત છે. અને તેની સિદ્ધિઓ આજે પણ ખપતી છે. પણ તેના હાથના દોષો દૂર થવા નોંધ્યો, તે દોષો વૈદિક સંસ્કૃતિનો ભાગ નથી જ.

સમાજસુધારકોએ આત્મસુધારણાની હિલચાલ શરૂ કરી હતી. તે આર્થસમાજે ચાલુ રાખી. પણ સમાજસુધારકોમાંના મોટા ભાગને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ તરફ અહોભાવ હતો. જેમાંથી એક પ્રકારની લઘુતામયિ બીબી થતી હતી.

આર્થસમાજે આ લઘુતામયિ દૂર કરવા એક પ્રકારના આક્રમક રાષ્ટ્રવાદને જન્મ આપ્યો. ગુજરાતમાં સોનમદ, મુખા ને વડોદરાના ગુરુકુળોએ રાષ્ટ્રીય ભૂમિતિ, અખાડા પ્રવૃત્તિ, શાંતિવાદનો નિર્બેધ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ-આ બધામાં ધણે મોટો ફાળો આપ્યો હતો.

વળી એ ખાસ નોંધવું જોઈએ કે આ સંસ્થાઓ સરકારથી સ્વતંત્ર, (એ જમાનામાં) અરે સરકારની ખ્યાનજર નીચે ચાલી હતી. આ વિદ્યાલયોમાં કન્યાકેળવણીનો પણ આગ્રહ રખાવાતો. વિદ્યા-બ્યાસકાળમાં, બ્રહ્મચર્ય, સાદાઈ, અનિવાર્ય અંગે ગણાતાં. સરકારી કેળવણીમાં કે અન્ય સામાન્ય સ્ત્રીકેળવણીની સંસ્થાઓમાં આ ઝોક નહોતો. આને લીધે ભવે આ ભતના ગુરુકુળો ગરબાગાંધ્યા હતાં છતાં તેનો પ્રભાવ સામાન્ય કેળવણી પર નોંધપાત્ર રીતે પડ્યો. આ ગુરુકુળોનાં શૈક્ષણિક ક્રમમાં એક બીજવ વસ્તુ પણ ધ્યાન ખેંચે તેવી હતી. અને તે વાલીઓ જોડેના સંબંધ. આર્થસમાજ એક ચોક્કસ આદર્શોને માન્યતા ધરાવતી હિલચાલ હતી. તેની શિક્ષણસંસ્થા તો એક શાખા હતી. આથી બધા આર્થસમાજ ગૃહસ્થોનો સંબંધ આ સંસ્થાઓ સાથે રહેતો. ખાસ કરીને તેના સમા-

રંભોમાં તો વાલીઓ આવતા. આમ શાળાનું ભણતર અને ધરતું વાતાવરણ એ બેની વચ્ચે કુમેળ ન રહેતાં કમશઃ સુમેળ જળવાતો અને આની બાળકોના ચારિત્ર્ય-ધર્મતરની સફળતા પર નિશ્ચિત અસર થતી. એક પ્રકારે માઆપની એક વાત અને આચાર્યની બીજી વાતનાં આંતરિક સંઘર્ષમાંથી બચી જવાથી તેમની શક્તિ વિખેરાઈ જતા અટકતી પણ ગમે તેટલું કહેવામાં આવે તોપણ દેશ વેદિક યુગમાં જઈ શકે તેમ નહતો. અને બીજું આ દેશમાં કેવળ હિન્દુઓ જ નહતાં મુસલમાનો, પારસીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ પણ હતા.

રાષ્ટ્ર માટેનું સ્વમાન આ યુરુકુળોમાં હતું પણ રાષ્ટ્રીય કેળવણીએ તો તેથી ઘણું આગળ જવાનું હતું અને તેથી એક બીજો પ્રશ્ન હતો શિક્ષણની પ્રક્રિયાના કેન્દ્રમાં કોણ છે.

સમાજસુધારકો અને આર્થ સમાજ બન્નેનો હેતુ બાળકોના વિકાસ ન હતો પણ પોતે નક્કી કરેલા કાયદું માટે બાળકોના વિકાસ હતો. સ્વરાજ્ય આવતા સ્વરાજ્ય વિકસાવવા ઇચ્છતા રાષ્ટ્રના બંધારણમાં જેમ સામાન્ય નાગરિક જ હોય તે સામાન્ય નાગરિક માટે જ બંધારણ કાયદો-યોજનાઓ બંધુ હોય તેમ રાષ્ટ્રીયશિક્ષણના કેન્દ્રમાં પણ વિદ્યાર્થી જ હોય. અભ્યાસક્રમ, સમયપત્રક, પરીક્ષા, કે ખુદ શિક્ષક પણ ન હોય.

નાગરિક જે કેન્દ્રમાંથી ખસે તો સ્વરાજ્ય પણ ખસી પડે તેમ વિદ્યાર્થી જે કેન્દ્રમાંથી ખસે તો શિક્ષણ જ ધસી પડે. આ વાત જુલંદ અવાજે દક્ષિણામૂર્તિએ ગુજરાતને કહી અને તેના પડછંદા અન્ય પ્રાંતોમાં પણ પડ્યા.

રાષ્ટ્ર એની રહેલો, આણી, પૂલો કે બંધો-પર નથી બેસું. તે બેસું છે તેના નાગરિક પર. અને નાગરિકની આધારશિક્ષા છે તેને મળેલ શિક્ષણ.

દક્ષિણામૂર્તિએ આ વાત ગુજરાતના બધા સમજી વર્ગની પાસે પહોંચાડી કે જે વિદ્યાર્થીને તમે બીકણુ, ઘેટા જેવો, ગતાનુગતિક, સ્વયંસ્ફુર્તિ કે સ્વાધીન બુદ્ધિ વિનાનો બનાવશો તો રાષ્ટ્ર કદી સ્વાધીન થશે નહીં અને થશે તોપણ રક્ષાશે કે નિકસશે નહીં. પરાધીન ગંગાજાગ્યાથી સ્વાધીનતા આવે કેમ ? થોરે કેળાં ઉતરે તે અસંભવિત છે. દેશના સ્વાતંત્ર્ય પહેલાં શિક્ષણમાં સ્વાતંત્ર્ય તે દક્ષિણામૂર્તિનું દાન થયું. અને શિક્ષણમાં પણ બાળશિક્ષણ તે તેણે ઠાકી વગાડીને કહ્યું. બાળકની ન્યારે પ્રહણશીલ ઉંમર છે ત્યારે જ તેને આ સ્વાતંત્ર્ય, સ્વયંસ્ફુર્તિ, સ્વાધ્યાય, બધાનો અનુભવ કરાવવો જોઈએ.

જળ વહી ગયે શી સોચના !
જે પ્રથમ ન બાંધી પાળ ! !

એટલે પહેલું નાકું બાલમંદિર. ગુજરાતમાં બાળપૂજનો સુગ શરૂ થયો. આજે તો બાળમંદિર એ ગુજરાતની કેળવણીનું માનભયુ' અંગ બની ગયું છે. રાજ્ય, સ્થાનિકસ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ, સૌ તેને મદદ અને ઉત્તેજનને પાત્ર ગણે છે. નવો પ્રયોગ ધીમે ધીમે શિક્ષણતંત્રનો કુદરતી ભાગ કેમ બની નય છે, તેના દક્ષિણામૂર્તિનો પ્રયોગ નમુનો છે. બાળકોને ન મારવાની વાત, વિદ્યાર્થીને શક્તિમાં રાખીને કેળવણી ગોઠવવાનો આગ્રહ આજે ગુજરાતમાં સર્વમાન્ય અન્યો છે; પણ આવા સ્વતંત્ર-વિદ્યાર્થીએ પણ છેવટે સમાજમાં જવાનું છે ભલે તે આ સમાજને પરિવર્તિત કરવા માટે જાય. વિદ્યાર્થી કેન્દ્રી શિક્ષણની વાત કરતી વખતે પણ આ વાત ન ભૂલાવી જોઈએ.

આ વાત પર એક ગુજરાત વિદ્યાર્થીએ આદર્યો. દેશ ગામડાંને બનેલો છે. આ ગામડાંને જગાડવા વિના સ્વરાજ્ય આવવાનું નથી એટલે સ્વતંત્રતામાં બેઠેલા વિદ્યાર્થીએ પણ આખરે તો દેશને સ્વતંત્ર કરવા હશે તો ગામડાંમાં જતું પડશે-ને ગામડાંને

એકા કરવાની વિદ્યા હસ્તગત કરતી પણે નાન્યઃ
પત્યાઃ—ખીન્ને રસ્તો જ નથી. આથી ગુજરાત
વિદ્યાપીઠે પોતાના પ્રયોગો સ્વરાજ્ય લાવવા માટેની
કેળવણી પૂરના મર્યાદિત રાખ્યા.

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે । નો તેનો ધ્યાનમંત્ર
મનુષ્યની સર્વપ્રકારની મુક્તિ-અવિદ્યા માત્રમાંથી
મુક્તિ-તેવેા મંબાર છે. પણ પોતાના તે કાળના
કાર્યક્રમ પૂરતોતો તેનો અર્થ સ્વરાજ્ય લવી આપ-
વાની કેળવણી તેવો કર્યો. અને સ્વરાજ્ય માટેનાં
બધાં રચનાત્મક કામો ચલાવે તથા લગત વખતે
સૈનિકો મર્દ શકે તેવી બેવડી લાયકાતવાળાં સેવકોની
હારની હાર તૈયાર કરી. સ્વરાજ્ય પૂર્વના ગુજરાતનું
બહેરજીવન તપાસવામાં આવે તો ગુજરાતના
બહેરજીવનનું કોઈક જ ક્ષેત્ર એવું બાકી રહ્યું હશે કે
જેમાં વિદ્યાપીઠના સ્નાતકોએ પ્રાણ ન પૂર્યો હોય.
આજના ગુજરાતના પહેલી દ્વદશાગના સેવકોમાંના
પણ મહત્વના સ્ત્રીપુરુષો ગુજરાત વિદ્યાપીઠના
સ્નાતક-સ્નાતિકોએ હોવાનો સંભવ જ વિશેષ છે.
પરંતુ વિદ્યાપીઠના આમાલિમુખતાના વાતાવરણે
શિક્ષણક્ષેત્રે જે ઉત્તમ સ્વરૂપ નિપજનું તે વેડી
આશ્રમ.

ભુગતરામભાઈ, કાકાસાહેબના પરમલકત પણ
કાકાની જોડે ન રહ્યાં, સીધા આદિવાસીઓમાં જ
એકરસ થવાની તપસ્યા આરંભી. આ તપસ્યાનો
કોઈ દૃષ્ટાંત લખશે ત્યારે ગુજરાત ગૌરવાન્વિત થશે.
હું તેમના કામોને દ્રોણાચાર્યનું પ્રાચશ્રિત કહું છું.
વિદ્યા તો કોઈની ખરીદાયેલી બાંધી નથી. તેનું તો
જે તેને સેવવા તૈયાર હોય તેના પર પ્રસલ થવાનું
મત છે. છતાં પુરાણકાળે દ્રોણાચાર્યે એકલવ્યને
વિદ્યા ન આપી. વિદ્યાનો દ્રોહ કર્યો-લોકશુરુ થવાને
બદલે રાજશુરુ થવાનું પસંદ કયું. જુલમરામભાઈએ
જણે આનું પ્રાચશ્રિત આરંભ્યું. આદિ, મધ્ય ને
અન્તે આદિવાસીની સેવા જ જાગી. આશ્રમને તેની
સેવાભૂમિ બનાવી. આજે એ વિસ્તાર આશ્રમે કેળ-
વેલા સેંકડો શિક્ષિત અને સંસ્કારી આદિવાસી

ભાઈઓનોથી છવાઈ ગયો છે. આ ભાઈઓનો
અભ્યાસની તેજસ્વિતા, સેવા, તત્પરતા, વહેવારની
સૂઝમાં ઉત્તરિયાત લોકોને ય મોંમાં આંગળી ધસાવે
તેવા આશ્રમો, છાત્રાલયો, લોકાશ્રમો, ઉત્તર ભુનિ-
યાદી શાળાઓ, જંગલ સહકારી મંડળો આવાની
રહ્યાં છે. એક જ પુરુષની સત્સંદર્ભપ્રેરિત કેળ-
વણીથી આખો પ્રદેશ પલટાઈ ગયો છે, અને છેલ્લે
છેલ્લે તો આપણા રાષ્ટ્રપતિએ તે જ આશ્રમની
ભૂમિપર ગાંધી આમલિયાપીઠનો પાયો પણ
નાખ્યો છે.

ભુગતરામભાઈ વેડી આશ્રમને ધાટ્યુદ
આપતા હતા એ અરસામાં જ નાનાભાઈ એ ભાવ-
નગર છોડી આંબલામાં ધુણી ધખાવી. દક્ષિણમૂર્તિ-
એ શિક્ષણશાસ્ત્ર પિતૃનું હતું, પણ આખરે એ
શાસ્ત્ર જો આમ પ્રવનને ખપ લાગે તો જ તે શિક્ષણ-
માંથી રાષ્ટ્રીયશિક્ષણ બને. સાચી તાલીમની ભુનિ-
યાદ તો તે ગામમાં ઉપયોગી થાય તે છે તેમ
નાનાભાઈને દેખાયું હતું. ને આ આંખોપયોગી
શિક્ષણ શોધવા તે ભાવનગર શહેર છોડી આંબલા-
માં આવ્યા, ત્યાં તેમને લાગ્યું કે ભુનિયાદી તાલીમ-
માં રેંટિયો સંજોગવશાત કેન્દ્રમાં રહેતો હોય પણ
ગામમાંના જીવનમાં ખેતી કેન્દ્રમાં હતી. રેંટિયો ને
ગાય તેનાં બે ફેરસાં જરૂર હતાં આ વિચારે ખેતી-
ગોપાલનને કેન્દ્રમાં રાખી પ્રાથમિકથી માડીને ઉચ્ચ-
વિદ્યા સુધીના શિક્ષણનો પ્રયોગ કરવા પ્રેર્યો.

ખેતીનું શિક્ષણ નદી પછી શિક્ષણમાં ખેતી.
સાચું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ ખેતીની આલુઆદ રચાય
અને તેમાંથી વિદ્યાર્થીનો વિકાસ સાધે. આંખલાના
સોળ વર્ષ તેમણે પહેલા અગિયાર ધોરણના અભ્યા-
સક્રમ. અને તેના વહેવાર નિમિત્ત કરવામાં ગાંધ્યાં.
સ્વરાજ્ય આવનાં તે અભ્યાસક્રમ ગુજરાત રાજ્યના
ઉત્તર ભુનિયાદી અભ્યાસક્રમનો પાયો બન્યો.

ભારતભરમાં ગુજરાત જ એક એવું રાજ્ય છે કે
જ્યાં રાજ્યે ને એસ. એસ. સી. બોર્ડે ઉત્તર ભુનિ-
યાદી અભ્યાસક્રમ સ્વીકૃત કર્યો છે.

આ નાનાભાઈના પ્રયોગનું સૂક્ષ્મ છે. પણ નાનાભાઈ તેટલેથી ન બેસી રહ્યા. તેમને એ સ્પષ્ટ ખ્યાલ હતો કે આ પ્રયોગને આગળ લઈ જવો પડશે જ. કારણ કે પ્રબળજનમાં અને શિક્ષણમાં સર્ગસ્પર્શના જાગૃત્તી હોય તો માત્ર પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણીનો જ વિચાર કર્યો નહીં ચાલે; ઉચ્ચ કેળવણીમાં નવા સીસા પાડવા પડશે. તેમણે આંતર્રાષ્ટ્રીય એકાદમી અગિયાર ધોરણ સુધી એટલે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક અને કક્ષાના પ્રયોગ કરી આલેખ તૈયાર કર્યો હતો.

લોકભારતી દ્વારા તેમણે ઉચ્ચવિદ્યાકેમ રાષ્ટ્રીય અને તે ચીસો પાડ્યો.

સમગ્ર દેશમાં ગંભીરગાંધી સંસ્થાઓ નિકળશે જેના સ્થાપકે પ્રથમ ગ્રેણીથી સ્નાતક સુધી એકજ વિચારસરણી પ્રમાણે સૂત્રબદ્ધ પ્રયોગ કર્યો હશે.

આમ ‘લોકભારતી’એ અગાઉ ગણાવેલા પ્રયોગોનો નિયોગ તો સ્વીકારી લીધો પણ વિશેષમાં દેશની જેને પ્રથમ જરૂર હતી તે જે નથી થયું તે જેથી આપણી યોજનાઓનો રથ મધ્ય રસ્તે થઈ ગયો છે, તે ખેતી અને ગોપાલનના વિકાસનાં શિક્ષણ અને સંસ્કારને સૌ માટે અનિવાર્ય ગણ્યો. ‘લોકભારતી’ ત્રણ પ્રકારના સ્નાતકો તૈયાર કરી રાજ્યના ગ્રામવિસ્તારમાં મોકલે છે. ખેતી ગોપાલન, ગ્રામ આયોજન અને ગ્રામઉદ્યોગો અને લોકશિક્ષણના પણ આ ત્રણેને માટે ખેતી અને ગામડાના મુખ્ય પ્રશ્નોની જાણકારી, અનિવાર્ય છે. ભારતીય નાગરિકની ઉચ્ચવિદ્યામાં આ અનિવાર્ય ભાગું ગણેલ છે. ઇંગ્લાંડના રાજ્યના કુવર પણ નૈવિદ્યાનો અનુભવ મેળવે કારણ કે તે રાષ્ટ્ર આખાનો જીવન આધાર છે. તે માત્ર યોગ્યે જાણવાનો કે યોગ્યે રચનાત્મક એક અનુભવવાનો વિષય નથી. તેનું આ દેશમાં ખેતી અને ગ્રામપ્રદેશ વિશે ગણાવું જોઈએ; પણ સાથોસાથ લોકભારતીમાં મુખ્યત્વે

ખેતી કે ગ્રામઆયોજન લેનાર સ્નાતકો માટે પણ કેટલીક માનવવિદ્યાઓ લેવી તે પણ અનિવાર્ય છે. દા. ત. ભારતીય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસનો પરિચય, વિવિધ ધર્મોનું જ્ઞાન, રાજનીતિશાસ્ત્રનું તત્ત્વજ્ઞાન. ઉચ્ચ વિદ્યા લઈ આ દેશના જીવનપ્રવાહને વળાંક આપવાની જવાબદારી જેમના પર આવવાની છે. તે માત્ર ટેકનીકલ માણસો અને તેમાં જેખમ છે. સી. પી. સ્નોને ઇંગ્લાંડમાં અને જગતના અગ્રણી વધેશ દેશોમાં જે જે સંસ્કૃતિ ઊભી થતી દેખાય છે, તેનો ઉપાય ટેકનીકલ અને માનવવિદ્યાઓનો યોગ્ય પ્રમાણમાં સમન્વય છે. લોકભારતીના ધ્યાન-મંત્ર જ ઇશોપનિપદમાંથી લેવાયો છે:-

વિદ્યાં ચ અવિદ્યાં ચ
યસ્તદ્વેદોમયં સહ ।
અવિદ્યાયા મૃત્યું તોત્ત્વા
વિદ્યાયામૃતમનુજે ॥

વિદ્યા (માનવવિદ્યાઓ) અને અવિદ્યા (ભૌતિક વિદ્યાઓ) જે સાથે જાણે છે, તે અવિદ્યાની મદદથી શ્રુત્ય (શ્રુત્યસ્રોતના દુઃખો) ને તરી, અશ્રુત (ચિત્-શાંતિ)ને પામે છે. એટલે જોતો લોકભારતીના ખેતી સ્નાતકને શાકુન્તલ અને માર્કસનો પરિચય પણ થાય છે.

વિદ્યાના વિસ્તાર કરવાની કળાને વિદ્યાપ્રાપ્તિનું અને પ્રાપ્તિ થઈ છે કે નહીં તેની કસોટીનું એક આવશ્યક અંગ આ પ્રયોગમાં ગણાયું છે. એથી એ સ્નાતકોએ આજુબાજુના ગામડાંમાં તેમ જ પછાત-પ્રદેશમાં સ્નાતક થતાં પહેલાં આયોજિત કામ કરવાનું હોય છે. આનાથી તે ગામોની ખેતી કે સહકારી પ્રવૃત્તિને લાભ થાય છે અને સ્નાતક યનારને પ્રત્યક્ષ જીવનનો અનુભવ મળે છે આ માટે આ સ્નાતકો છેક નેકા, બિહાર કે સિકીમ સરહદ સુધી પણ જરૂર મુજબ ગયા છે.

ગુજરાતી ગ્રન્થ ગુણગ્રાહી અને દીર્ઘદષ્ટિવાળી છે. તેની આજુબાજુના વિશાળ દરિયાએ તેને

વાહિમકાની' દશા દયામણી છે. હિંદુધર્મને સંજ્ઞા-
વળી અપનાવવાની દયાનંદ સરસ્વતીએ સ્થાપેલા
આયસમાજના પ્રયત્નો, અંગ્રેજી દબે પ્રાર્થનાની
નકલ કરનાર અને સાંસારિક સુધાર-પ્રવર્તક
પ્રાર્થના સમાજની પ્રવૃત્તિઓ અને હેવટે એકધારી
અતિવેગે વહેતી ક્રાંતિકારી પૂ. ગાંધીજીની અગવગ-
ને અને પણ આજે અસ્પૃશ્યતા અદૃશ્ય થઈ નથી.
આ સમર્થ પ્રચારકો ગુજરાતમાં જન્મેલા છે ગુજ-
રાતનું અહોભાચ ગણાય. ગાંધીયુગમાં આ હરિજન
સેવાક્ષેત્રમાં ભારે જોમ આપ્યું અને પૂ. ગાંધીજીના
ત્રિશ્વ-વિખ્યાન યદોદય જેલના ઉપવાસ પછી
'અન્યજ્ઞ સેવામંડળ'નું અખિલ ભારતીય હરિજન
સેવક સંઘ'નું નવું સ્વરૂપ સર્જાયું. ગુજરાતમાં
અન્યજ્ઞસેવામંડળની શરૂઆત પછી 'હરિજન
સેવક સંઘ'ની સ્થાપનાથી અને 'હરિજન બંધુ'ના
પ્રકાશનથી અસ્પૃશ્યતાનિવારણ (પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે
સરજોદાસ) ને નવો વેગ ગળ્યો. સ્વ પૂ. શ્રી દક્ષર
બાપાએ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી બહાર પડેલા નરા
દાસરાવી શ્રી પરીક્ષિતદાસ મજનુદાર જેવા યુવકોને
આય વડે આ પ્રવૃત્તિનું મુકાન દાઢમાં લીધું અને
ઠેર ઠેર અન્યજ્ઞ શાળાઓ શરૂ કરી અને હરિજન
લતામાં પીવાના પાણીની સવડ કરી આપી. પૂ.
ગાંધીજીએ સને ૧૯૩૦માં સાબરમતી આશ્રમ છોડ્યો
અને ત્યાં હરિજનઆશ્રમની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ
અને આજે જે તે ચાલે છે. આશ્રમો, વસતિગૃહો
સ્થાપાયાં અને સ્વરાજ્ય પછી સરકારી ગ્રાન્ટથી
તેમાં સારો એવો વધારો થયો અને શિક્ષણના
ક્ષેત્રમાં દક્ષિણમાં આરકારદાયક ઉત્સાહ જન્મેલો.
ખાસ કરીને વૃત્તિક્ષેત્રમાં આજે સારો લાભ
હોઈયો અને તેના પરિણામે તેઓમાંથી હરિજન
અંગ્રેસર નેતાઓ બહાર પડ્યા. પણ ભંગી ભાઈઓ
અને ચંબાર ભાઈઓ પાછળ પડી ગયા. પંચમદાસ
જિંદાના ગોધરાં મુકામે પ્રથમ ગુજરાત રાજકીય
પ્રતિષ્ઠા પૂ. ગાંધીજીના પ્રમુખપદે બળી તે સાથે જ
અન્યજ્ઞ પરિવર્તન એક ધર્મ અને પૂ. ગાંધીજીએ
પોતાના આશ્રમના સાથી યુ. શ્રી મામા ફડકેને
અન્યજ્ઞ આશ્રમ સંધ્યા ને આજે જે તે ચાલે છે.

મામા ફડકેએ ભંગીવાસમાં ઉપવાસ કરી જનતા અને
સરકારી તંત્રને નમ્રૂત કર્યાં. અને સ્વ શ્રી પરીક્ષિત
લાલભાઈએ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ-
માંથી અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવાના ભગીરથ પ્રયત્નો
કરીને, પોતાની કાયા ઘસીને દેદ છોડ્યો. (૧)
સાર્વજનિક કૂવાઓમાંથી હરિજનબંધુઓ પાણી
ભરી શકે. (૨) હોટલોમાં સૌ સાથે બેસીને ખાઈ
શકે. (૩) હજનમની દુકાનમાં હજનમત કરાવી શકે.
(૪) હિંદુ મંદિરોમાં દેવદર્શન કરી શકે. એ ચાર
યુગ્ય વિષયોમાં હરિજનો વર્ણિત રાખવામાં આવ્યા
હતા, તે અન્યાય દૂર કરવા કોંગ્રેસસરકારે કાયદા
ધર્યા અને અસ્પૃશ્યતાને ગુન્હો ગણી કાયદાથી
સજા કરવાના પગલાં લીધાં. આ દિશામાં અથાગ
પ્રયત્નો થયા છે અને પ્રગતિ સધાઈ છે છતાં જે
સંપૂર્ણપણે અસ્પૃશ્યતા દૂર થઈ છે એમ કહી
શકાય નહિ. તેથી આજે ગાંધીજન્મ-શતાબ્દ
સંવત્સરી જયંતિના કાયકમોમાં મુખ્ય સ્થાન ભંગી-
મુકિત અને ભંગીકષ્ટમુકિતને અપાયું છે. કૌસલ-
વાંસી સર્વજ્ઞ રાજનીતિજ્ઞોમાંના એક શ્રીયુત
ગોવિંદરામ પંતે સચના કરેલી તે યાદ આવે જ
કે ભંગી ભાઈઓની પાસે મેકું ઉપાડવાની રીતનો
વહેલામાં વહેલી તકે અંત લાવવો જોઈએ. અને
તેઓ પોતાની આંખ મીંચાય તે પહેલાં આવી જોએ
રાખતા હતા. ગુજરાત હરિજન સેવક સંઘે સને
૧૯૭૦ ના ફેબ્રુઆરી પહેલાં ખાસ ગામગાઓમાંથી
અસ્પૃશ્યતાને નાશુદ કરવા માટે અમુક લક્ષ્યાંકો
નક્કી કર્યાં છે અને તેને પહેાંચી વળવા માટે પ્રયા-
સો કરીએ થયા છે.

એક આડકથાનો નિર્દેશ કર્યાં વિના રહેવાનું
નથી. શ્રી મોરારી નામે આજ ખ્યાતિ પામેલા સુરત
પાસેના હરિ ઝાં આશ્રમના સ્થાપક અને સંચાલક
શ્રી સુનીલાન ભગત એક સમયે પૂ. દક્ષર બાપાના
અન્યજ્ઞ સેવા મંડળમાં કાયકતા તરીકે અન્યજ્ઞ
ની સેવા કરતા હતા.

સત્તાનાં વિકેન્દ્રીકરણની નીતિ અનુસાર પંચાયતો
સ્થપાઈ છે અને તેને અમુક મર્યાદામાં સત્તા સંપાદિ

પણ છે. પરંતુ નાના મોટા શહેરોની મ્યુનિસિપાલિટીઓ, નગરપાલિકાઓ પોતાના ભંગી નોકરોને સંતોષકારક રીતે સમજડો આપી શકી નથી. એ દુઃખની વાત છે. ભંગીકૃષ્ણકૃતિના બહેનના ક્ષેત્રમાં મ્યુનિસિપાલિટીઓ જે ઇચ્છે તે ભંગી ભાઈ ઓના કામમાં ધણી સરળતા થાય. તેની ગંદકી ઓછી થાય. પણ સત્તાની ખુરશી પાછળ પડેલા સભ્યોને આ માનવતાના કામમાં ઓછો રસ આવે છે, એ કમનસીબી છે.

પરંતેથી રાજ્યની કૂંસરી ફાળવી દીધા પછી સૌરાષ્ટ્રમાં અન્યત્રે પ્રત્યે દયાલાવનાથી પ્રેરાઈ રચનાત્મક સંસ્થાઓએ અમાર હરિજન વર્ગની સેવા કરવાના જે પ્રયત્નો કર્યા છે તેની નોંધ લીધા વિના ચાલે એમ નથી. ખાસ કરીને મરેલા દોરના ચામડા ઉતારવી તેને પકવવાની ગંદી પણ અતિ આવરણક પદ્ધતિમાં મૂળભૂત ફેરફાર કરીને આધ્યાદારી અમાર અને ખાસપણે યોગ્ય માર્ગે દોરવામાં અસુવ્યવસ્થિત રહી કળણમાં ખૂંપેલા સૌરાષ્ટ્રમાં શ્રી રતુભાઈ આદાણી અને શ્રી મનુભાઈ બંદી જેવા યુવકોએ અનુકરણીય સેવાક્ષેત્રો ઊભાં કર્યાં છે. તેવી જ રીતે મુંબઈ નજીક બોરીવલી પાસે શ્રી પ્રાણનાથ કાપડીઆ જેવા ઉત્સાહી, નિરભિમાની સેવકે કોરાદેન્ડ્રમાં એક નમૂના રૂપ પ્રયોગ સફળ કરી બતાવ્યો છે.

એકાગ્રિદશાના બારેલા કોમમાંથી આવેલા ધારાળા કહેવાતા—ધારીઆ લઈને ગામની સીમમાં ઘાડ પાડવાના કામમાં પંડાયેલા અને મહીનદીના કોતરોમાં સંતોષ—સપાઈને જમીનદારોના જીલ્લોમાંથી છૂટવા ન-છૂટકે બહારવટે પડેલા વર્ગની અમદાય સેવા પૂ. શ્રી રવિશંકર મહારાજે કરી છે. તેનો ઇતિહાસ તેમની પાસેથી છૂટીજવાઈ દ્રૂંડી વાતો મેળવી લખી શકાય એવો છે. શ્રી મેઘાણીએ એમના કાલની ઝાંખી બાલસાધના દીવામાં નકરાવી પણ છે. કહેવાય છે કે સ્વામી

નારાયણસપ્રદાય આવા લોકોને સન્માર્ગે લગાડવા માટે, સ્થપાયો હતો. પરંતુ દુઃખની વાત એ છે કે સ્વામી, નારાયણ સપ્રદાયના મંદિરમાં હરિજનો નો.. પ્રવેશ કોઈની દરમ્યાનગીરીથી જ શક્ય બન્યો.

જારા તરીકે બળ્લીતી થયેલી વિમુક્ત નતિ (Ex-Criminal Tribe:-Denotified Community) પૈકીની અમદાવાદમાં રહેલી નતિની સેવાનું કષ્ટું કામ પણ હાથ ધરવામાં આવ્યું છે. પેટી ઉતાર ચોરીના ધધામાં નિપુણ ગણાતા અને સદીઓથી પડી ટેવ તે ક્યમ ટળે જ દાગી એ કહેતી મુજબ તેમાં ટેવાયેલા જારા ભાઈઓ માટેની કલ્યાણ-યોજના ગુજરાત સરકારે શરૂ કરી. અને સ્વ. શ્રી અમૃત-લાલાએ તેને ફળીભૂત કરવા તત્તોડ મહેનત કરી. પોલીસખાતામાં આ કોમ ચોર તરીકે નોંધાયેલી છે. અને ક્યાંય પણ ચોરી થાય તે પહેલી શંકા આ કોમના માણસ માટે આવે તે છાપ જીંસાવા સુધરેલા યુવાનો તૈયાર કરી તેમનું પંચ બેનારી તેને સન્માર્ગે ચલાવવાના પ્રયત્નો થયા છે. આ કોમની બહેનો ગામ સંતાડવામાં વધુ કામેજ ગણાય છે. આવાં અનેક કારણોને લીધે પોલીસખાતાને નિર્દોષ જારાને ચોર કેરવનાં આંચકો આવતો નથી આવો ચોરનો દીકો ચોરાડી સમાજમાં ફરતાં જારા ભાઈ-બહેનોને કારખાનામાં નોકરી મળતી નથી. અને કેટલાંકને રોજ પોલીસચોક્કામાં હાજરી પૂરાવવી પડે છે. આવા પછાત રહેલા સમાજની ભાવિ પેઢીને આ કલંકથી મુક્ત કરવા આશ્રમે સ્થાપવાની યોજના અમલમાં આવી છે. જ્યાં પાંચ ૭ વર્ષની કૂમળી ઉંમરે જારા બાળક-માળખીઓને તેમના મા-બાપોથી અગળા કરીને રાખવામાં આવે છે અને સંસ્કાર-સિંચતની વ્યવસ્થા થાય છે. આવાં એક શરૂ થયેલા આશ્રમની ખારી મુકાકાત દરમ્યાન ત્યાંના બાળકોમાં ચોરી કેમ કરવી તેની ચર્ચા કરતાં સાંભળીને દુઃ આશ્ચર્યચકિત થયા હતા.

છેવટે ગુજરાતના જે સેવાક્ષેત્રમાં મેં વર્ષો(સને ૧૯૨૩ થી) વિતાવ્યાં છે, ત્યાંના આદિવાસી

સંક્ષેપમાં જણાવવાનું બાકી રહે છે. સને ૧૯૧૯ના વર્ષમાં પંચમહાથ જિલ્લાની આદિવાસી બીજ વસ્તીવાળા દાહોદ-ઝોડોદના ૬૦૦ ચોરસ માઈલના જંગલ પ્રદેશમાં દુષ્કાળની પરિસ્થિતિ જીભી થઈ અને સ્વ. શ્રી હંફરબાપાનું તે તરફ ધ્યાન દોરાતાં દુષ્કાળ રાહતનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું- ત્યાંના સાવજનિક કામમાં પ્રખ્યાત થયેલા ભટકતાં 'ભીક્ષેવક'નું ગિરુદ પામેલા સ્વ. સુખદેવ ભાઈ ત્રિવેદીએ જાહેર બાંધકામ ખાતામાં (P. W. D.) મજૂરી કરતા બીલોની કુટુંબ સ્થિતિ નિહાળી સરકારી નોકરીનું રાહતનામું આપી પૂ. બાપાના દુષ્કાળ રાહતના કામમાં જોડાયા. આ રાહતકામ માટે બીજ પ્રદેશમાં પ્રવાસ કરતા પૂ. બાપાને એક ભીક્ષૂપડીમાં કપડાંવિના પોતાની શરમ ઠાંકતી બીલ ડોસીના દર્શન થયાં. અને તેનાથી આ પ્રદેશમાં બીજ સેવા મંડળની સ્થાપનાની પ્રેરણા મળી. સને ૧૯૨૨ ની સાલમાં આ સંસ્થા સ્થપાઈ અને અખિલ ભારતમાં આદિવાસીની સેવાના અતિ મહત્વના ક્ષેત્ર તરફ જાહેર જનતાનું ધ્યાન દોરાયું. ખિસ્તી પાદરીઓના મીથાનો ગિહાર-આસામમાં છૂટાછવાયા આ ક્ષેત્રમાં કામ કરતાં હતાં. પૂ. બાપા-એ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી સ્નાતક થઈને બહાર પડેલા તાબા ઉત્સાહી સેવકોને ઝડપી લઈને શ્રી ઈન્દુલાલ યાસિકે શરૂ કરેલા આશ્રમ કેન્દ્રને વિકસાવ્યા અને તેવાં અનેક કેન્દ્રો ખોલ્યાં. પૂ. ગાંધીજી અને સરદાર વલ્લભભાઈના આશીર્વાદ અને મદદથી મંડળનું કામ જામનું ગયું. પૂ. ગાંધીજીના સચનાત્મક કાર્યોની યાદીમાં આદિવાસીઓની સેવાના કાર્યને સ્થાન મળ્યું અને દેશમાં આદિવાસીઓની સમસ્યા પ્રજા સમક્ષ રજૂ થઈ. ગુજરાતમાં આદિવાસી સેવા-ક્ષેત્રનો વિસ્તાર થયો. સુરત જિલ્લામાં પૂ. ગાંધીજીના પ્રમુખપણા હેઠળ રાનીપરજખરિયદ ભારાઈ અને કાલીપરજ જેવી લઘુતાપ્રધિ મુસવતી સંસ્થાને સ્થાને 'રાનીપરજ' શબ્દનો પ્રયોગ શરૂ કરવામાં આવ્યો. અને ત્યાંના (૧) ચૌધરી (૨) ઘોડીઆ (૩) નાપક (૪) દળગા વગેરે

આદિવાસીઓને રાનીપરજ નામથી ઝાળખવામાં આવ્યા. શ્રી હુમનરામ દવેએ સને ૧૯૨૪માં વાલોડ મહાલના વેડછી ગામે રાનીપરજ-સેવા મંડળ સ્થાપ્યું. લીલ સેવા મંડળે વડોદરા, સાગરકાંઠા અને ભરૂચ જિલ્લાના આદિવાસી વસ્તીવાળા પ્રદેશમાં આશ્રમો અને શાળાઓ શરૂ કર્યાં. ન્યાં એક 'વડોદરા જિલ્લા પંચાત વર્ગ' સેવામંડળ' જેવી સંસ્થા સ્વતંત્રરૂપે રજિસ્ટર્ડ થઈ. અને તેને પ્રદેશના આદિવાસીઓની કસ્યાણુપ્રવૃત્તિ સંભાળી લીધી. સૌરાષ્ટ્ર અને દક્ષિણમાં ગિર જેવા પ્રદેશમાં રહેલા (૧) માલધારી (૨) ચારણ (૩) ભ રવાડ (૪) સિધી (૫) પઢાર (૬) અને કચ્છની કોળી જેવી પંચાત કોમ માટે ગુજરાત સરકારની મદદથી સંસ્કાર કેન્દ્રો સ્થપાયાં.

ગુજરાતમાં આવી જાતિ અને કોમની વસ્તી નીચે પ્રમાણે છે: આદિવાસીઓ અને દક્ષિત ૫૪,૪૪૬; હરિજનો ૧૩,૫૭,૨૫૫ વિમુક્તાજાતિ ભટકતી કોમ પાંચ લાખ, મધ્ય વર્ગથી લુહી ભાત પાડે છે. કારણ કે સમાજના એક અંગ તરીકેના સામાન્ય હક્કોથી આ વર્ગ વંચિત રહેતો છે અને અપમાનિત થયેલો છે. સદીઓના અન્યાયી વર્તનને કારણે હજીયે તે પંચાત દશા અનુભવે છે. અને તેમને સર્વ સામાન્ય કક્ષાએ લાવવા માટે નિઃસ્વાર્થી સેવકોની ઘણી જરૂર છે. શ્રી ગાંધીજી શંત સંવત્સરી જયંતિ પ્રસંગે જે કાયદોનો ઘાણા છે. તેને અંગે મારી નીચે જણાવેલી બે સચનાઓ કેટલાયે સમયથી રજૂ થયેલી છે:—

(૧) ગાંધી સ્મારક નિધિ પાસે જે રકમ અનામત પડેલી છે (શાંતિપ્રતિષ્ઠાન પાસે રૂ. એક કરોડ જેટલી), તેના વ્યાજમાંથી એકસો જેટલાં સ્વયં સેવક કાયદો કરાવું દળ જીલું થઈ શકે. જેઓ પોતાના જીવનના ઝાઝામાં ઝાઝા દશ વર્ષ આવા સેવાક્ષેત્રમાં ગાળવાની બાંહેધરી આપે તેમને આજે ભારતીય આદિમજાતિ સેવક સંઘ જે રૂ. ૪૦૦થી

૩. ૫૦૦ સુધી તથા ૩ ત્રણ હજારથી ૩૫. પાંચહજાર સુધીનો જિંદગીનો વીમો દરઆયો આપે છે તે આપીને તેમના યોગસૂત્રની જગ્યાદારી સ્વીકારે.

(૨) મહાવિદ્યાવ્રત અને વિશ્વવિદ્યાવ્રતમાં ભણતા આવા પછાત વર્ગના ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ માટે યોગ્ય રથજે વસ્તીશુદ્ધનાં મકાનો બેસાં કરી સાદુ અને સંસ્કારી જીવન વિકસાવવા માટે યોગ્ય ગાંધીનિઝાવાળા શુદ્ધપતિઓ રોજીને ભાવિ પેઢીને સન્માર્ગે વાળવાની યોજના અમલમાં ચૂકે.

ગાંધીશતાબ્દીજયંતિ સફળ રીતે ભિજવવી હોય તો જેના દિવસમાં ગાંધીચિંતાર્થારાની જયોતિ જલે છે તેને ચિરંજીવ રાખવાના પ્રયત્નો થવા જોઈએ. અને પ્રદર્શનો અને પુસ્તક પ્રકાશનો ઉપરાંત આવી અસરકારક યોજનાઓનો વિચાર કરવો જોઈએ.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ગુજરાતમાં પછાત વર્ગોની જનસંખ્યા કુલ વસ્તીના પાંચમા ભાગની થવા જાય છે. આઝાદી પહેલાં પછાત વર્ગ કલ્યાણની દિશામાં કલ્યાણ કાર્યની ગતિ અતિમંદ હતી અને સેવાભાવી સંસ્થાઓને આર્થિક સહાય નહિ જેવી મળતી હતી. પંચવર્ષીય યોજના અમલમાં આવ્યા પછી ગુજરાત સરકાર તરફથી આ દિશામાં સારા એવા પ્રયત્નો થયા છે. તેનો દૂકમાં અત્રે ઉલ્લેખ કર્યા વિના આ લેખ અધૂરો જણાશે.

ત્રીજી પંચવર્ષીય યોજનાને અંતે પછાત વર્ગોની શિક્ષણની યોજનામાં સારો વેગ આવ્યો છે. સને ૧૯૬૦-૬૧માં શાળાઓમાં જતા પછાત વર્ગના બાળકોની સંખ્યા ૩,૫૦,૦૦૦ ની હતી તે ૧૯૬૪-૬૫માં વધીને ૪,૫૦,૦૦૦ જેટલી થયેલી છે. અને સેવાભાવી સેવકો દ્વારા અથવા આદિવાસી વિસ્તારોમાં આવતી આશ્રમશાળાઓની સંખ્યા ૪૮ની હતી તેમાં ૩૪નો વધારો થયો. અને આજે ૮૨ની સંખ્યાએ પહોંચી છે. જેનો કુલ ખર્ચ રૂ. ૫૪૫ લાખનો થયેલો છે. આશ્રમ શાળાઓનો પ્રયોગ ગુજરાતમાં શરૂ થયો અને તેનું અનુકરણ બીજા રાજ્યમાં પણ થયું છે. આદિવાસી વર્ગે પછાત કોમના બાળકોને આર્થી સંસ્થા દ્વારા સંસ્કાર મળે છે અને ભવિષ્યમાં આખર્થી બદલ પડતા વિદ્યાર્થીઓ, સામાજિક સવકો અને અને પોતાના સમાજની સેવા કરીને સાચા નેતાઓ થાય તો જ આવા પછાત રહી જતા સમાજનો પહેલો ઉત્કર્ષ થઈ શકે. દૂકમાં જોડે ત્રીજી યોજનાના પાંચ વર્ષમાં નીચે મુજબની કુલે રકમ ખર્ચાઈ છે છતાં એ હજી ઘણું કરવાનું આજી છે : (૧) શિક્ષણ રૂ. ૫૪૫ કરોડ, (૨) આર્થિક ઉત્કર્ષ રૂ. ૧૪૫ કરોડ, (૩) આરોગ્ય વસતી રૂ. ૫૦ કરોડ, એકંદરે રૂ. ૧૪૫ કરોડ સત્તાણુ લાખ અને સોગ હજારનો ખર્ચ થયેલો છે.

રાષ્ટ્રીય સંગ્રામમાં ગુજરાતનો ફાળો

શ્રી ચંદ્રકાંત મહેતા

‘નથી જાણ્યું’ અમારે પંચ સી આફત ખડી છે,
અમર છે એકસી કે માતની હાકલ પડી છે.

ભા. રતમાનાના મુક્તિસંગ્રામમાં ગુજરાતીની મનોવૃત્તિ આરંભથી જે રહી છે, તેને જ મેધાશ્રીએ ઉપરની પંક્તિઓમાં સમૃધ્ધિત વાચા આપી છે. માતી મુક્તિ માટે આફત વહોરવામાં, જનને દુષ્ટેલી પર નવાવવામાં ગુજરાત કદીય પાછળ પડ્યું નથી. ગાંધીજીના આગમન પૂર્વે પણ ગુજરાતે સ્વાતંત્ર્યપુદ્ધમાં પેતાની ગુન્નસ અનુસાર ફાળો નોંધાવ્યો છે. ૧૮૫૭નું પહેલું સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધ ઉત્તરભારત જેટલી ઉગ્રતાથી નહિ, પણ નોંધ તથા ઉદ્વેગને પાત્ર એવી રીતે તળ ગુજરાતની ભૂમિ પર પણ લગ્યું હતું. આસ્તીય ક્રાન્તિની આગ નાંદાદ, દાહોદ, ગોધરા, જાંબુગોડા, ખેડા હલ્લો—ચરાતર, રાજપીપળા, પાટણ, હુણવાડા, એમ અનેક જગ્યાએ સળગી હતી. ૧૮૫૭ની છઠી જુલાઈએ દાહોદના અંગ્રેજ ચાણેદાર પર પંચમહાદાના મુસ્લીમ વતનદારો, જમાદાર

મુનીલાલની આગેવાની નીચે પાંચસો માણસો—એ જાપોમાર્થો, આખીરાત સામાસામી ગોળીબાર થયા, ગુજરાતી સ્વાતંત્ર્યસૈનિકોનો વિજય થયો અને ૭ દિવસ ક્રાન્તિકારીઓનો અમલ રહ્યો; અને તે પછી અંગ્રેજ ફોજ કુમકે આવાર્તા, આપણા સૈનિકોની દાર થઈ. તેમાંથી ૪ ને તોપને ગોળે ઉડાવ્યા, નવને જનમડીપની સળ થઈ તથા એકને કાળાપાણી મોકલવામાં આવ્યો. ત્યારથી જુલાઈએ ગુજરાત અશ્વસેનાની ફોજની એક દૂકડીએ દારૂગોળાનો ભંડાર કબ્જે કરવાનો નિષ્ફળ પ્રયત્ન કર્યો. અને તેમાંથી નવને તોપને ગોળે ઉડાવી દેવામાં આવ્યા ને અન્ય-ને ફાર્સી અપાર્ક રાજપીપળામાં સેપદ મુરાદઅલીએ ત્રણસો માણસોને અંગ્રેજને ઉપર હલ્લો કરવાની તાલીમ આપી તૈયાર કર્યા. આ તરફ આણંદમાં મુખી ગરબદાસે કેટલાક ક્રાન્તિકારોને લોટિયા-ભાગોળે ભેગા કરી સંતત્રસો કરી. તેમાં મળજીએ, પેટલીના પોલીસપટેલ દાદાભાઈ પરજુદાસ, એ મુખ્ય હતા. તેમણે આમરક્ષક દળ સ્થાપ્યું અને

સેના તૈયાર કરવા માંડી. મૂળજીને સેનાપતિપદ સોંપાયું. એ પર્યંતને પરિણામે આશરે એ હજારનું પાલકળ અને બસોનું અશ્વળ તૈયાર કર્યું. એમાં પાટણના મળકાત્ર જૂખણદાસની પણ ખૂબ સહાય મળી, એ સેનાએ પાટણ પાસે અંગ્રેજ સેના પર હાથ માર્યો, અને અંગ્રેજના લશ્કરને માટે ગાયો પકડી હતી તેને છોડાવીને પહેલાં તો અંગ્રેજ લશ્કરને હેઠળમાં નાંખી દીધું, પણ પછી અંગ્રેજને કુમક આવી પહોંચતાં, તેમણે પાછળથી હલ્લો કર્યો. ક્રાન્તિકારીઓ પકડાયા. આણંદના ગરબદાસ મુખીને જાનમટીપતી સજા થઈ. તેમના અગિયાર સાથીઓને તોપને ગોળે ચઢાવ્યા ને ત્રણે દારૂ અપાઈ. આનું વેર લેવા અંગ્રેજ લશ્કરે ચરોતરનાં આગ્રીશ ગામેમાં લંકાદહનનો કાંડ સજાર્યો. આ સમય દરમિયાન વડોદરા પાસે બ્રિટીશ કેપ્ટેનમેન્ટને લાંટવાનું પર્યંત પણ રચાયું હતું. એમાં પ્રતાપ, સરજ, બારેલા અભા દાના, લીખા ભુસા, સિપાઈ હાથી-ભઈ, રાયજી મંગળ, મોતીચંદ બેચદાસ, ગણપતરામ, કોળી ઉમરા વગેરે હતા. કાવત્રાખાજ માંથી એક જણ મહાકતને કારણે પકડાતાં, લશ્કરને જાણ થઈ ને રીતસરનો કેસ ચાલ્યો. તેમાં રાયજી વગેરે આરને દારૂ દેવાઈ, અભા દાના વગેરેને તોપને ગોળે ઉડાવ્યા. આ રીતે ૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં ગુજરાતે પણ પોતાની યુગ્મસ પ્રમાણે માની હાકલ કરી હતી અને જનને હૈયેલીમાં લઈ તોપને ગોળે કે ફાંસીને ખાયે ચઢી, પોતાના દેશપ્રેમની પ્રતિતિ કરાવી હતી.

ત્યાર બાદ, ભારતમાં બંગલ-આંદોલન ૧૯૦૫માં શરૂ થયું. એણે ગુજરાતમાં વીરત્વ અને જાનફોજીની એક જગત પ્રગટાવી. ગુજરાતના અનેક યુવાનોએ બોંબ બનાવવાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરેલી. તેમાં બોંબ બનાવવાની તરકીબ “આયર્વેઈની દવા બનાવવાની રીત” એ ખોટાં નામે નરસિંહ-ભાઈ પટેલે પ્રચાર કર્યો. એમ કહેવાય છે કે ૧૯૧૧ માં અમદાવાદમાં લોર્ડ મીન્ટો પર બોંબ પડ્યો. તે બોંબ ગુજરાતની ક્રાન્તિકારી દળોએ બનાવ્યો હતો.

એ ક્રાન્તિવાદીઓમાં, નડિયાદના ફૂલચંદ બાપુજી શાહ, માધવલાલ ત્રિવેદી, વીરસદા સુવ્રુજ અમીદાસ વગેરે મુખ્યતઃ હતા. સ્વદેશીનો પ્રચાર પણ બંગલ-આંદોલનની પ્રેરણાથી થયો, અને ૧૯૦૬માં જ્યારે સ્વદેશી પ્રદર્શન ભરાયું ત્યારે એમાં ‘વદેમાતર’નું રાષ્ટ્રીય ગાનું હતું. આ રીતે ૧૮૫૭માં જયેશી ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય ચેતના ૧૯૦૫ થી ૧૯૧૧-૧૨ બંગલ-આંદોલન પછી સંજાગ હતી.

એ પછી ૧૯૧૫માં મહાત્માજી દક્ષિણ આફ્રિકામાં સફરની બળવાન હકમત સામે સત્યાગ્રહના હથિયારનો સફળ ઉપયોગ કરીને ભારતમાં આવ્યા, અને ગુજરાતને એમણે હર્ષભૂમિ બનાવી. અને પંદરવર્ષ ગુજરાતમાં વસવાટ કરી રાષ્ટ્રીય હડતો એમણે જ ચલાવી અને ગુજરાતને રાષ્ટ્રીયસંઘમાંનું કેન્દ્ર બનાવ્યું. ગુજરાત એ સમયમાં બંગાળ જે રાષ્ટ્રીયસંઘમાંનું કેન્દ્ર હતું તેની જાણે હરીફાઈ કરવા લાગ્યું. ગુજરાતની જાણ એ મહાપુરુષે કાપાપકટ કરવા માંડી. જેકે ગાંધીજીના આવતાં પહેલાં રાષ્ટ્રીય જાગૃતિમાં અંગ્રેગપય ભાગ ભજવનાર ને સ્વાજાગ્યો મંત્ર આપનાર દાદાભાઈ નરોજીજી હતા ફિરોજશાહ મહેતા પણ ગુજરાતી હતા. પણ ગુજરાતને અને ભારતને સ્વમાન માટે, સ્વાતંત્ર્ય માટે જાનફોજીની તો એ મહામાનવે જ શીખવી. એ આપ્યા તેવા જ વીરમગામ રોશને જે જગતનાકું હતું અને પ્રવાસીઓને જે પારવાર ત્રાસ પડતો હતો, તે માટે મોતીલાલ દરજીએ ગાંધીજીનું ધ્યાન ખેંચ્યું. ગાંધીજીએ તો બધાને બરાબર ચકાસ્યા, પૂછ્યું “આ દર કરાવવા માટે તમારી જોલ જ્યાની તૈયારી છે ?” એ તૈયારી છે એમ જાણેનાં ગાંધીજીએ ગવનર, વાઈસરાય વગેરેને કડક પત્રો લખ્યા, અને જે વર્ષ પછી એમની એ લડન સફળ થઈ ને જગતનાકું નાબૂદ થયું. ગાંધીજીએ એ જીતને સત્યાગ્રહના પાપારપ માની છે. આ પૂરું થતાં, અમદાવાદમાં શીવમાલેકો મજૂરોનું શોષણ ફેરવા હતા-એમની લાસાડીનો મેરલાલ કિશવર્તા હતા. ગાંધીજીએ આ જાણેને

એમણે મજૂરોને તૈયાર કર્યાં. અમદાવાદમાં મીઠા-મજૂરોની હડતાળ બહેર થઈ. ને ગાંધીજીએ સાબરમતી પાસે પ્રતિદિન આવળ નીચે બેસી મજૂરોને લાતની પ્રેરણા આપી. એ પ્રસંગે ભારતમાં એમણે પહેલીવાર ઉપવાસનું હથિયાર પણ વાપર્યું. અને આખરે મજૂરોની માગણી સ્વીકારાઈ.

ખેડા જિલ્લામાં દુકાળ, અતિશયિ એમ એક પછી એક ખરાબ વર્ષો આવતાં ગયાં. સરકારી કાનૂન પ્રમાણે ચારઆની પાકથી આછી ઉતરે તેનું જમીન મહેસુલ માફ થઈ શકે. સરકારી અમલદારોએ ધાકધમકી કરીને, ખોરી આંકણી કરી. અને ચારઆનીથી ઉપર પાક થયો છે એમ જણાવ્યું. પરિણામે જમીન મહેસુલ વસુલ કરવાનું નક્કી થયું. લોકોમાં મહેસુલની વાત સાંભળતાં તીવ્ર વિરોધનો ભાવ પ્રગટ્યો. ગાંધીજી તે વખતે બિહારમાં ચંપારણની લડત લડી રહ્યા હતા. દાદા ભાવનંદર વિકલભાઈ પટેલ વગેરેએ તપાસ કરીને જણાવ્યું કે આકરણી સાવ વાદિયાત હતી. એ લોકો સરકારી અમલદારોને મળ્યા ને ધા નાખી, પણ સરાર મક્કમ હતી. એટલે ગાંધીજીને વિગતો જણાવી. ગાંધીજી ચંપારણથી ખેડા આવ્યા. એમણે પરિસ્થિતિનું સર્વોચ્ચ નિરીક્ષણ કર્યું. ને રરમ્મા માએ નડિયાદમાં સંપામલની દાકલ કરી ને સરદાર વલ્લભભાઈને સત્યાગ્રહ સંચાલનની ભાગવણી કરી. જોતજોતામાં આખું ચરોતર રણમેદાન બની ગયું. ગાંધીજીએ તથા સરદારે ખેડૂતોને તૈયાર કર્યાં હતા. બંદિદાનની જાણે હરીફાઈ ચાલી. સરકાર પણ નમનું મૂકવા તૈયાર નહોતી. એને માટે આ ઈજ્જતનો સવાલ હતો. એણે પોલીસોને છુટોદાર આપી દીધો. મારપીટ, જપ્તી, પાક સળગ વગેરે, હરાજ; બધા ઉપાયો એણે અજમાવવા માંડ્યા. જપ્ત થયેલા ખેતરમાંથી દાંદાનો પાક ઉતારવા ગાંધીજીએ મોહનલાલ પંડ્યાને જણાવ્યું એ કામ એમણે પાર પાડ્યું અને એઓ 'કુંગળીચોર' કહેવાયા. જપ્તીઓ તો કરી પણ હરાજમાં જપ્ત થયેલો માથ ખરીદવા કોઈ તૈયાર નહોતું. આખરે સરકારે લોકોની માગણી

કબૂલ રાખી મહેસુલ માફ કર્યું અને સરકાર સામે જનતાનો વિજય થયો. ગુજરાતમાં નાકરની લડતનાં આ શ્રી ગણેશ હતા.

તે પછી ૧૯૨૩ ર૪માં બોરસદમાં પાછી એજ રામાયણ થઈ. બોરસદતાલુકામાં બહારવટિયાઓનો ત્રાસ હતો. બહારવટિયા જોડે પોલીસ મળેલા, એટલે બહારવટિયા પકડાતા નહોતા. એથી સરકારે એ દોષલોકો પર દોષલો અને લોકો બહારવટિયાઓને મદદ કરે છે એમ જણાવી લોકો પર બહારવટિયાવેરો બે લાખ ચૂમેતેર હજાર રૂપિયાનો વેરો નાંખ્યો હતો. ગાંધીજી તો તે વખતે જેલમાં હતા. પરંતુ સરદાર વલ્લભભાઈ, મોહનલાલ પંડ્યા, રવિશંકર મહારાજ; દરબાર ગોપાળદાસ અને ભકિતબા; અખાસ તૈયબજી, વગેરેએ ગામોગામ ધાવણી રચાવી. લોકોને તૈયાર કર્યાં. લોકોએ મહેસુલ આપ્યું નહિ. સરકારી જુઓ સહન કર્યાં. મારપીટ વેડી, જેલ ગયા અને એવો ઉત્સાહ દર્શાવ્યો કે અપાર જુદમ કર્યા પછી પણ બે લાખમાંથી ફક્ત નવસો રૂપિયા જ સરકાર વસુલ કરાવી શકી. લોકોની મક્કમતા જોતાં, અંગ્રેજ સરકારે નમનું જોગ્યું. અને બહારવટિયા વેરો ઉધરાવવાનું માંડી વાલ્યું. આ સંગ્રામમાં કામદારોએ જોને એવી સરસ તાલીમ મળી, કે ગાંધીજીની અનુપસ્થિતિ હોવા છતાં સંયાગ્રહનો કાર્યક્રમ અવનિયત રીતે આપ્યો. ગુજરાતની તળમૂમિ પર લગવડો આ ચોથો રાષ્ટ્રીય સંગ્રામ હતો.

લીધાં. રાયસ્ત્રીકું જમ ક્યું. પણ ખેડૂનો મક્કમ હતો. સરદારનો પડો ભોલ ઝીઝતા. ગુજરાતને જુદે જુદે સ્થળેથી લોકસેવકો આવ્યા. મહારાજ ને મોહનલાલ પંડ્યા, દરબાર સાહેબ ને ચંદુલાલ દેસાઈ, કલ્યાણજીભાઈ, મીઠુબેન પીટીટ, રાવજીભાઈ પટેલ, એમ આરડોથી મોરચે આપણું સૈન્ય સરકારની જુલમશાહીનો પૂરો મુકાબલો કરી રહ્યું. ખેડૂનોએ લાડીદંડ ખાધા, ઘર ને ઘરવખરી હરાજ કરારી પણ પાછા પડ્યા નહિ. આખરે સરકારે લનાદી સ્વીકારીને પીછે કંઠ દર્પા. ને સરદારનો તથા આરડોશીના સત્યાગ્રહીઓનો વિજય થયો.

ત્યાર પછી ૧૯૩૦નો સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ આવ્યો. એ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામના કણુધાર મહાત્મા ગાંધી હતા એટલે એ મુકદ્દતુ આયોજન પણ ગુજરાતમાં અમદાવાદમાં જ થયું. ગાંધીજીએ રૂઢી જાન્યુ-આરીએ મુદ્દતી હાકલ કરી, અને ગુજરાતથી મુદ્દતી શરૂઆત થશે એમ નક્કી ક્યું. આ વખતે સરકારે ગાંધીજી કરતાં સરદારને વધારે ભયંકર માન્યા અને એમને પહેલાં જ ઝડપી લીધા. ગાંધીજીએ અમદાવાદથી દાંડી જઈ ત્યાં સમુદ્ર કિનારે મીઠું ઉપાડવાનો કામંડો નક્કી કર્યો અને દાંડીયાત્રામાં દેશભરમાંથી સુનંદા કામંડોરોને પ્રસંદ કર્યા. આ ઐતિહાસિક યાત્રાની વિશેષતા એ હતી કે એ પદયાત્રા હતી. એમાં ગુજરાતભરમાં સત્યાગ્રહની આગ પેટાવતા પેટાવતા દક્ષિણ મુખી પહોંચવાનું હતું. એ યાત્રાનો સારો કામંડો સરદારને સોંપવામાં આવ્યો હતો. નવમી માએ ૧૯૩૦ને દિને ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ આશ્રમમાંથી લાખોની જન-મેદની સમક્ષ આકરા શબ્દોમાં પ્રતિજ્ઞા લીધી કે, “રવડી રખડીને મરીશ, કાગડાકુતરાને મોતે મરીશ પણ સ્વરાજ લીધા વિના આશ્રમમાં પાછા નહિ ફરું” અને એમણે મહાભિનિષેકય ક્યું. જુદની જેમ જનતાના દુઃખના ઇલાજની જોગમાં એ નીકળ્યા. ગામેગામ પગપાળા રમણુન જગાવતા એ ગયા. અને દાંડીએ જઈ એમણે ગેરકાયદેસર મીઠું ઉપાડ્યું ને નમક-સત્યાગ્રહનો દેશભરમાં આરંભ

થયો. આ વખતે ગુજરાતે લડતની પહેલ કરી, અને આખા દેશેએ લડત ઉપાડી લીધી. ગાંધીજીની પ્રેરણાથી નમક-સત્યાગ્રહની સાથે સાથે દેશ ને પરદેશી કાપડની દુકાનો પર પીધીંગનો પણ કાય કમ લાગ ધરાયો. ગાંધીજી ગુજરાતમાં ને દેશ-ભરમાં લડતની દોરવણી કરતા હતા. ત્યાં મધ્યરતે સરકારે ગાંધીજીને ઝડપ્યા ને એમને વચ્ચે લપ્ત ગયા. ગાંધીજી જતાં ધારાસભુના મીઠાના અગર પર હલો કરવાનો ગાંધીજીએ નક્કી કરેલો કામંડો અમલી બન્યો, અને અખ્યાસ તૈયમજી, સરોજિની નાયકુ વગેરેએ આગેવાની લીધી. એ હલ્લાઓમાં ગાંધીજીના જે પુત્રો રામદાસ તથા મણિલાલ, સવજીભાઈ પટેલ, છોટુભાઈ પુરાણી, દિનકર મહેતા, પ્યારેલાલજી, નરહરિભાઈ પરીખ વગેરે હતા. નરહરિભાઈની ખોપરી લાડીથી ફાડી ગઈ. અનેક જોળીયાર થયાં. ફરફર સુધી સત્યાગ્રહીઓ પર પડતા લાડીના અવાજને સંભળતા. જોળીયારો થયા અને સત્યાગ્રહીઓ પર અમાનુષી-મધ્યમુખની પાશવી લીધાને પણ શરમાવે એવા-અત્યાચારો થયા. એ દુમકામાં ૪૦૦ જેટલા સૈનિકો સજત રીને ધમક થયા. લાડીમારથી હાડકાં તપ્પત તૂટ્યાં હતાં. માથાં ફૂટ્યાં હતાં, લોહીની ધારા સતત વહેતી હતી. મેધાણીએ આજ વાતાવરણને એમના ભોટપ્રિય કાવ્ય “કોઇને લાડકવાયો”માં મૂત ક્યું છે. એજ દુમકા વખતે ભાઈલાલ કાંતભાઈ પટેલ પોલીસ અત્યાચારને પરિણામે શહીદ થયા. જે હમર સૈનિકોએ એ હલ્લામાં ભાગ લીધો હતો. ત્યાર પછી ખેડા, ભરૂચ, ને આરડોશીમાં નાકરની લડત શરૂ થઈ. ખેડૂનોના ઘરગાર લૂંટાયાં. ને ખેડૂનો ગાયકવાડી રાજ્યમાં લિજરત કરી ગયા. જમીનો હરરાજ થઈ. “શર નવે તો નવે પર આઝાદી ધર આવે” નમક લૂંટા લૂંટાકે સ્વરાજ લેજે”ના સૂત્રોથી ધરતી ધમધમી રહી. આજ સમયે મોરારજીભાઈ સરકારી નાકરી છોડી લડતમાં જોડાયા. દર તાડીની દુકાનો પર અને પરદેશી કાપડની દુકાનો પર મહિલાઓએ પીકેટીંગ શરૂ ક્યું. આ લડત વખતે સ્ત્રીઓશ્રદ્ધિથી

હતી તે બહાર નીકળી-રણ્યડી બની. સ્ત્રીઓ લડતને મોખરે રહી. લકિત્યા, મીઠુએન પીટીટ, જ્યોત્સ્નાએન શુકલ, મણિએન પટેલ, ગંગાએન ઝવેરી એમ અનેક સ્ત્રીઓએ રણમોરચો સંભાળ્યો. સમગ્ર ગુજરાતે શાનદાર રીતે, આ લડતમાં પોતાનું પાણી બતાવ્યું. માય ૧૯૩૧માં તલકુખી થતાં યુદ્ધ બંધ પશું પરંતુ ૧૯૩૨માં પુનઃયુદ્ધનાં મંડાણ થતાં, નાકરની લડત પૂર જોશમાં શરૂ થઈ.

૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહ પછી ગાંધીજી ગુજરાત છોડીને ગયા અને સેવાગ્રામમાં વસ્યા. જ્યારે સત્યાગ્રહે ૧૯૩૭માં વળાંક લીધો અને ચૂંટણીનું લડાયો તેમાં પણ ગુજરાતે પોતાનું દાર બતાવી આપ્યું. એક પણ બી-કોંગ્રેસી ચૂંટણીમાં જીત્યો તો નહિ જ પણ એમણે પોતાની અનામત પણ બૂરી રીતે ગૂમાવી.

યુદ્ધ શરૂ થતાં ગાંધીજીએ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. ત્યારે પણ ગુજરાત મોખરે હતું. ગુજરાતના બધા જ નેતાઓ જેલમાં જઈ બેસી હતા.

વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ પૂરો થતાં છેલ્લું “હિંદ છોડો” “સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ” કરેજો થા મરેજો”ના સત્ર નોડે શરૂ થયું. એમાં પણ ગુજરાતે એ પડદાર ઝીંકી લીધી. ગયા યુદ્ધમાં મુખ્ય કાળો ખેડૂતોનો હતો. પણ આ યુદ્ધ શરૂ થતાં અમદાવાદમાં બધી માંસો બંધ રહી મજૂરો યુદ્ધને માટે કાપડ ઉત્પાદન કરવા તત્પર નહોતા ગુજરાતમાં. અમદાવાદમાં બજુલાબ મજમુદાર, જયંતિ દાકોર, ધત્યાદિની બૂગલું પ્રતિષ્ઠિતો પ્રતિસરકારના રૂપની બની ગઈ. જગતા સરકારના હુકમો કરતા, એની સ્વયંસેવકો બળવણી કરતાં પોલીસને નિઃશસ્ત્ર બનાવતા. વિદ્યાર્થીઓએ શાળા, કોલેજ છોડી યુદ્ધમાં ઝંપલાવ્યું અને લાકડાની શરણાતમાં જ અમદાવાદમાં ધન લઇને સરકાર લઇ જતાં અને ગોળીયાર થતાં, સામી છાતીએ ગોળી ઝીલતાં ગુજરાત કોલેજના નિતોદ કિનારીવાળા અને ઉમાલાઇ કિડિયા શહીદ થયા. આંધ્ર પાસે અગ્રસ ગામમાં.

વિદ્યાર્થીઓનું સરકાર જતું હતું. વડોદરા કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સરો ઉચ્ચારતા હતા. તેની પર પોલીસે ગોળીયાર કર્યા ને પંદિણમે સવાઇલાલ ભાઇલાલ પટેલ, રતિભાઇ પટેલ, મોહનભાઈ પટેલ, મણિભાઈ પટેલ અને તુલસીદાસ મોદી જ જણ શહીદ થયા. એવી જ રીતે નંદરઆરમાં સરકારનો મોરચો સંભાળતાં અને સામી છાતીએ ગોળી ઝીલતાં શિરીય મહેતા નામના વિદ્યાર્થીએ શહીદી પ્રાપ્ત કરી. ભરૂચ જલ્લામાં હાલુભાઇ પુગણી ને મેઘજી ભાઈની સરકારી નીચે પોલીસ થાણા પર હલ્લાઓ થયા. શરતો છીનવાયાં અને રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના થઈ, અને કેટલાય દિવસો સુધી રાષ્ટ્રીય સરકારનું રાજ્ય રહ્યું. વામુદેવ વગેરે એ જેલ તોડી બહાર આવી ક્રાંતિને આગળ ધપાવી. નાકર લડતમાં સુરત, ભરૂચ ને ખેડા જલ્લા મોખરે રહ્યા અને જેલ વેડી, ધરઆર હરાજ થવા દીધાં, સંતાનો જેવાં વહાણાં ટોરની જતી થવા દીધી પણ મહેસુલ તો ન જ આપ્યું.

આ પ્રમાણે ગુજરાતે ૧૮૫૭ના યુદ્ધથી માંડીને ૧૯૪૨ના “હિંદ છોડો” સુધીની રાષ્ટ્રીય લડતમાં ગુજરાતના નામને ઉજ્જવળ રાખે, ભારતીય સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની તવારીખમાં ગુજરાત મોખરે રહે એ જાતનો કાળો આપ્યો છે. ફક્ત યુદ્ધાંશુમાં નહિ પણ બીજી રીતે જોઇએ તો પણ ધારાસભામાં જઈ અંદર લડતા યુદ્ધમાં પણ ઉપલી ધારાસભાના પ્રથમ પ્રમુખ વિશ્વભાઈ પટેલ હતા. સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં ગુજરાત ૧૯૧૮થી માંડીને ૧૯૩૦ના સંગ્રામ સુધી યુદ્ધનું કેન્દ્ર રહ્યું છે, અને ગુજરાત જ ભારતને યુદ્ધની હાકલ કરતું હતું. ગુજરાતના આ કાળમાં બધી કોમો ને જાતિઓએ સક્રિય કાળો આપ્યો છે. પારસીઓમાં મીઠુએન પીટીટ, વીર નરીમાન, મુસ્લીમોમાં અબ્બાસ તૈયબજી, શ્વેબકુરેશી, અકબરલાઇ ચાવડા, ધમામ સાહેબનાં નામો જણાતાં છે. અનસુયાએન, જેવા ઉદ્યોગપતિનાં કુટુંબો પણ એમાં હતાં, તો દરબાર સાહેબ જેવા રાજાઓ પણ હતા. બહુસાળીજી જેવા સંત પુરુષ પણ

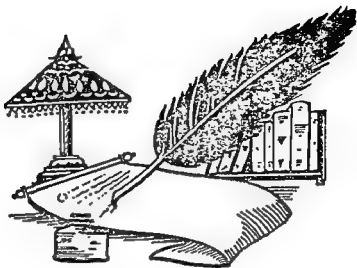
ખરા. ને કાકાસાહેબ, મશરુવાળી, રામનારાયણ
પાટક, મેઘાણી, ઉમાશંકર, સુન્દરમ, જ્યોતિદલાલ,
સ્નેહરશ્મિ જેવા સાહિત્યકારો ને ચિંતકો પણ
ખરા. જુગતરામભાઈ, રવિશંકર મહારાજ જેવા
સમાજસેવકો પણ ખરા. ભોગીલાલ લાલા
વસ્ત્રજ્ઞભાઈ, વિદુષભાઈ, દાદા માવજંકર, જૂલાભાઈ
દેસાઈ જેવા વકીલો, ને ચંદુલાલ દેસાઈ, હરિ-
મસાદ દેસાઈ, ભાસ્કર પટેલ, કાનુગા જેવા ડોક્ટરો

પણ એમાં ખરા. આમઆ લડતોમાં જીવનના સર્વ-
ક્ષેત્રોના વ્યવસાયતા, હરેક પંથના પ્રતિનિધિઓ
એમાં હતા. યુગરાત તો યુદ્ધને રંગે રંગાઈ ગયું
હતું. યુગરાતના રાષ્ટ્રીયસંગ્રામમાં કાળા વિરો
અંતમાં એ જ કહેવાય કે—યજ્ઞ યોગેશ્વરો માંથી
તત્ત્વ વલ્લભ દુર્જયઃ હોય—તે ભૂમિને દેવનું જ
વરદાન છે.

ગુજરાતી પત્રકારત્વ

શ્રી મોહનલાલ મહેતા—સંપાદન

વર્તમાનપત્રોની દુનિયામાં ગુજરાતી પત્રોએ ચમત્કાર સર્જ્યો છે અથવા તો અન્ય ભાષાઓની સરખામણીમાં એ સદાયે મોખરે રહ્યાં છે એવો દાવો તો થઈ શકે તેમ નથી. પરંતુ તેનો ઉદ્ભવ, વ્યાપ્તિ, ફેલાવો, લોકમાનસ પર અસર અને પત્રકારત્વનું ધોરણ, એમ લગભગ બધી જ બાબતોમાં ગુજરાતી પત્રકારત્વ ગણનાપાત્ર સ્થાને હમેશાં રહ્યું છે અને તેનો વિકાસ પણ નિરંતર થતો રહ્યો છે. છેક ૧૮૮૨માં મુંબઈથી ‘શ્રી મુખ્યમર્જના સમાચાર,’ ૧૮૪૯માં અમદાવાદથી ‘વરતમાન’, અને ૧૮૫૦માં સુરતથી ‘પરહંગમાર’ પત્રો પ્રગટ્યાં ત્યારથી માંડીને આજ સુધીમાં અનેક દૈનિકો, સાપ્તાહિકો, માસિકો અને અન્ય નિયતકાલિકો પ્રગટ થતાં જ રહ્યાં છે. ઓગણીસમો સદી પૂરો થતાં પહેલાં જ મુંબઈ, અમદાવાદ, વડોદરા, ભરૂચ ખેડા, સુરત, રાજકોટ, લીંબડી, મહુધા વગેરે સ્થળોએ અખબારોનું પ્રાગટ્ય થઈ ગયું હતું.

આજે તો ભાગ્યે જ કોઈ એવું ગણનાપાત્ર શહેર કે કોઈ કરમો હશે જ્યાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારનું અખબારી પ્રકાશન ન થતું હોય. ભારતના અખબારી નિયામકના સત્તાવાર અહેવાલ પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષામાં પાંચસોથી વધુ પત્રો પ્રગટ થાય છે. આમાં ત્રીસથી વધુ દૈનિકો ને બસો જેટલાં સાપ્તાહિકો અર્ધ સાપ્તાહિકો ને પાંચસો, અઢીસો જેટલાં માસિકો પ્રગટ થાય છે અને બાકીનાં ત્રૈમાસિકો, છમાસિકો, વાર્ષિકો વગેરે નિયતકાલિકો નીકળે છે. સમગ્ર દેશમાં જેટલાં વર્તમાનપત્રો પ્રગટ થાય છે તેમાં, ફેલાવાની દૃષ્ટિએ અગ્રેષ્ઠ પત્રો મોખરે આવે છે. કુલ ફેલાવામાં પચીસ ટકા જેટલો હિસ્સો અગ્રેષ્ઠ પત્રોનો જ છે. તે પછી અનુક્રમે હિન્દી, તામિલ, મલયાલમ અને મરાઠી આવે છે. ગુજરાતીનું સ્થાન તે પછીનું છે. સાપ્તાહિકો અને માસિકો વગેરેમાં ગુજરાતી સામયિકો પ્રમાણમાં વધુ પાછળ રહી ગયાં છે. આગ છતાં વસ્તી,

વિસ્તાર વગેરે લક્ષ્યાં લેતાં ગુજરાતીઓને મટે આ ફેલાવો ભગે ગૌરવપ્રદ નહીં, પરંતુ સંતોષજનક તો અવશ્ય ગણી શકાય.

બીજી બાજુ નોંધ્યે તો માત્ર સંખ્યા અથવા તો આધુન્યથી જ સંતોષ માનવો પડે એવી 'સહાનુભૂતિ' પ્રગટાવનારી પરિસ્થિતિ પણ ગુજરાતી પત્રકારવની નથી. કોઈ પણ સંસ્થા, પક્ષ, પ્રવૃત્તિ, અરે, વ્યાપાર-ઉદ્યોગની પેઠી વિશે પણ તે કેટલાં વર્ષોનાં જૂનાં છે અથવા તો તેનો વિસ્તાર કેટલો છે એનું મહત્ત્વ, તેણે મેળવેલી બીજી સિદ્ધિઓ કરતાં ઓછું જ ગણાય. વર્તમાનપત્રો વિશે તો એમ પણ કહી શકાય કે સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય આશાઓ, આકાંક્ષાઓ, અરમાનો વગેરેની પ્રતિભાં એણે કેવો અને કેટલો ભાગ ભજવ્યો છે તેનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. એ જ રીતે, તેનો વિદ્યાસ એકાંગી, સર્વાંગી, એકમુખી, અદ્વિમુખી કે સર્વોત્ક્રમી રહ્યો છે તેનું પણ મહત્ત્વ છે. ગુજરાતી પત્રકારત્વ આવી બંધી કસોટીએ પાર બીતરી શકે એમ છે, પરંતુ આનો અર્થ એ નથી કે ગુજરાતી પત્રકારત્વે કોઇ બંધુ' શિખર સર કરી લીધું' છે અથવા તો પત્રકારત્વના આદર્શની કસોટીએ તે પાર બીતરી ચૂક્યું' છે. એ રીતે તો તેણે હજી લાંબો પંથ કાપવાનો છે. અત્યારે તો અન્ય ભારતીય ભાષાઓનાં પત્રોની સરખામણીમાં જ મર્યાદિત સંતોષ ક્ષણ શકાય એવી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. વર્તમાનપત્ર કેવું હોયું નોંધ્યે તેના આદર્શનું ચિત્ર નજર સમક્ષ રાખીએ અથવા તો દુનિયાના વિકસિત સમૃદ્ધ દેશોની વાત બાજુએ રાખી કેવળ આપણા દેશનાં જ કેટલાંક ઉત્તમ અંગ્રેજ દૈનિકો સામે નજર નોંધીએ તો યે, ગુજરાતી પત્રકારત્વ હજી ઘણું પાછળ છે એમ લાગ્યા વિના રહે નહીં. આવા આદર્શની કસોટીએ તો ગુજરાતી પત્રકારત્વને 'સામાન્ય' જ કહેવું પડે, પરંતુ કેટલાંક ક્ષેત્રમાં 'સામાન્ય'માંથી 'ગણનાપાત્ર' બનવાનો અને છેવટે 'અસામાન્ય' બની રહેવાનો તેનો પુરુષાર્થ ચાલુ છે એમાં શંકા નથી. આ આશાસનનું મૂલ્ય કોણએ

ઓછું નહીં આંકતું નોંધ્યે. બીજો એ મુદ્દો પણ ખ્યાનમાં રાખવો જોઈએ કે સ્વાતંત્ર્ય પછીના ૨૨મા વર્ષે પણ આપણી સમગ્ર સમાચાર વ્યવસ્થામાં, યાત્રિક રચનામાં તથા બીજી સામગ્રી મેળવવામાં અંગ્રેજ પર જ આધાર રાખવો પડે છે. સમાચાર મેળવવાનું, તેનો સંક્ષેપ કરવાનું અને બીજાં ગોઠવવાનું અંગ્રેજીમાં ઘણું વધુ સહેલું છે. અંગ્રેજી અખબારોને ભાષાંતરની કમ્પ્યુટમાં પડતું જ પડતું નથી.

વર્તમાનપત્રો વિશે ત્રણવા જેવું એ છે કે હવે તેના પ્રકાશનમાં 'મિશન' જેવું નહીં વત રહ્યું છે અને સવિશેષ તે ઉદ્યોગની પેઠે વિકસી રહ્યાં છે. ગુજરાતી પત્રો તેમાં અપવાદ નથી. આ પરિવર્તનને કારણે અન્ય ભાષાનાં પત્રોની પેઠે ગુજરાતી પત્રોમાં પણ, જ્ઞાન અને કૌશલ્ય ધરાવતા તંત્રી-સંપાદક કરતાં સાધન-સંપત્તિ ધરાવના સંચાલક-માલિકનું મહત્ત્વ વધતું જાય છે. પહેલાં તો કોઈ એક વ્યક્તિ કે બે-ચાર મિત્રોના જૂથનો જુસ્સો વર્તમાનપત્રના પ્રકાશનની પ્રેરણારૂપ બની રહેતો હતો અને તેમનાં નામ-કામને આધારે વર્તમાનપત્રની પ્રતિષ્ઠા બંધાતી તેમ તેનો ફેલાવો પણ કોઈ પ્રમાણમાં થઈ જતો. હવે વર્તમાનપત્રમાં 'તંત્રી' નહીં પરંતુ 'તંત્ર' અર્થે જુખ્ય ભાગ ભજવે છે અને વર્તમાનપત્રના વિકાસનો ઘણો આધાર આર્થિક તેમ જ બીજાં સાધનો પર અવલંબે છે. આ સ્થિતિ છટ્ટ છે કે નહીં તે પ્રશ્ન નિરાળો છે, પરંતુ હકીકત છે તેનું સાન-ભાન સૌને રહેવું જોઈએ. થોડાંક વર્ષો પહેલાં સદાગત શ્રી જવાહરલાલ નેહરુએ વર્તમાનપત્રોની દુનિયાના આ જદલાતા સ્વરૂપને લક્ષ્યાં રાખી તંત્રીને 'ગુમનામ પત્રકાર' તરીકે ઓળખાવ્યો હતો. આનો અર્થ એવો ન સમજવો જોઈએ કે અખબારમાં હવે વ્યવસ્થા તથા સંચાલનનું મહત્ત્વ રહ્યું છે અને લેખન-સંપાદનનું મહત્ત્વ રહ્યું નથી. મહત્ત્વ તો હજી યે લેખન-સંપાદનનું વિશેષ છે અને સદાકાળે માટે તે રહેવાનું પણ છે, પરંતુ સંચાલન અને વ્યવસ્થાની કુશળતા તથા સાધન-શક્તિદારા ઉત્તમ

લેખન-સંપાદન પ્રાપ્ત કરી શકાય એવી સ્થિતિ હવે નિર્માણ થયેલી છે. મધ્યમ પ્રકારના ગુજરાતી દૈનિકના પ્રકાશન માટે ડૉ. દસ લાખ અને અમદાવાદ-મુંબઈ જેવા રથજે ડૉ. વીસ-પચીસ-ત્રીસ લાખની મૂડીની જેમાં જરૂર પડે અને એથી માંડીને પાંચ-સાત લાખ રૂપિયા શરૂઆતમાં શુભાવવાની તૈયારી હોવી જોઈએ એવી સ્થિતિમાં અખબારોનું સ્વરૂપ ઉદ્યોગમાં પસંદાય તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

વર્તમાનપત્રોના બદલાતા સ્વરૂપની આ બધી નિશાનીઓ ખ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે. વર્તમાન-પત્ર ગમે તે ભાષાનું હોય અને ગમે ત્યાં પ્રગટ થતું હોય, છતાં અત્યારે એણે આખી દુનિયાના સમાચારો પર ખ્યાન આપતું પડે છે અને એ સમાચાર-માંથી ઉદ્દભવતા પ્રશ્નો પર વિચારો પણ પ્રગટ કરવા પડે છે. વાચકની રસરુચિ ખ્યાનમાં રાખી સમાચાર અને સમીક્ષા ઉપરાંત બીજી અનેક રસપ્રદ સામગ્રી પણ તેણે હાજર કરવાની રહે છે. ગુજરાતી ભાષાનાં માતૃગર દૈનિકો પર નજર નાખતાં દેખાઈ આવશે કે તે સમાચાર અને સમીક્ષા આખી દુનિયાને અને અનેક વિષયોને હવે આવરી લે છે અને સામયિકોનાં શોભે એવાં બીજાં અનેક તરવારો તેમાં દાખલ થયેલાં છે ખાસ વિભાગને નામે વાર્તા, નવલકથા, કાવ્ય, નાટક, કટાક્ષિકા વગેરે તો ફીક, પરંતુ સ્ત્રીઓ, બાળકો, માંદાઓ, ધર્મશ્રદ્ધાળુઓ વગેરે માટે પણ ખાસ પાનાંઓ આ દૈનિકો રાંધે છે ! દૈનિકોની સામાજિક આરુચિ તો પાર વિનાની વિવિધતા સાથે આવા બધા વિષયોને રંગબેરંગી બનાવીને વાચકો સમક્ષ મૂકે છે. ધણીવાર તો એમ પણ થાય છે કે હવે હરીફાઈ ઉત્તમ સમાચાર-સમીક્ષા માર્ગદર્શક-જ્ઞાનપ્રદ લેખો વગેરેની નથી રહી, પરંતુ એક બાજુ સનસનાટીભર્યાં સમાચારો અને બીજી બાજુ રંગીન શયળોરોની રહી છે ! આ સ્થિતિ ગૌરવ લેવા જેવી તો નથી જ, પરંતુ તે તરફ દુર્લક્ષ કરીને સફળતા મેળવી શકાય નહીં એનું અત્યારે બની ગયું છે. ગુજરાતી પત્રો આવી હરી-ફાઈમાં અત્યારે પાછાં પડેલાં નથી, કદાચ થોડાંક

આગળ નીકળી જતાં હોય એમ લાગે છે. વાચકોને આકર્ષવા માટે રંગીન સાદીઓની સાથે રંગીન નામે મેળવવાની સ્પર્ધામાં પાળુ નેઓ પાછા પડ્યા નથી !

સમગ્ર દૃષ્ટિએ જોતાં, દૈનિકોની કક્ષાએ ગુજરાતી પત્રોએ જેટલો વિકાસ સાધ્યો છે તેટલો વિકાસ સાપ્તાહિકો, માસિકો અને બીજાં નિયત-કાલિકામાં સાધ્યો નથી એટલું ખેદપૂર્વક કહેવું પડે છે. આ ક્ષેત્રે ગુજરાતી પત્રોને વાંદસો તો ઉત્તમ મળ્યો છે. ‘નવરશ્મિ’, ‘સૌરાષ્ટ્ર’, ‘પ્રબળશક્તિ’, ‘ગુજરાતી’, ‘વીસમી સદી’, ‘કીમુદી’, ‘પ્રસ્થાન’, ‘સમાવેશક’ વગેરેથી આગળ જવાની તો વાત જ ક્યાં ! તેના સુધી પહોંચવાની હામ પણ કોઈ બીજું હોય એમ દેખાતું નથી. દૈનિક પત્રો લોકમતને ધજા કરતાં ઉશ્કેરે છે વધુ પ્રમાણમાં, અને કેટલીક વાર ધાર્મિક કામ તે પાર પણ પાડી દે છે, પરંતુ સંગીન લોકસિદ્ધાંત માટે સાપ્તાહિકો અને માસિકો સવિશેષ ઉપયોગી નીવડે છે એમાં શંકા નથી. ગુજરાતી ભાષામાં ધાર્મિક પ્રકારનાં, વાર્તાઓનાં તેમ જ હાજુ કે દલકું સાહિત્ય પીરસતા સામાજિકો, માસિકો વગેરે સારા ફેલાવા ધરાવે છે અને કેટલીક વાર તો તેમની આવી ‘સફળતા’થી એવી અસર પણ ઉપજી રહે છે કે સામાન્ય અથવા તો નિમ્ન કોટિનું સામયિક જ સફળ થઈ શકે અને ઉચ્ચ ધોરણના સામયિકો જીવવા માટે સતત સખત પ્રયત્ન કરતા રહેવું પડે ! હમણાં હમણાં, સ્ત્રીઓ અને બાળકોનાં રંગબેરંગી સાપ્તાહિકોનું પ્રમાણ વધવા લાગ્યું છે, અને સિનેમા ને મનોરંજનનાં સાપ્તાહિકોની કક્ષાએ તે પહોંચતાં જાય છે ! આમાં અપવાદ અવરમ છે, પરંતુ સમગ્ર ચિત્ર કોઈ પણ સંસ્કારી વ્યક્તિના ચિત્તમાં વિપાદની લાગણી પ્રગટાવી દે એવું છે. ઉચ્ચ કક્ષાનું સામયિક, ફેલાવાની દૃષ્ટિ તથા આર્થિક કસોટીએ જો સફળ થાય નહીં તો જનસમાજને, જનસાધારણને તેથી કેટલું મોડું નુકસાન થાય તે સમજવાનું અઘરું નથી.

જેમ દેશના બીજા વિસ્તારોમાં તેમ ગુજરાતમાં પણ જિલ્લા અને તાલુકા કક્ષાના પત્રો પ્રગટ થાય

છે. દેટલાંક મળે. અને દેટલીક સંસ્થાઓ પણ પત્રો પ્રગટ કરે છે. શાંતિઓ અને સંપ્રદાયોનાં સામયિકોની સંખ્યા પણ ઓછી નથી. શાળાઓ અને છાત્રાલયોનાં પણ માસિકો, ત્રૈમાસિકો, વાર્ષિકો પ્રગટ થતાં રહે છે. આવાં બધાં પત્રો, ફેલાવાની દૃષ્ટિએ મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં જ વિદરતા દેખાય છે. આ પત્રોનું સામાન્ય રીતે જે ધોરણ નજરે પડે છે તે સંતોષજનક નથી. પત્ર ગમે તે વર્ગનું કે ક્ષેત્રનું હોય, છતાં પત્રકારત્વના પાયાના સિદ્ધાંતોનું તેણે પાલન કરવું નોંધ્યું. અને ધર્મ, સંપ્રદાય, શાંતિ, તાલુકો કે જિલ્લો પોતાને માટે પોષણના આધારરૂપ છે એમ માનીને તે બધાને પંપાળવાની વૃત્તિ હોડવી નોંધ્યું. આ વર્ગનાં સામયિકોમાં દેટલાંક ખરેખર ઉપયોગી તથા પ્રેરક વાચન આપે છે, પરંતુ મોટા ભાગની સંખ્યા સ્વાર્થ, જડતા અને સંકુચિતતા પ્રેરતી માલૂમ પડે છે.

વર્તમાનપત્ર-દૈનિકથી વાર્ષિક સુધી-અસાધારણ શક્તિ છે એમાં શંકા નથી. કોઈપણ પ્રકારની સમાજરચના અને રાજ્યરચનામાં તેની જરૂરિયાત રહે છે. સરમુખત્યારી શાસનને પણ વર્તમાનપત્ર વિના આમતું નથી. કદાચ લોકોને ભરમાવવા માટે રાજશાહી, હાકરશાહી, વાદશાહીને વર્તમાનપત્રની વધુ જરૂર પડે છે ! લોકશાહીમાં તો વર્તમાનપત્ર વિના ચાલે જ નહીં. વિચાર અને વાણીના સ્વાતંત્ર્યનો ધણો આધાર મુક્ત વર્તમાનપત્ર પર રહે છે. વર્તમાનપત્ર બીજું કંઈ આપી શકે કે નહીં પરંતુ તેણે શુદ્ધ સમાચાર અને શુદ્ધ વિચાર તો આપવા જ નોંધ્યું. શુદ્ધ સમાચાર તટસ્થતા વિના આપી શકાય નહીં અને શુદ્ધ વિચાર માટે તટસ્થ મનોદૃષ્ટિ ઉપરાંત જ્ઞાનની સાધના પણ આવશ્યક છે. વર્તમાનપત્રો, જનસામાન્યના જેમ વિચારો ધો છે તેમ ભાષા અને સંસ્કાર પણ ધો છે. આઘ પદાર્થોમાં બેળસેળ ધાય છે ત્યારે લોકલાગણી તીવ્ર બની જાય છે અને હોંડો તરફથી એની માગણી કરવામાં આવે છે કે લોકોના આરોગ્ય સાથે સ્વાર્થી

બેલ કરનારાઓને મોતની સજા ફટકારવી નોંધ્યું. આવી માગણી કરવામાં અખબારો હમેશાં મોખરે રહે છે. આ અખબારોએ એમ પણ વિચારવું નોંધ્યું કે લોકોનાં મન-શુદ્ધિ અને હૃદયમાં જે દુષ્પ્રિત વિચારો અને ખોટા સમાચારોનું જેર દાખલ કરવામાં આવે તો તેનું નુકસાન બેળસેળિયા ખાઘ પદાર્થો દરતાં ઓછું નહીં પરંતુ વધારે હોય છે. પત્રકારત્વનો આદર્શ સત્ય વિચાર અને સત્ય સમાચાર રજૂ કરવાનો જ હોય. જેમ બીજી ભાષાના તેમ ગુજરાતી ભાષાના પત્રકારત્વની કસોટી પણ અતે આ દૃષ્ટિએ જ થવી નોંધ્યું. આ કસોટીએ આપણે ક્યાં છીએ તેનો વિચાર સૌ કોણએ કરવો ધટે છે.

પત્રકારત્વના 'વિકાસ'ની જે પ્રક્રિયા દેશની બધી ભાષાનાં વર્તમાનપત્રોમાં શરૂ થઈ છે તેમ ગુજરાતી પત્રોમાં પણ થયેલી છે. આમાં કટાક્ષ-ચિત્રો ને ક્ષુદ્રચિત્રોનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવો નોંધ્યું. ગુજરાતી દૈનિકો ને સાપ્તાહિકોમાં બહુ ઓછા પત્રો કોષ્ટકોક્ષસ પક્ષને વહેલાં દેખાય છે. આવાં પત્રોમાં પણ આ કટાક્ષવિભાગ ખરેખરી સ્વતંત્રતા ભોગવે છે ! મતની નીતિ વિષે બહુ આગ્રહ સેવાતો હોય એમ અત્યારે દેખાતું નથી. સર્વાંગિય થવાના પ્રયાસમાં કોષ્ટક વાર તરફેણ ને કોષ્ટક વાર વિરોધનું પદ્ધતિ નમે છે ને તેથી એકંદરે સ્વતંત્ર પત્રકારત્વ વિકસતું જતું હોવાનો આભાસ ઉપજ રહે છે. દેશના રાજકીય પક્ષોમાં 'પક્ષપક્ષદ્' ચાલે છે તેમ વર્તમાનપત્રોમાંયે એવા પક્ષદા નજરે પડે છે, પરંતુ તેનું પ્રમાણ ચિંતાજનક હદ સુધી પહોંચ્યું નથી. વર્તમાનપત્રોની આર્થિક સ્થિતિ એકંદરે સારી જણાય છે. જાહેરખબરો, વેચાણ અને છાપખાનાના કામની આવકથી વર્તમાનપત્રો માતખર થતાં જાય છે. એમનું સામાજિક મહત્ત્વ પણ વધ્યું છે.

એક સચન કરવાનું મન થાય છે : પત્રકારત્વની તાલીમની અવરુપકતાની વાતો ધણી ધાય છે અને કામ પણ થોડુંક થવા લાગ્યું છે. પરંતુ એ બધું

અંગ્રેજ પત્રોને લક્ષમાં રાખીને જ ચતુર હોય અને બાપાપત્રોની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતો ધ્યાનમાં નક્કીવાની હોય એમ લાગે છે. શુભચિન્તાનાં પત્રો અને પત્રકારત્વનો વિકાસ એનાં નેના સંચાલકોનાં સાધનો અને સંપાદકોનાં જ્ઞાન તથા અનુભવ આ દિશામાં કામ લાગે તે જરૂરી છે. શુભચિન્તા પત્રકારત્વ સંગઠિત નથી એ ખોટી આવી વિચારણામાં સવિશેષ સાહે છે. કેવળ વ્યવસાયી પત્રકારોનો 'કામદાર

સંઘ' નહીં, પણ જેમાં સંચાલકો ને સંપાદકો સાથે મળી વિકાસના માર્ગો વિચારી શકે એવા મંડળની આવડે જરૂર છે. આવા મંડળ દ્વારા પત્રકારત્વની તાલીમ માટે કોઈ વિશિષ્ટ સંસ્થાની રચના અવશ્ય હશે શકાય. નવમાનપત્રો જે રીતે નિદ્રી રજાં છે તે લક્ષમાં લેનાં હવે તાલીમ પામેલા નવા લેખકોની અનિવાર્ય આવશ્યકતા દેખાય છે.

કચ્છની તેજસ્વી તવારીખની નવતર સાખ

શ્રી રામસિંહજી રાઠોડ

ભારતના ભૂતકાળના એક સમાન એકજ ઇતિહાસમાંથી સમપ્રકારે સંસ્કૃતિનો વારસો મેળવી કચ્છે યુગરાતના એક અંગ તરીકે તેની અસ્મિતાને સમૃદ્ધ કરવામાં અનેાખી એવી અગત્યની ભાગીદારી નોંધાવી છે. કચ્છના પુરાવશોષો અને પ્રાચીન ઇતિહાસ જેમ એની સાખ પૂરે છે તેમ યુગરાતના સર્જનાતા નવતર ઇતિહાસમાં કચ્છનો ફાળો હીક એવો આદરભર્યો છે. અત્યારલગી એકલબેટડા જેવી ભૌગોલિક અવસ્થામાં રહેલ કચ્છ પછાત પશુ ધાને છે ; પણ કચ્છનો અણખેડાયેલો પ્રદેશ સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રમાં સમૃદ્ધિશાળી અને વિશિષ્ટ એકમ જેવો સચવાયો છે. તેની આવી પ્રાદેશિક પ્રતિભાથી કચ્છની સંસ્કૃતિ તળપદી દેખાય છે. છતાંય તે સર્વાંશે ભારતીય રહી છે. ભારતની આંતરરાષ્ટ્રીય સરહદ સાચવતું અને યુગરાતના સીમાડાનું ગૌરવ વધારતું કચ્છ અત્યારે ભારતના ઇતિહાસના નવ-સર્જનમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

કચ્છના ભૂસ્તરનો ઇતિહાસ આજંથી ૫૬૨ કરોડ વર્ષ પહેલાંના ભારતના ભૂતકાળમાં ડેહિયું કરાવે છે તો ભૂગોળનો ઇતિહાસ પત્થરયુગના અતીતમાં લઈ વળે છે. કચ્છના ખુશા ખડકોમાં અને કુંગરો કોતરોમાં પૃથ્વીના વિકાસ તબક્કાનો અવનવો ઇતિહાસ ઉકેલવા મળે છે. ભૂસ્તરના અભ્યાસ અને સંશોધનની રસમય સામગ્રી કચ્છમાંથી મળી રહે છે. ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦૦ થી ઈ. સ. પૂ. ૧૦૦૦૦ના ગાળામાં પ-થરયુગના જે પ્રકારના ઉપરકરો માનવી વાપરતો તેના ઇતિહાસની ગવાહી આપતા અવશેષો કચ્છના જંગી, લોઢાઈ, હાથપીર વગેરે સ્થળેથી ઉપલબ્ધ થાય છે. “મુએજે-ડેરા” અને હડપ્પા” ની ખ્યાતનામ સિંધુ સંસ્કૃતિ (ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦૦ થી ઈ. સ. પૂ. ૧૫૦૦) કચ્છમાં પણ વિસ્તરી હતી. લોચલ જ્યારે મહત્વનું બંદર હતું ત્યારે લાટ, સૌરાષ્ટ્રના માર્ગ પર કચ્છમાં યુત્તવી (દિશવપર) “હડપ્પા” વાસીઓનું અગત્યનું વ્યાપાર-મથક હતું. હડપ્પા સંસ્કૃતિના ટોડીયાટીઓ,

ખરીદનાશોભનેશ, ખેંગારપર વગેરે આવ્યા ધણી ટીબા વખતપાસના કચ્છમાં પજા છે. એવા પ્રાગૈ-તિદાસિક કાળનું પગેડું પટ્ટી ૧૯૬૩-૬૪માં દેશવપર, ગુતલીમાં થયેલું અને પછીરાપરતાલુકાના સાળવા પાસે મુરકોટડા, ગેરી પાસે દેરાશી, જેશડ પાસે પાણમક, લાખાપર, અંબર તાલુકાના ચાંદ્રાણી કોટડા, નવાગામ, ભચાઉતાલુકાના કડોલ ગામે, નખત્રાણ તાલુકાના ભડલી કોટડા વગેરે સ્થળે સને ૧૯૧૬માં થયેલું સંશોધન “હુડુપા” એના કાયમી વસવાટના સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિની અસર કચ્છમાં જમીન માર્ગે સર્વત્ર પ્રસરેલી હતી એ સૂચવી રહે છે.

કચ્છના રણુની ઉપરિચિતિને દારણે દિદની પ્રાચીન ભૂગોળના ઇતિહાસમાં કચ્છનું ધણું મદત્ત છે. અહીં થઈ કેટલીયે પ્રભ અને સત્તાપીશોનાં ધાર્ડ કચ્છ—આબીર પ્રદેશ પર આવ્યાં છે અને તેના સમાગ્નજન ઉપર પોતાની છાપ મૂકતાં કાળના અંધકારમાં ગાયબ થયાં છે. કચ્છની જૂન-વાણીમાં તેમના ધણા અવશેષો શોધ્યા જડી આવે છે અને જળવાયકા મળી રહે છે. ચાદવા, મીચો, ચવનો, શકો, કાનપો, ગુપ્તો, હૈદયો, હજો, મેત્રકો, ગુજરા, ચાકુકયો વગેરે અને પછીથી કાઠી, મુમરા, સમા અને ભડોળાઓ વગેરે જાતિઓની અસર કચ્છની પ્રાદેશિક પ્રથાઓને તળપદી લાક્ષણિકતાનું સ્વરૂપ આપે છે. આ અસલી સંસ્કૃતિનું આખરી સ્વરૂપ જે ભારતીય છે એ અભિન્ન અને અવિ-ભાજ્ય છે. એવી તેના એકીકરણની છાપવાળી આવી પુરાતન સંસ્કૃતિનું એકજ પોષણ પામી ઉજરતી કચ્છ-ગુજરાતની પ્રભ ગુજરાતી તરીકે અસ્થિતા અનુભવે છે.

અગ્નિપુરાણમાં ઋણ કે રણ એવા કચ્છના બળબળતા ખારાપાટનો ઉલ્લેખ છે. એમાં ઉત્તર પરિચમે આવેલા કચ્છનુંજના મોટાં રણનો વિમુર્જાગિન નામે ઉલ્લેખ છે અને કચ્છની દક્ષિણ મુદ્રમાં આવેલા નાનારણનો કણ્ઠાગિ નામે

નિદેશ છે જે દાલના દંડડા ખંદરના નામમાં તેનો લાવાર્થ સચવાયો છે. આ દંડડા ખંદરના નિદાસ આયોજનને લીધે કચ્છમાં હવે દિસમકિસમની જાત અને સંસ્કારના સર્વદેશીય લોકોનો મેળો મેળો મળ્યો છે. એટલે અદ્યતન એવી આ સંસ્કારજાપથી કચ્છની સંસ્કૃતિ હવે અનેાખા ઉદાત્તી બદાર આવે છે.

બૃહત્સંહિતામાં કચ્છનું ભવિષ્ય ભાખ્યું છે : “જ્યારે શુકના સ્પર્શથી ચંદનું વલય મધ્યભાગે એ વિભાગમાં વહેંચાય ત્યારે કચ્છના લોકોને સાત-માસ લગી સર્વપ્રકારની ઉપાધિઓથી ઉપદ્રવ રહ્યા કરશે. વળી જ્યારે તુલા સંધિમાં ગ્રહણ થાય ત્યારે પણ કચ્છના લોકોને સદન કરવાનું રહેશે” મુસી-ખતોનો સામનો કરતું કચ્છ આથી તો ખતત્ત જન્યું છે અને કચ્છની ખુમારી તેથી ખીલી છે. કચ્છના સાદસિક લોકોએ ઉદ્યોગ, વેપાર અને વાણિજ્ય વડે ઉન્નતિ કરી પોતાના વતનને ભારતની બદાર પણ ઊંચું માથું રખાવ્યું છે. આધુનિક શુજરાત પોતાની પરભોમની વસાહતો તથા વહાણ-વટાં માટે જે ગૌરવ લે છે તેમાં કચ્છનો ફાળો અગ્રિમ અને સૌથી મોટો છે. આવી પચ્છમધરા કચ્છની, આજલગી જગતમાં ગૌરવ અપાવનાર અણભોલ નિદાસ હોય તો તે એનો માનવી. હજ ગઈ કાલની જ વાત છે. ૧૯૫૬નો ભયંકર કાળ પડ્યો. કચ્છીઓ કચ્છબદાર રોટલો ખાટવા નીકળી પડ્યા અને દીનદશામાંથી દેશને ઉગારી લીધો. પછી તો કાળાનુક્રમે કચ્છની કોમો ભારીયા ને ખોળ મેમણ અને લુહાણા, નંદવાણા, કડિયાક્ષત્રિય—મિસ્ત્રીઓ, ઝોસવાળો—દશા અને વીસા, કણ-ખીઓ—કડવા અને લેઉઆ ભારત અને આફ્રિકા ખુદી વળ્યા ; અને વિવિધ પ્રકારનાં ધંધારોજ-ગારમાં કંભાણી કરી ત્યાં જમાવટ કરી. કચ્છનો આવો ખતત્ત ને ખુમારીવાળો માણસ કામ કરી કચ્છમાં જ્યારે આફત ઉતરે ત્યારે પોતાનાંને અને વતનને તેમથી પાર કરે. દુકાળ આવે, ધરતી કંપ થાય કે સરહદ ઉપર ધાર્ડ ઉતરે એને કચ્છનો

માનવી ખમતી નગરથી ખાળી લે. એની પ્રાચીન અને પુરુષાર્થ ભરી કચ્છની લોભકાનો વિસ્તાર ૧૬,૫૬૭.૩ ચોરસ માઈલ છે. એની પૂર્વપશ્ચિમ વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૭૫ માઈલ અને ઉત્તર દક્ષિણ પહોળાઈ ૫૦ માઈલ જેટલી છે. એમાં નવ તાલુકા અને એ મહાક છે અને ૧૯૬૧ની વસ્તીગણતરી પ્રમાણે એની આબાદી ૬,૯૬,૪૪૦ માણસની છે. ૧૯૪૮ લગી કચ્છ એક વિશિષ્ટતા-ભયું સાર્વભૌમત્વ ધરાવતું પણ ટાંચા સાધનોવાળું અક્ષય એવું રાજ્ય હતું. એને એના સ્વર્ગત્ર અક્ષય-ની પણ છૂટ હતી. સને ૧૫૪૮માં મોગલ આદલાહ જહાંગીરે ખાસ પરવાનગીથી જરખ-જૂજમાં ટંક-શાળ પાડવાની પરવાનગી આપી કચ્છના અક્ષયી નાણાંમાં એક તરફ દેવનાગરીમાં કચ્છના રાજવીનું નામ અને સંવત તથા ટંકશાળનું રજગનામ જુગ અને બીજી તરફ પશ્ચિમમાં મોગલ આદલાહના નામ અને સાક્ષ લખવાની પ્રથા હતી. આ પ્રણાલિ-માં સને ૧૮૬૦ થી ફેરફાર થયો. ત્યારથી મોગલ આદલાહના નામને બદલે ઇંગ્લાંડના તે વખતના સામ્રાજી અને પછીથી તેમના અનુગામીઓનાં નામ પશ્ચિમમાં લખાવાં શરૂ થયાં. કચ્છનું હિંદી સંઘમાં વિહીનીકરણ થયું અને કચ્છની ટંકશાળ બંધ થઈ તે પહેલાં કચ્છના મહારાવ શ્રી મનસિંહજી કચ્છમાં ત્રણ મહિના લગી રાજ્ય રહ્યું. ભારતની આઝાદી પછી તેમના પૌત્ર સિદ્ધામાં પશ્ચિમ લખાવું બંધ થયું અને બંને બાળુ નાગરી લાપામાં —એક તરફ રાજનું નામ સાક્ષ વગેરે અને બીજી તરફ “જયહિન્દ” છાપવામાં આવ્યું. કચ્છના આ ચંદીના અને બીજા સિદ્ધાઓમાં એડર્ડ ૭ (સં. ૧૯૫૬-૬૦), એડર્ડ ૮ (સં. ૧૯૬૩) અને “જયહિન્દ” ની છાપવાળા સિદ્ધાનું મૂલ્ય દુનિયા ભરમાં હવે સિદ્ધાસંગ્રહકોમાં અમૂલ્ય ગણાવા લાગ્યું છે.

ગુજરાતના ઇતિહાસ પર મહત્વનો પ્રકાર પાડતા સિદ્ધાઓ કચ્છમાંથી પ્રાપ્ત થયા છે તેમ ભારતીય ઇતિહાસમાં અગત્યની નોંધ મૂકાવતા

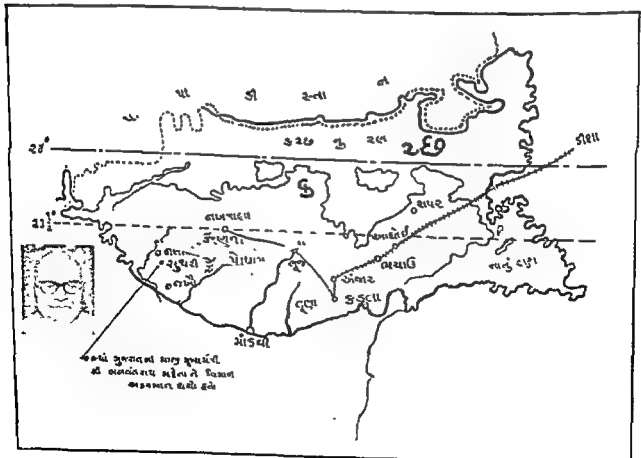
પહેલી સદીથી સત્તરમી સદી સુધીના દેહલાક અગ-ત્યના એવા પુરાલેખો કચ્છમાંથી ઉપલબ્ધ થયા છે. ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ બાણના બૂનામાં બૂનાં ઐતિહાસિક સાધનોમાં એવા મહ-ત્વના આક ક્ષત્રપકાલીન શિક્ષાલેખો જૂજના સંગ્રહસ્થાનમાં છે. તેમ માંડવી તાલુકાના વાંદ ગામેથી શક સંવત ૧૦૦ નો આ દશકામાં મળી આવેલો તથા ચાલુ સાલે દોશતપર થી મળી આવેલો આભીરોના ઉલ્લેખવાળા ક્ષત્રપકાલીન શિક્ષાલેખો મહત્વના પુરાત્તર ધર્મ નવા ઉમેરાયા છે. ત્યારે બૌદ્ધધર્મનો આભીરોના આદિધામ કચ્છમાં વ્યાપક પ્રચાર હતો. આ શિક્ષાલેખોમાં બૌદ્ધધર્મ બાળત નિર્દેશ મળી આવે છે. કોટશ્વરના નીકકંદ-મહાદેવના મંદિરના પથ્થરમાં ચૈત્યાકાર જે ગતક્ષો દતા તેમાં બૌદ્ધ સ્થાપત્યની અસર વર્તાય છે. તો શિવોત્તથી સાંપરાગુનેરી જતાં રસ્તે ઉમરસર તરફ કંદેશ્વર નજીક (ખાપરા કોટિયાની ગુફાના નામે જાણીતી) બૌદ્ધ કાલીન એક નાની ગુફાની નોંધ પણ ચાલુ સાલે તદ્વિદોમાં લેવાઈ છે.

ગુપ્તકાળ પછીની અને મોઢાંડી સમય સુધીની શિષ્ય સ્થાપત્ય રચનાઓની અનન્ય શૈલીની મહ-ત્વની એવી પશ્ચિમ ભારતમાં ઉભે ગી અને અપૂર્વ કડી કચ્છમાંથી જ મળી રહે છે. કંથકોટ, પુંચરા-ગઢ, કોટાય અને કેરાના શિષ્ય સ્થાપત્ય એવા સંસ્કૃત સમયની ગવાહી આપે છે. આમાં સ્થાપત્ય શૈલીની ગુપ્ત સમયની આખરી કડી જેવા આવા “સસીંદ” ભારતેશવ પશ્ચિમ ભારતમાં બીજે ઓછા છે. ભારતીય શિષ્ય પરંપરામાં એ ઠંડા સેકા અને તે પછીના કાળની શિષ્યકળાની હથોટી તથા શૈલી સાથે સંબંધ ધરાવતી લાગે તેવી જ રીતે કચ્છમાં તેની પોતીકા ચિત્ર શૈલી પણ હતી. એ કચ્છના અંબાર ગામે તૈયાર થયેલાં એક પ્રાચીન જૈન પોથીમાંના કમાગરી ચિત્રોની આ સાલે જ થએલ પ્રાપ્તિથી પ્રમાણિત થાય છે. કચ્છનું પુરા-તત્વ આમ તળપદું હત્યે કલાંશે ભારતીય રહ્યું છે. એટલે તો ૧૯૫૪માં ભારતની ઇતિહાસ પરિ-

પદ્મમાં કચ્છના પુરાતત્ત્વના અવશેષોનું ઉચિત સ્થાન અખંડ ભારતના નકશામાં આમેઝ કરવાનું જોરદાર પ્રતિપાદન કરવું પડ્યું. એ રીતે કચ્છની ભૂમિની પરંપરિત સંસ્કૃતિ-આયાને વણી લેવું “કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન” પુસ્તક ૧૯૫૬માં પ્રસિદ્ધ થયું. કચ્છ અને કચ્છમહારાજા લોકોને કચ્છની એથી પરખ પડી.

કચ્છ એટલે તેનાં મોટા અને નાનાં તમામ રણ સહિતનો અખંડ પ્રદેશ વિસ્તાર રણ કચ્છનું, બીજો કંવાંયનું નહિ, બીજા કોઈનું નહિ. આ કાંઈ આજ-કાલની વાત નથી. પ્રાચીન કાળથી “કચ્છ” એક અને અખંડ રહેતું આવ્યું છે. મહાભારતમાં કચ્છનો એવો નિર્દેશ છે. સ્કંદપુરાણમાં કચ્છમહાલ અને વાપુરાણમાં ‘કચ્છવ’ તરિકે કચ્છનો નામોદ્ધેખ

આવે છે. બૃહ-સંહિતામાં એને ‘કચ્છવ’ કહ્યો છે. “કચ્છાદિગ્યસ્ક, કચ્છામ્નિવક્ત્ર ગત્તોત-પંદાત, કચ્છક” વગેરેથી પાણિની કચ્છપ્રદેશ અને તેમાં આવેલાં ગામોનો નિર્દેશ કરે છે. તેના બળ અને જોમ માટે જાણીતા કચ્છના આખલાનો એ ઉલ્લેખ કરે છે. કચ્છની કચ્છીપ્રજા વિશિષ્ટ પ્રકારની પાધડી પહેરતી અને તેમની વાણી અને તેમનું હાસ્ય વિશિષ્ટ પ્રકારનું હતું એ મુદ્દાં પાણિની વણાવે છે. પછી પરંપરામાં કચ્છની ભૂમિની જેમ ખીલ-વણી થતી ગઈ તેમ તેની સંસ્કૃતિની ઇતિહાસ-રચના આકાર લેતી ગઈ. કચ્છ દુકાળ, ધરતીકંપ વગેરે જેવી કુદરતી ઝુસીયતો સદા પાર કરતું આવ્યું છે તેમાંય સને ૧૮૧૯ના કચ્છના મહાન ધરતીકંપ અને તેથી સિંધુના વહન અને રણની પરિસ્થિતિમાં જે ફેરફાર થયો તેથી કચ્છની ઉપજાઉ ધરતીને

ધણી અસર થઈ છે. સંવત ૧૬૦૫માં આ અખંડ કચ્છના પાટનગર તરીકે ભુજની સ્થાપના કરી મહારાવ ખેંગારજી પહેલાએ. ત્યારે સિંધમાં મિરાંત ઇશાખાનનો અમલ હતો. તેના બે શાહબદા બાઝીખાં અને ગાઝીખાં વચ્ચે ક્ષણ થયો. ગાઝીખાં ખેંગારજીને શરણે આવ્યો. ખેંગારજીએ પોતાના ભાઈ સાહેબજીને ગાઝીખાંની કુમકે લાવવગર સહિત સિંધ મોકલી રાજ્યનો ભાગ અપાવ્યો. આ ઉપકારના બદલામાં કચ્છના રણની સરહદ ઉપરનો રાજમાગજનરથી વીરાવાવ સુધીનો સિંધનો ભાગ કચ્છરાજ્યને આપ્યો. જમાદાર કુતેદમદમદે કચ્છ રાજ્યના થાણાં આ બે સ્થળે સરહદ ઉપર નાખ્યાં પશ્ચિમ હિંદના આ ભાગમાં સને ૧૮૧૩ પછી બ્રિટીશરોને પગપેસારો થયો. જેમ તે પહેલાં તેમ તે પછીથી પણ કચ્છનું મોટું રણ અખંડ કચ્છની હદમાં જ તેના એક અંગ તરીકે ગણાઈ તેનો વહિવટ થતો આવ્યો છે. ગયા સૈકામાં (૧૮૪૩) ત્યારના કચ્છના બ્રિટીશ પોલીટીકલ એજન્ટ શ્રી જે. જી. લન્સડને કચ્છના રાજકીય નકશા તૈયાર કરાવેલ. observations on map of Kutch a showing the possession and border of Kutch આ ગ્રંથ અને નકશા ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે તેમાં કચ્છની આ સરહદ અને રણ કચ્છનું છે એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે.

Lt. Col. Hollandના Route between Kutch and sind પણ કચ્છનું રણ કચ્છના રણ તરીકે જ દર્શાવ્યું છે. કચ્છ રાજ્ય એટલે કે કચ્છના મહારાવ અને ઇસ્ટ-ઇન્ડિયા કંપની અને પછીથી ભારતની બ્રિટીશ હકૂમત વચ્ચે કેટલાંક સંધિપત્રો અને કરારનામાં થય છે. આમાં સને ૧૮૧૬માં થયેલું તહનામું બહુ મહત્ત્વનું છે. તેની ૨૧ કલમોમાં બ્રિટીશ સરકારે વિવિધ પ્રકારે કચ્છરાજ્યનું કચ્છ ઉપરનું સાર્વભૌમત્વ અને મહત્ત્વના સર્વાધિકારો સ્વીકાર્યાં છે ; અને સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે કચ્છરાજ્યના કોઈ ભાગમાં કચ્છના મહારાવ એટલે કે રાજ્યકર્તાની મરજી અને હાંસલ વિના બ્રિટીશ સત્તા ઈર્ષકર નહિ કરે. બ્રિટીશસત્તાએ હિંદ છોડ્યું ત્યાં લગી આ કરારનું તેમણે પાલન કહ્યું છે.

૧૯૪૭ની પંદરમી ઓગષ્ટે બ્રિટીશ હિંદના બે ભાગમાં પડ્યા—ભારત અને પાકિસ્તાન. સિંધ પાકિસ્તાનનો ભાગ બનતાં ત્યાંના નિર્વાસિતોને વસાવવાનો મુજબલુભર્યો પ્રશ્ન ઊભો થયો. ત્યારે કચ્છમાં કંડકા કાંકે “ગાંધીધામ” વસાવવાની યોજના ઘડાઈ અને અમલી બની. તે પહેલાં રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીનું સ્વર્ગારોહણ થયું. આચાર્ય કૃપાલાની અને કચ્છના ત્યારના યુવરાજ મદનસિંહજી હવાઈજહાજમાં મહાત્માજીની અન્તિમભ્રમ ભુજની જનતાના દર્શનાથે ભુજ લાવ્યા અને કંડકાના સાગર તટે ૧૯૪૮ના ફેબ્રુઆરીની ૧૨મી તારીખે તેનું વિસર્જન થયું. પરિસ્થિતિએ ત્યાં જ નવો પક્ષટો ખાધો તેમાં પાકિસ્તાનની દક્ષિણ સરહદે પાકિસ્તાનના મુખ્ય શહેર કરાંચીથી સવાસો માઈલ જેટલે દૂર આવેલા કચ્છનું મહત્ત્વ ધણું વધી ગયું. એટલે વાદવિવાદ કે સંકુચિત દૃષ્ટિબિંદુને અવકાશ ન હોય તેવા ગંભીર કારણો અને સંજોગોને લીધે કચ્છ હિંદ સરકારની દેખરેખ તળે હોય એ અનિવાર્ય બન્યું. કચ્છના અને આપણા મહાન દેશ ભારત જેનું સ્વાતંત્ર્ય આપણને સર્વને વહાલું છે, તેના બનવાના દિતની દૃષ્ટિએ માનનીય અને પ્રૌઢ રાજપુરુષ સરદાર પટેલની સલાહ સ્વીકારવામાં કચ્છના મહારાવ શ્રી મદનસિંહજીને લેશ પણ સંકોચ ન થયો અને રાજ્યની પ્રજાના સાચા હિત સારુ આ ઠાંકણે તેમણે ચોગ્ય પગલું ભર્યું. અંધરથ સરકારના એક એકમ તરિકે હિંદી સંપ સાથે કચ્છ જોડાયું. ૪મે ૧૯૪૮થી કચ્છના જાડેજ રાજ્યનું આગ્રાદ ભારતમાં વિલીનીકરણ થયું. ભારતના ગવર્નરજનરલ અને કચ્છના મહારાવ વચ્ચે થયેલ તહનામાં કરારની કલમ ૧ મુજબ કચ્છરાજ્યના વહીવટનો તમામ સાર્વભૌમ અધિકારી—અખાધિતરીતે ૧૮૪૮ના ભુનની પહેલી તારીખે ભારત સરકારે ગ્રહણ કર્યો. અને હિંદ સરકાર વતી કચ્છના પહેલા ચીફ કમિશનર તરીકે શ્રી સી. કે. દેસાઈ એ કચ્છનો વહિવટ સંભાળ્યો. ભુજમાં આ દિવસે કચ્છની પ્રજાજે સરદાર પટેલનો સ્વાતંત્ર્ય સદેશ સંભળાવવામાં આવ્યો : “કચ્છનું રાજકીય,

ભૌગોલિક અને આર્થિક મહત્વ ધણું છે. તે હિંદુનું એક અમત્યનું સરહદી થાણું છે. વિકાસમાં તે પછાત છે છતાં તેની કુદરતી સંપત્તિ વિશાળ શક્યતાઓથી ભરેલી છે. ધરખારથી વિખુટા થઈ ગયેલા નિરાશ્રિતો જેમને મદદ, રાહત અને પુનર્વસ-વાટની ધણી જરૂર છે તેમને વસાવવા સારુ કચ્છમાં ઘણો અવકાશ છે. કચ્છની પ્રજામાં તાકાત, ધૈર્ય, સંપત્તિ ને સાહસિકતા ધણી છે. વેપાર ઉદ્યોગમાં કચ્છીઓએ હિંદલરમાં જે ક્ષેત્ર મેળવી છે તે તેમના આ ગુણોની પૂરતી સાબિતી છે. “કચ્છના ઇતિહાસના એ યાદગાર પ્રસંગે કચ્છી જનતા અને કચ્છના મહારાવ બન્નેને રાષ્ટ્રના હિતખાતર તેમણે કરેલા સ્વાર્થત્યાગ અને શાણા તથા સ્વદેશાભિમાન-થી ભરેલા નિષ્ઠુર સાડુ સરદારે અભિનંદન આપ્યાં.

૧૯૪૮માં કચ્છના પાટનગર જુજની સ્થાપનાને ૪૦૦ વર્ષ પૂરાં થયા. આ વખતે વારાણસીમાં ડૉ. રાધાકૃષ્ણન બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીના વાર્ષિકયાસ-સભેર હતા. સરદાર પટેલનું ત્યારે ત્યાં સત્રાંત ભાષણ હતું. એ વારે સરદારને “જુજનો ૪૦૦ વર્ષના ઇતિહાસ” અને “ગુજરાતમાં પેટ્રો-લિયમ” લેખ સોદર કર્યાં. હિંદને પશ્ચિમ કિનારે ખંભાત અને કચ્છના અખાતના વિસ્તારનો ગુજરાતનો પ્રદેશ પેટ્રોલિયમની જોગ માટે અતિ આશાસ્પદ હોવાનું સૌ પહેલું આજથી અઢાર વર્ષ પહેલાં પ્રતિપાદિત કરતા અને ગુજરાતના ઘેરા ઊંડાણમાં પેટ્રોલિયમ હોવાની સંભાવનાની પ્રથમ આગમવાણી ઉચ્ચારતા એ લેખમાં તથા કચ્છના સમગ્ર સંસ્કાર અને સાહિત્યમાં સરદારે અંગત રસ લીધો. પછી તા. ૨૦-૨-૪૯ના પત્રમાં સરદાર પટેલે લખ્યું : “અનેક સદીઓ પહેલાંનું પુરાણી દુનિયાનું આ જગતમાં કોઈ સ્થળ જોતું હોય તો એ “કચ્છ” છે. જ્યાં આધુનિક દુનિયાની કોઈ દરા લાગી નથી, જેમનું તેમ પડી રહ્યું છે : ત્યાં અત્યારે તો દુષ્કાળ છે. દોર અને માણસને બચાવવાનો મોટો પ્રશ્ન છે, તેમાં મધ્યસ્થ સરકાર લાખો રૂપિયા

ખર્ચી રહી છે. સાથે સાથે કંડલાને દરારી બનાવવાની યોજના તૈયાર થઈ રહી છે. તેની સાથે બે રેલવેઓ બેડવાનો પ્રયત્ન છે. સિંધીઓ બંદરની પાસે એક મોટું નગર વસાવવાના છે. તેની તૈયારી થઈ રહી છે. મોટું એરોડ્રોમ બનાવવાનું છે. આમ ચારે તરફ કચ્છની શિક્ષા બદલવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. ને તેની પાછળ રૂપિયા ખર્ચવાના છે. ઉમેદ તો છે કે પાંચ વર્ષમાં કચ્છ હિંદુસ્તાનના નકશામાં બંધાયેલું થઈ જાય. . . પછી તો ઇશ્વરની કૃપા”. સરદારના સામર્થ્ય અને શક્તિના વારસાને સાધક દરતાં આજે પરિણમેલી કચ્છની બદલાયેલી શક્તિ સરદારશ્રીનું ચિરસ્મરણીય સ્મારક છે.

કંડલાને મહાખંદર બનાવવાની યોજના તૈયાર થઈ જતાં, ૧૯૫૨ના ૧૦મી જાન્યુઆરીના ભારતના પંતપ્રધાન શ્રી જવાહરલાલ નહેરુના હસ્તે તેનો શિલારોપણ વિધિ થયો. કંડલાનું આ મહાખંદર ખુદ્દું યુકતાં પશ્ચિમ કંઠારે ભારતનું અદ્યતન એટું નવું પ્રવેશ દ્વાર ઉઘડ્યું છે. તેથી રાજસ્થાન, પૂર્વ-પંજાબ, હિમાચલ પ્રદેશ, જમ્મુ અને કાશ્મીર, દિલ્હી, પશ્ચિમ ઉત્તર પ્રદેશ, ઉત્તર ગુજરાત વગેરેના લગભગ ૪,૧૨,૩૦૦ ચોરસ માઈલના વિશાળ અને આસરે ૮ કરોડની વસ્તીને આવરી લેતા ભારતીય આંતરપ્રદેશને કંડલા-ખુંડ રેલવે યાત્રી થતાં સાંકળી લેશે. આમ કદાચ ભારતના બધા ભાગો સાથે સંકળાર્જી જતાં વ્યાપાર-અવહારના હેરફેરની જે સગવડો દરારીમાંથી મળતી તેનું સ્થાન નવાકંડલાએ લેવા માંજી છે. કંડલાનું જીવું નાનું—ખંદર ૧૯૩૦માં બંધાયું હતું ત્યારે તે નેરોગેજ રેલ્વેથી જુજ સાથે જોડાયેલું હતું. હવે આ જૂના કંડલાને ઓર્થોડોક્સ ટ્રેકની નંખાઈ છે. કંડલાથી જુજ લગી મીટરગેજ રેલ્વે નાંખી દેવાઈ છે; અને કંડલા માંધીધામને ટીસાપાત્રનપુરથી અમદાવાદ દિલ્હી મીટરગેજ લાઈનથી સાંકળી લેવામાં આવ્યું છે. નાના રણ ઉપર “ઉત્તર સેતુબંધ” નો મહાપુલ બંધાર્જીવામાં છે. કંડલાથી અમદાવાદ રાષ્ટ્રીય

ધોરી માર્ગની કામગીરી પૂરી થવામાં છે. કંડસાથી ખુંડ બ્રોડ્જેજ રેલ્વે લાઈનનું કામ ધમ-ધોધાર ચાલુ છે. અને તરતમાં આ બ્રોડ્જેજ લાઈન ચાલુ થઈ જશે. ગાંધીધામ અને લુજમાં આંતર-રાષ્ટ્રીય મહસ્ત્રનાં એવા હવાઈ મથકો કામ કરે છે. કચ્છમાં ૧૯૬૫ના ૧૦મી ઓક્ટોબરથી આકાશ-વાણીનું લુજ કેન્દ્ર કામ કરતું થઈ ચુક્યું છે. કંડસા-માં ૨૭૦૦ ફુટ લાંબા ૪ ધકો ઉપર ૨૧ થી વધુ ઇલેક્ટ્રીક કેઈનો અને અદ્યતન પ્રકારના બે માળના ગોડાઉનો વપરાશમાં છે. અત્યારે ૨૫ લાખ ટન માલની હેરફેર ત્યાં થાય છે. તે દિવસોદિવસ વધતી જાય છે. કંડસામાં મુક્ત વ્યાપાર વિસ્તાર (ફ્રી ટ્રેડ્ઝોન) કામ કરતું થઈ ગયું છે ; જે દરવચ્ચે ૨૫ કરોડ રૂપિયાનું પરદેશી નાણું કમાઈ આપવાનો અંદાજ છે. નાના મોટાં કેટલાંક ઉઢોગો ત્યાં રથપાઈ ચૂક્યાં છે. એશિયા ભરમાં મોટામાં મોટા મીઠાના ઉઢોગો પૈકીનું એક તથા તેવા બીજા નાનાં ઉઢોગો ત્યાં ચાલુ છે. ૪ લાખ ટનથી વધુ મીઠું અહિંથી દરવચ્ચે નિકાસ થાય છે. ફરીલાઈઝર ફેક્ટરી તરતમાં કામ કરતી થશે. અહિં વીજળી અને પાણી પુરવઠાની વ્યવસ્થા વિવિધપ્રકારે પૂરી પાડવાની તજનીજ વધતી જ રહે છે. કંડસામાં નવી વસાહતો બાંધવાનું કામ આગળ ધપી રહ્યું છે. તેમાં ભારતીય પ્રજાના પંચરંગી સંસ્કારો સેળભેળ થવા માંડ્યા છે. ૨૧૦ માર્કેટની સપ્લાયકાર ધરાવતા કચ્છની દરિયાવટની જલાલીનો એજ કંડસામાં પુનઃ પાધરો પડ્યો છે. દરિયાઈ ક્ષેત્રે ગુજરાતના એકમાત્ર મહાબંદર કંડસાની ખીલવણી આ રીતે કચ્છને એક મોટાના મથક તરિકે ભારતની સાગર-કંઠારે મોખરે મૂકી દે છે.

ભારતની અને કચ્છની વધતી જતી પ્રગતિમાં અશાંતિ આણુવા ૧૯૫૫-૫૬માં પાકિસ્તાને કચ્છના મોટા રણની સરહદે છાએટ તરફ થોડાં જમકડાં કરવાનું શરૂ કર્યું. કચ્છના મોટાં રણની સરહદના મહસ્ત્રની ત્યારથી જ આંતરરાષ્ટ્રીય નહેરાત થઈ ગઈ. ૧૯૫૬ના ૨૧મી જુલાઈની રાત્રે ૯ કલાક,

૩ મિનિટ અને ૪૬ સેકન્ડે કચ્છને અતિ તીવ્ર એવા ૧૦ સેકન્ડ ચાલેલા ધરતીકંપે ધણધણાવી દીધું. અંબર અને તેની આબુગાબુના ગામોમાં ધ્વંસ-લીલા સર્ગર્ષ ગઈ. ત્યારે જવાહરલાલ નેહરુએ અંબર પહોંચી ત્યાંની પ્રજાને સધિયારો દીધો. પછી જે નવરચના થઈ તેમાં બૂકપમાં ભાંગીને બૂકો થઈ ગયેલું મુરણ ગામ ફરી ઊભું કરવામાં આવ્યું અને તેને જવાહરનગર નામ આપવામાં આવ્યું. એનું તોરણ જવાહરલાલ નેહરુના હાથે બાંધવામાં આવ્યું. ત્યારે નહેરુને કચ્છમાં એક જીપ અકસ્માત નહો. તેનું સ્મારક એ રથને કચ્છમાં ઊભું કરાયું છે. ભારત સરકારે કચ્છની પોતાની સરહદની ચોક્કી સળગરાખી સરહદને સમાક્ષી રાખી. ૧૯૫૬માં કચ્છ દિલાખી મુંબઈ રાજ્યને. ભાગ બન્યું. ૧૯૬૦માં ગુજરાત રાજ્યનું નિર્માણ થયું અને તેના સતર જિલ્લાઓ પૈકીનું કચ્છ તેની સરહદનો જલ્સો બન્યું. કચ્છ અને સિંધની પ્રાણસિકાગત સીમા સદિઓથી નિશ્ચિત છે ; અને આ સ્પષ્ટ સરહદનો કચ્છનો અખાધિત વહિવટ જેમનો તેમ ચાલુ રહ્યો છે. કચ્છ એટલે કચ્છના રણ સહિતનો કચ્છનો તમામ વિસ્તાર અને કચ્છ રાજ્ય એટલે આ અખાધિત કચ્છ ઉપરની સાવભૌમ શાસનસત્તા. ઐતિહાસિક તદનામાં, સંધિપત્રો, વહિવટી પત્રવ્યવહાર અને નોંધો, ઇન્ડિપરીયસ, બોમ્બે અને સિંધ ગેઝેટીઅર ના દાંચણ, સર્વેપરિ-સત્તા તરિકે બિટીસ રાજ્ય અમલના દુકમો વગેરેમાં કચ્છના રણને કચ્છના એક અંગરૂપ ભૌગોલિક ભાગ તરિકે જ ગણાવ્યો છે ; અને કચ્છના રણ ઉપર કચ્છરાજ્યની સાવભૌમ સત્તાનો સર્વ અને સર્વ સમયે પરંપરાથી રીતીકાર કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાચીન કાળથી અત્યાર જણીના તમામ અધિકૃત નકશા અને નોંધોમાં આ નિર્દેશ સ્પષ્ટપણે આલેખવામાં આવેલ છે.

રણ એટલે ખારો પાટ. માત્ર યોગાસામાં ત્યાં ખારામીમાં પાણીનો ભરાવો થાય છે અને રણ બીનું બને છે. રણ એ કાંઈ જમીનની અંદર આવેલો

દરિયો કે જળસરોવર નથી જ, આંતરરાષ્ટ્રીય જળ સરદદો અંકવાના ધારા અન્વયે કચ્છના રણમાં પોતાની સરદદ એ રીતે ગણવાની વાદિયાત વાત રણુ કરી કચ્છના રણમાં એ દાવા બહાને ઘુસણુ-ખોરી કરવા પાકિસ્તાને ૧૯૬૫ની શરુઆતથી કચ્છની સરદદે ઝમકણ કરવાનો આરંભ કરી આક્રમણ કયું. પાકિસ્તાનની આ દારવાહી ૧૯૬૦ ના વેસ્ટ પાકિસ્તાન ભારતના જમીનની સરદદ બાબત સુ. એન. ચાટર્જીના ખુદ્શા ભંગરૂષ હતી. ફિરમાશ્ન અમુએ પણ ૧૯૬૫માં જ પોતાના પાકિસ્તાની જનતા જોગ એક વાધુપ્રવચનમાં કચ્છના રણને ખારોપાટ કહ્યો છે. રણુ એ રણુ— ખારોપાટ જ છે. અને કચ્છનું રણુ એ કચ્છનું જ છે. સિંધનું રણુ એ હટું નહિ અને બની શકે જ નહિ. એટલે ૧૯૬૫ના ૩૦મી જુનના દરાર મુજબ પાકિસ્તાને પોતાનું આક્રમણકારી દળ રણુખોરોથી પાછું ખેંચવા કબૂલ્યું. સંધી. દરાર થયા તદ્દનુસાર આ પ્રથમ ઉકેલવા અને તેનો નિવેડો લાવી આ સરદદની સીમાનો સ્પષ્ટ વર્ધિવટ થાય વારને મોજણી થઈ જોખ થયા મુજબ ખુટા ખોલવા ભારત પાકિસ્તાને પોતાનો આ કેસ શરનો મુજબ નિયુક્ત કરેલી લવાદપંચ (ટ્રીબ્યુનલ) ને સુપ્રદ કર્યો છે. પછી કાશ્મીર મોરચે ભારત પાકિસ્તાન સુદ્ધ વધી પશ્યું. ત્યારે ગુજરાતના મુખ્ય મંત્રી શ્રી બળવંત-રાય મહેતા અને તેમના ધર્મપત્ની શ્રીમતી સરોજ ખેનનું તા. ૧૯૬૬-૬૭ના પાકિસ્તાની વિમાનીઓના દરદાથી કચ્છના મુથરીમુકામે વિમાનભંગથી નિધન થયું. એ સુદ્ધની તદ્દત્ત પછી કચ્છના લવાદપંચની કાર્યવાહી થવામાં છે અને તેનો એ ફેમ્લો દવે તરતમાં થવા વકી છે.

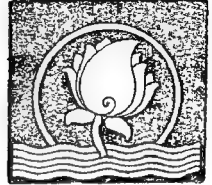
ભારત સરકારે પોતાની વિપુલ સાધનસામગ્રીથી કચ્છમાં વિકાસનાં એકસામટાં અનેક કાર્યો ઉપાડી નવવર્ધગી તેના “ક” વર્ગના એક રાજ્ય તરિકે રહેલા કચ્છની શકેશ બદલી નાંખી છે. દિલાવી મુઝર્મ રાજ્યમાં જોડાઈ તે એક દરદેલ બન્યા પછી આ વિકાસ કાર્યોનો વેગ જે હળવો બન્યો હતો તેને કકઝ-સિંધ સરદદ ઝડો શરુ થતાં પુનઃ જોમ મળ્યું છે. કચ્છના એક પનોતા પુત્ર શ્રી ગ્રેમજી

ભાઈ દક્કર હાલે કચ્છમાંથી પ્રથમ પહેલા નીમાયકા ગુજરાત રાજ્યની કેબિનેટદક્ષાના પ્રધાન તરિકે કામ કરે છે. કચ્છમાં તેના બધા તાલુકા મથકો સારા રસ્તાથી જોડાઈ ગયા છે અને એકદર ૧૪૦૦ માર્ચિ જેટલા નવા રસ્તા ત્યાં બંધાયાં છે. કચ્છની ઘણી-ખરી નાની મોટી નદીઓ ઉપર સિંચાઈનાં જળા-શયો બંધાઈ ગયાં છે. ૫૦૦ માણસની વસ્તી ઉપરના ગામેગામ વાદન. વ્યવહારની સવલત મળી જવામાં છે અને કેટલાંક ગામેાનું વીજળીકરણ થઇ જવામાં છે. પત્રકારિત્વ, તાર, ટપાલ અને ટેલી-ફોનની સગવડનો સારો વિકાસ થયો છે. વિદ્યાદિક્ષિ થઇ. અત્યારે કચ્છમાં ત્રણ કોલેજો અને ૩૭ હાઈ-સ્કૂલો ચાલે છે. જેમાં દિવસે દિવસે ઉમેરો થતો જાય છે. કેળવણીના પ્રમાણમાં કચ્છમાં સારો વિકાસ થયો છે. તાલુકાના અક્ષરજ્ઞાનની ટકાવારી જોતાં તેમાં કચ્છના માંડવી તાલુકાનું કેળવણીનું પ્રમાણ ગુજરાત ભરમાં અગ્રસ્થાન લે છે. કચ્છની લોકકળા પણ દેશપરદેશમાં ખ્યાતનામ થતી જાય છે. સરદદના પ્રદેશ તરિકે કચ્છના પ્રજો દસ કરવા ખાસ નજર રાખવામાં આવે છે; અને ગુજરાતના એક સીમાપ્રાંત તરિકે કચ્છની પૂરી તકેદારી કરવામાં આવે છે. પ્રાંતપ્રાંતની પ્રાદેશિક વિવિધતા જળવી ભઈએ સંગઠન સાચવી રાખી સંયુક્ત કુટુંબ જોમ રહેવાની ભારતની અપૂર્વ પ્રણાલી છે. ભારતની સમૃદ્ધિ સદભાગે કચ્છની પણ મતા બની છે. તેના સહારે કચ્છમાં વિદ્યાસની અનેકાનેક પ્રવૃત્તિઓ લાયકર લેવામાં આવી અને હિદમૂલિના એક મહત્વના અંગતરિકે કચ્છની ખીલવણી થવા માંડી છે.

ભારતમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સરદદના મોકિયાત અને સ્થાક તરિકે ગુજરાતમાં કચ્છનું સ્થાન આગું છે, અગત્યનું છે. એવા કચ્છદેશના અતીતની અપૂર્વતાઓ નિદેશનો જૂનો ઇતિહાસ તો દવે જાણીનો છે. ત્યારે સ્વદેશાભિમાનની ખુમારી ભર્પા કચ્છની સર્જાતી નવતર તત્તારીખની તેજલી સાખાં જે રંગભરી છે ને રસભરી છે, તે તરફ મીઠી નજર નાખતાં દરેક ભારતીયનું દૈયું હાથથી થન-થની રહે છે.

ભારતમાં ગુજરાત

શ્રી પ્રસન્નવદન દેસાઈ

ભારત સંઘના ૧૭ રાજ્યોમાંનું એક ગુજરાત. ગુજરાતની અસ્થિતા ઉજ્જવળ. ભારતની સંસ્કૃતિમાં ગુજરાતની સંસ્કારધારા અનોખી. કૃષ્ણથી ગાંધી અને સરદાર સુધીની એક વિશેષ સાંસ્કૃતિક પરંપરા. એનું વિવરણ સાક્ષરોએ કંધુ* છે. એનું પુનરુચ્ચારણ અહીં ન જ હોય.

અહીં તો વાણિજ્ય પ્રધાનકહેવાતા આજના જ ગુજરાતની ભારત-સંઘના બીજા અંગો સાથે મુખ્યત્વે અર્થકરણની દૃષ્ટિએ આંકિક ઇષ્ટતાની પ્રારંભિક તુલનાનો પ્રયાસ માત્ર કરવામાં આવ્યો છે. એ તુલના સરકારી પ્રકાશનોના આંકડાઓને આધારે જ કરવી રહી. એ બધી માહિતી ૧૯૬૧થી ૧૯૬૫ સુધીના વર્ષોને લગતી છે. ત્યારે ‘નાગાલેન્ડ’ સિવાય ૧૫ રાજ્યો હતા. પંજાબના ભાગલા નહોતા પશ્ચા. એ આંકડાઓને આધારે અર્થકરણના ભુદા

ભુદા ક્ષેત્રોમાં આ ૧૫ રાજ્યો વચ્ચે કેટલી વિતરણ હતી તેનો વિચાર કરી શકીએ. આ માહિતીને કેટલીક ચિત્રાકૃતિઓ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવી છે.* જેથી ગુજરાત એ રાજ્યોની ‘ભાગલુમાં’ કયું સ્થાન ધરાવે છે તે સ્પષ્ટ તરી આવે

ભાષાને આધારે ગુજરાતનો મહારાષ્ટ્રથી વિચ્છેદ થયો ૧૯૬૦માં. ૧૯૬૧માં વસતી ગણતરી થઈ ત્યારે ભારતમાં કુલ ગુજરાતી ભાષીઓની સંખ્યા એ કરોડ અને આઠ હજાર જેટલી હતી. તેમાંથી ફક્ત સત્તર લાખ ગુજરાતીઓ કનર રાજ્યોમાં વસેલા હતા. સંઘનાં બધાંય રાજ્યો અને ક્ષેત્રોમાં ગુજરાતી ભાષીઓની નોંંધ થઈ હતી. પણ એમાંથી મહારાષ્ટ્ર, મદ્રાસ, મધ્યપ્રદેશ અને રાજસ્થાન એમ ચાર રાજ્યોમાં ગુજરાતીઓનો જથ્થો ઠીક ઠીક હતો. ગુજરાતની બહાર વસેલા

* આ માહિતી-સંકલન શ્રી પીર નારાયણ અને ચિત્રણ શ્રી નંદુ પાંચાલની જહેમતને આભારી છે.

આથી વ વધારે આ પ્રમાણ મદાસ અને આંધ્ર-પ્રદેશ અનેમાં લગભગ ૨૦% જેટલું હતું.

ખેતીના વિષયમાં નોંધપાત્ર એ છે કે ભારતની કુલ ભૂમિ-વિસ્તારના ૧૮% જેટલી વન-પ્રદેશ છે જ્યારે ગુજરાતમાં વન-પ્રદેશની માત્ર ૬% જ છે. ભારતમાં ખેત-જમીનનું પ્રમાણ ૪૫% જેટલું છે. જ્યારે ગુજરાતમાં ૫૨% છે. સૌથી વધુ પ્રમાણ પશ્ચિમ-અંગાણમાં લગભગ ૬૨% છે. જ્યારે બીજે સ્થાને આવતા મહારાષ્ટ્રમાં એ પ્રમાણ ૫૯% છે એક કરતાં વધુ પાક આપતી જમીનનું પ્રમાણ ભારતમાં ૧૫% છે. જ્યારે ગુજરાતમાં ફક્ત ૬% છે આ દૃષ્ટિએ ગિદારમાં એ પ્રમાણ ૨૯% જેટલું છે. જ્યારે સૌથી ઓછું મૈસુરમાં ૩૫% છે. સિયાઈ-ભૂમિનું પ્રમાણ જે સામાન્યતઃ વધારે ઉપજાઉં કદી શકાય તે ભારતમાં લગભગ ૯% અને ગુજરાતમાં ફક્ત ૪% છે. આ યાજનમાં પંચગ સૌથી ગોખર છે. ત્યાં ૨૬% જેટલી ખેત-જમીનને સિંચાઈનો લાભ મળે છે. એ સંદર્ભમાં રાજ્યોની સરખામણી કરતાં ફક્ત આન્ધ્ર-ઉપાદ્ર ક જમીનનું પ્રમાણ ભારતમાં ૩૯% અને ગુજરાતમાં ૨૫% છે. સૌથી વધુ પ્રમાણ પશ્ચિમઅંગાણનું ૬૩%નું અને બીજે સ્થાને ઉ. પ્રદેશનું ૬૨% છે. ગુજરાતની વિશેષતા એ છે કે બીજા રાજ્યોની સરખામણીમાં અહીં રોકડ પાકનું પ્રમાણ વધારે છે; લગભગ ૧૦% જેટલી જમીનમાં કપાસનું અને બીજી ૧૩% જેટલી જમીનમાં તેલીબીયાનું વાવેતર થાય છે.

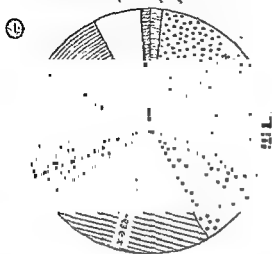
ઉદ્યોગોના સંદર્ભમાં રજિસ્ટર્ડ જાનાની સંખ્યા, તેની કુલ મૂદી અને કંપની તથા મૂડીના નિર્દેશ કરી શકાય. ૧૨ માં ૧૦,૩૪૮ રજિસ્ટર્ડ કારખાનાં ૨,૬૬૭ મહારાષ્ટ્રમાં ૧,૬૫૦ પ. ૯૮૦ ગુજરાતમાં હતાં. આ કારખ મૂડીમાં સૌથી વધારે હિસ્સો પશ્ચિમ

૨૦%, બીજે સ્થાને મહારાષ્ટ્રનો ૧૮% અને પાંચમે સ્થાને ગુજરાતનો લગભગ ૭% હતો. ૧૯૬૩-૬૪માં નોર્થ-સ્ટ્રોક કંપનીઓની કુલ સંખ્યા ૨૬,૦૦૦ જેટલી હતી. જેમાંથી ગુજરાતમાં ૯૩૭ હતી. કંપનીઓની ભરપૂર્-મૂડી કુલ બે કરોડ અને એસકે લાખ આંકવામાં આવી હતી. આમાં ગુજરાતનો હિસ્સો ફક્ત ૩.૪% હતો. જ્યારે મહારાષ્ટ્ર, ગિદાર, પ. અંગાણ અને ગદાસના અનુક્રમે ૨૪%, ૨૨%, ૨૦% અને ૧૦% હતા.

ઔદ્યોગિક વિકાસમાં વિદ્યુતશક્તિ પાપાનો ભાગ ભગવે છે ૧૯૬૪-૬૫માં ભારતમાં કુલ ૩૦,૦૦૦ KWH વીજળીનું ઉત્પાદન નોંધાયું હતું. એમાં ગુજરાતનો હિસ્સો ૧,૯૩૫ KWH હતો. ટકાવારી અનુસાર મહારાષ્ટ્રનો હિસ્સો ૧૭% ૫ અંગાણનો ૧૪% અને મદાસનો ૧૩% હતો. જ્યારે સાતમે સ્થાને ગુજરાતનો લગભગ ૭% હતો. વીજળી વપરાશના આંકડાઓ નેતાં માલુમ પડે છે કે ભારતમાં ૭૨% જેટલી વીજળી ઉદ્યોગોમાં

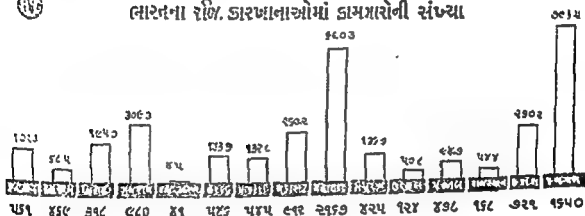
કેપીએલ ભરપાઈ મૂડીમાં જૂથ જૂથ રાજ્યોનો ફાળો ટકાવારી

કેરવાનું શક્ય બન્યું છે. સામાજિક અને આર્થિક બંને ક્ષેત્રોમાં જેનું મહત્વ છે તે શિક્ષણવિષયક આંકડાઓને દ્રઢકર્તા બોલે છે. આમાં સૌથી પ્રચલિત પ્રમાણ સ-અક્ષરતાનું છે. ૧૯૬૧ની વસતીગણતરી પ્રમાણે ભારતમાં ૨૪% લોક અક્ષરતાન ધરાવતા હતા. રાજ્યોમાં આ પ્રમાણ સૌથી વધુ કેરલનું ૪૬.૮% ને સૌથી ઓછું જમ્મુ-કાશ્મીરનું ૧૧% હતું. યુગ્મરત આ સંદર્ભમાં ત્રીજે સ્થાને આવે છે, જ્યાં આ પ્રમાણ ૩૦.૫% હતું. સ્ત્રી અને પુરુષોમાં આ પ્રમાણ અલગ અલગ હોય એ સ્વાભાવિક છે. સમગ્ર ભારતમાં સ-અક્ષર પુરુષોનું પ્રમાણ ૩૪% જેટલું હતું. જ્યારે સ્ત્રીઓમાં એ ૧૩%

૧૬૬

ભારતના રજિ. કારખાનાઓમાં કામચારીની સંખ્યા

ભારતમાં રજિ. કારખાનાઓની સંખ્યા, ૧૯૬૩=૧૦૩૪૮

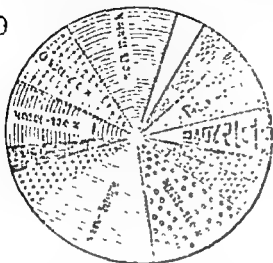
વપરાય છે. આ પ્રમાણ સૌથી વધુ ઉત્કલનું ૮૬% છે. જ્યારે યુગ્મરતમાં એ ૮૦% છે.

અર્થકરણના અનેકવિધ પાસાંઓમાંથી કદાચ યોગ્યકરે જ સ્પષ્ટતા તુલનાત્મક આંકડાઓ પ્રસ્તુત

જેટલું હતું. કેરલ બંને રીને પ્રથમ સ્થાન ધરાવતું હતું. જ્યારે યુગ્મરત પુરુષ સ-અક્ષરતામાં ચોથે સ્થાને અને સ્ત્રી સ-અક્ષરતામાં બીજે સ્થાને હતું. અલગ અલગ યુગ્મરતનું સ-અક્ષરતાનું પ્રમાણ ૧૬% જ્યારે પ્રથમ સ્થાને કેરલમાં ૩૬% હતું. શિક્ષણની

ભારતના ઈત્તલી ઉત્પાદનમાં વિવિધ રાજ્યોનો ફાળો

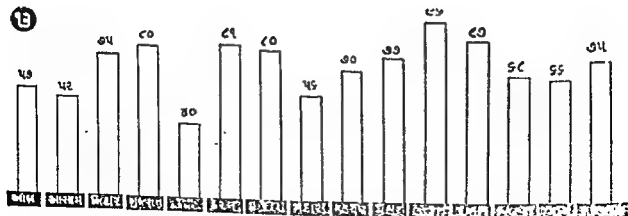
(૧)

દરેકે બાંધવય મદતની છે. શિક્ષણને લુદાં લુદાં રાજ્યોમાં કેટલું મદત મળે છે. તે ૬ થી ૧૧

વર્ષના આગકોની કુલ સંખ્યાના હેટલા દેકા શાગામાં વય છે તે પરથી આંધ્રી શકાય. આ સંદર્ભમાં ૧૯૬૨માં સમગ્ર ભારતમાં ૬૭% આગકો શાગાઓમાં જનાં દનાં. રાજ્યોમાં અર્ધી પણ હેટલ પ્રથમ રથાને દનું. ન્યાં આ પ્રમાણ ૯૮.૯% દનું. યુગરાત ત્રીજે રથાને આવે છે; જેમાં આ પ્રમાણ ૮૨% દનું સીથી આંધ્રુ પ્રમાણ રાજસ્થાનમાં ૪૬% જેટલું દનું. રાજ્યમાં થનાં શિક્ષણખર્ચને આધારે ૧૯૬૨નાં વિધાયી દીઃ વાર્ષિક ખર્ચ સીથી વધુ હેટલમાં સમગ્રમ રૂપિયા અગિયાર અને સીથી આંધ્રુ ગિદાદમાં રૂપિયા ત્રણ જેટલો દનાં. યુગરાત આ દરિએ આંધ્રુ રથાને આવે છે. અને ન્યાં આ ખર્ચ ફક્ત રૂપિયા ૬.૪૦ દનો.

(૨)

ઈત્તલી વપરાશમાં ઉદ્યોગોનો ફિરસો (અંશગી)

હીરકજયંતિ મહોત્સવ સમિતિઓ

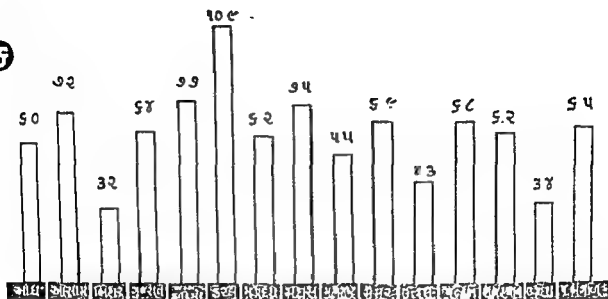
મધ્યસ્થ સમિતિ

શ્રી મનુભાઈ શાહ : અધ્યક્ષ	શ્રી સુરેશભાઈ દેસાઈ
શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ	શ્રી જસવંતરાય વોરા
શ્રી બાલુભાઈ ચિનાઈ	શ્રી નંદલાલ મહેતા
શ્રી યોગેન્દ્રભાઈ મક્તલાલ	શ્રી અનિલભાઈ રાણા
શ્રી પુનમચંદભાઈ કામાણી	શ્રી બી. પી. પટેલ
શ્રી એચ. એમ. પટેલ	શ્રી ગૌરીશંકર રાવળ
શ્રી સી. સી. દેસાઈ	શ્રી છોટુભાઈ પટેલ
શ્રીમતી વિદ્યાબેન શાહ	શ્રી ચંદુલાલ ઝવેરી
શ્રી લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાન્ત	શ્રી વિનયકાન્ત અજમેરા
શ્રી નરેન્દ્રભાઈ કેઠારી	શ્રી એમ. પી. વ્યાસ
શ્રી ખુશામદાસ સમેળ	શ્રી ધીરજલાલ પાવાગઢી
શ્રી ગોવિંદભાઈ પરીખ	શ્રી બાલકૃષ્ણ ગામી, સંચોજક
શ્રી મણીભાઈ અમીન	

ભડોળ સમિતિ

શ્રી મનુભાઈ શાહ, પ્રમુખ	શ્રી દિનેશભાઈ હેમચંદ શાહ
શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ	શ્રી વીરેન્દ્રભાઈ શાહ
શ્રી બાલુભાઈ ચિનાઈ	શ્રી મનુભાઈ અમરશી
શ્રી યોગેન્દ્રભાઈ મક્તલાલ	શ્રીમતી વિદ્યાબેન શાહ
શ્રી પુનમચંદભાઈ કામાણી	શ્રી લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાન્ત
શ્રી એચ. એમ. પટેલ	શ્રી અનિલભાઈ રાણા
શ્રી સી. સી. દેસાઈ	શ્રી કાંતિલાલ હાથી
શ્રી જસવંતરાય વોરા (ઝરીયા)	શ્રી નંદલાલ મહેતા

૧૬

માથાદીઠ વાર્ષિક શિક્ષણ ખર્ચ - રૂપિયામાં

આમ અર્થકરણનાં વિવિધ પાસાં તપાસતાં કયાંય ગુજરાત નથી મોખરે કળાનું, તે નથી એ અંતિમ સ્થાને. ૫ ટકા ભારતીઓ ગુજરાતમાં વસે છે. કેટલીક બાળકોમાં એમનો દિરસો સપ્રમાણ હોઈ શકાય. તે છતાં વિકાસની અનેકવિધ તકો ગુજરાતે ઝડપી લીધી છે એમ કહેવું પણ મુશ્કેલ છે. હજી અમુક રાજ્ય તરીકેનું એનું અસ્તિત્વ દ્રઢ ન

હોઈ શકાય. ભારતની સમૃદ્ધિવર્ધક એટલામાં ગુજરાત યથોચિત્ત ફાળો આપી શકે એ માટે જરૂરી છે કે એ પોતાનાં જ સાધનો અને શક્તિનો વિકાસ અત્યાર કરતાં અનેક ગણી ઝડપથી સાધે. અર્થકરણનાં ક્ષેત્રમાં ગુજરાતે બે અમરચાને નહિ આપે અને નહીં રહી શકે તો સમગ્ર દેશની પ્રગતિ પણ આંધી અંધારો.

હીરકજયંતિ મહોત્સવ સમિતિઓ

મધ્યસ્થ સમિતિ

શ્રી મનુભાઈ શાહ : અધ્યક્ષ	શ્રી સુરેશભાઈ દેસાઈ
શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ	શ્રી જસવંતરાય વોરા
શ્રી બાબુભાઈ ચિનાઈ	શ્રી નંદલાલ મહેતા
શ્રી યોગેન્દ્રભાઈ મક્તલાલ	શ્રી અનિલભાઈ રાણા
શ્રી પુનમચંદભાઈ કામાણી	શ્રી બી. પી. પટેલ
શ્રી એચ. એમ. પટેલ	શ્રી ગૌરીશંકર રાવળ
શ્રી સી. સી. દેસાઈ	શ્રી હોદુભાઈ પટેલ
શ્રીમતી વિદ્યાબેન શાહ	શ્રી ચંદુલાલ ઝવેરી
શ્રી લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાન્ત	શ્રી વિનયકાન્ત અગમેરા
શ્રી નરેન્દ્રભાઈ કોઠારી	શ્રી એમ. પી. વ્યાસ
શ્રી ખુશાલદાસ સમેળ	શ્રી ધીરજલાલ પાવાગઢી
શ્રી ગોવિંદભાઈ પરીખ	શ્રી બ્રહ્મકૃષ્ણ ગામી, સંયોજક
શ્રી મણીભાઈ અમીન	

ભડોળ સમિતિ

શ્રી મનુભાઈ શાહ, પ્રમુખ	શ્રી દિનેશભાઈ હેમચંદ શાહ
શ્રી કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ	શ્રી વીરેન્દ્રભાઈ શાહ
શ્રી બાબુભાઈ ચિનાઈ	શ્રી મનુભાઈ અમરશી
શ્રી યોગેન્દ્રભાઈ મક્તલાલ	શ્રીમતી વિદ્યાબેન શાહ
શ્રી પુનમચંદભાઈ કામાણી	શ્રી લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાન્ત
શ્રી એચ. એમ. પટેલ	શ્રી અનિલભાઈ રાણા
શ્રી સી. સી. દેસાઈ	શ્રી કાંતિલાલ દાથી
શ્રી જસવંતરાય વોરા (ઝરીયા)	શ્રી નંદલાલ મહેતા

શ્રી છોટુભાઈ દેસાઈ
શ્રી સુરેશભાઈ દેસાઈ
શ્રી એમ. પી. વ્યાસ

શ્રી દલીચંદભાઈ વોરા
શ્રી રમણીકલાલ શાહ
શ્રી બાલકૃષ્ણ ગામી, સંયોજક

સ્મૃતિ ગ્રંથ સમિતિ

શ્રી લક્ષ્મીદાસ શ્રીકાંત
શ્રી છોટુભાઈ પટેલ
ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા
શ્રી રમણીકલાલ ભટ્ટ
શ્રી મહેન્દ્ર દવે
શ્રી માનસીંગ રાણા
શ્રી શાંતિકલાલ શેઠ
શ્રી જીવન અગ્રાવળ

શ્રી કિશોરભાઈ પારેખ
શ્રી શાંતિકલાલ દવે
શ્રી ચંદુલાલ ઝવેરી
શ્રી અનુપ દેહારી
શ્રી પ્રસન્નવદન દેસાઈ
શ્રી રમણીકલાલ શાહ
શ્રી ધીરજલાલ પાવાગઢી
શ્રી હિમતલાલ આચાર્ય, સંયોજક

સાંસ્કૃતિક સમિતિ

શ્રીમતી વિદ્યાબેન શાહ
શ્રીમતી વિદ્યાબેન શ્રોફ
શ્રી સુરેશભાઈ દેસાઈ
શ્રી ધીરજલાલ પાવાગઢી
શ્રી નરસિંહભાઈ માફ
શ્રી કંદર્પ મહેતા
શ્રીમતી લીનાબેન

શ્રીમતી લક્ષ્મીબેન દેહારી
શ્રીમતી રમાબેન પટેલ
શ્રીમતી મધુરીબેન સંપટ
શ્રી યશોવર્ધન ભટ્ટ
શ્રી નવનીતલાલ શાહ
શ્રી રસિક હેમાણી
શ્રી બાલકૃષ્ણ ગામી, સંયોજક

પ્રચાર પૂર્તિ અને સંપર્ક સમિતિ

શ્રી મનુભાઈ શાહ
શ્રી સુરેશભાઈ દેસાઈ
શ્રી નરબેરામ સદાવતી
શ્રીમતી નયોત્સનાબેન દેસાઈ
શ્રી ચંદ્રકાંત શાહ
શ્રી કમળ ભટ્ટ
શ્રી કિશોર વેઘ

શ્રી કિશોર કામદાર
શ્રી અરવિંદ ગૌસ્વામી
શ્રી નવિન શાહ
શ્રી કનૈયાલાલ વાઘજીવાની
શ્રી ભીખાભાઈ કપાસી
શ્રી હરીન શાહ
શ્રી નવલ બાની, સંયોજક

મહોત્સવના કાર્યવાહક મંત્રીઓ

શ્રી બાલકૃષ્ણ ગામી
,, હિંમતલાલ આચાર્ય
,, ધીરજલાલ પાવાગઢી
,, રસિક હેમાણી

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજ

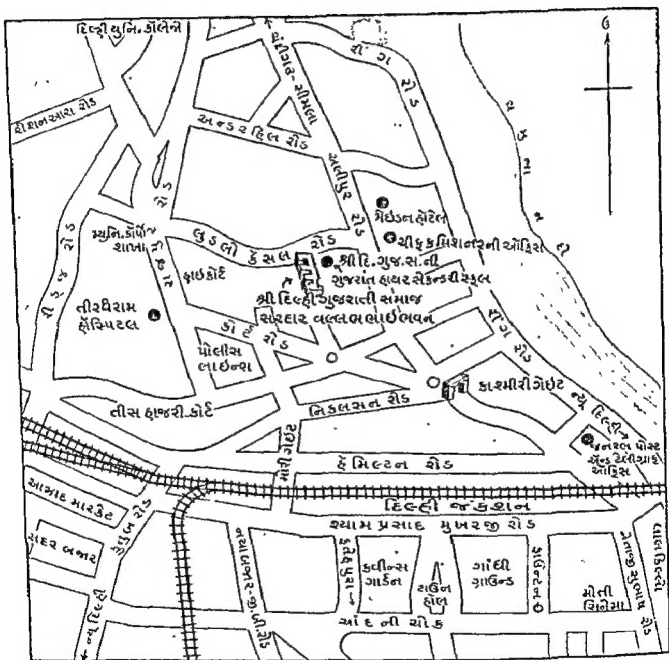
ટ્રસ્ટી-મંડળ

શ્રી ખુશાલદાસ બી. સમેળ શ્રી ગોવિન્દભાઈ ડી. પરીખ શ્રી નરેન્દ્રભાઈ કે. કોઠારી
શ્રી મણીભાઈ અમીન શ્રી છોટુભાઈ દેસાઈ શ્રી બાલકૃષ્ણ એસ. ગામી
(એક્સ-ઓફિસિઓ)

વ્યવસ્થાપક સમિતિ

શ્રીમતી વિદ્યાબહેન એમ. શાહ	પ્રમુખ	શ્રી ચંદુલાલ સી. ઝવેરી	સદસ્ય
શ્રી લક્ષ્મીદાસ એમ. શ્રીકાંત	ઉપપ્રમુખ	શ્રી હિંમતલાલ જે. શાહ	,,
શ્રી બાલકૃષ્ણ એસ. ગામી	મુખ્ય મંત્રી	શ્રી બાલુભાઈ આર. શાહ	,,
શ્રી હિંમતલાલ એમ. આચાર્ય	મંત્રી	શ્રી કાન્તિલાલ કોખાવાલા	,,
શ્રી હિંમતલાલ એમ. હક્કર	મંત્રી	શ્રી દલીચંદ એન. વોરા	,,
શ્રી ભગુભાઈ જે. શાહ	મંત્રી	શ્રી વિનયકાન્ત વી. અગ્રમેરા	,,
	અગ્નનચી	શ્રી નવનીતલાલ સી. શાહ	,,
		શ્રી ધીરજલાલ સી. પાવાગઢી	,,
		શ્રી દુરસરામ એમ. જરીયાળા	,,
		શ્રી જશવંતરાય એચ. વોરા (ઝરિયા)	,,

આભાર દર્શન

શ્રી દિલ્હી ગુજરાતી સમાજે આ સીતોર વર્ષોમાં અનેક સંસ્થાઓ તથા વ્યક્તિઓની સેવાઓ પ્રાપ્ત કરી છે. પોતાના જીવનના આ મહત્વના પ્રસંગે સમાજ ખાસ કરીને એ સૌ પ્રત્યે આભારની લાગણી પ્રદર્શિત કરે છે. વિશેષ કરીને :

- * શ્રી સમાજ પાસે પોતાની માલિકીનું મકાન ન હતું ત્યારે તેના કેટલાક કાર્યક્રમો માટે પોતાનું ઓગાન વપરાય માટે આપવા બદલ સમાજ 'શ્રી એલ. એન. ગિરધારીલાલ ખત્રી ઉપકારક શાળાના' 'શ્રી ગિરધારીલાલ' તથા શાળાના આચાર્ય 'શ્રી તેજભાન સેઠી'નો આભાર માને છે.
- * શ્રી સમાજના ખર્ચને પહોંચી વળવા બદલ હર વર્ષે ફિલ્મ શો રખાય છે. તેમાં હર પ્રકારે સહાય આપનાર મોતી ટોફીજીના માલિક મેસર્સ બિલિમોરિયા એન્ડ હોટુભાઈ તથા ફિલ્મ ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ મેસર્સ દેસાઈ એન્ડ કું, અને મેસર્સ બી. એમ. શાહનો ખાસ આભાર માનીએ છીએ.
- * સન્ ૧૯૩૭થી સન્ ૧૯૫૦-૫૧ સુધી મેસર્સ ગિસંભર દયાલ, ગર્વમેન્ટ સર્ટીફિકેડ ઓડિટર અને સન્ ૧૯૫૧-૫૨ થી ૧૯૬૭-૬૮ સુધી ચાર્ટર્ડ ઓડિટર મેસર્સ જી. એસ. માધુર એન્ડ કું, પત્યરવાલા, દિલ્હીનો એમની સતત નિઃશુલ્ક સેવા માટે આ બંને ગિન ગુજરાતી ઓડિટરોએ આપેલી વારસાગત સેવા બદલ કયા સંસ્થામાં આભાર માનવો? આજે સંસ્થાની દિસાજ લાખો રૂપિયાનો હોવા છતાં તેમણે સંસ્થા પ્રત્યે એક નિષ્ઠાથી સેવા ચાલુ રાખી છે તેનું સંસ્થામાં ન વ્યક્ત કરી શકાય તેવું અણુ શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત કરવાનો આ ગૌરવપૂર્ણ દિને અમારો અદ્ય પ્રયાસ છે.

- * શ્રી બાઈલાલ જ્યેષ્ઠ દેસાઈ કે જેમની પાસેથી સમાજનો છેક સન્ ૧૯૦૭થી ૧૯૧૨ સુધીનો શાળાનો અહેવાલ પ્રાપ્ત થયો તે બદલ તેમનો આભાર.
- * આ રમૂતિ-ગ્રંથને ઉચ્ચ અભ્યાસી વાચન પૂરું પાડવા માટે ગુજરાતના અગ્રણી લેખક હંદલ સંસ્થા પર વિશેષ ઋણ મળ્યું છે. તેમના પ્રત્યે સાદર આભારની લાગણી વ્યક્ત થાય છે.
- * શ્રી ઉદ્યોગશાળા પ્રેસના સંચાલક શ્રી શાંતિભાઈ શેઠના સંપૂર્ણ સહકારથી આ રમૂતિ ગ્રંથનું પ્રકાશન શક્ય બન્યું છે તે બદલ તેમના તથા સહકાર્યકર ભાઈ ઓના અમે આભારી છીએ.
- * સમાજના આ ઐતિહાસિક પ્રસંગે વિભિન્ન પ્રકારે જે જે ભાઈ-બહેનોએ પ્રત્યક્ષ અને અપ્રત્યક્ષ રીતે મદદ કરી આ સંસ્થાને પોતાના અંગ તરીકે અપનાવી તે બદલ સંસ્થા સૌની ઋણી છે.

આને આંતે

મહાપંથના પચિક બની જીવન ઉત્તર જીવી ગયા
ટેકનેકના પચિક બનીને ગુણાંભી સુવાસ મૂકી ગયા

સન્ ૧૯૯૧માં સમાજના બીજાનું ગૌરવ કોણે અને કેવા સંજોગોમાં ક્યું તે એક અણ ઉઠેડો કાપડો છે. ઉપરોક્ત પંક્તિ ગુજ્જ સમાજમાં જે ઉત્તર ભાવનાથી આવના અગ્રી વક્તા રૂપણ કરી ગયા છે તેવા બુદ્ધિશીલ પરંતુ મહેકતી સુવાસ મૂકી જનાર જીવા-માઓને સમાજના આ મહાપવ પર અમારી ભાવબીની નમ્ર અંજલિ.

